

HU ISSN 0010-3551

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

109-112

BUDAPEST

1985

HUNGARIA

100

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

109—112

BUDAPEST

1985

No. 1—4

HUNGARIA

Vol. XXXI

Szerkesztő bizottság
Moderatorum collegium—Editorial Board

ANTALL József (főszerkesztő—editor-in-chief), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (szerkesztő—editor),
GRYNAEUS Tamás, HONTI József, HUSZÁR György,
KÁDÁR Zoltán, KAPRONCZAY Károly, KARASSZON Dénes,
KEMPLER Kurt, LAMBRECHT Miklós,
SCHULTHEISZ Emil (elnök—president), SZABADVÁRY Ferenc,
SZENTÁGOTHAJ János, SZLATKY Mária, TAKÁTS László,
VIDA Mária, VIGH József, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

Szerkesztőség
Redactio
Budapest II., Török utca 12. H—1023

TARTALOM

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS A MEDICINA A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ KORÁBAN

Lecturis salutem (magyar és angol nyelven)	9
<i>Fabiny, Tibor</i> : A kontinuitás és az ellentét a reneszánsz és a reformáció tudomány szemléletében (német nyelven).....	11
<i>Székely György</i> : A reneszánsz és a reformáció hatása az egyetemek szellemi életére Közép-Európában	19
<i>Kapronczay Károly</i> : Az egyetemek szerepe az orvostudományban a reneszánsz és a reformáció korában	25
<i>Kádár Zoltán</i> : A római Casanatense-könyvtár Corvina-kódexének (Cod. 459) állatbrázolásairól	31
<i>Csapodi, Csaba</i> : Orvosi és természettudományi corvinák (angol nyelven)	37
<i>Vida, Mária</i> : Ars sacra medica — Ars medica. Szemléletváltozás az orvosi ikonográfiában a reformáció hatására (német nyelven).....	47
<i>Kubinyi András</i> : A magyarországi orvosi és gyógyszerészeti irodalom a Mohácsot megelőző évtizedekben	69
<i>Magyar László</i> : Az antik orvostudomány újjáéledése a reneszánsz hatására	77
<i>Spielmann József</i> : Latin nyelvű orvosi és természettudományos irodalom a XV—XVI. században	83
<i>Szlatky Mária</i> : Magyar nyelvű természettudományos és orvosi irodalom a XVI. században	91
<i>Karasszon Dénes</i> : A magyar állatorvoslás szakirodalma a XV—XVI. században	99
<i>Grynaeus Tamás</i> : (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában	105
<i>Stirling János</i> : Orvosi kertek Magyarországon a XVI. században	111
<i>Büky Béla</i> : Comenius tankönyveinek orvosi vonatkozású szavai és a szóhasználat eszméletörténeti háttere.....	117
<i>Bakay Lajos</i> : Bakócz Pál agysérülése Itáliában	139
<i>Tardy, Lajos</i> : Heraldika és orvostörténet. Az első orvosnemesítések Magyarországon (német nyelven)	143
<i>Szentgyörgyvölgyi Gábor</i> : Újabb adatok Bánfiuhyadi János életéhez (1576—1646)	155

IN MEMORIAM JOHANNES SAMBUCUS

Zsámboky János (Johannes Sambucus) (magyar, angol, német nyelven).....	163
<i>Schultheisz Emil</i> : Zsámboky az orvos-humanista.....	173
<i>Vida Mária</i> : A reneszánsz orvostörténeti munkája, a „Medicorum Philosophorumque Icones”	181
<i>Téglásy Imre</i> : Conrad Gesner és magyar barátai	195
<i>Huszár Lajos</i> : Zsámboky János numizmatikai tevékenysége	211
<i>Jantsits Gabriella</i> : Zsámboky János arcképei.....	217

KÖNYVSZEMLE

Brandenburg, Dietrich: <i>Islamic Miniature Painting in Medical Manuscripts</i> . Basle, 1982. (<i>Szabó Béla</i>)	225
Il „Catalogo di libri” di Giambattista Morgagni. Padova, 1983. (<i>Kapronczay Katalin</i>)	225
Goldhammer, Kurt: <i>Paracelsus in der deutschen Romantik</i> . Wien, 1980. (<i>Rákóczi Katalin</i>)	226
Gypser, Klaus-Henning (Hrsg.): <i>Bönnighausens kleine medizinische Schriften</i> . Heidelberg, 1984. (<i>Rákóczi Katalin</i>)	227

Frevert, Ute: <i>Krankheit als politisches Problem, 1770—1880</i> . Göttingen, 1984. (Kasánszky Zsombor)	226
Hofman-Meier, Brigitte: <i>Ein Geburtshelfer und Hebammenslehrer des 18. Jahrhunderts</i> . Bern, 1983. (Kapronczay Katalin)	227
Izutsu, Toshihiko: <i>The Interior and Exterior in Zen Buddhism</i> . Dallas, 1975. (Szabó Béla)	227
Kappler, Claude: <i>Demoni, mostri e meraviglie alla fine del medioevo</i> . Firenze, 1983. (Kapronczay Katalin)	228
Niederhellman, A.: <i>Arzt und Heilkunde in den frühmittelalterlichen Leges. Eine wort- und sachkundige Untersuchung</i> . Berlin — New York, 1983. (Magyar László)	228
Pesenti, Tiziana: <i>Professori e promotori di medicina nello studio di Padova dal 1405 al 1509</i> . Padova, 1984. (Kapronczay Katalin)	228
Ruse, Michael: <i>The Darwinian Revolution. Science red in tooth and claw</i> . Chicago, 1979. (Lambrecht Miklós)	229
Schreiber, Wilhelm Ludwig: <i>Die Kräuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts</i> . Stuttgart, 1982. (Grabarits István)	230
Scienza e filosofia all'Università di Padova nel Quattrocento. A cura di Antonio Poppi. Padova, 1983. (Kapronczay Katalin)	231
Straten, N. H. van: <i>Concepts of health, disease and vitality in traditional Chinese society: a psychological interpretation based on the research materials of Georg Koeppen</i> . Wiesbaden, 1983. (Szabó Béla)	231
Teh Kang Hai: <i>Tradition and Medicine in Malaysia</i> . Kuala-Lumpur, 1983. (Somorjai Ferencné)	232
Tutzke, D. — Burmeister, K.—J. — Lange-Pfautsch, R. — Brüschke, G. (Hrsg.): <i>Charité 1710—1985</i> . Berlin, 1985. (Rákóczi Katalin)	232
Vendl, Alfred — Pichler, Bernhard (Hrsg.): <i>Wiener Bericht über Naturwissenschaft in der Kunst</i> . Bd. 1/1984. Wien, 1984. (Rákóczi Katalin)	233
K R Ó N I K A	235

CONTENTS

SCIENCE AND MEDICINE IN THE RENAISSANCE AND THE REFORMATION

Lecturis salutem (in Hungarian and English)	9
<i>T. Fabiny</i> : Continuity and contrast in Renaissance and Reformation views of science (in German)	11
<i>G. Székely</i> : The influence of the Renaissance and the Reformation on the spiritual life of universities in Central Europe	19
<i>K. Kapronczay</i> : The role of universities in medical training in the Renaissance and the Reformation	25
<i>Z. Kádár</i> : Of the animal pictures in the Corvinian codex (Cod. 459) at the Casanatense Library in Rome	31
<i>Cs. Csapodi</i> : Medical and scientific manuscripts of the Corvinian Library (in English)	37
<i>M. Vida</i> : <i>Ars sacra medica — Ars medica</i> . Change of view in medical iconography on the influence of the Reformation (in German)	47
<i>A. Kubinyi</i> : Apothecaries and medical men in Hungary in the decades prior to Mohács	69
<i>L. Magyar</i> : The revival of ancient medicine in the Renaissance	77
<i>J. Spielmann</i> : Medical and scientific literature in the Latin language in the 15—16th centuries	83
<i>M. Szlatky</i> : Scientific and medical literature in the Hungarian language in the 16th century	91
<i>D. Karasszon</i> : The literature of Hungarian veterinary medicine in the 15—16th centuries	99
<i>T. Grynaeus</i> : Our knowledge of (medicinal) plants in the age of the Renaissance and the Reformation	105
<i>J. Stirling</i> : Medical gardens in Hungary in the 16th century	111
<i>B. Büky</i> : Words of medical concern in the textbooks of Comenius, their usage explained against the background of the history of ideas	117
<i>L. Bakay</i> : Pál Rákóczi's cerebral lesion in Italy	139
<i>L. Tardy</i> : Heraldry and medical history. The first ennoblings of medical men in Hungary (in German)	143
<i>G. Szentgyörgyvölgyi</i> : Further data to the life of János Bánfihunyadi (1576—1646)	155

IN MEMORIAM JOHANNES SAMBUCUS

<i>Zsámboky</i> (Johannes Sambucus) (in Hungarian, English and German)	163
<i>E. Schultheisz</i> : Zsámboky the physician-humanist	173
<i>M. Vida</i> : The medical historical work of the Renaissance, the „ <i>Medicorum Philosophorumque Icones</i> ”	181
<i>I. Téglásy</i> : Conrad Gesner and his Hungarian friends	195
<i>L. Huszár</i> : János Zsámboky's numismatic activity	211
<i>G. Jantsits</i> : The portraits of János Zsámboky	217

REVIEW ON BOOKS	225
-----------------------	-----

CHRONICLE	235
-----------------	-----

SOMMAIRE

LES SCIENCES ET LA MÉDECINE AU TEMPS DE LA RENAISSANCE ET DE LA RÉFORME

Lecturis salutem (en hongrois et en anglais).....	9
<i>T. Fabiny</i> : Continuité et contraste dans la vue scientifique de la Renaissance et de la Réforme (en allemand).....	11
<i>Gy. Székely</i> : L'influence de la Renaissance et de la Réforme sur la vie spirituelle des universités en Europe Centrale.....	19
<i>K. Kapronczay</i> : Le rôle des universités dans la formation des médecins à l'âge de la Renaissance et de la Réforme.....	25
<i>Z. Kádár</i> : Sur les représentations d'animaux du codex corvinien (Cod. 459) de la Bibliothèque Casanatense à Rome.....	31
<i>Cs. Csapodi</i> : Les manuscrits médicaux et scientifiques de la Bibliothèque Corvinienne (en anglais)	37
<i>M. Vida</i> : Ars sacra medica — Ars medica. Un changement de vue dans l'iconographie médicale sous l'influence de la Réforme (en allemand).....	47
<i>A. Kubinyi</i> : Le monde médical et pharmaceutique en Hongrie pendant les décades avant Mohács.....	69
<i>L. Magyar</i> : La reprise de la médecine antique sous l'influence de la Renaissance.....	77
<i>J. Spielmann</i> : La littérature médicale et scientifique en latin aux 15—16 ^e siècles.....	83
<i>M. Szlatky</i> : La littérature scientifique et médicale en hongrois au 16 ^e siècle.....	91
<i>D. Karasszon</i> : La littérature de la médecine vétérinaire hongroise aux 15—16 ^e siècles.....	99
<i>T. Grynaeus</i> : Notre connaissance de plantes (médicinales) au temps de la Renaissance et de la Réforme.....	105
<i>J. Stirling</i> : Les jardins médicaux en Hongrie au 16 ^e siècle.....	111
<i>B. Büky</i> : Le vocabulaire médical des manuels de Comenius et l'explication d'histoire des idées de l'usage.....	117
<i>L. Bakay</i> : La lésion cérébrale de Pál Bakócz en Italie.....	139
<i>L. Tardy</i> : Le blason et l'histoire de la médecine. Le premiers anoblissements de médecins en Hongrie (en allemand).....	143
<i>G. Szentgyörgyvölgyi</i> : Données nouvelles sur la vie de János Bánfihunyadi (1576—1646).....	155

IN MEMORIAM JOHANNES SAMBUCUS

Zsámboky (Johannes Sambucus) (en hongrois, anglais et allemand).....	163
<i>E. Schultheisz</i> : Zsámboky le médecin-humaniste.....	173
<i>M. Vida</i> : L'oeuvre d'histoire de la médecine de la Renaissance, les „Medicorum Philosophorumque Icones”.....	181
<i>I. Téglásy</i> : Conrad Gesner et ses amis hongrois.....	195
<i>L. Huszár</i> : L'activité numismatique de János Zsámboky.....	211
<i>G. Jantsits</i> : Les portraits de János Zsámboky.....	217

REVUE DES LIVRES.....	225
-----------------------	-----

CHRONIQUE.....	235
----------------	-----

INHALT

NATURWISSENSCHAFTEN UND MEDIZIN IM ZEITALTER DER RENAISSANCE UND REFORMATION

Lecturis salutem (in Ungarisch und Englisch)	9
<i>T. Fabiny</i> : Kontinuität und Gegensatz im Denken der Renaissance und der Reformation über Wissenschaft (in deutscher Sprache)	11
<i>Gy. Székely</i> : Die Wirkung der Renaissance und Reformation auf das geistige Leben der Universitäten in Mittel-Europa	19
<i>K. Kapronczay</i> : Die Rolle der Universitäten in der Ärzteausbildung zur Zeit der Renaissance und Reformation	25
<i>Z. Kádár</i> : Die Tierabbildungen des Corvina-Kodexes der Casanatense-Bibliothek zu Rom (Cod. 459)	31
<i>Cs. Csapodi</i> : Medizinische und naturwissenschaftliche Handschriften der Corviniana-Bibliothek (in Englisch)	37
<i>M. Vida</i> : Ars sacra medica — Ars medica. Die Auswirkungen der Reformation im Betrachtungswandel der medizinischen Ikonographie (in deutscher Sprache)	47
<i>A. Kubinyi</i> : Die Arzt- und Apothekerschicht Ungarns in den Jahrzehnten vor der Mohácser Schlacht	69
<i>L. Magyar</i> : Die Neubelebung der antiken Medizin als Auswirkung der Renaissance	77
<i>J. Spielmann</i> : Die lateinsprachige medizinische und naturwissenschaftliche Literatur im XV—XVI. Jahrhundert	83
<i>M. Sztatky</i> : Die ungarisch verfaßte naturwissenschaftliche und medizinische Literatur im XVI. Jahrhundert	91
<i>D. Karasszon</i> : Die veterinärmedizinische Fachliteratur im XV—XVI. Jahrhundert	99
<i>T. Grynaeus</i> : Ungarische (Heil)pflanzenkunde zur Zeit der Renaissance und Reformation	105
<i>J. Stirling</i> : Medizinische Gärten Ungarns im XVI. Jahrhundert	111
<i>B. Büky</i> : Wörter mit medizinischer Beziehung in den Lehrbüchern des Comenius und ideengeschichtlicher Hintergrund ihrer Verwendung	117
<i>L. Bakay</i> : Die Hirnverletzung des Pál Bakócz in Italien	139
<i>L. Tardy</i> : Heraldik und Medizingeschichte. Die erste Ärzteadelungen in Ungarn (in deutscher Sprache)	143
<i>G. Szentgyörgyvölgyi</i> : Neuere Beiträge zum Lebenslauf des János Bánfihunyadi (1576—1646)	155

IN MEMORIAM JOHANNES SAMBUCUS

Zsámboky János (Johannes Sambucus) (in Ungarisch, Englisch, Deutsch)	163
<i>E. Schultheisz</i> : Der Arzt-Humanist Zsámboky	173
<i>M. Vida</i> : Die Medizinhistorische Arbeit der Renaissance: „Medicorum Philosophorumque Icones“	181
<i>I. Téglásy</i> : Conrad Gesner und seine ungarischen Freunde	195
<i>L. Huszár</i> : Die numismatische Tätigkeit des János Zsámboky	211
<i>G. Jantsits</i> : Die Porträts von János Zsámboky	217

BÜCHERSCHAU	225
CHRONIK	235

СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ И МЕДИЦИНА В ЭПОХАХ ВОЗРОЖДЕНИЯ И РЕФОРМАЦИИ

Lecturis salutem (на венгерском и на английском языке)	9
<i>Т. Фабини</i> : Непрерывность и антагонизм в научном подходе эпохи Возрождения и Реформации (на немецком языке)	11
<i>Дь. Секель</i> : Действие Возрождения и Реформации на духовной жизни университетов в Средней Европе	19
<i>К. Капронцаи</i> : Роль университетов в подготовке врачей в эпохах Возрождения и Реформации	25
<i>З. Кадар</i> : Об анимализмах руко писи Корвина в библиотеке Касанатензе в городе Рим	31
<i>Ч. Чаподы</i> : Медицинские и естественные рукописи в Библиотеке Корвина (на английском языке)	37
<i>М. Вида</i> : Ars sacra medica—ars medica. Перемена воззрения в медицинской иконографии под действием Возрождения (на немецком языке)	47
<i>А. Кубини</i> : Общество аптекарей и врачей в Венгрии, в начале 16-ого века	69
<i>Л. Мадьар</i> : Возрождение античной медицины под действием Ренессанса	77
<i>Й. Шпилман</i> : Латинская, медицинская и естественная литература в 15—16-ом веке	83
<i>М. Слатки</i> : Венгерская, медицинская и естественная литература в 16-ом веке	91
<i>Д. Карассон</i> : Венгерская ветеринарная литература в 15—16-ом веке	99
<i>Т. Гринеус</i> : Наше знание лекарственных растений в эпохах Возрождения и Реформации	105
<i>Й. Штирлинг</i> : Медицинские сады в Венгрии в 16-ом веке	111
<i>Б. Бюки</i> : Медицинские выражения в учебниках Коменуса и их изнанка в истории духовной культуры	117
<i>Л. Бакаи</i> : Поражение головного мозга Пала Бакоца в Италии	139
<i>Л. Тарди</i> : Геральдика и история медицины. Первые врачебные возведения в дворянство в Венгрии (на немецком языке)	143
<i>Г. Сентдьердьвельди</i> : Новые данные о жизни Яноша Банфихунады (1576—1646)	155

IN MEMORIAM JOHANNES SAMBUCUS

Янош Жамбоки (на венгерском, английском и немецком языке)	163
<i>Е. Шултейс</i> : Жамбоки — врач и гуманист	173
<i>М. Вида</i> : Медико-историческое произведение из эпохи возрождения: Medicorum Philosophorumque Icones	181
<i>И. Теглаши</i> : Конрад Геснер и его венгерские друзья	195
<i>Л. Хусар</i> : Нумизматическая деятельность Яноша Жамбоки	211
<i>Г. Йанчич</i> : Портреты Яноша Жамбоки	217
ОБЗОР КНИГ	225
ХРОНИКА	235

LECTURIS SALUTEM

Az egyetemes és magyar művelődéstörténet kiemelkedő jelentőségű korszaka, a reneszánsz és a reformáció egymást követő, illetve egymással párhuzamos fejlődést mutató szellemi-vallási folyamata nem maradt hatás nélkül a természettudományok, valamint a medicina haladására. Az újabb esztendőik reneszánsz-kutatása, a Luther-évfordulóval kibontakozó reformáció-vizsgálat indokoltá tette az eredmények összegezését, egy tudományos konferencia keretében történő ismertetését.

Úgy véljük, a középkor ma már ugyan távolról sem oly „sötétnek” vélt és a reneszánsz előzményeit is tartalmazó, a kontinuitást sem tagadó megítélése ellenére is Európa páratlan magára találását, az antik szellemiség újra értékelésével történő megújulását ünnepelhetjük korszakunkban. Aligha kétséges, hogy a mai Európát és ezzel modern civilizációnkat, a nemzeti államok kialakulását jelentő folyamat ekkor a reneszánsz és a reformáció nagy szellemi forrongásaival, megújulásaival indult útjára.

A reneszánsz és a humanizmus még virágzó állapotot találhatott a Kárpát-medencében, Corvin Mátyás (1458—1490) Magyar Királysága a reneszánsz kultúra fellegvárává és Közép-Európa kiemelkedő politikai hatalmává válhatott. A reneszánsz magyarországi fejlődését azonban súlyos csapás érte a mohácsi vészt (1526) követő események révén. Sőt már előbb, a XVI. század eleje a hanyatlás jeleit mutatja, és a Török Birodalom terjeszkedése előreveti árnyékát, és az ország három részre szakadása után véget ér a korábbi magyar fejlődés. A reformáció már a hanyatló Jagello-királyság idején kezdődik, majd pedig a három részre szakadt országban bontakozik ki.

Úgy gondoljuk, hogy a közölt tanulmányok eléggé jó képet adnak e korról, a XV—XVI. század időszakáról. A tudománytörténet és az orvostörténet egyaránt jelentős kutatói számolnak be eredményeiktől. Kínálkozott a lehetőség, hogy az 1983-ban lezajlott konferencia előadásainak közlését összekapcsoljuk az 1984-ben tartott, a XVI. századhoz szorosan kapcsolódó Zsámboky (Sambucus) János Emlékkülés előadásainak publikálásával. Így a két konferencia anyagának, valamint az e korszakkal foglalkozó néhány további dolgozatnak együttes közlésével a Magyar Orvostörténelmi Társaság, a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár hozzá kívánt járulni e másfél évszázad alaposabb megismeréséhez, az újabb eredmények közzétételéhez.

Antall József

LECTURIS SALUTEM

The partly successive, partly parallel spiritual-religious process of the Renaissance and the Reformation, a period of the utmost importance both for universal and Hungarian cultural history, could not fail to exert its influence on the development of sciences and medicine, respectively. Renaissance studies of the latest years as well as Reformation studies prompted by the Luther anniversary called for a presentation, a survey of results in the frame of a scientific conference.

Albeit the Middle Ages have lately acquired a reputation of being less dark than thought before, containing germs of later development and even maintaining continuity, we still think that the unprecedented awaking of Europe, the revival through the revaluation of the spirit of the Antiquity, we owe to this period. It is almost beyond doubt that the path leading to the emergence of today's Europe with our modern civilisation and established national states, was laid at that time, in the spiritual turmoils and renewals of the Renaissance and Reformation.

The Renaissance and humanism could find a flourishing state in the Carpathian basin, the Hungarian Kingdom of Matthias Corvinus (1458—1490) could become a centre of Renaissance culture and a significant political power of Central Europe. The development of the Renaissance in Hungary, however, received a severe blow with the events following the disastrous battle of Mohács (1526). Even the early 16th century showed the signs of decline, the expansion of the Turkish Empire cast its shadow before, and the division into three parts of the country put an end to earlier development. The Reformation started during the declining Jagello reign and developed in the partitioned country.

We think that the papers published here give a rather good picture of the period of the 15—16th centuries. Important researchers in the history of science and medicine report on their results. The opportunity offered itself to combine the publication of the papers of the 1983 conference with those of the János Zsámboky (Sambucus) Memorial Session, closely related to the 16th century. Thus with the joint publication of the papers of these two conferences as well as some additional papers in the field, the Hungarian Society for the History of Medicine, the Semmelweis Institute- Museum, Library and Archives for the History of Medicine wished to contribute to a deeper understanding of this one and a half century, to the communication of recent results.

József Antall

KONTINUITÄT UND GEGENSATZ IM DENKEN DER RENAISSANCE UND DER REFORMATION ÜBER WISSENSCHAFT*

TIBOR FABINY

I. URSPRUNG UND GEPRÄGE DER WISSENSCHAFTSIDEE VON HEUTE

Unser heutiger Wissenschaftsbegriff meint durchgängig die Erkenntnis der objektiven Wirklichkeit, das Erschliessen ihrer Gesetzmässigkeit. Die Wissenschaft ist eine gegenstandsorientierte, „desantropomorphe“ Erkenntnisform, die vom erkennenden Subjekt vorurteilsfreie Neutralität fordert. Wissenschaftliche Erkenntnis ist ihrer Artung nach progressiv: voraussetzend, beobachtend experimentierend nähert sie sich ihrem Gegenstand, befindet allgemein-Gesetzmässiges, kontrolliert den Befund. Naturwissenschaftliche Methoden haben wiederholt versucht, in die humanistischen Wissenschaften mit einzudringen.

Unser heutiger Wissenschaftsbegriff entstand erst im 17. Jahrhundert, somit schliesst sich gegen dieses späte neuzeitliche „wissenschaftliche Weltbild“ alle ihm vorausgehende grosse Epochen und geistige Strömungen europäischer Zivilisationsgeschichte zu einem einzigen homogenen Block zusammen, so dass wir getrost zwischen einem Mittelalter, Renaissance und das „konfessionelle“ Zeitalter der Reformation umfassenden, ersten *religiösen* und einer zweiten, *wissenschaftlichen* Epoche unterscheiden dürfen, und zwar mit Franklin van *Baumer*,¹ in dessen Anthologie man dieser zweiten Epoche die wissenschaftliche Revolution, die Aufklärung und das neunzehnte, das Umwälzungsjahrhundert zugeteilt findet, während das zwanzigste Jahrhundert, dieses „Zeitalter der Furcht“, wie Baumer mit von Paul *Tillich* geprägten Worten es nennt, eine qualitätsmässig ganz andere, grosse, dritte Epoche darstellt.

Es heisse unmethodisch vorgehen, wollte man einer der unsrigen qualitätsmässig grundverschiedenen Zeit einen Wissenschaftsbegriff von heute unterscheiden, wollte man ihr Massstäbe unserer heutigen Wissenschaftsanschauung anlegen. Wie wir gleich sehen werden, waren Funktion und Rolle der Wissenschaft im Mittelalter durchaus anders beschaffen als zur Zeit.

Um recht zu sehen und begreifen, wollen wir zunächst einen Blick auf die neuzeitliche wissenschaftliche Revolution werfen, die aus ihrem Jahrhundert der Postrenaissance und Postreformation bis in unsere Tage herüberstrahlt.

Als Grenzsteine der wissenschaftlichen Revolution der Neuzeit sind die Werke: Kopernicus' „*De Revolutionibus Orbium Coelestium*“ (1543) und Newtons „*Principia*“ (1687) in Evidenz gehalten. Bacon, Kepler, Galilei und Decartes waren zwischen diesen zwei Zeitperioden tätig. Was für eine geistige Wandlung findet in diesem Intervall statt?

In dieser Epoche ist die Wissenschaft die Bewegungskraft der westlichen Zivilisation, anstatt der bisherigen Religion geworden. Das durch die christliche Lehre bestimmte *Weltbild* wurde als zeitgemässe *Denkweise* durch das von der Wissenschaft bestimmte Weltbild — heute Weltanschauung genannt — ersetzt. Die Theologie wird nicht mehr als die „Königin“ der Wissenschaften betrachtet, sondern tritt samt der Metaphysik als ein unwissenschaftlicher Wirkungskreis zurück, um ihren Platz und ihre Macht den physischen und positiven Wissenschaften, und der von

* Am 30. November 1983 ist auf der Konferenz: „Die Naturwissenschaften und die Medizin in der Renaissance und in der Reformations-Ära“ der Vortrag in Ungarisch verlautbar worden.

ihnen bestimmten Philosophie zu übergeben. Mit dem „Abriss“ der, das einheitliche religiöse Weltbild bestimmende Theologie, mit der Emanzipation der Philosophie, beginnt die, anfänglich rationell erscheinende Automatisierung der Wissenschaften, die aber zu einer gegenwärtig befindlichen Polarisierung, Zerbröckelung und Zentrumlosigkeit führte.

Der Geist, die Welt der Ideen, die Transzendenz, die Fragen der entgültigen Wirklichkeit wurden dethronisiert und ihr Machtraum wurde von der materiellen, forschbaren, wahrnehmbaren, mit den Sinnen auffassbaren Welt, — von der positiven Realität ersetzt. Die europäische Zivilisation zugleich emporhebende und erschütternde Weltbild-Wandlung, die wissenschaftliche Revolution wurde vor allem von der, in der Kunst und Literatur als Materialismus bezeichnete Tendenz wahrgenommen. Es tritt die äussere Welt und nicht die innere Veränderung des Individuums betonende Anschauung in den Vordergrund. Bacon spricht von einer „Doppelwahrheit“ (duplex veritas), von der Trennung der religiösen und wissenschaftlichen Wahrheit, in der Interesse einer Emanzipation der Letzteren. Die zentrale Rolle der Kirchen wurde von den, in raschem Hintereinander entstandenen wissenschaftlichen Gesellschaften übernommen: in London the Royal Society 1662, in Paris 1666, in Berlin 1700. Die kopernikanische Wendung eröffnete den Weg der Newtonschen Physik, später der Darwinschen Biologie und der marxistischen Gesellschaftswissenschaft.

II. DIE WISSENSCHAFTSANSCHAUUNG DER RENAISSANCE

Aufgrund der Erwähnten können wir sofort empfinden, dass, als wir von der, der neuzeitigen Anschauung vorangehenden, zur Zeit der Renaissance und der Reformation herrschende Wissenschaftsanschauung sprechen, befinden wir uns noch immer in derselben, von der „religiösen Epoche“ geleiteten Denkweise, welche sich von der wissenschaftlichen Epoche wesentlich unterscheidet. Wenn wir das von der Renaissance geschaffene, im vergangenen Jahrhundert entstandene und im allgemeinen Bewusstsein lebende Bild den neuesten Forschungen gegenüberstellen, gelingt uns eventuell diese Tatsache zu beweisen.

Vor allem werfen wir einen Blick auf die traditionelle Sinndeutung der Renaissance.

In der Ausbildung des traditionellen Renaissance-Bildes spielte der deutsche Kulturhistoriker, Jacob Burckhardt, eine wichtige Rolle.² Er betrachtete als erster, in seinem 1865 verfassten grundsätzlichen Werk die Renaissance als eine eigenartige kulturelle Erscheinung, als das erste Kapitel der modernen Geschichte, in welchem *die Aufruhr des Individuums gegen das mittelalterliche, authoritative, kollektive und asketische gesellschaftliche Ideal, zum ersten Mal formuliert wird*. Die Historiker des 20. Jahrhunderts — obwohl sie den Pionier-Charakter Burckhardts anerkennen, — setzen seine Meinungen immermehr in Fragezeichen. Ihrer Meinung nach trägt das Werk von Burckhardt stark das Kennzeichen seiner Zeit an sich, besonders den Positivismus des 19. Jahrhunderts. Burckhardt verachtete die Spiessbürgerlichkeit, die Uniformität die Enerviertheit seiner Zeitperiode tief, und sah in der Renaissance, das positive Gegenbeispiel: die Verkörperung der Individualität, des Heldentums und des Muts. Damit schrieb er sozusagen ein Traktat für sein Zeitalter.³

Die Renaissance-Interpretationen des 20. Jahrhunderts verneinen die Existenz des „malerischen Kontrastes“ zwischen der „Religiösität“ des Mittelalters und des gemeinten „Heldentums“ der Renaissance Johan Huizingain seinem — auch bei uns populären Buch (Untergang des

¹ Franklin van Baumer: Main Currents of Western Thought. New Haven, 1978.

² Jacob Burckhardt: Kultur der Renaissance in Italien. Basel, 1860.

³ K. Bosl: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. München — Wien, 1964.; G. A. Benrath (Hrsg.): Klassiker des Protestantismus, I. Bd.: Wegbereiter der Reformation. Bremen, 1967.

Mittelalters⁴) gibt die seit einer langen Zeit offiziell erstarrte Anschauung des „dunklen Mittelalters“ auf, und spricht eben von der „Spannung des Lebens“ und von den „vom heutigen breiteren Konturen des menschlichen Lebens“. Der englische Verfasser E. M. V. Tillyard bestätigt dagegen in seinem von der Elisabeth-Zeit verfassten Buch⁵ mit literarischen Beispielen, dass die mittelalterliche analogische Denkweise: Gott und Mensch, Makrokosmos-Mikrokosmos, Idee der „grossen Verkettung der Seienden“; Gedanke der Zusammenhänge sei. Tatsächlich lebte noch in dieser Zeit die Lehre von den vier Elementen: Erde-Wasser-Luft-Feuer, und dementsprechend die der vier Temperamente: melancholische-flegmatische-sanguinische und choleriche lebhaft.

Mit Recht wird in der Renaissance die „Menschenzentrität“ betont, damit wird aber noch nicht der gottlose, atheistische Humanismus gemeint. Im Mittelalter stand der Mensch im Mittelpunkt der „grossen Verkettung der Seienden“, unter ihm befanden sich die Tiere, die organische und inorganische Welt, über ihm die Engeln und Gott. Die Renaissance leugnet Gott noch nicht, versucht höchstens als erste die Verwirklichung der „Menschenvergötterung.“ Um die Obenerwähnten zu begreifen, müssen wir die organische Wissenschaftsanschauung des Renaissance-Menschen klar sehen, — die schliesslich als ein Erbe des Mittelalters zu betrachten ist.

Der mittelalterliche Begriff „Scientia“ kann keineswegs mit dem heutigen Wort „Wissenschaft“, besonders nicht mit dem Begriff Naturwissenschaft gleichgesetzt werden; er bedeutet vielmehr Kenntnis, Weisheit, Einheitsschaffung. In dieser Epoche möchte es anachronistisch erscheinen von einer Differenzierung, Gliederung zu sprechen, da sich damals noch das Wissen und Aberglaube, Astronomie und Astrologie, Chemie und Alchemie, mit einem Wort: Wahrheit und Mythos, Wissenschaft und Magie nicht trennten. Im Mittelalter hatte noch die Tradition und die Autorität eine entscheidende Rolle.

In der Renaissance dagegen — ein Beispiel dafür ist vielleicht eben der Polihistor *Leonardo* — trat neben der Tradition und Verehrung der Bücher das Interesse an den Dingen, an die Beobachtung, an die Experimente und an die Erfahrung immermehr in den Vordergrund. Ohne Beobachtung hätten weder Leonardos Werke, noch *Kopernicus'* heliozentrisches Weltbild, *Giordano Brunos*, *Galileis*, *Keplers*, *Descartes'* Erfindungen zustandegekommen.

Soll all dies bedeuten, dass die Tradition von dem erkennend-experimentellen Verstand völlig zurückgedrängt wurde? Durch die neuesten Nachforschungen wird unser oft einseitiges und versteiftes Renaissance-Bild auch auf diesem Gebiet verfeinert.

Die Renaissance schöpfte systematisch aus der Tradition, vor allem aus den klassischen Quellen: in erster Linie von Aristoteles und Hippokrates, welche Tatsache bei zahlreichen neuen Studien zu beweisen ist.⁶ Die Anhängigkeit zur Tradition kann man am meisten verstehen, wenn wir die neuerlich mit grosser Erudition enthüllten überraschenden Eigenartigkeiten der bedeutendsten geistigen Tendenz dieses Zeitalters — die des Neoplatonismus, zu begreifen versucht.

Die Forschungen des vor kurzem verstorbenen *Frances Yates'* überzeugten die wissenschaftliche Öffentlichkeit davon, dass die sogenannte „hermetische“ Tradition eine bedeutende Rolle in der Renaissance-Wissenschaft spielt. Platon wurde von den florentinischen Neoplatonisten entdeckt und „getauft“; da das Hauptziel der Repräsentanten des florentinischen Kreises — *Ficino* und *Pico* — den Heiden Platon mit dem Christum in Einklang zu bringen war. Ausser Platon übten auch die „Urweisheit“, die ägyptische Hieroglyphen, und die Welt der Mysterien einen besonderen Reiz aus, insbesondere der urägyptischen Philosophen: *Hermes Trismegistos*. Die hermetische Wurzeln des Renaissance-Neoplatonismus — das Interesse der Naturwissenschaftlern dieser Zeit, gegenüber Magie und okkulten Wissenschaften — wurden durch *Yates'* Forschungen ans

⁴ Johan Huizinga: *The Waning of the Middle Ages*. London, 1937.

⁵ E. M. V. Tillyard: *The Elisabethan World Picture*. New York, 1945.

⁶ W. C. Dampier: *A History of Science and Its Relation with Philosophy and Religion*. Cambridge, 1948.

Tageslicht gebracht. Yates überzeugt uns davon, dass diese Naturwissenschaftler und Philosophen zugleich auch Magier waren, ob wir an Ficino, Pico oder gar an Leonardo denken. Alle waren von der hermetischen Tradition der Renaissance durchdrungen und davon determiniert. Yates erwies,⁷ dass *Giordano Bruno* bis jetzt als ein, von den mittelalterlichen Gebundenheiten befreiter Renaissance-Gelehrter anerkannt wurde, und es nahm niemand zur Kenntnis, wie sehr Bruno zugleich auch ein ägyptischer „Magier“ war. Laut Yates muss man die Genesis des wissenschaftlichen Denkens hier, bei Bruno suchen.

Voraussetzlich wirkte die okkult-hermetische Tradition des Renaissance-Neoplatonismus erregend auf die wissenschaftliche Revolution des 17. Jahrhunderts. Man kann sagen, dass diese in zwei Stufen abgelaufen ist: erstens wirkte die okkulte und animistische Anschauung der Natur, dazu kam dann die graduell wirkende mechanische Anschauung. Laut einige Meinungen stammt die moderne Wissenschaft von diesen zwei Bewegungen.

III. DIE REFORMATION UND DIE WELTLICHEN WISSENSCHAFTEN

Bewusst wählte ich diese Bezeichnung als Kapitel meines dritten Nebenthemas. Die Luthersche Reformation war im Anfange — *par excellence* — von transzendtem Vorzeichen, d.h. eine theologische Revolution. Hinter der „gelehrten Wissenschaft“, der von *Luther* mehrmals urgiereten Forderung, steckt primär die Missdeutung der Heiligen Schrift des Papsttums. Luthers Wissenschaftsanschauung stand also primärer Weise im Dienste der Religion. Es bedeutet keine Änderung, dass er von Kreis der erfurter Humanisten, noch bevor seiner Entwicklung zu einem Reformator, für ein ganzes Leben geltende Einwirkung erhalten hat. Dieser Effekt ist auf dem Gebiete seines wissenschaftlichen, kirchlichen und auf seinem bekannten und weniger bekannten Familienleben zu merken.

Hinsichtlich unseres Themas müssen wir uns jetzt doch auf die Betrachtung des Verhältnisses der Reformation zu den weltlichen Wissenschaften — wenn auch nur zum Teil — *pars pro toto* — beschränken. Vor allem wollen wir Melanchthons Standpunkt betrachten, zum Teil, da der echte humanistische Gelehrte in seinem Antrittsvorlesung über die Universitätsreform,⁸ 1518, die Richtung der wissenschaftlichen Bildung bestimmte, — weiters da seine Person die grösste Wirkung auf die Entwicklung unserer heimischen Schulen und protestantischen Wissenschaftlichkeit, ausübte.

Melanchthon äusserte öfters seine Überzeugung, dass mit dem Auslöschten der Wissenschaft, geht auch die Kirche grundlegend (*funditus*) zugrunde.⁹ Er bezeichnete die Wissenschaft entbehrende Theologie, als ein unseliges Durcheinander, da diese statt dem Wahren und dem Wesentlichen etwas ähnliches, nicht bedeutendes, hervorhebt, und kann den Anfang, den Verlauf und das Ende von einander nicht unterscheiden.¹⁰ Die zahlreiche kirchliche Diskussionen können auch nur durch die gründliche Bildung (*eruditio*) in die richtige Richtung gelenkt werden.¹¹ Laut Melanchthon ist ein Rückkehr zu der Grundlage der Wissenschaften wichtig, da „*diejenige Theologen, Juristen oder Ärzte, die in ihrem Beruf zu schnell die Karriere — ohne eine gründliche*

⁷ Frances A. Yates: *The Art of Memory*. Chicago, 1966.

⁸ *De corrigendis adolescentiae studiis*. In: R. Stupperich Hrsg.: *Melanchthons Werke in Auswahl*. III. Bd. Gütersloh, 1969. 29—42.

⁹ *Corpus Reformatorum*. Bd. 1—28. *Melanchthonis Opera*. Ed. C. G. Bretschneider, H. E. Bindseil. Halle, 1834—1860. III. 388. (In weiterem: CR.)

¹⁰ ebendort

¹¹ CR III. 912.

Allgemeinbildung zu erwerben — bestreben, — entziehen nicht nur alle andere Wissenschaften von sich, sie versagen aber auch auf eigenem Gebiete.¹² Er hielt das menschliche Leben ohne historischen Kenntnisse für eine ständliche Kindheit, für eine ständige Finsternis und Blindheit.¹³

Werfen wir also einen Blick auf die reformatorische Auswertung der Naturwissenschaften. Laut Melanchthon, schuf Gott den Menschen so, dass er die Natur beobachten soll. Der Mensch muss sich mit den Elementen, mit den Eigenschaften der Körper, Bewegung und Kraft beschäftigen. Es gibt auch keine schönere Studie für einen vernünftigen Menschen, als diese.¹⁴ Man soll die Natur, als den Schauplatz des menschlichen Geistes nach Gottes Willen forschen. Daher verlieh Gott dem Menschen den Intellekt und die Freude der Erkennung. Diese sind die Gründe, die den gesunden Menschengestirb zur Erkennung der Natur aneifern — schrieb Melanchthon 1549 in seinem Werk: „*Einleitung in die Physik*“; und fügte hinzu: „Wahrscheinlich hatte auch Adam seinem Sohn Abel, auf diese Weise — im Schatten eines Baumes — die Grundkenntnisse der Naturwissenschaften beigebracht.“¹⁵

In seinem Werk „*Vorwort zur Arithmetik*“ (1536) entfaltet Melanchthon den Zusammenhang der Wissenschaft (*ars*) und Sache (*res*) mit dem Wesen (*natura*), sowie die Grundsätze (*causa*) und exakte Beweise (*demonstrationes*) der Berechnungen.¹⁶ In seinem an Fugger 1552 gerichteten Brief schrieb er begeistert, dass *die Bewegung der Himmelskörper schon in ganz Europa bekannt ist, da Purbach . . . Cusanus . . . Regiomontanus und Copernicus dazu den Weg öffneten. Sie beleuchteten mit ihren scharfen Augen und mit ihrer Invention das ganze Gebiet der Wissenschaft.*¹⁷

Beim Kopernicus müssen wir einige Minuten stehen bleiben. Wie bekannt, haben die Repräsentanten der Reformation das neue heliozentrische Weltbild nicht anerkannt. Obwohl der folgende Satz nur in einer späteren Variation von Luthers „*Tischreden*“ vorkommt, wird er ihm zugeschrieben: „*Dieser Narr möchte die ganze Wissenschaft der Astronomie verdrehen*“.¹⁸ Doch ist es ungleugbar, dass weder er, noch der junge Melanchthon, und auch Calvin die kopernikanische Wendung erkannt haben. Darauf weist Melanchthons Äusserung hin: „*Es ist falsch damit nicht einverstanden zu sein, womit die Menschen seit Jahrhunderten einverstanden waren*.“ und auch Calvins rhetorische Frage: „*Wer wagt sich Kopernikus' Autorität über den Heiligen Geist zu setzen?*“, hin.

Diese Anschauung war eine logische Folge des philosophischen Inhaltes und des Weltbildes der Reformation. An einer Seite kritisierte und lehnte sie die sich vor Aristoteles' Autorität verbeugende Scholastik ab, zugleich aber wies sie alle Autoritäten nicht ab, sondern an Aristoteles' Stelle setzte sie die Offenbarung. Das antibiblische Weltbild konnte aber mit den Lehren von Kopernicus nicht in Einklang gebracht werden. In den protestantischen Schulen versuchten die Reformatoren den Unterricht — anstatt den abgelehnten alten — mit neuem Inhalt zu füllen, indem man einen besonderen Akzent auf den lateinischen und griechischen Sprachunterricht legte, um den Realien weniger Raum geben. Zugleich brachte man aber in den Sprachunterricht anstatt den seelenlosen, trockenen Rationalismus der Scholastik, nebst den religiösen, auch humanistische Elemente. Diese „protestantische Scholastik“ war jedoch dazu geneigt, die sich entwickelnde Wissenschaft, eben so in eine Sackgasse zu führen, wie die peripatetische Philosophie.

¹² ebendort XI. 213.

¹³ ebendort XI. 862.

¹⁴ ebendort VII. 473.

¹⁵ *Einleitung in die Physik*, 1549. CR XIII. 189.

¹⁶ *Vorwort zur Arithmetik*, 1536, CR XI. 289 f

¹⁷ CR VII. 951.

¹⁸ Martin Luther: *Tischreden Ung.: Asztali beszélgetések*. Zusammeng., übersetzt und Notizen; László Márton. Bp. 1983, 204.

IV. DIE WECHSELWIRKUNGEN

Nun wollen wir die Frage der positiven und negativen Wechselwirkungen der Reformation und die der Renaissance betrachten. Es ist eine allgemeine, doch keineswegs ausreichende Behauptung, dass die Reformation mit ihren, in den Mittelpunkt gestellten Thesen der Glaubensbestimmtheit und des Gewissensentschlusses einen Weg zur Freiheit der wissenschaftlichen Forschung führte. Zugleich richteten die Renaissance und der Humanismus die Augen der Menschen auf die vor ihnen liegende Welt, indem sie offen in die Welt blickten und eine Weltbejahung hatten. Damit haben sie die Epoche der modernen Wissenschaft vorbereitet. Ohne die Wahrheit dieser Behauptungen in Zweifel zu ziehen muss festgesetzt werden, dass die Zusammenhänge dieser Bewegungen mehr komplex sind, als sie erscheinen. Der Idee der Gewissensfreiheit, sowie die der Toleranz stammt primär nicht aus den oft intoleranten Grundsetzen der Reformation, sondern vielmehr aus den kompromisshaften Folgen der, für keinen der Parteien den vollkommenen Sieg bringenden Religionskriege. Das widersprüchliche Bild scheint noch mehr verwirrt zu sein, wenn man daran denkt, dass Luther — obwohl er die weltliche Kenntnis gegenüber die Bibelwissenschaft direkt als Teufelslehre bezeichnete — wie sehr der Sohn seines eigenen humanistischen Zeitalters war. In einem seiner grundlegenden Werke — 1524 — schrieb er: *„Wenn ich Kinder hätte, möchte ich ihnen nicht nur Sprachen und Geschichte unterrichten, sondern auch Musik und Mathematik. War ja die Erziehung der griechischen Kindern nichts anderes als Kinderspiel? Und was für grossartige Menschen aus ihnen geworden sind! Wir Deutschen konnten eine lange Zeit nichts anderes als kämpfen, essen und trinken . . . Endlich sollen auch wir unseren Intellekt anwenden, damit Gott die Verbundenheit seiner Geschöpfe empfinden kann“*¹⁹. . . Man muss es auch nicht vergessen, dass Melanchthon, der der geistige Vater des protestantischen Schulwesens geworden ist — eben auf den, von Luther verurteilten Aristoteles basierte; wenn er auch seine Gestalt mit dem Geist der Humanismus erfüllte.

Wenn wir die geistig-wissenschaftliche Seite der Renaissance, den Humanismus, mit der Reformation vergleichen, treten zahlreiche gemeinsame Grundlinien in den Vordergrund. Beide haben die Scholastik, sowie die mittelalterliche Denkweise abgelehnt. Statt denen stellten beide neue Autoritäten: der eine die Bibel, der andere die klassische Schriftsteller. Keine von beiden beseitigte den Aberglauben: die Ketzer- sowie Hexenverfolgung existierte in dem Protestantismus eben so wie in der italienischen Renaissance, weiter. Am Anfang wurde die Aufmerksamkeit von der Naturwissenschaften auch zweiseitig abgelenkt: einerseits in die Richtung der Religion andererseits in die Richtung der Literatur.

Die Obenerwähnten in Betracht ziehend kann man behaupten, dass die moderne Wissenschaft weder die Folge der Renaissance, noch die der Reformation sei, vielmehr eine selbständige dritte Kraft, die von den beiden unterstützt, aber auch missbilligt, missverstanden oder gehindert wurde, die aber am Ende — hauptsächlich als Naturwissenschaft — siegreich aus dem Wettkampf trat. Schliesslich müssen wir bei der Überprüfung der wissenschaftstheoretischen Parallelen und Gegensätze der Renaissance und der Reformation eine nuancierte Meinung äussern, wenn wir nicht in eine einseitige, oder falsche Verallgemeinerung geraten wollen. Ich möchte sagen: Die Wissenschaftlichkeit des Mittelalters, und die der Renaissance — und zum Teil auch die Wissenschaftlichkeit der Reformation — stand im Dienste der *Theologie*. Die wissenschaftstheoretische Tendenz in Wittenberg stellte ihre Thesen später in den Dienst der *Philosophie* der protestantischen Orthodoxie. Zur dritten Phase der Entwicklung können die wissenschaftlichen Tätigkeiten jener selbständigen protestantischen Denker eingeordnet werden, die die Wissenschaft — auf ei-

¹⁹ An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und erhalten sollen. Zitat bei H. J. Störig: *Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*. Stuttgart, 1957, 212.

ner reformatorischen Basis — primär in den Dienst *der Entwicklung der Menschheit* stellten. Die kopernikanische Astronomie, des *David Frölich's* aus Käsemark, die erste öffentliche Autopsie des *Jessenius'* und die Atomlehre von *Izsák Czabán* aus Eperies, sind je eine Illustration der letzteren Stufe. Wir könnten diese Anführung noch fortsetzen.

Nun sollen wir aber als Abschluss zu unserem Ausgangspunkt zurückkehren und die Antwort auf unsere Fragen summieren. Aus dem geistigen Wettkampf Anfang des 16. Jahrhunderts kristallisierten sich zwei Tendenzen heraus. Die eine wünschte eine unabhängige weltliche Kultur zu schaffen, die andere bestrebte sich die Kirche zu reformieren. Der grosse Geist der Renaissance, *Erasmus*, wollte bestätigen, dass der Mensch die Fähigkeit der Wahl zwischen dem Guten und Bösen besitzt, mit welcher er seine Lösung vollbringen und diese für ewig sichern kann. Laut seiner Behauptung „*liegt die Würde des Menschen in seiner freien Willen*“. Luther dagegen gestand in seiner — über den unterwürfigen Willen geschriebenen Replik, dass die, bis zu ihren Wurzeln verdorbene menschliche Natur alle im Interesse der Lösung vollführten Tätigkeiten vermeide, diese wird ausschliesslich aus den Gnaden Gottes, durch Glaube erteilt.

So trennte sich die, die menschliche Würde preisende Renaissance und die direkte Verbindung zwischen Gott und Menschen verkündigende Reformation in zwei gegensätzliche Bewegungen, jedoch mit zwei grundsätzlich gemeinsamen Zügen: beide präferierten den Individualismus, und dadurch die Entwicklung der Wissenschaften.

ÖSSZEFOGLALÁS

A XVI. század elejének szellemi versengéséből két irányzat jegecesedett ki. Az egyik egy független világi kulturát kívánt megteremteni, a másik az egyház megreformálására törekedett. A reneszánsz nagy szelleme, *Erasmus* azt akarta bizonyítani, hogy az ember rendelkezik a jó és a rossz közötti választani tudás képességével, tehát azzal az adottsággal, amelynek révén mindent véghez tud vinni, ami örökre biztosíthatja megváltását. „*Az ember méltósága — mondta — szabad akaratában van.*” Luther ezzel szemben a szolgai akaratról írt válaszművében azt vallotta, hogy a gyökerében megromlott emberi természet nem teszi lehetővé, hogy bármit is elkövesen megváltása érdekében: ezt kizárólag Isten kegyelme adja hit által. Az emberi méltóságot magasztaló reneszánsz és az Isten és ember közötti közvetlen kapcsolatot meghirdető reformáció ily módon két ellentétes mozgalommá vált szét, de alapvetően közös vonásuk maradt, hogy mindketten kedveztek az individualizmus s ezáltal a tudományok fejlődésének.

T. FABINY, M.A., Dr. theol. professor
of theology, director of the Historical Collection of
Evangelical Church
Budapest, Kis József u. 2/a, Hungary H—1081

A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ HATÁSA AZ EGYETEMEK SZELLEMI ÉLETÉRE KÖZÉP-EURÓPÁBAN*

SZÉKELY GYÖRGY

Közép-Európa egyetemi élete több ellentmondást mutatott már a reneszánsz-kor kezdetétől és a reformáció előestéjén — ezzel a bevezető megállapítással szeretném aláhúzni, hogy nem a gondok, a megoldatlanságok okozói a nagy szellemi áramlatok, ellenkezőleg, azok a kivezető utak keresését élénkítették, noha újabb ellentmondások teremtésével. Magyarország egyetemalapítási kísérletei és azok rövid élete az egyik ilyen ellentmondás. De a folyamatosan sokasodó német egyetemek élete sem volt ellentmondás nélküli, a XV. században nem volt összhang az egyetemre járók elképzelései és a társadalmi szükségletek, a tananyag és a modern ismeretek között. Nemcsak a hallgatóság anyagi ereje és tanulási állhatatossága okozta tehát, hogy jóllehet 1500-ban négyszer annyi diák látogatta a német egyetemeket, mint 1400-ban, többségük a XV. század végén a bölcsészkarokat látogatta, és ott sem nyerte el az első fokozatot. Ezt mégsem tekinthetjük eredménytelenségnek, hiszen ezzel középfokú tanultságot nyertek. Csak később, felismerve ezt, bontakozik ki a reformáció és reneszánsz korában a középfokú képzés hálózata, mint az egyetemek tehermentesítője és alapozója.

Éppoly fontos kérdés volt a tanmenetek és tantárgyi anyagok korszerűségének alakulása. Metodikai és szemléleti kérdések eltérő felfogása eredményezte a skolasztikus és a humanista út, a *via antiqua* és a *via moderna* eleinte megoldás reményét keltő elkülönülését, vitáját. Újszerű egyetem volt az 1459-ben Basel városától kezdeményezett, pápai alapítólevelet még az év késő őszen elnyert és 1460-ban megnyílt egyetem. Nem volt közömbös, hogy a jóváhagyó pápa II. Pius volt, aki mint Enea Silvio Piccolomini, humanisztikus érdeklődést tanúsított. A baseli egyetem bölcsészkarja kezdetől humanista irányú volt, teológiai kara pedig kettő is lett, a *via antiqua* és a *via moderna* szellemében külön dékánokkal.

A baseli egyetemre anyakönyvezték be a strassburgi polgárfi Sebastian Brantot 1475-ben, ahol a jogi tanulmányok során 1489-re lett mindkét jog doktora és 1492-ben a jogi kar dékánja. Tudósi szellemét mutatja a római jog felé fordulása, 1490 és 1518 közt tizenkétszer adták ki *Expositiones omnium titulorum juris civilis et canonici c. tankönyvét*. Igazán azonban az jelzi az új kor hajnalhasadását, hogy ez a jelentékeny professzor munkába szegődött a kora humanista baseli könyvnyomtatásnál mint korrektor és kiadó. Mint humanista író az 1494-ben Baselben megjelent *Narrenschriff c. erkölcsstani és szatirikus verseskönyve* által, amely népi, antik és biblikus szövegekre egyaránt épült, szerzett európai hírnevet. Metszetkészítőül megnyerték a baseli útiállomáson lévő vándorló művészt, Albrecht Dürert. 1496-ban kapott tanszéket Baselben a jogi karon Brant, de 1499-ben visszatért Strassburgba.

Hogy a század végére Basel mint nyomdai kiadóhely Velence, Nürnberg és Párizs mellé emelkedett, abban nagy szerepe volt Johann Frobennek, aki előbb Amerbach korrektora volt, s a ve-

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésén.

lencei Aldus-kiadó új betűtípusát alkalmazta. Froben a kortársi humanista irodalom kiadásában (fő szerzője lett Rotterdami Desiderius Erasmus), biblikus, egyházati és klasszikus irodalmi szövegek közzétételében, latin, görög és héber szövegkiadásban jeleskedett. Kitűnt még a baseli Kratander könyvnyomdász.

A mindennapi élet összekapcsolódott a tudomány jelenlétével. Az 1499. évi baseli kalendárium az állatöv egyes ábráihoz kapcsolta az emberi test belső részeit és tagjait, bemutatót eret vágó orvost, ágyban fekvő betegnél járó orvost, levetkőztetett beteg hátán kopogtató orvost, alélt beteg pulzusát vizsgáló orvost. Feliratai német és latin nyelvűek.

Olyan egyetemi városokban is megújult a tudomány és oktatás, ahol már évszázados múltra tekintett vissza az intézmény. 1450–60-as években a bécsi egyetemen Peuerbach és Regiomontanus kezdeményezte a humanista tanulmányok társítását matematikával, csillagászáttal és mechanikával. Regiomontanus az 1470-es években Nürnbergben patrícius támogatással csillagvizsgálót és csillagászati-mechanikai kutatásokhoz szükséges műhelyt kapott.

Utat tört ez az irányzat Közép-Európa keletére is. Regiomontanus *Tabulae directionum perfectiorumque* c. 1467-i kéziratosa bejutott a krakkói egyetem könyvtárába. Peuerbach kéziratosa kódexének, az 1470 körüli *Theorica nova planetarum*-nak Vitéz János címerével és égrajzokkal gazdag példánya — a magyar humanista csillagászati érdeklődését aláhúzza — ugyanoda került. Jacopo Publicio firenzei rétorikus az 1467–70-es években Erfurt, Lipcse, Krakkó, Basel egyetemein tanított. Cinzio da Borgo Sansepolcro Bécsben működött 1487-ben, amikor azt Corvin Mátyás elfoglalva tartotta. Itáliai, német és lengyel tudós személyiségek tevékenykedtek Mátyás budai udvarában.

Viszonozni Közép-Európa ezt a krakkói egyetem útján tudta, amely annyira fejlődött, hogy tanítványait külföldre is bátran ajánlhatta. A bolognai egyetem 1448 és 1480 között hét lengyel matematikaprofesszort foglalkoztatott, továbbá a csillagászat oktatására hívta meg Żurawica-i Marcin Król-t (1448–49), Opatów-i Adalbertet (1454–56), Zalesie-i Jakobot (1469–70). A csillagászat erős oldala volt a krakkói oktatásnak: Pniewy-i Adalbert 1477 és 1497 közt Aristotelest, valamint a szféra, az eklipsziszek táblái, a bolygók elmélete tárgyakat adta elő; Biskupie-i Bernardus (Episcopus), aki 1492-ben lett orvostudományi baccalaureus, tanfolyamokat tartott Aristotelesből, a csillagászatról és csillagjólásról 1503-ig; a Vitreator-nak nevezett Dobczyce-i Leonard régi értelmiségi család sarja, 1489 és 1507 közt gyakran oktatta a matematikát, csillagászatot és csillagjólást. A tudomány és a hiedelem jól megfér egymással, így nem visszas, hogy 1525-ben egy *Judicium Astrologicum*-ot Erasmusnak ajánlottak. A tisztelt személyiség azonban valamennyiüktől különbözött abban, hogy sem tanulmányai alatt (Hertogenbosch, Párizs, Torino), sem egyetemi oktatóként (Cambridge, Löwen, Freiburg in Breisgau) nem kötődött valamely képző intézményhez, hanem szabad egyéniségét ezáltal is őrizte.

A középkori egyetemek megújulási képességét is mutatja a reneszánsz és a reformáció hatása — mégis sok kiváló tudós és iskolateremtő már a XV. század közepe óta nem az egyetemeken belül képzelte el új utak vágását. Ez a humanista akadémiák keletkezésének fő oka, a mecénások tudomány- és művészszeretete mellett. A XV. század derekán sajátos szakmai profillal működtek a nápolyi (Antonio Panormita, klasszikus irányultság), a firenzei (Marsilio Ficino, filozófiai orientáció), a római (Pomponio Leto, régészeti arculat). A legnagyobb hatású a firenzei neoplatonikus akadémia volt közülük, amely 1454–1521 állott fenn és virágkorát élte az 1499-ig élt Ficino vezetésével, akinek műve, a latin *Corpus Platonicum* 1484-ben került kinyomtatásra Firenzében. Az intézmény szembeszállt a skolaszttikával. Itáliai és nemzetközi háttere kedvező volt, ez Cosimo és Lorenzo Medici, illetve Corvin Mátyás kora.

Az akadémiák léte azonban nem begubózásra készítette az egyetemeket, egyik-másik régi intézmény is befogadta, sőt műhellyé fejlesztette az új áramlatot. A firenzei egyetemen bontakozott ki Angelo Ambrogio da Poliziano, az 1494-ig élt hellenista és humanista tanítása, aki leveleket

írt Mátyás királyhoz. A velencei kereskedőkör társaság területére esett padovai egyetemen 1468–99 közt tanszéke volt Nicoletto Vernia averroista beállítottságú tudósak, aki elsőnek karolta fel a természettudomány autonómiájának gondolatát. A skolasztika ellensége volt az 1493-ig élt Ermolao Barbaro velencei patrícus, aki hirdette Aristoteles régi latin fordítások helyett egyenesen a görög eredetiből való tanulmányozásának nélkülözhetetlenségét. A buzdítás hatott, Padova egyetemén Leonico Tomeo 1497-ben már görög szövegből tanította Aristotelest. Közép-Európára nagy hatású humanista egyetem volt Ferraraié, ahová Janus Pannonius, a kiváló latin nyelvű költő 1447-ben jutott tanulni, és ott kapcsolódott be Guarino Veronese iskolájába.

A tudós társaságok Közép-Európa nagy folyóvölgyi városaiban hamar otthonra leltek: az 1508-ban meghalt Konrad Celtis igazi jelentőségét nem azzal nyerte, hogy Miksa császár 1497-ben a bécsi egyetemen a költészet és szónoklattan professzorává emelte, hanem azzal, hogy a tudós kezdeményezte a Sodalitas Literaria Rhenana, a budai és bécsi humanistákat egyesítő Sodalitas Litteraria Danubiana, nem utolsósorban pedig a bécsi Collegium Poetarum et Mathematicorum gazdag tartalmú érdeklődésre utaló köreit.

Ennek a vonalnak a legkiemelkedőbb, hatásában is utolérhetetlen képviselője lett Rotterdami Erasmus, aki a legvilágosabban mutatta a példát a csak alkalmilag egyetemen előadó, a másfajta tudományos műhelyeket építő szellemi embernek, a reformáció útjára lépett és a katolicizmushoz hű országok számára egyaránt. Érzékelteti ezt Melanchthon írása Joachim Camerariuszhoz 1529. július 26-án, amikor is a német protestáns művelődésügy legátfogóbb képviselője — jóllehet teológiai alapkérdésekben elhatárolódott Erasmustól — a gondviselés szerűen összekötött két mozgalomról vallott, az Erasmustól vezetett humanizmusról és a Luther vezette reformációról. Melanchthon számára tehát szinte egyenlő fontos volt a két külön úton előretörő, az egyetemi életet megújító, de azonkívül is alkotó műhelyeket létrehozó mozgalom, amelyek egyikét sem akarta elejteni, bármilyen feszültséget teremtett ez számára egyházában és egyetemén. Éppígy Erasmus vonzó utat, életformát jelentett katolikus művelődési centrumokban.

Erazmiánus értelmiségi kör bontakozott ki Krakkóban. 1536 márciusában Erasmus szeretettel emlegette Tomicki Péter krakkói püspököt mint öreg barátot, vallva, hogy az elműlők helyett új barátokat kell nyerni. A protestáns lengyelekből különösen az egyházi pályán működő Johannes a Lasco (Jan Łaski) állt hozzá közel, aki 1524–25 során Erasmus baseli eszmetársa és barátja lett, de még előbb krakkói humanista körökbe tartozása és itáliai tanulmányok, utána pedig frízöldi és angliai utak érlelték lengyel protestáns nemzeti egyházat építő személyiséggé. Ezt a lengyel nemest most azért emeljük ki, mert miután 1534-ben Erasmus pontos leltárt készített javairól, a könyvtárat Johannes a Lasconak adta el. Az sem véletlen tehát, hogy Łaski a német evangélikusok közül Melanchthonnal állt szoros kapcsolatban. Amikor Jan Osmolski, a lublini vajdaság gazdag birtokosa és nemesi politikus 1575-ben elhagyta hazáját és külföldre ment, nem hagyományok nélkül telepedett Baselbe, és tartott ott tudósok számára vendégszerető házat. Mint pártfogónak Osmolskinak ajánlották Machiavelli Discorsi-jának egy latin fordítását.

A via antiqua-ból is vezetett út a protestáns, nemzeti jellegű egyetemre és politikai felfogáshoz — de a humanizmus sem feltétlenül vezetett oda, főleg ha a tudósi pálya nem kötődött a döntéseket keresztülvívó egyetemi intézményhez. Mint baseli tudós, Rotterdami Erasmus megírta *Antibarbari* c. művét, ahol is a vulgáris és skolasztikus latinság képviselői a barbárok. Egyházi és nyelvi ideálja egyaránt a keresztény ókor egyházatyái, Ambrus, Ágoston, Aranyszájú Szent János. Erasmus filozófia-koncepciója, a philosophia Christi egyházatyái gyökerekre megy vissza. De ez a hitújítás ellenpártjait nem elégtette ki: katolikus oldalról Erasmust papi kötelességei elhanyagolása miatt, protestáns oldalról az egyház általa óhajtott reformjáért való nem teljes erejű kiállása miatt bírálták. Nem kivételes volt ilyen szempontból Erasmus pályája. Az augsburgi Konrad Peutinger jogot tanult Padovában és Bolognában (*iuris utriusque doctor*), az antik világot tanulmányozta Rómában és Firenzében, az Örök Városban az ottani akadémiát alapító Pomponius Laetus

hallgatta. Hazatérve Peutinger Augsburgot szolgálta 1490 és 1534 között, városi írnok 1497-től. Történelmi és ókortudományi érdemeiért 1538-ban felvették az augsburgi patriciátusba. Vallási kérdésekben (lutheri reformáció, újrakeresztelés) határozatlan volt mindvégig! Az eichstädti főpapi kollégiumban Willibald Pirckheimer mint apród különösen az ókori nyelveket tanulta, 1490–97-ben pedig Padovában és Páviában a jogot. Görög orvosok írásából is fordított. Ilyen tudás mellett világi pályát választott Nürnberg város előkelő szolgálatában, ami mellett sokoldalú irodalmi működést fejtett ki. Élete utolsó évtizedében Pirckheimer várakozó álláspontot foglalt el a katolicizmus és a reformáció közt. A mainzi karthauzi Otto Brunfels Hutten és Sickingen politikai körébe tartozva került Zwinglihez, Baselben 1530-ban lett orvosdoktor és élete végén berni városi orvos. Teológiai írásaiban lutheránus, újrakeresztelő vonásokkal, főleg azonban orvosi és újszerű botanikai író.

Már ezek a példák is mutatják, hogy jeles humanisták nem az egyetemi pályát választották. Ennek személyikön kívül álló okai abban a feszültségben is megmutatkoztak, ami a protestáns egyetemi élet kiépítésén fáradozóknak is szembeötlő. Tagadhatatlan a német egyetemi élet, a tudományszakok látogatottságának hanyatlása a reformáció nyomán, a parasztháború miatt, a török veszély árnyékában. Ettől az 1520-as években a humanizmus hanyatlását is aggódva várták.

Áll a jelenség a protestáns Wittenberg, Erfurt, Leipzig, Odera-Frankfurt, Rostock, Greifswald, Heidelberg, Freiburg, Basel és a katolikus Köln, Ingolstadt, Bécs egyetemére. Mégsem véletlen, hogy Philipp Melanchthon a hanyatlás elleni küzdelmet nem változatlan keretekben képzelte el, és annak programját nem egyetemen fejtette ki. A nürnbergi iskola megnyitóbeszédében Melanchthon 1526-ban „a buta és barbár prédikátorokat” tette felelőssé, akik miatt a hallgatók az egyetemeket csoportosan hagyták el, hogy valami ipart tanuljanak, mivel javadalmakat nem remélhetnek. Ez a reformátor fegyverkovács fia volt, Heidelbergben és Tübingenben tanult, az utóbbi egyetemen 1517-ben a történelem és rétorika professzora, 1518-ban Reuchlin ajánlotta az új wittenbergi görög nyelv és irodalom tanszékre. Ehhez az egyetemhez kötődött 42 évre. Bár 1526-tól a teológia professzora lett, ez nem változtatott azon, hogy a túlélő skolasztika ellen széles fronton küzdött, hogy lelki feszültségben vetette meg a protestáns teológia és pedagógia alapjait, hogy szakadatlanul tanult és kutatott tovább. 1518–22 során több humanista előadást tartott az egyetemen, mint teológiáit. Ellenállt Luthernek, hogy teljesen átmenjen a hittudományi karra, hanem 1519 óta kettős kari hovatartozásban volt. 1524-től is határozottan több volt a nem teológiai kollégiuma. Luther haláláig Melanchthonnak 13 teológiai és 70 nem teológiai előadása mutatható ki. Nem a teológus, hanem a humanista vonásai bukkannak elénk Wilhelm Dilthey soraiból, aki méltatta Melanchthon filozófiai tankönyveit világosságuk, rendezettségük, elegáns előadásmódjuk miatt, amivel megszabadította a filozófiai tudományokat a skolasztikus gondolkodás kazuisztikájától, a mértéktelen fogalommegkülönböztetéstől, a mesterkéltyű nyelvtől és a középkor egész porától.

A nagy egyetemi tudós azáltal még nagyobb, hogy felismerte egy új iskolatípus korszerű jelentőségét. Melanchthon tervei szerint rendezték újjá az eislebeni, a magdeburgi, a nürnbergi latin iskolát. A protestáns történetiség és a humanista filológia jeles képviselője, Johannes Agricola 1525 óta szülővárosa, Eisleben protestáns iskolájának rektora. Abban az évben alakult ilyen iskola Magdeburgban. Melanchthon a nürnbergi tanács meghívására 1525 novemberben és 1526 májusban ott tartózkodott az első, egyházi intézménytől független gimnázium létrehozására. Ennek latin-görög nyelvtanára lett Joachim Camerarius, holott már 1518-ban a görög professzora volt Erfurtban. Camerarius mint Melanchthon barátja segítette az egyetemek reformját és a latin-görög tanulmányok fejlesztését Tübingenben (1535), Lipszében (1541-től). Összegzésül talán annyit lejegyezhetünk, hogy nem a reformáció egymaga volt az, ami modernizálta az egyetemi életet és a külső kapcsolatait, hanem a reformáció széles művelődéspolitikai programja.

Hogy a katolicizmus és skolasztika, hogy a humanizmus és reformáció, végül hogy a tudomá-

nyosság és az egyetem nem feltétlenül egybeeső fogalmak, azt két egymástól távolos katolikus ország, Lengyelország és a Velencei Köztársaság példája mutatja. Az első krakkói nyomda (1474–77) és az utódok példája mutatja az egyetemi város állandó publikációs igényeit a jog, az egyházi élet, a kozmográfia, a földrajz területén. 1491-ben Krakkóban már ó-egyházi szláv liturgikus könyvet glagolita betűkkel, 1540-ben zsidó bibliát héber betűkkel nyomtattak. Ez a lengyel-litván állam összetett népessége szükségleteinek egyfajta elismerése volt. A tudományos korszakváltás nem szembetűnő Krakkóban. Glogóvi János, az 1507-ben meghalt professzor jellegzetes középkori enciklopédikus elve volt, főleg asztronómus, méginkább asztrológus, emellett fiziológus, filozófus, grammatikus. Aristoteles-kommentálásban XIII–XIV. századi szerzőkre utalt még. De nagyhatású egyéniség volt, meghitt kapcsolatban állt a magyar egyetemjárók bursájával. Még halála után négy évvel is kiadtak tőle egy cumputust. Hogy a forgalmas tengerparttal rendelkező lengyel társadalom nem esett ki a világforgalom fellendülése okozta szellemi erjedésből, mutatja az 1510 körüli Jagelló-glóbusz az újonnan felfedezett Amerika feltüntetésével, de már Bernard Wapowski térképe, a Tabula moderna Poloniae, Ungariae, Bohemiae, Germaniae, Russiae, Lithuaniae, amely 1507-ben jelent meg Ptolemaios római Geographia kiadásában, s Jan ze Stobnicy 1512-ben megjelent Introductio in Ptholomei Cosmographiam c. munkája, amely csillagász-ábrázolást ad. Egyetemi diákoknak szól, de már címképen kereskedőknek is ajánlott kiadvány volt Jan z Lancuta: Algorithmus linealis című munkája. A közép-európai szellemi együtműködés szép példája volt Paulus Crosnensis krakkói egyetemi tanár Bécsben 1512-ben megjelentetett Janus Pannonius kötete. A szellemi pezsgésben lévő krakkói egyetemen tanult Nicolaus Kopernikus, aki 1491-ben (területi nemzetfogalom alapján) mint Polonus iratkozott be, hogy teológiát, orvostudományt, matematikát tanuljon. Mesterei közt feltételezhetjük Brudzewo-i Adalbert matematikust és csillagászt. Szélesítették látókörét a bolognai jogi (1496-tól) és padovai orvostudományi (1501) tanulmányok. Galenus velencei kiadású művét forgathatta. Egyházjogból promoveált Ferrarában 1503-ban, nyilván érintve az ottani humanizmustól. Eljutott hozzá a firenzei platóni akadémia filozófiai problémafelvetése is. Hamarosan az otthonmaradók is hozzájuthattak az olasz humanizmus tanaihoz: a bolognai doktor Costanzo Claretti de Cencellieri a görög és latin irodalmat, a római jogász Lodovico d'Aliphio a jogtudományt oktatta Krakkóban. De Kopernikus nem ebben a körben működött, hanem mint magányos kutató végezte csillagászati munkáját 1506–12 közötti orvosi működése alatt. 1507 körül készült el Commentariolus című kézírata, amelyben először vallotta a heliocentrikus világképet. Ezt 1508-ban a Krakkóban tanult és tanított sziléziai humanistának tárta fel: Laurentius Corvinusnak (Lorenz Raabe), aki a tant elfogadta és terjesztette. Párhuzam a német fejlődéssel, hogy Corvinus órában dicsőítette Lengyelországot és Krakkót, figyelmet tanúsított annak gazdasági élete iránt, de megelégedett a boroszlói Szent Erzsébet-iskola tanárságával és a városi titkársággal.

A reformáció 1520-ban ért el Krakkóba, váltott ki vitákat az egyetemen. Amikor Luther ellenfele, dr. Eck felhívta I. Zsigmond királyt, hogy üldözze a protestánsokat, az amúgyis több vallású alattvalókhöz szokott király ezt nem tette magáévá, jellemző feleletet küldött: „*Engedje meg, hogy bakkecskék és anyajuhok pásztorja legyek.*”

Katolikus egyházi ellenállás, formális lutheránusellenes rendeletek királyi végrehajtás nélkül táji megoszlásra vezettek: Dél-Lengyelország a sűrű kolostorhálózat vidéke, Pomeránia és Porszország a reformáció országa lett.

Párhuzamosan a Velencei Köztársaság is menedéke maradt a némileg szabadabb kultúrának: Padovában a XVI. század első negyedében az averroista tanítás, Velencében Luther, majd Melanchthon írásainak kiadása, Veronában katolikus reform, Isztriában lutheri reform értek meg egymás mellett. Protestáns tanok bejutottak az 1530-as évek ferrarai egyetemére. Az itáliai reformáció szétszóródó gondolkodói pedig eljutottak Lengyelországba. Giorgio Blandrata, saluzzoi eredetű orvos, a Debreceni Hitvita „Olasz doktor”-a mint mérsékelt antitrinitárius volt ezek kö-

zött. Ahogyan a katolicizmus megosztani kényszerült kizárólagos vallási befolyását a reformáció cseh, német, helvét és mediterrán eredetű irányzataival, úgy a krakkói egyetem mellett is megjelentek az újabb iskolatípusok, mint Trety Kristóf krakkói kálvinista humanista iskolája, Hoppe chełmnoi protestáns humanista gimnáziuma, Sejny városka reneszánszkori kollégiuma, nem utolsó sorban pedig a zamosći akadémia. A kisnemesi származású, kisvárosi polgármester erazmiánus fia, Andrzej Frycz Modrzewski nemcsak a krakkói egyetem reformja mellett szállt síkra, ahol előbb tanult, hanem az egyháziakat tette felelőssé az iskolaügy hanyatlásáért, követelve, hogy egyházi költségen küldjenek hallgatókat Krakkóba. A reneszánsz és a reformáció hatása ellentmondásosan és bűvópatak módjára így Közép-Európa keletén is érvényesült.

ZUSAMMENFASSUNG

Im 15. Jahrhundert, am Anfang der Renaissance, am Vorabend der Reformation, war im Universitätsleben Mittel-Europas kein Einklang zwischen den Vorstellungen der Studenten und der gesellschaftlichen Bedarfe, bzw. zwischen dem Lehrstoff und des zeitgemässen Kenntnissen festzustellen. Die Universitäten wurden trotzdem stufengemäss neugestellt, wofür neben der Wiener Universität die Universität in Krakkau, als ein gutes Beispiel dient. Die neuartigen Universitäten wurden von der im Jahre 1460 eröffneten Universität in Basel vertreten. Zur Entlastung der Universitäten, und zur Grundlegung ihres Unterrichts wurde das Netzwerk der für Unterricht mittleren Grades dienenden Institutionen entfaltet.

Mehrere Gelehrten stellten sich die wissenschaftliche Neugestaltung trotz der Bereitschaft zur Neuwendung der mittelalterlichen Universitäten — ausser den Rahmen der Universitäten vor. So entstanden die humanistischen Akademien, unter denen die Akademie in Florenz, als eine der bedeutendsten galt. Konrad Celtis und Erasmus von Rotterdam waren die bedeutsamsten akademie-schaffenden Persönlichkeiten Mittel-Europas.

Damals waren schon Katholizismus und Scholastik, Humanismus und Reformation, bzw. Wissenschaftlichkeit und Universität nicht unbedingt koinzidierende Begriffe, — wofür zwei, weit von einander liegende katholische Länder: Polen und die Venezianische Republik als gute Beispiele dienen.

Die Wirkung der Renaissance und der Reformation ist am Ende — zwar widersprüchlich und auf die Art eines Schundbaches — in Mittel-Europa doch zur Geltung gekommen.

Gy. SZÉKELY, Ph. D., M. H. A. S.
 professor of history, general director of Budapest
 Historical Museum
 Budapest, P. O. B. 4,
 Hungary H—1250

AZ EGYETEMEK SZEREPE AZ ORVOSKÉPZÉSBEN A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ KORÁBAN*

KAPRONCZAY KÁROLY

A humanizmus és a reformáció, e két egymásba fonódó szellemi áramlat alapvető szemléleti változásokat eredményezett az orvosi gondolkodásban, lényegesen átfőrmálta az orvostudomány szemléletét a XV–XVI. században. A humanizmus hatására a személytelenségbe burkolózó középkori orvos helyébe a világ anyagi titkait kritikusan feltáró, az ész elsődlegességét hangsúlyozó, a természet adatait gyűjtő, gyakran hírnévre szomjazó, becsúzó szakember lépett. Az új szemlélet módszerei gyakran hiányosak voltak, de bámulatos intuitiók nyomán alapjaiban rendítették meg a tökéletesnek hitt középkori medicinát, az ókori szerzőkbe vetett tökéletes hitet. A XV. századtól Itália egyetemén sorra születnek meg Arisztotelész, Hippokratész, Dioszkoridész, Galénosz, Avicenna és más klasszikus orvostudományos munkáinak kritikai kiadásai. A kételkedés szelleme elsőként azt eredményezte, hogy a medicina alapjait adó ókori orvosok munkáinak eredeti formáit keresték meg, feltárták a későbbi korok félremagyarázásait és hibás értelmezéseit, eredeti tisztaságukba állították vissza a kéziratokat, s csak azután léptek fel kritikával. A neoplatonikus szemlélet új arculatot adott az orvostudomány számára: meghonosodott az empiria, kritikus szemléletre serkentették a hallgatókat és klinikai irányba terelték a gyakorlati képzést. Ez utóbbi tette vonzóvá Itália orvosi karait, és nem véletlenül tódultak ide Európa távoli országaiból az orvosjelöltek, valamint az, hogy ezen orvosi karokon működtek azok, akik tollából napvilágot láttak a klasszikusok kritikai kiadásai. Az Itáliából sugárzó új szellem csakhamar hatást gyakorolt a német nyelvterület és Közép-Európa orvosi karaira is.¹

A humanizmus hatására a hit megszűnt belső emberi élmény lenni, és korabeli egyházi viszonyok is a változást sürgették. A humanizmus eszméi készítettek elő a reformációt, amely — túl a hitújításon — az ember egyéni vágyait és tehetségét kidomborító, gyakorlatiasságra nevelő iskolatípust teremtette meg. Az új iskolatípus azonban nem semmisítette meg a régi ún. latin iskola kereteit, csak új tartalommal teltette.² A reformáció első évtizedei — a hitújítást és a hitvédelem nagy korszaka — nem kedveztek a világi tudományok művelésének, de a feszültségek csökkenése után felvirágozott az új szellemű protestáns művelődés. Luther, bár ő nem volt pedagógus, a neveléssel kapcsolatos elmélkedéseiben a nevelést a legfontosabb emberi cselekedetnek mondta, amelynek végső célja a jámborság kialakítása, amelyhez vezető út a műveltség megszerzése. Az új iskolákban a nemzeti nyelv ápolása mellett fokozott figyelmet szenteltek az ókori nyelvek tanulásának is, amelynek segítségével nemcsak a Szentírást lehetett eredetiben tanulmányozni. Luther a nevelés másik fontos feladatául az ifjúságnak hasznos tevékenységre való nevelését jelölte meg, hogy földi rendeltetésüket tökéletesen teljesítsék. E hasznos tevékenység köréből külön ki-

* Előadás formájában elhangzott „a természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Szumowski, W.: *Az orvostudomány története*. Bp. 1939. Mayer Kolos Ferenc: *Az orvostudomány története*. Bp. 1927.

² Fináczy Ernő: *A renaissance kori nevelés története*. Bp. 1919.

emelte a szellemi foglalatosságot, amelynek célja nemcsak az elmélkedés, hanem a gyakorlatiaság kialakítása is.³

Az előbbi lutheri elvekhez igazodott az iskolarendszer is, amely a szoros hierarchiával nem rendelkező protestáns egyház szerkezetét tükrözte: egymástól független, az egyéni törekvéseket előtérbe helyező iskolák rendszere bontakozott ki. Ezzel szemben a katolikus iskolarendszer egyetlen nagy központi irányítása alá helyezett, egymással alárendeltségi viszonyban álló tanintézetek építményét jelentette, ahol igen szűk teret nyitottak az egyén érvényesülési vágyának.⁴

A protestáns iskolák új szervezeti felépítése jellemezte az új hitet követő egyetemeket is, ahol ugyan érintetlenek maradtak a hagyományos egyetemi formák, de az oktatásban Melanchthon humanista szelleme érvényesült. A közvetlen részvételében született meg Wittenbergben az új egyetemi tanrend, az ún. wittenbergi forma, amelyet a protestáns egyetemek (Marburg, Tübingen, Lipcse, Jena, Basel, Odera melletti Frankfurt, Königsberg, Greifswald, Rostock, Heidelberg, Helmstädt stb.) sajátosságaiuknak megfelelően elfogadtak vagy módosítottak. Melanchthon személyesen nem vett részt a wittenbergi orvosi kar tanrendjének kialakításában, de itt is érvényesült a humanista kritikai szellemre való nevelés, az orvosjelölteknek a gyakorlati orvosi munkára való felkészítésének a fontossága. A nehézkes, szavakhoz tapadó és természetlen skolasztikus előadási módot csakhamar felváltotta az eredeti forrásokhoz nyúló stílus, a betegség melletti megfigyelést szorgalmazó klinikai szemlélet. Az orvosi karon nagy figyelmet szenteltek a botanika művelésének, a betegségek megfigyelésének, amit tükröznek a korból fennmaradt orvosavatási értekezések is. A botanika szempontjából lényeges, hogy éppen az első protestáns egyetemeken működtek e szakterület megalapozói, így Tübingenben L. Fuchs (1501–1566), Zürichben Gessner (1516–1565) és Clusius (1525–1609) vagy Németalföldön Lobelius (1538–1616).⁵

A protestáns egyetemeken kialakított új tanulmányi rendek szempontjából lényeges az Odera melletti Frankfurt orvosi karának 1588-ból fennmaradt szabályzata, amely jól példázza a XVI. századbeli orvosképzési folyamatot és követelményrendszert. Orvosi karon csak a latin és görög nyelvben járatos, magister artium fokozattal rendelkező hallgató tanulhatott, ahol a tanulmányi időt nem évekhez, hanem a megszerzett ismeretekhez kötötték. Így az orvosjelölteknek előbb el kellett sajátítani Avicenna Canon-ját, Hippokratész és Galenosz munkáit, anatómiát és botanikát kellett hallgatniuk, majd ezek bevégzése után egy kijelölt egyetemi orvossal egy esztendőn át betegágy mellett kellett megismerniük a betegségek megfigyelésének művészetét. Az előbbi feltételek teljesítése után jelentkezhetett az orvosjelölt a baccalaureatusi vizsga letételére. Ennek sikeres teljesítése után már maga tanította az ifjabb medicusoknak Avicenna Canonjából, Hippokratész Aphorismáiból, Galenosz „De locis Affectis” című könyvéből, míg neki is további előadásokat kellett hallgatnia Galenosz első könyvéből és Almazor kilencedik kötetéből. Ezzel egyidőben végezte a beteglátogatásokat, idősebb orvosokkal konzultált különböző betegségekről. Ezt az időszakot — a feltételek teljesítése után — újabb vizsga zárta, amely ünnepélyes keretek között — általa választott és a kar által jóváhagyott avatási értekezés megvédésével — zajlott le.⁶⁷

Az új tudományos eszméknek teret nyitó humanista és protestáns egyetemeken megújhódott az orvostudomány, amelynek talán legjobb példája az anatómia felvirágzása. Ennek reneszánsza ugyan elsősorban Itáliához kötődött, de a protestáns Vidus Vidius (+1569) iskolájából számos új hitet valló anatómus került ki: példának elég Jacques Sylviust, Charles Estienne-t (1503–1564) vagy Michael Serveto-t (+1539), a kisvérkör felfedezőjét említenünk. Ezen iskola követője volt

³ U. o.

⁴ Szelényi Ödön: *A nevelés története a reformációtól napjainkig*. Bp. 1917.

⁵ U. o.

⁶ Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Bp. 1894.

⁷ Szumowski: i. m.

Andreas Vesalius is, akinek jelentőségét nem kell különösebben kiemelni. Vesalius követőit majdnem minden protestáns egyetemen megtalálhatjuk, így Baselben D. Baucht (1550–1624), Wittenbergben Albertit (1540–1600), aki a XVI. század legjelentősebb orvospedagógusai közé tartozott. Ez utóbbi egyetemen kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy Paracelsus első követői is itt találtak maguknak otthon és tanszéket. Alberti hírneve mellett éppen a Paracelsus követő Gaspar Peucer (1525–1602) és Winter von Andernacht működése tette vonzóvá a medikusok előtt Wittenberget. Azonban Paracelsus követői más protestáns egyetemen is támogatásra leltek: így Baselben Theodor Zwinger (1533–1588), Gessner, Odera melletti Frankfurtban J. Hoffmann (1563–1641), Jénában A. Ellinger, Markburgban R. Glöckner.⁸

A reformáció korában — Itália mellett — a legszívnalásabb orvosképzést a baseli egyetem nyújtott, amelynek az orvosi karán honos szigorú vizsgarend és a kor legkiemelkedőbb orvosai által biztosított szakmai színvonal miatt az itt nyert oklevelet a legnagyobb elismerésben részesítették kontinensünkön. Az orvosi filozófia, a szakmai filológia és az empirikus szemlélet kiegyensúlyozott formában jelentkezett az orvosképzésben, amelynek tekintélyét csak emelték az itt működő híres orvosprofesszorok. A kar látogatottságát bizonyítják a XVI. századi promóciós adatok: 1532–1560 között 19, 1560–1586 között 114, 1586–1610 között 454 orvosavatásról szólnak az évkönyvek. A disszertációk témája is figyelemre méltó: elsősorban a kor jellegzetes betegségeivel — angol lázzal, scorbittal, syphilisszel, pestissel, hastífusszal, kiütéses tífusszal — foglalkoztak, de tárgyalták a gyógyvizek terápiás hasznosításának és az egészséges életmód különböző formáinak kérdéseit is.⁹

A kor vázlatos áttekintése mellett nem szabad megfélemlenünk arról sem, hogy az empirikus szemlélet előtérbe kerülése és az anatómia megújítása milyen hatást gyakorol a középkor derekán a medicinától elszakadt sebészetre. E téren nemcsak Ambrosius Paré nevét kell említenünk, hanem azokat is, akik itáliai és protestáns egyetemeken szerzett orvosi tudásuk birtokában gyakorlati jellegű és nemzeti nyelven kiadott sebészeti tárgyú munkáikkal igyekeztek a két eltávolodott szakterületet ismét közelíteni.¹⁰

Minden szakmai túlzás nélkül ki kell említenünk, hogy az egyetemet járó ifjúság csak elenyésző hányada folytatott e korban orvosi tanulmányokat, és az egyetemi felsőbb karokon éppen az orvosi volt a legkisebb létszámú. A reformáció korában a magasabb egyetemi képzés végső célja a papképzés volt, s ennek elérése után, vagy ezzel párhuzamban mélyültek el egyesek a gyógyítás tudományában is. A XVI. századból rendelkezésünkre álló mintegy száz magyar orvos személyi adatai bizonyítják, hogy közel 60%-uk az orvosi oklevelet (vagy tudást) bölcséleti és teológiai tanulmányok bevégezése után szerezte meg, később orvosi gyakorlatukat papi hivatásuk kiegészítéseként művelték.¹¹ Ugyanezen orvosok adatai bizonyítják, hogy az új szellemű protestáns iskolák milyen fontos szerepet játszottak a hazai természettudományos műveltségű értelmiségünk kialakításában, hiszen többségük protestáns hitet követett, és műveltségük alapjait ezen iskolákban szereztek meg, s innen irányították őket külföldi tanulmányokra. Az egyetemlátogatás szempontjából is fontos fordulatot a reformáció kora hozta: a XVI. század első harmadáig — Bécs, Krakkó és a kisebb jelentőségű Prága mellett — a felsőbb tanulmányok célja Itália egyetemeinek látogatása volt, de 1530-tól az új hitet vallók már a protestáns egyetemek felé igyekeztek. Kezdetben Wittenberget keresték fel nagyobb létszámban, hiszen itt élt Luther, itt tanított Melanchthon, később már más protestáns egyetemen is találkozunk magyarokkal. Wittenbergben 1523–1560 között 442 magyart jegyeztek fel az évkönyvekben, 1576 után újabb 376 hazánkfiát anyakönyvezték. Wittenberg

⁸ Ábel Jenő: *Egyetemeink a középkorban*. Bp. 1881.

⁹ Szumowski: i. m.

¹⁰ Kapronczay Károly: *Magyar medikusok a wittenbergi egyetemen Luther és Melanchthon korában*. (Megjelenés alatt).

¹¹ Ábel: i. m.

mellett Jena, Lipcse, Frankfurt, Helmstädt, Marburg, Königsberg, Leyden, Franecker, Altdorf és Würzburg voltak a magyarok kedvelt helyei, ahol tanulmányaikat hazai pártfogók vagy egyházak jótékonyági alapítványai segítették. Összetartozásukat egyetemi diákegyesületek (nemzetek vagy natiók) és az együttlakást biztosító burzák adták, ahol a szegényebb diákok is megélhetési lehetőséget találtak. Az adott korszakban — a hazai támogatás mellett — az angol, a német, a németalföldi és a svájci protestáns egyházak külön alapítványokkal segítették a magyarok felsőbb tanulmányait. Így például Tübingenben 1568-ban 12 magyarnak nyújtottak tandíjmentességet. Wittenbergben könyvtár, és minden újonnan érkezőnek 30 Ft segély állt a rendelkezésére. Helmstädtben, Lipcsében és Groningenben minden magyar diák ingyen ebédet, Greifswaldban 4, Göttingenben 10, Lipcsében és Erlangenben 3—3 felsőbb karon tanuló volt tandíjmentes, míg a Kalvin hitét valló oxfordi és cambridge-i egyetemen 3—3 fő részesült ösztöndíjban, Utrechtben pedig minden magyar félvényként kapott segélyt.¹²

Az imént felsorolt egyetemeken több magyar orvos tanult, és élt az ösztöndíj adta lehetőséggel. Csak Preys (Preysius) Kristófot (1515—1590), Melancthon barátját, Szegedi Kiss Istvánt (1505—1572), a magyar reformáció nagyhatású teológusát és orvosát, vagy Balsarati Vitus Jánost (1529—1575) kell említenünk. Az utóbbi életútja példázza jól a hazai protestáns ifjak külföldi peregrinációját: gyulai, erdődi és sárospataki előtanulmányok után a Perényi család támogatásával Wittenbergbe ment, ahol bölcséletet és teológiát hallgatott. Melancthon tanácsára orvosi tanulmányokba kezdett, és hat esztendei itáliai egyetemlátogatás után Páduába avatták fel orvosdoktornak. Szaktudására jellemző, hogy protestáns létére orvosi gyakorlatát a vatikáni udvar is igénybe vette. Később nagy lehetőségeket elhárítva visszatért — a Perényiek hívására — Sárospatakra, ahol haláláig a Kollegium tanáraként és orvosaként működött.¹³

Ugyancsak a peregrinációt példázza Bogner Péter (1535—1591) élete is: Brassó anyagi támogatásával tanult angol, német és itáliai egyetemeken, Ferrarában nyert 1564-ben orvosi diplomát, de hazatérése után szülővárosában lelkészként és orvosként működött. Tekintélyes városatyaként több ifjú külföldi tanulmányát segítette elő.¹⁴

A már említett száz magyar orvos adatai érdekes képet nyújtanak a tanulmányi helyek szempontjából. Szemben a XV. századdal, amikor az orvosjelöltek főleg Bolognát, Paduát, Siennát, Ferrarát, Velencét, Pisát és Rómát látogatták, az 1530-as évektől főleg a német terület a végcél. E században Wittenbergben 12, Baselben 3, Erfurtban 2, Helmstädtben 1, Tübingenben 4, Marburgban 1 magyar kapott orvosi diplomát, de az Itáliában végzetek többsége (Pisa 22, Bologna 12, Padua 13, Róma 2, Velence 5) is jelentős időt töltött protestáns egyetemeken. A XVII. században tágul a kör: az orvosi tanulmányok szempontjából fontos helyé válik Altdorf (12 magyar nyert itt orvosi oklevelet), Franacker (7), Majna melletti Frankfurt (1), Greifswald (4), Halle (16), Harderwyjk (2), Helmstädt (11), Jena (16), Leyden (11), Nürnberg (11), Koppenhága (9), Königsberg (13).¹⁵

A XVII. században már nem szabad egyértelműen csak a protestáns egyetemeket kiemelni a színvonalas orvosképzés szempontjából, hiszen a katolikus egyház, elsősorban a jezsuita rend korszerű és ugyancsak gyakorlati életére felkészítő iskolarendszerének jóvoltából, az előző évszázadban le hanyatlott egyetemeit is megújította. Sorra születtek a korszerűsítő reformok, így a magyar orvosképzés szempontjából fontos bécsi egyetemen 1630-ban átszervezték az orvosi kart, új tanrendet léptettek életbe, amelynek következtében itt a hangsúly a gyakorlati képzésre tevődött át, jelentősen csökkent a karon az egyházi ellenőrzés, bár az oklevélszerzés lehetőségéből továbbra is kizárták a protestáns hitet követőket. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a bécsi orvoskép-

¹² Wespérmi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Bp. 1960. I. köt. 112. 1.

¹³ U. o.

¹⁴ U. o. II. köt. 234—241. 1.

¹⁵ Kapronczay: i. m.

zés színvonala továbbra sem közelítette meg az itáliai fakultások nivåját, mégis — éppen a területi közelség miatt — egyre több magyar orvosjelölt végezte itt tanulmányait. (Például a XVII. században már 34 magyar nyert itt diplomát a medicina tudományából.)¹⁶

A tárgyalt korszakban a magyar vonatkozású avatási értekezések is elsősorban az orvosi gyakorlat kérdéseivel foglalkoztak: például Jordán Tamás 1564-ben a kiütéses tifuszról, Spielenberger Sámuel (1595) a betegségszlelésről értekezett. A greifswaldi egyetemen katedrát nyert Joel Ferenc — 1536-ban nyert oklevelet Wittenbergben — *universae medicinae compendium* c. könyvében elsőnek írta le a rühatkát, foglalkozott a kínagyökér felhasználásának lehetőségével, részletesen szólt a szifiliszről és több járványbetegségről. Hosszú ideig nemcsak Greifswaldban, hanem más német egyetemen is kötelező tankönyv volt Joel munkája. Ugyancsak itt kell említenünk Balsaráti Vitus János művét — sajnos egyetlen nyomtatott példányban sem maradt fenn — Magyar chirurgiáját, melyben magyar nyelven közölt hasznos utasítások a sebészeknek.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Humanismus und die Reformation brachten grundsätzliche Veränderungen im medizinischen Denken mit sich, das im 15–16. Jh. auch in der Ärztebildung zum Ausdruck kam. Der neue organisatorische Aufbau der protestantischen Schulen charakterisierte auch die Universitäten, wo die traditionelle Form erhalten blieb, aber im Unterricht der humanistische Geist von Melanchthon sich befestigen konnte. Der neue Lehrplan der Wittenberger Universität hat sich durch die persönliche Mitwirkung von Melanchthon herausgebildet und wurde an anderen protestantischen Universitäten — ihre Eigenheiten beibehaltend — angenommen oder nur etwas modifiziert. Überall ist der kritische humanistische Geist zu spüren, der die Medizinstudenten auf ihre praktische Heiltätigkeit vorbereiten und sie in ihrem Beruf befestigen sollte.

Auf den humanistischen und protestantischen Universitäten hat sich die Medizinwissenschaft erneuert und neuen wissenschaftlichen Ideen Platz gemacht. Das beweist die Blütezeit der Anatomie. Zur Zeit der Reformation hat — neben Italien — die Baseler Universität die berühmteste Ausbildungstätigkeit ausgeübt, die z. B. in der strengen Rigorosenordnung zum Ausdruck kam, und das Diplom auf dem ganzen Kontinent die größte Anerkennung erwarb. Es muß behauptet werden, daß die Universitätsjugend nur in geringer Zahl Medizin studierte. Die zur Verfügung stehenden Dokumente beweisen, daß 60% der Studenten erst nach der Absolvierung ihrer philosophischen und theologischen Studien angefangen haben Medizin zu studieren. Die protestantischen Jugendlichen Ungarns suchten anfangs die Wittenberger Universität auf, später sind sie auch auf anderen protestantischen Universitäten zu finden.

In dieser Periode behandeln ihre Inaugural-Dissertationen vor allem Fragen der praktischen Medizin.

K. KAPRONCZAY, M. A., Ph. D.
deputy general director of the
Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives, treasurer of the
Hungarian Society for the History of Medicine
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
Budapest, Apród u. 1/3,
Hungary H-1013

¹⁶ Kapronczay Károly: A bécsi egyetem orvosi karának és a Natio Hungaricának kapcsolatai (1381–1630). *Comm. Hist. Artis. Med.* 81(1977) 27–41. 1.

A RÓMAI CASANATENSE-KÖNYVTÁR CORVINA-KÓDEXÉNEK ÁLLATÁBRÁZOLÁSAIRÓL*

KÁDÁR ZOLTÁN

A római Biblioteca Casanatense tulajdonát képező Corvina (Cod. 459), amelyet a szakirodalom „Historia Plantarum” vagy „Materia Medica” néven ismer, nemcsak a leggazdagabban illusztrált latin nyelvű botanikai munkák egyike, hanem mintegy 60 zoológiai illusztrációt is tartalmaz. A mű állatábrázolásának művészettörténeti helyét a korábbi kutatás, így *Pietro Toesca*, majd *Otto Pächt*, nemrégiben pedig *Antonio Cadei* a XIV–XV. század fordulójának lombard miniatúrafestészetével hozta kapcsolatba, amely Giovannino de Grassi hatását tükrözte. A szóbanforgó miniatúrák művészettörténeti vizsgálata egy későbbi részletes tanulmány feladata lesz, ezúttal csak két kérdésre szeretnénk röviden válaszolni: 1. mennyiben jelentenek a kódex zoológiai illusztrációi előrelépést a realista természetszemlélet irányába? 2. zoognóziai vonatkozásban mennyire alkalmasak arra, hogy az ábrázolt állatok meghatározását a kódexet használó gyakorló orvos, ill. gyógyszerész számára elősegítsék?

A két kérdésre ezúttal együttesen szeretnénk válaszolni, kiemelve a viszonylag gazdag anyagból néhány jellegzetes miniatúrát. Bár a kéziratban az ábrázolások nem tudományos sorrendben követik egymást, hanem alfabetikusan, a farmakozoológiai vizsgálat számára azonban helyesebb, ha rendszertani csoportok szerint foglalkozunk a különböző állatfajok képeivel. Mivel a farmakozoológiai monográfiákban, még az utolsó nagy képes összefoglalását — J. F. Brandt — J. Th. Ch. Ratzburg 1829—32-ben megjelent művét — is beleértve a degeneratív rendszerezés uralkodott, ezért az alábbiakban is a magasabb rendűektől az alsóbbrendűek felé haladunk, tesszük ezt annál is inkább, mert a szóbanforgó kódexben a gerinctelen állatok ábrázolásának a gerincesekéhez képest jóval kevesebb szerep jutott.

A kódexekben ábrázolt állatok túlnyomó többsége emlős (*Mammalia*), vagy ahogy régen az arisztotelészi rendszer alapján mondták: az „elevenszülő négy lábúak” (*Quadrupedia vivipara*) csoportjába tartozik: ezek közel a felét alkotják az összes állatábrázolásoknak. A legtöbb köztük a patás- és a ragadozó állat, részben háziállatok, részben vadak. A háziállatok képei általában eléggé természetűek. Jellemző a *Canis*, amelyik egy hosszútestű agarat ábrázol (fol. 53^v), ilyen kutyaábrázolás igen gyakori a XIV. és a XV. század festészetében. Kitűnően sikerült a *Capra* (fol. 53^r) a hosszúszarvú házikecske képe, a juhok két képen is szerepelnek, az *Aries* (fol. 23^v) két kost mutat be, míg a *Lana* (fol. 138^v) egy tömött-, hosszúszőrű anyajuh(?) gyapjának nyírását mutatja. Különösen érdekes az arab világ kedvelt háziállatának, a *Camelus*-nak a bemutatása (fol. 49^r): a miniatúra az egypúpú tevéét (*Camelus dromedarius*) mutatja be

* Előadás formájában elhangzott „a természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

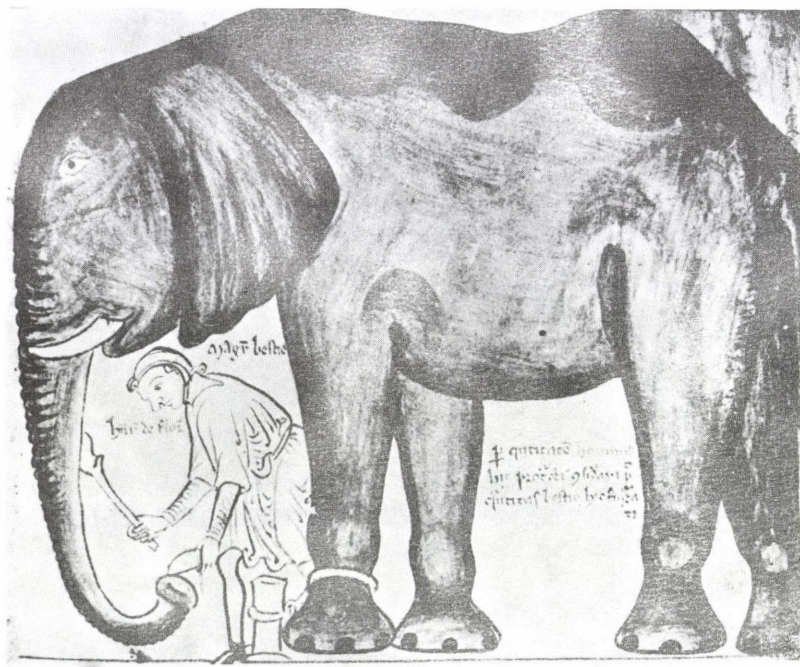
1. ábra. Az egypúpú teve

kitűnően megfigyelt, arányos testű ábrázolásban, látszik, hogy miniátor ismerte ezt az állatot, vagy esetleg olyan kódexből vette át — bár ez kevésbé valószínű —, amelyben ennek az állatnak jó, realiztikus képe volt látható. A teve képe is jól mutatja a kódex képeinek és szövegének kapcsolatát az iszlám világgal (bár az ábrázolás közvetlenül nem mutatja az iszlám miniatúrákon oly gyakori teveképek hatását), hiszen ez az állat a későbbi európai farmakozoológiai művekben már

nemigen szerepel (az idézett Brandt—Ratzeburg-féle alapvető összefoglalás képanyagában is hiányzik!).

Áttérve a vadállatok képeire, kitűnő *Lepus* — a futó mezei nyúl — (fol. 141^v) képe, jellegzetes a forrásvízből ivó gímszarvasbikái: *Cervus* (fol. 72^r), külön ábrázolja a gyógyászatban az ókorban és a középkorban oly nagy szerepet játszó *Corni Cervinus*-t (sic!) is trófea alakjában (fol. 78^r). A ragadozók közt jellegzetes az ülő gepárd és az álló párduc együttes képe a *Leopardus* (fol. 141^r) címszó felett, ez a kompozíció más kódexekben is gyakran előfordul. Meglepő viszont, hogy a mű szövegébe a *Taxus* címszó alatt beillesztett késő antik „*Liber de taxone*” szövegét illusztráló kép (fol. 258^r) ellentétben pl. a debreceni kódex (Ref. Koll. cod. 459) kb. egykorú miniatúrájával, mennyire nem hasonlít a „borz”-hoz, melynek nevét a miniatúrához később — de még a XV. század folyamán — egy magyar kéz is odaírta. Jól sikerült a sziklán ülő *Ursus* (fol. 285^r) képe. A ritkábban ábrázolt európai emlősök képei közt felhívjuk a figyelmet az *Erinaceus* (fol. 97^r) kitűnő ábrázolására, továbbá arra a különleges miniatúrára, amely a *Vespertilio* címszó felett látható (fol. 276^r): ezen ugyanis egy fiatal férfi hosszú többágú bottal egy denevért kerget. A trópusi állatok közül nem maradhat el az *Elefans* képe, (fol. 89^v), ez azonban eléggé stilizált, nem éri utol a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Sextus Placitus („*Medicina ex animalibus*”) kódexének realiztikus állatképét (Cod. 93. fol. 125^v).

A madárképek közt a legsikerültebbek a házityúk és a kakas képe: *Gallina* (fol. 115^v); a tyúk képe az *Ova* címszó feletti miniatúrára (fol. 187^v) is szerepel: itt a kotlóstyúk képe látható. Az exotikus madarak közül kitűnően sikerült a *Struthio* ábrázolása, ennek a képnek *Giovannino de Grassi* hasonló ábrázolásával kapcsolatban már *Toesca* is tett utalást.

2. ábra. Az elefánt az ÖNB Sextus Placitus-kódexében

3. ábra. Az elefánt a Corvian-kódelexben

4. ábra. A struce

A különféle halak ábrázolása hiányzik a kódexből, csupán egy halász képét láthatjuk, aki halakat és polipot fog: *Pisces* (fol. 205^v), egyedül a zsiszbasztó ráját ábrázolják külön képen: *Torpedo* (fol. 266^r). Hüllők, kétélűtek ábrázolásai közül megjegyeznénk, hogy jó a teknős képe: *Testudo* (fol. 261^v), jól sikerült a vízben kuruttyoló *Rana* (fol. 218^r) ábrázolása, viszont nem reális a szőröstestű *Salamandra* (fol. 226^r) bemutatása.

Az antik és a középkori gyógyászatban a különböző rovarok nagy szerepet játszottak, nem beszélve a méh jelentős szerepéről. Ez utóbbi rovarot ábrázolták a leggyakrabban a középkor és a reneszánsz világában. A Cod. 459-ben is láthatjuk egy kitűnően sikerült képét a képtárnak a mézről szóló címszó felett: *Mel* (fol. 173^v), ugyanilyen ábrázolások a „Taccuinum sanitatis” kódexek képei közt is előfordulnak (pl. Cod. Vindobonensis S. N. 2644-ben).

A puhatestűek *Mollusca* közt természetesen ott találjuk a *Sepia* (fol. 237^r) képét a jellegzetes tapogató karjaival. Meglepő viszont, hogy a gyöngykagylót *Margaritus sive perle* (fol. 153^r) címszó felett toronycsigaként ábrázolja a miniátor: nyílásában a gyöngyöcskék közt bújik ki a puhatestű állat némileg a kutyáéhoz hasonló(!) fejecskeje. Jobban sikerült a meztelen csiga: *Lumachia* (fol. 152^r) képe.

A római Casanatense-könyvtárban a Cod. 459 szám alatt őrzött Corvina, a „*Historia Plantarum*” vagy „*Enciclopedia medica*” állatábrázolásai felett tartott rövid szemlének végén meg kell említenünk, hogy egyes címszavak fölött különböző állati testrészek, agy, bőrök stb. képeit láthatjuk. Egészében véve azt mondhatjuk, hogy néhány kissé fantasztikus vagy torz ábrázolás ellenére is a szóbanforgó kódex miniatúrái jelentős haladást mutatnak a *rinascimento* realiztikus állatábrázolásai irányába, s a többé-kevésbé jól felismerhető és azonosítható állatok, a gyakorló orvos és gyógyszerész munkáját is nagymértékben megkönnyíthették.

I R O D A L O M

- Berti-Toesca, E.: *Il Tacuinum Sanitatis della Biblioteca Nazionale di Parigi*. Bergamo, 1957.
- Brandt, J. Fr. — Ratzeburg, J. Th. Ch.: *Medizinische Zoologie*. Berlin, 1829—1833. Tafelband.
- Cadei, A.: *Ricognizioni nella „Historia Plantarum” della Biblioteca Casanatense di Roma*. Estratto dal volume Yetwart Arslan — Una scuola di storici dell'arte, 27—38, é. n. h. n. (további irodalommal).
- Cipriani, R. in: „*Arte Lombarda dai Visconti agli Sforza*” catalogo mostra. Milano, 1958. 34—35.
- Cogliati-Arano, L.: *Tacuinum Sanitatis*. Milano, 1973. (gazdag bibliográfiával).
- Csapody Cs. — Csapodyné Gárdonyi K.: *Bibliotheca Corviniana*. 2. kiad. Bp. 1981. 59—60. (további irodalommal).
- Dell'Acqua, G. A.: *Arte Lombarda dai Visconti agli Sforza*. Milano, 1959.
- Grape-Albers, H.: *Spätantike Bilder aus der Welt des Arztes*. Medizinische Bilderhandschriften der Spätantike und ihre mittelalterliche Überlieferung. Wiesbaden, 1977. főként: 25—74.
- Munoz, A.: Un „*Theatrum Sanitatis*” con miniature Veronesi del secolo XIV nella Biblioteca Casanatense. in: *Madonna*. Verona, 1908. 1—24.
- Pächt, O.: Early Italian Nature Studies and the Early Calendar Landscape. in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. London, 13. (1950), 13—47.
- Salmi, M.: *La miniatura italiana*. Milano, 1956. 40. skk.
- Tacuinum sanitatis in medicina*. Faksimile — Anagabe inn Originálformat des Codex Vindobonensis S. N. 2644. Graz, 1966. *Tacuinum sanitatis in medicina*. Kommentar zu der Faksimile-Ausgabe. Einführung sowie Transkription und deutsche Übersetzung der Bildtexte von Fr. Unterkircher. Graz, 1967.; Ugyanennek kisalákú kiadása: *Das Hausbuch der Cerruti*. Dortmund, 1979.
- Theatrum sanitatis*. Codice 4182 della R. Biblioteca Casanatense. Roma, 1940. introduzione di L. Serra.
- Toesca, P.: La pittura e la miniatura nella Lombardia dai più antichi monumenti alla meta del Quattrocento. Milano, 1912. nova edizione, Torino, 1966. 149—150.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Der Corvina-Kodex, der in der Fachliteratur als „*Historia Plantarum*” oder „*Materia Medica*” bekannt ist, steht im Besitz der Biblioteca Casanatense in Rom. Das Werk enthält auch etwa 60 zoologische Illustrationen. Das Werk sucht auf zwei Fragen Antwort: 1. Ob die Illustrationen einen Fortschritt in die Richtung einer realistischen Naturanschauung bedeuten? 2. Wiefern sind die Illustrationen geeignet, — den Kodex anwendenden Ärzte und Apothekern — in der Bestimmung der dargestellten Tiere, eine Hilfe zu leisten?

Der Verfasser behauptet: Die Miniaturen des vorliegenden Kodexes zeigen hinsichtlich der realistischen Darstellung einen bedeutenden Fortschritt. Die abgebildeten Tiere — vor allem die Säugetiere — sind mehr oder minder gut erkennbar und identifizierbar.

Z. KÁDÁR, M. A., Ph. D., D. Sc.
 professor of the history of art
 Budapest, Szentkirályi u. 35., Hungary H—1088

MEDICAL AND SCIENTIFIC MANUSCRIPTS OF THE CORVINIAN LIBRARY

CSABA CSAPODI

Whenever the Corvinian Library is mentioned, people tend to think of a splendidly furnished library full of codices of glamouring beauty. That is right but not enough. Similarly, thinking of the particular books, the survived pieces of the library stock, most people are convinced that they cannot but be some extraordinarily beautiful works of art. It is often so but not always, as there are rather plain items as well. The image that seems to have taken root somehow is that King Matthias merely wanted to enhance the magnificence of his court and following other rulers, besides precious gold and silver works he surrounded himself also with book masterpieces for that was the custom, that was appropriate for a great king, while too much importance was not attached to the content of the books.

Scientific research itself has contributed, involuntarily though, to the establishment of this false picture, since for decades long it has been pursued nearly exclusively in the field of art history. The Corvinian manuscripts have been examined first of all from an artistic point of view. Much effort has been spent upon the investigation of the illuminators, the bindings, the workshops whence the books came, of the origine and relations of their style, also the quality of their execution has been appreciated, in the meantime the content of the manuscripts has not been paid too much attention.¹

A book, however, even the most beautiful one, is in the first place the carrier of some spiritual creation, its content. The purpose of making a book is to express this content. The attractive exterior serves merely as a worthy frame, a form of appearance. Nor should the library be regarded only as a collection of objects of artistic value but as a spiritual treasury, we might as well say arsenal which develops, carries, establishes and mirrors at the same time the education, the cultural attitudes and spiritual interests of a certain period. So if we want to see the Corvinian Library and its manuscripts in the light of historical reality, we must look at them according to the above point of view.

*

The Bibliotheca Corviniana² was not only a royal library but a *humanistic library* as well. Appropriate in its material for the universal ideal of humanism, the „*uomo universale*”. Exterior beauty was just a consequence of the Renaissance being unable to conceive even of the book, of the library otherwise than in an aesthetic appearance, under the rule of the beautiful.

¹ An exception is István Borzsák's study: Die Tacitus-Handschriften der Bibliotheca Corviniana. *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*. (Annals of University Library.) I. Bp. 1962. 141—156 p.

² Csapodi, Csaba: *The Corvinian Library*. History and Stock, Budapest, 1973.; Csapodi, Csaba—Csapodi-Gárdonyi, Klára *Bibliotheca Corviniana*. The Library of King Matthias Corvinus of Hungary. 2. rev. ed. Budapest 1981

King Matthias Corvinus, with the establishment and development of his library, aimed at achieving the „complete library”. The idea sounds strange to modern ears. For a library as we conceive of it now is never something definitely accomplished but a constantly renewing institution gathering and yielding for public use the latest achievements; the more up-to-date its stock, the more valuable it is. The humanist of the Renaissance, however, accorded the greatest importance not to the creations of his own age or of the times to come but to those of the eternal ideal, classical Antiquity. The task was to preserve through copying all that happened to survive and could be reached. Theoretically at least, it was conceivable that once all this would be collected or approached to as far as possible. Compared to this, contemporary literature could be of second rank only, perhaps some panegyrics in order to gain the goodwill of a Maecenas, but mainly commentaries on, analyses of or epistolary disputes over ancient works.

The idea of the „complete library” as a goal is no later concluded hypothesis. A librarian of King Matthias, Bartolomeo Fonzio writes himself in one of his letters that in keeping with the king's request, he was taking pains that the library „*should be accomplished in the quickest and easiest way*”.³ Pope Nicholas V. founder of the Vatican Library had been lead by the same intention, as early as in 1450 he aimed at establishing a library that would contain all the Latin and Greek authors.⁴ Even the model of the Corvinian Library, Bishop János Vitéz's library was referred to by the Florence book trader Vespasiano da Bisticci with the remark that there were hardly any books in Latin his library did not possess.⁵

From classical Antiquity, however, after the centuries of the so-believed Dark Ages, not only literary, grammatical or rhetorical works had survived, but a lot more out of the wide range of sciences: philosophy, theology, law, geography, mathematics, physics, medicine, astronomy, military art, etc. . Accordingly, it was not some special scientific interest but the concept of the „*uomo universale*” that brought together the scientific stock of the Corvinian Library.

One point, however, should be added to this statement. And that is about astronomy on which a special stress was layed. Both ancient and contemporary authors had their own prestige in this field. The reason for that was that the man of the Renaissance firmly believed the stars had the power to determine or at least to forecast the human lot. It was advisable to analyze horoscopes, to consult the stars before starting a major enterprize like war, e.g. . The making of horoscopes, just because their role was taken seriously, required exact data of astronomy. Thus in a strange way, a custom of superstition, a misbelief truly contributed to the development of a branch of science, astronomy.

The motive was astrology, no doubt, but astronomy was very seriously cultivated as well. The investigation of what the role of King Matthias' Hungary was in the development of European astronomy is still a debt of the history of science, but it is true that at that time this science had important centres at Várad, Esztergom, perhaps at Pécs, but first of all in Buda. The poet Janus Pannonius, too, had an astronomic interest, but mainly János Vitéz, preceptor of the young Matthias and later his advisor, possessed a thorough knowledge of astronomy; eminent astronomers worked at his court at Várad and Esztergom and following him in Buda and, respectively, many a famous astronomers were connected with these places.

The great astronomer of Vienna, *Georg Pauerbach* dedicated his works to Vitéz, among them mainly the famous „Várad tabulations” and the „*Canones pro compositione et usu gnomonis geometrici*”. No doubt that these works were possessed by the Corvinian Library, too, even if no copy survived the destruction of nine tenth of the stock. There were several works, partly dedicated

³Fontius, Bartholomeus: *Epistolarum libri*. Ed. Ladislaus Juhász. Budapest 1931. 36 p.

⁴ *Quinto centenario della Biblioteca Vaticana*. Miniature del rinascimento. Città del Vaticano 1950. 11 p.

⁵ Vespasiano da Bisticci: *Le vite*. Ed. critica con introduzione e commento di Aulo Greco. Firenze 1970. I. 319—320 p.

to King Matthias, by Pauerbach's excellent disciple, one of the greatest astronomers of the 15th century, Johannes Regiomontanus of Königsberg, who had been invited by King Matthias to teach at the University of Pozsony but mainly to be employed as his own court astronomer. Out of his many works two have remained that approvedly belonged to the Corvinian stock: a copy dedicated to King Matthias of the „Canones LXIII in tabulam primi mobilis cum tabula”,⁶ then the „Tabulae directionum et profectionum” beginning with a dedication to Vitéz.⁷

The Ptolemaeus extract by Regiomontanus, the „Epitome Almagesti, seu Megales syntaxeos Ptolemaei” prefaced by Cardinal Bessarion and splendidly illuminated by Cherico of Florence, survived in a manuscript once owned by Queen Beatrix.⁸ Though it has not been preserved, on the basis of a dedication to Matthias we must presume that the Corvinian Library possessed Theon's Defense, „Defensio Theoni” written against Trapezuntius on King Matthias's demand, of which we know only a contemporary copy or perhaps draft copy now.⁹ We must presume that the king, too, possessed the „Super torqueto astronomico” dedicated to Vitéz, the „Compositio gnomonis” we have mentioned above as well as works by Regiomontanus printed in the lifetime of King Matthias like „Calendarium”, „De usu astrolabii armillaris” (the celestial globe, the sphaera armillaris, by the way, was one of the emblems of King Matthias) and „Ephemerides astronomicae”.

An outstanding figure in the circle of Buda astronomers was the polish *Martinus Ilkusz*, of his original name Marcin Bylica z Olkusza, prebend of Zagreb and parson of Buda who carried from Buda to Cracow the still existing astronomic instruments given as a present to the university there. He was the observer of the comets that appeared in 1468 and 1472 and dedicated his observations to the king as „Mathiae regis astrologus”.¹⁰

We should also remember *Johannes Tolhopff*, professor of Leipzig University, who worked around 1480 at the court of King Matthias and dedicated to him his „Stellarium” the manuscript of which is much to the credit of the royal illuminators' workshop in Buda.¹¹ For these tabulations and for his activity as astrologer the king awarded him with nobility.¹² Another astrologer, *Eustachius Candidus* of Bologna, too, dedicated to Matthias his predictions for 1486–87 that came out in Rome in 1485 under the title „Judicium seu prognosticon”.¹³ Among the letters addressed to Matthias by the great humanist of Florence *Marsilio Ficino*, we find one about the subject „Quantum astronomi metiuntur, tantum astrologi mentiuntur” (Astrologers lie as much as astronomers measure). Astrology is the main subject of the other work of Ficinus dedicated to King Matthias, the third part of „De triplici vita”, too.¹⁴

It was in the presence of King Matthias that *Johannes Stercze de Quersh*, a Pole like Ilkusz, disputed on questions of astronomy in 1468.¹⁵ We might not be too rash to suppose there could be threads leading to the court of Buda with respect to the formation of the later Copernican, heliocentric view of the universe, as Platon's works in the Latin translation of Marsilius Ficinus had their place in the Corvinian Library with Timaios among them¹⁶ where such ideas can be traced already.

⁶ Budapest, National Széchenyi Library, Clmae 412

⁷ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 69. 9. Aug. 2°

⁸ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 44

⁹ Leningrad, Akademia Nauk SSSR Leningradski Filial, LAFOKI R. IV. op. I. No. 935

¹⁰ Csapodi: *Corvinian Library*. Nos. 353, 354

¹¹ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 84. I. Aug. 2°

¹² Csapody-Gárdonyi, Klára: Tolhipff János, Mátyás király csillagásza. (János Tolhopff, astronomer to King Matthias.) *Magyar Könyvszemle* (in press)

¹³ Csapodi: *Corvinian Library*. No. 149

¹⁴ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 12. Aug. 4°; Firenze, Bibl. Medicea-Laurenziana, Plut. 73. Cod. 39

¹⁵ Csapodi: *Corvinian Library*. No. 358

¹⁶ *Ibid.* no. 506.

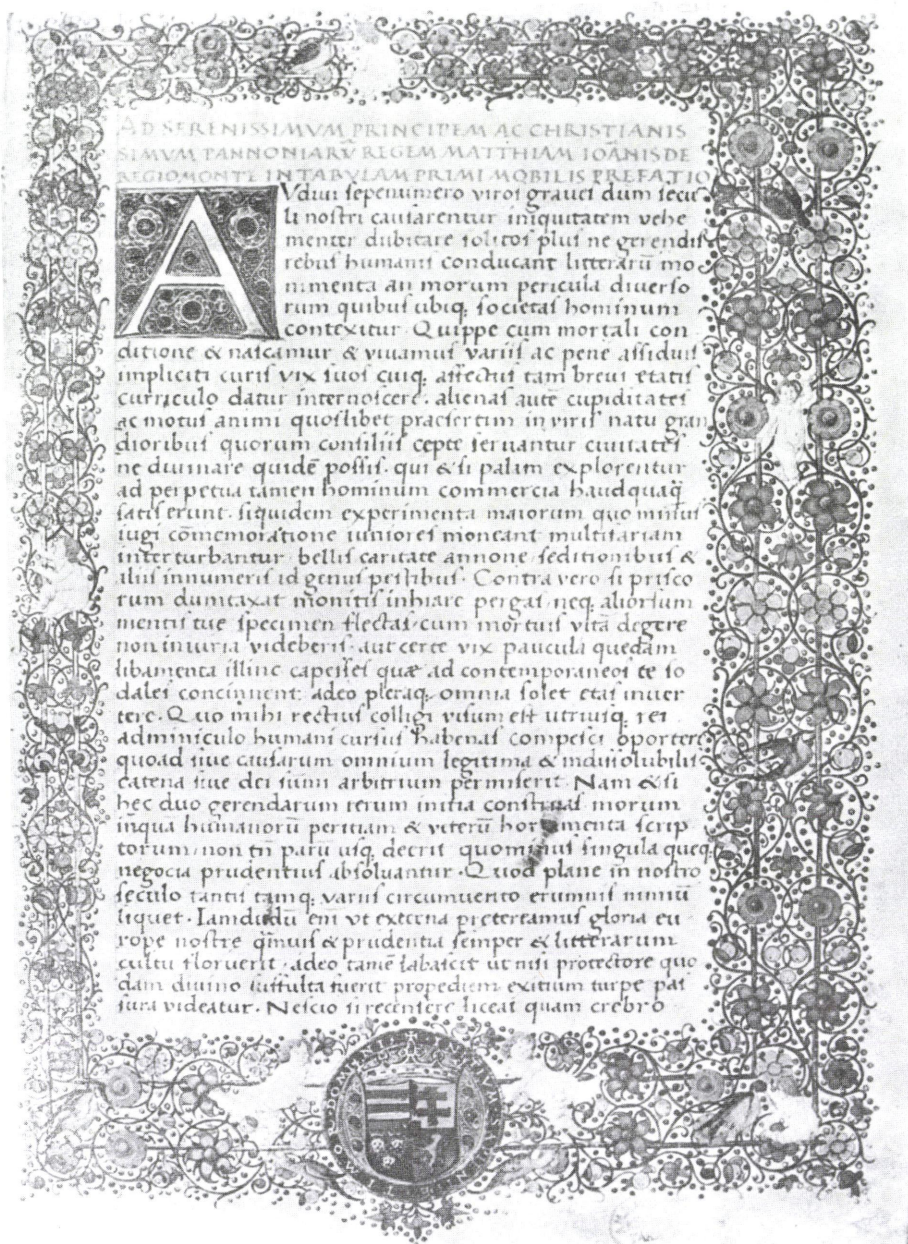

Fig. 1. Regiomontanus, Canones LXIII (Hungarian National Library). It

Besides contemporaries, the Corvinian Library possessed of course the renown works of ancient, medieval and Arabian astronomers. One of them was the above mentioned extract from Ptolemaeus's *Almagest*, another was a commentary on Ptolemaeus by the Arabian astronomer *Haly Aberudiam* in the Latin translation of Thebaldeus.¹⁷ This latter manuscript got to Buda through King Sigismund from the library of Wenceslaus King of Bohemia and Germany. The astronomic work „Philosophia” by the medieval astronomer-philosopher *Wilhelmus de Conchis* has also survived.¹⁸

Astronomy then did not disappear from Buda after the the death of Matthias through Regiomontanus had left and even died long ago, Ilkusz returned to Poland, but there has been preserved a 1488 Augsburg edition of *Angeli's Astrolabium* which was bound for the king already in the time of the less bookish Ladislaus II.¹⁹

Besides astronomy, from among the ancient works of science or natural philosophy that would be hard to separate at that time, there have survived from the Corvinian Library two botanic works in Latin translation by the Greek *Theophrastos*: „Historia plantarum” and „De causis plantarum”,²⁰ the „De natura rerum” by *Lucretius Carus*,²¹ a complete and an abridged edition of Pliny's „Historia naturalis”,²² *Seneca's* „De questionibus naturalibus”,²³ the works of *Aristotle* printed in five volumes,²⁴ with commentaries by Averroes, and also his „Libri physicorum”²⁵ in a separate volume.

To these are added the „Commentaria in librum de coelo et mundo Aristotelis”²⁶ in which the great scholastic thinker of theology and philosophy of the Middle Ages, Thomas of Aquinas comments upon Aristotle, the Venerable Bede's „De natura rerum” and bound in one volume with it we find again Seneca's „Questiones naturales”.²⁷ Finally we may mention as an uncertain Corvinian manuscript the Greek Heron now in Vienna.²⁸

In connection with sciences we may mention also geographical works from the Corvinian Library, since they concern much more than descriptive geography: Ptolemaeus's *Geographia* in Greek²⁹ and Latin,³⁰ Strabon's *Geographia* in the translation of Guarino Battista,³¹ Pomponius Mela's „De situ orbis” and its abbreviation by Zominus, both in one collective volume.³² We may mention among the works of geography the „De mirabilibus mundi” by Solinus, although it has not survived, both Ransanus and Thuróczy refer to it in their works written in Buda, they must have used the copy of the Corvinian Library.

Few medical books have survived in original, though there must have been no slight number of them since Naldus Naldius the humanist of Florence in his detailed description of the Corvinian Library said that the medical books were standing beside the legal ones, thus they formed a separate group. From among the authentic Corvinian medical books that survived, the most important

¹⁷ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2271

¹⁸ Madrid, Biblioteca Nacional, Res. 28

¹⁹ New York, Pierpont Morgan Library, PML 55. 1. 75

²⁰ Budapest, University Library, Cod. Lat. 1

²¹ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 170

²² Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1951

²³ Paris, Bibliothèque National, Cod. Lat. 6390

²⁴ Ibid. H. 1660 Vélins 474–478

²⁵ Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philol. 36

²⁶ Praha, Státní knihovna ČSSR, Universitní knihovna, Cod. VIII. H. 73.

²⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 175

²⁸ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Phil. gr. 140

²⁹ Ibid. Hist. rg. 1

³⁰ Ibid. Cod. 24

³¹ Modena, Biblioteca Estense, Cod. Lat. 472

³² Ibid. Cod. Lat. 437

Fig. 2. Encyclopaedia medica, (Roma, Biblioteca casanatense), 1r

one is the „Encyclopaedia medica”,³³ which will be treated at length during this session by a more competent lecturer than me. The others include the preserved part of „De medicina” by Celsus³⁴ „Praecepta de medicina parvo pretio parabili” by Serenus Sammonicus and bound in one volume with it Benedictus Crispus’s „Medicinalis liber”.³⁵

The lost medical manuscripts of the Corvinian Library we know of from references are the following: Galen’s „De compositione pharmacorum” and the Greek Oribasios’s „Compendium trium librorum”. Both are mentioned in a letter by the Italian humanist Angelo Poliziano who was closely connected to Matthias, as being sent to Buda.³⁶ There must have been also the 15th century Italian physician Johannes Bosco’s „Compendium de regimine sanitatis” dedicated to Matthias, but the copy now preserved in Erlangen is a plain paper codice, thus it could not have been the one in the Corvinian Library, only a contemporary copy.³⁷ Presumably the royal library, too, possessed Avicenna’s „Cantica de medicina” with commentaries by Averroes, because a printed copy of it existed in the possession of Bishop Filipec, a confidential man to King Matthias.³⁸ No doubt that it had to exist either as a manuscript or as a printed book in the king’s possession as well.

In connection with the medical books of the Corvinian Library we mention that the other large book collection of Buda Castle, the palace library for the clergy of the royal chapel, the remains of which were gathered and carried to Vienna in 1686, also contained medical books: Iacobus de Forlivio’s „Expositiones in aphorismos Hippocratis una cum quaestionibus”, Bernardus de Gordesio’s „Practica seu Lilium medicinae”, the „Antidotarium medicinale” by Falcutius as well as three works which escape closer identification. One of them figures as „Liber medicus”, the other as „Medicinae diversae”, the third as „Observationes practicae medicinales” in the inventory set up in 1686.³⁹ Each of these books must have had a copy at the royal library as well. Since if so many manuscripts were copied abroad for the king at great expense, we may assume that the workshop of Buda copied everything to be found in Hungary especially those at hand in the royal palace.

*

We could present no more than a sketch, since in our estimate only one tenth of the original stock of the Corvinian Library has survived and perhaps another tenth is which we have data on. Still we think that even these remains make it possible to give a vague picture of the scientific and medical interests and culture of the spiritual elite of the time of King Matthias and of the king himself.

³³ Roma, Biblioteca Casanatense, Cod. Lat. 459

³⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 69

³⁵ Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Palat. Lat. 1587

³⁶ Teleki, József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. (The age of the Hunyadis in Hungary.) Vol. XI. Pest 1855. 479 p.

³⁷ Erlangen, Universitätsbibliothek, No. 669

³⁸ Csapody Cs.: Die erhalten gebliebenen Bücher des Johannes Filipec (Pruis) Bischof von Grosswardein. *Gutenberg Jahrbuch* 1975. 338–340 p.

³⁹ Pflugk, Julius: *Epistola ad Vitum a Seckendorf, praeter fata bibliothecae Budansis, librorum quoque ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens*. Jena 1688.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Corvina Könyvtárt nemcsak kódexeinek szépsége tette érdekessé, hanem elsősorban tartalmának gazdagsága, sokoldalúsága. Nem valamilyen külön orvosi-természettudományos érdeklődés volt az oka annak, hogy ilyen anyag is bőségesen volt benne, hanem az a törekvés, hogy az emberi tudás teljességét hozzák össze benne. Mégis különösen erős hangsúlyt kapott állományában a csillagászat, mert a reneszánsz ember erősen hitt a csillagoknak az emberi életre és az eseményekre gyakorolt hatásában, a horoszkópok készítése pedig pontos csillagászati megfigyeléseket tett szükségessé. A szerző ebben a tanulmányában ismerteti a fennmaradt természettudományi és orvostudományi korvinákat, valamint azokat is, amelyek elvesztek ugyan, de egykori meglétükről adataink vannak.

Cs. CSAPODI, M. A., Ph. D., D. Sc.
professor of literary history
Budapest, Hegyalja út 64, Hungary H-1112

ARS SACRA MEDICA — ARS MEDICA

DIE AUSWIRKUNGEN DER REFORMATION IM BETRACHTUNGSWANDEL DER MEDIZINISCHEN IKONOGRAPHIE*

MÁRIA VIDA

Jene grundlegende inhaltliche und förmliche Neugeburt, welche sich in der Malerei des 16. Jhdts vollzog, kann man auch in der Ikonographie medizinischen Inhalts auf der Spur folgen. Bezüglich auf die Praxis und den gesellschaftlichen Stand des heilenden Arztes ist aus den Kunstwerken eine Antwort zu erhalten: vorerst aus jener Malerei, die den Mediziner darstellt. Das mittelalterliche Programm: die Allegorie der Heilkunst, der Themenkreis „ars medica sacra“ enthält einerseits die Szenen Jesu bzw. die der heilenden Heiligen, andererseits stellen sie jene Heiligen dar, die den Menschen vor irgendeiner Krankheit schützen. Infolge geistlicher Beeinflussung durch die Reformation wandeln sich die heiligen Allegorien der Heilkunst (z.B. das Mirakel von den Heiligen Kosmas und Damian: die Beintransplantation oder die Heilung der Kranken) im 17. Jhd. auf den niederländischen Genrebildern zu stimmungsvollem Hintergrundmotiv, zu einem medizinischen Milieu, wo sie nunmehr nicht als Dokument des Mirakels, sondern als Dokument der Chirurgie erscheinen, der medizinischen Praxis überhaupt, wo sie also aus dem Mirakel zu Terrain der „ars medica“ würden.

Natürlicherweise hatte sich diese Umwandlung nicht einheitlich, sondern in den jeweiligen Staaten Europas in verschiedenen Formen, als Ergebnis von Wirtschafts- und Glaubensänderungen gemeldet. Da die heilige Ikonographie des Mittelalters durch strenge Traditionen geregelt worden warr, gestaltete sich aufgrund ihres einheitlichen Symbolsystems ein mehr oder weniger einheitlicher ikonographischer Stil. Die Attribute der Schutzheiligen sind z.B. die gleichen: das Uringlas und der Apothekeneimer sind in den Händen von Kosmas und Damian Symbole der Medizin und der Pharmazie; die Zange in der Hand von Apollonia ist das Symbol der an Zahnschmerz Leidenden; das Auge im Kelch oder auf dem Buchdeckel, getragen von Lucia und Ottilia, ist das Symbol der Augenkranken; der auf seine Wunde hinzeigende Heilige Rochus ist dasselbe der Pestkranken, usw. Im allgemeinen hängen diese Attribute mit der Krankheit oder mit dem Instrument der Heilung bzw. demselben der Folterung zusammen Anlass des Patronats sind entweder die Tätigkeit der Heiligen (z.B. im Falle der Mediziner Kosmas und Damians) oder die Art und Weise ihrer Tortur, (z.B. der Apollonia wurden die Zähne gerissen).¹

In der zweiten Hälfte des 15. Jhdts hatten sich in Europa zwei, ausgedrückt nationalcharakteristische Stilrichtungen entfaltet. Einerseits lässt sich die italienische Renaissancemalerei verweltlichen, andererseits erscheint das weltlich-bürgerliche Genrebild vom Niederlande. Als deren Folge treten die Figuren des Arztes, des Chirurgen oder des Apothekers an die Stelle des Jeweiligen heilenden Heiligen. Es wird durch die sich im 17. Jhd. rekatolisierende flämische Kunst auch

* Am 30. November 1983 ist auf der Konferenz: „Die Naturwissenschaften und die Medizin in der Renaissance und in der Reformations-Ära“ der Vortrag in Ungarisch verlautbar worden.

¹ Vida M.: Az orvosi gyakorlat és a gyógyítószentek ikonográfiája a XIII—XIV. századi magyarországi fal-festészetben. (Medizinische Praxis und Ikonographie der heiltätigen Heiligen in der ungarländischen Malerei des 13—14. Jhdts.) *Comm. Hirst. Artis Med.* 87—88 (1979) 15—16.

das biblische und das hagiographische Genre geschaffen. Die Wiedergeburt der Ikonographie heilender Heiligen kommt erst in der Zeit der Gegenreformation, im Geist der barocken „Dramadarstellung“ an die Reihe. Obwohl die religiöse Renaissance, d. h. die Reformation, ihre Verbindung mit der weltlichen Renaissance und dem Humanismus oft zurückwies, sogar auch ihrer Genüberstellung einen Ausdruck gab, kann jedoch die Kontinuität — aufgrund erhalten gebliebener Kunstwerke der Literatur, den bildenden Künste und der Musik — unumstritten bewiesen werden. Unmittelbare Vorgänge der weltlichen Kunst sind sowohl in der kirchlichen Kunst der Spätgotik bzw. der Renaissance als auch in der höfischen Kunst aufzufinden. Den Zusammenhang zwischen den beiden Epochen hatte am ausdrückvollsten Goethe erkannt, als er — während seiner Reise in Neapel - Coreggios Gemälde, „Madonna del Latte“ erblickte: „Es stellt die Mutter Gottes dar, das Kind in dem Augenblicke, da es zwischen der Brust der Mutter und einigen Birnen, die ihm ein Engelchen darreicht, unsicher ist. Also eine Entwöhnung Christi“.² Der vertraute Realismus der Szene ist stichhaltig, selbst wenn die erwähnten Birnen eben Pflaumen sind; die Gelben als Symbol der Keuschheit, die Roten als dasselbe der Liebe.³ Nachdem das von Allegorien freie, niederländische Genrebild ein Produkt der Reformation ist, kann durch „Heraufbeschwörung der Modelle“ auch die ungarländische Ikonographie gedeutet werden.

Auf Druck der Reformation gewann die mittelalterliche Religiösität in der protestantischen Kirche einen neuen Inhalt. Der wuchernde Heiligenkult des ausgehenden Mittelalters wurde durch die Idee der Glaubensbedeutung alltäglicher, weltlicher Arbeit aufgelöst. Die Leistung der Reformation, als Ganzheit, steht — nach Max Weber — darin, dass sie, der katholischen Auffassung gegenüber, den moralischen Akzent und den dafür geltenden Preis von berufsmässiger, weltlicher Arbeit wachsen liess.⁴ Der Ausdruck „Beruf“ wurde das erste Mal in der Lutherschen Bibelübersetzung formuliert. Eigentlich war das ein Wiederkehr zu den ursprünglichen, christlichen Lehren, eine Verbreitung des uralten, bereits im Alten Testament zur Geltung gekommenen Prinzips, im Sinne dessen sei der materielle Erfolg einer Berufstätigkeit das, was den moralischen Preis ausdrückt.⁵ Laut des über die „Arbeit“ geschaffenen Begriffes des Calvinismus sind verschiedenen Berufe von gleichem Rang, und es wurden dadurch die weltlichen Personen mit denen des Klerus gleichgestellt.⁶ Diese Betrachtung entsprach den Ansprüchen des sich verbreitenden Merkantilismus, und sie vermochte zu gleicher Zeit, sich auf die Betrachtung jenes städtischen Bürgers zu stützen, der in der antiklerikalen Besinnung des Berufsethos lebte. Natürlicherweise ist der kulturelle Einfluss der Reformation eine im Voraus nicht gesehene, nicht gewollte Folge der Tätigkeit der Reformatoren, die allein und einzig das Erreichen des Seelenheiles als leitenden Stern vor sich hatten.⁷

Wohl prägt sich der Betrachtungswandel in der niederländischen Malerei der 15.—16. Jahrhunderte ab. Das erste Genrebild von bürgerlichem Thema, das „Ehepaar Arnolfini“ des Jan van Eyck (um 1390—1441), ist 1434 noch ein Tableau, gefüllt mit Symbolen der transzendenten Welt des Spätmittelalters; mit dem Spiegel, der Apfelsine, dem Granatapfel, vielleicht den Pantoffeln

² Garas K.: *Szépművészeti Múzeum* (Kunsthistorisches Museum) Bp. 1976. 34. t.

³ D'Ancona, M.L.: *The Garden of the Renaissance. Botanical Symbolism in Italian painting.* Firenze, 1977. 311—312.

⁴ Weber M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* (Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie). Bp. 1982. 103—104.

⁵ Kónya I.: *Kálvinizmus és társadalomelmélet.* (Kalvinismus und Gesellschaftstheorie). Bp. 1979. 372—377. vgl. Pröhle K.: *A hit világa. Bevezetés a keresztyény hittanba.* (Die Welt des Glaubens. Einleitung in die christliche Religionslehre). Győr, 1948. S. 48.

⁶ Sebastyén J.: *Kálvin és a kapitalizmus.* (Kalvin und der Kapitalismus.) Marosvásárhely, 1911. 15.; Hankiss E. — Makkai L.: *Anglia az újkor küszöbén.* (England an der Schwelle der Neuzeit). Bp. 1965. 130—131. Kónya I.: a. a. O. S. 377.

⁷ Weber, M.: a. a. O. S. 115.

auch, welche alle aus der christlichen Mythologie ausgeborgte Allegorien sind. „Im Spiegel Jan van Eyck's“ dachte Huizinga seinem Werk zum Titel zu geben, in dem er eine ganze Epoche vorzustellen wüchste, etwa dem Leben und der Kunst des 15. Jhdts einen Spiegel hinzuhalten.⁸ Die Malerei des am Vorabend der Reformation verstorbenen Hyeronimus Bosch (1450—1516) ist noch eine Reihe von Allegorien.

Der Geist der Reformation ist am Realismus den ersten echten Genrebildes wahrzunehmen. Den Typ des reichen, niederländischen Finanzkapitalisten hatte als erster, Quentin Metsys (1466—1533) dargestellt auf seinem Werk „*Der Geldwechsler und seine Frau*“. Der „Eyckische Spiegel“ welcher einst Mariä Keuschheitssymbol bzw. in den Händen der Prudentia dasselbe des Klarsehens war, ist nunmehr ein optischer Trick. Es erscheint in ihm alles, was ihm gegenüber liegt, und deshalb nicht aufs Bild hatte kommen dürfen. Den Triumph des Realismus bedeuteten nach Mitte des 16. Jhdts die bäuerlichen Genrebilder von Pieter Aaersten (1525—1569) dann die Bilder Brueghels, des Bauern (1525—1569).⁹

Die kalvinistische, betonte Berufsaskese deutete den Arbeitserfolg als ein einziges Mittel des Gnadestandes, und sie hielt das unternehmerische Geldverdienens als Beruf.¹⁰ Zwar die Kunstfeindlichkeit des Calvinismus selbst in den Niederlanden zu bildzerstörerischen Exzessen führte, hat dadurch der Kunst die puritan gewordene protestantische Kirche doch jene Freiheit zurückgegeben, welche sie sich in der Zeit der Renaissance einmal schon erworben hatte.^{10a} Es trugen natürlicherweise die Glaubensbewegung „*devotio moderna*“ der 14.—15. Jdte bzw. die kalvinistische „*Remonstrantenbewegung*“ des Jahres 1610 zur Milderung wesentlich bei. Der Künstler, als solcher, machte sich selbständig; durch Bildlotterien, Versteigerungen und Messen wurde die Vermarktung von Kunstwerken ein Berufszweig gleichen Ranges. Der Maler arbeitete nunmehr nicht nur auf Bestellung, sondern er bot seine Bilder einem klein- und grossbürgerlichen Publikum — z. B. auf dem Markt von Antwerpen — feil. Die künstlerische Laufbahn, als eine anderseitige Möglichkeit des Geldverdienens, hatte sich zu andern bürgerlichen Berufen gekoppelt. So waren z. B. Jacob van Ruisdal erst Chirurg erst Mediziner; David Teniers ein Chirurg, oder Jan Steen ein Wirt.¹¹ All dies hatte den Weg zu realistischen Themen bzw. Darstellungen geebnet, d. h. zur Verbürgerlichung der Malerei. Durch die Zerteilung der Niederlande kommt diese Tatsache in der Kunst der unabhängigen, protestantischen, nördlichen Provinzen, als auch des unter spanischer Herrschaft befindlichen Südens lange Zeit hindurch einheitlich zum Ausdruck. Die Absonderung der flämischen und der holländischen Malerei erfolgte durch Rembrandt, der, dem holländischen Realismus der 1630-er Jahre durch ein in seinem 26. Lebensjahre gemaltes Werk, „*Doktor Tulp's anatomische Lehre*“ (1632) einen neuen Weg geöffnet hatte.¹²

Der früheste Typ des medizinischen Genrebildes: die Steinoperation, d. h. die Entfernung des Steines der Narren, ist ein Typ von chirurgischem Thema. Wohl versinnlichen dessen Inhalt und Formänderungen jene Richtung, wo nach ihrem Weg zum alltäglichen Realismus die sich von mittelalterlichen Mystik befreite Kunst zu richten hatte.

Ins Leben gerufen wurde das Modell von Bosch, der durch sein zwischen 1475—1480 gemaltes Bild, „*Die Steinoperation*“, dem niederländischen, weltlichen Genre für mehr als 200 Jahre das

⁸ Huizinga, J.: *A középkor alkonya*. (The Waning of the Middle Ages). Bp. 1976. 194—195.

⁹ Wittmann T.: *Németalföld aranykora*. (Das goldene Zeitalter der Niederlande). Bp. 1965. 46—51.

¹⁰ Weber, M.: a. a. O. S. 283.

^{10a} Weber, M.: a. a. O. S. 283. Kónya i.: a. a. O. S. 379—380. vgl. Kuyper, A.: *A kálvinizmus lényege*. (Das Wesen des Calvinismus) Bp. 1922. S. 154—159.; Sebestyén J.: *A kálvinizmus és a kultúra*. (Der Calvinismus und die Kultur); Doumeyuo, E.: *Művészet és érzelm Kálvinnál és a kálvinizmusban*. (Kunst und Emotion bei Calvin und im Calvinismus) Bp. 1922. 17—18.; Hankiss E. — Makkai L.: a. a. O.

¹¹ Wittmann T.: a. a. O. S. 230—233.

¹² Schadewaldt, H. — Binet, L. — Maillant, Ch. — Veith, I.: *Kunst und Medizin*. Köln, 1977. 159—163.

Thema darreichte. Was den Inhalt eines in verworrener Symbolik empfangenen Themas des ausgehenden Mittelalters belangt, in der Fachliteratur auch heute noch diskutiert, und es zu deuten, wurden die extremistischsten Thesen geboren. Weder den Nachfolgern noch der Nachwelt ist es gelungen, jene Allegorie einheitlich zu deuten, die eine Verbindung, als sehbares Symbol, zwischen den beiden Ideen ausdrückt.¹³ Einige sehen die Parabel der Kurpfuscherei darin, wo Trügerei und Dummheit durch die Figur von dem Arzt, dem Mönch oder dem Patienten personifiziert werden. Der sich auf dem Haupt des Mediziners befindliche, aus holländischen Sinnsprüchen wohlbekannte Trichter ist das Symbol der Trügerei; die anstelle des Steines ausgeschnittene Blume aber symbolisiert die Dummheit.¹⁴ Andere finden wieder dass es die bildliche Vergegenwärtigung einer zeitgenössischen Komödie sei, die der von Jan van Doesborch zwischen 1528–1530 geschriebenen „Lubberts Geschichte“, über den betrogenen Ehemann, der dem Steinmetz glaubt, und der sich durch die Operation von seiner Dummheit befreit zu werden glaubt.¹⁵ Darauf deutet auch „Der Chirurg“ ein aus 1541 stammendes Bild des Jan Sanders van Hemessen (um 1500–1566) hin. Das Bild stellt das Praktizieren der Steinoperation auf dem Markt dar,¹⁶ samt ausgeschnittenen Steinchen und dem die Operation glücklich überstandenen Patienten, dessen einfaltige Andacht allein durch seine eigene Dummheit übertrifft wird. Um eine richtig bzw. unrichtig gedeutete Askese zu symbolisieren, lassen das Bild von Bosch bzw. eine nach seinem Original verfertigte, erweiterte Kopie (im Rijksmuseum), ferner „Die Hexe von Mallegem“ ein Kupfestich von Pieter Brueghel d. Ä. (1525?–1569) die Möglichkeit einer rituellen Kastration aufleuchten praktiziert von einer semitischen, gnostischen Gesellschaft, die den Weg zur Vollkommenheit in der Kastriertheit zu finden glaubte.¹⁷ Das Dilemma zwischen wahrhafter Lebensdisziplin und trügerischem Entfliehen der Welt bei der Szene des Hemessen ist auch aufgetaucht: dafür spricht das traurige Antlitz der im Hintergrund stehenden schönen, jungen Gattin. Die Steinoperation des Maerten van Cleve (1527–1581) wurde in der zweiten Hälfte des 16. Jhdts in dem sich rekatholisierenden Flandern verfertigt: das auf die Kirche hinweisende Haupt des Kardinals kommt bloss im Fenster des Hintergrundes zum Vorschein.¹⁸ Die nebeneinander gemalte, mit realistischem Humor gefüllte Serie von Szenen könnte sogar der Vortrag einer in Antwerpen aufgeführten Strassenkomödie sein.¹⁹ Das Bild karikiert einen Mann der, den Mut nach der Steinentfernung wiedergefunden hat, und der sich um sein Betrogen-Worden-Sein mit dem Degen eine Ganugtuung verschaffen will. Aller Wahrscheinlichkeit nach soll die Idee der Steinentfernung mit jener, über Fremdkörper geschaffen zeitgenössische These zusammenhängen, welche den Grund der Krankheit in einem, in den Organismus hineingelangten fremden Material oder Körper zu finden glaubte. Der Wahnsinn oder die seelische Krankheiten sollen dementspre-

¹³ Huizinga, J.: a.a.O. S. 156–166.

¹⁴ Baldass, L. — Heinz, G.: *Hieronimus Bosch*. Leipzig, 1968. 23.; vgl. Gils, Van J.B.F.: *Het snijden van den Kei*, *Niederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. II. 1940. 1310. Bax, D.

¹⁵ *Ontcijfering van Jeroen Bosch*, 's Gravenhage 1948/49. 206.; Roggen, D. — Bosch, J.: *Literatuur eu Folklore Geusche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*. VI. 1939/40.

¹⁶ Brand-Philipp, L.: *Hieronimus Bosch*. New York, 1955–1956. ders. *The peddler by H. Bosch. A study in detection*. Nederland Kunsthistorisch Jaarboek, 1958.

¹⁷ Fraenger, W.: *Hieronimus Bosch*. Bp. 1982. 190–198.; *Die Hochzeit zu Kana. Ein Dokument semitischer Gnosis Hieronimus Bosch*. Berlin, 1950.; Bax, D.: Beschrijving en poging tot verklaring van het Tuin der Onkuisheidtriënik van Jeroen Bosch, gevold door kritiek op Fraenger. *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*. Adelfing Letterkunde, N.R., LXII, 2. Amsterdam, 1956.; Gross, K.K.: *Die russischen Sekten*. Bp. 2. Leipzig, 1914. *Die weissen Tauben oder Skopzen*.; vgl. Holländer,.: *Karikatur und Satire in in der Medizin*. Stuttgart, 1905. 124–128.

¹⁸ *Válogatás magángyűjteményekből. Magyar Nemzeti Galéria 1981. október-november*. (Eine Auswahl aus Privatsammlungen, Ungarische National Galerie, Oktober-November 1981.) 67, Nr 53 Holz, Öl. 56 × 85 cm

¹⁹ Bax, D.: a.a.O. Anmerkung 14.; Baldass, L. — Heinz, G.: a.a.O. S. 23.

chend von ein dem unter der Kopfhaut befindlichen Stein herursacht sein, welcher — als „corpus delicti“ — präsentiert werden musste.²⁰ Von den holländischen, und den sich auf dessen Einfluss ausgestalteten französischen und deutschen, über Schädeloperationen verfertigten Darstellungen des 17. Jhdts sind Symbol und Allegorie verschwunden; man kann bloss chirurgische Eingriffe wahrnehmen: auf seinen Zustande und seine Lage weisen ausschliesslich das einfaltige Gesicht und die geballte Hand des Patienten hin.²¹ An Stelle der Bosch-Bruegelschen Groteske trat ein für das Genre charakteristische Komikum niedriger Spannung.

Die Umwandlung der Heiligen Ikonographie zum weltlichen Thema im 17. Jhd wird noch mehr plastisch durch die veränderte Funktion des Uringlases, des Attributs von den Heiligen Kosmas und Damian ausgedrückt. Das auf den Arztbesuch-Darstellungen zum diagnostischen Symbol gewordene Uringlas ist auf einem Typ der niederländischen Malerei zu finden: auf den Gemälden von Adrian van Ostade (1610—1685); Gerard Dou (1613—1675); Gerard Terborch (1617—1681); Gabriel Metsu (1629—1667); Jacob Toorenvliet (1635—1678); besonders aber auf denen von Jan Steen (1626—1679).

Unmittelbar hatte zwar das Thema die auf der Bühne des zeitgenössischen Theaters, der italienischen Comedia dell'Arte auftretende, komische Arztfigur inspiriert, das Bild stellt jedoch die sich im 17. Jhdt ausgestaltete medizinische Praxis dar. Jener Thomas Sydenham, Ausgestalter moderner klinischen Behandlung, der eine am Krankenbett durchzuführende medizinische Untersuchung für Ärztepflcht hielt, war ja ein Zeitgenosse dieser Maler. Der Arztbesuch in einer bürgerlichen Wohnung: dieses Thema des Jan Steen' ist heute in zwanzig Variationen bekannt,²² und die zur Routinemethode gewordenen Urin- bzw. Pulsuntersuchungen sind auf allen Variationen zu sehen. Eigentlich ist es des altmodisch gekleideten Arztes und seiner Patienten, des vor Liebeskranken, jungen Weibes theatrale, komische Szene, wo Charakter- und Situationskomik zugleich ikonographisch ausgedrückt werden. Die einzelnen Gegenstände des Interieurs: die immer wieder anwesende Cupido-Statuette, das Gemälde erotischen Themas an der Wand, das riesige Baldachinbett, ab und zu der in der Türöffnung erscheinende Kavalier, endlich die einen an die Kuppelerin erinnernde alte Frau; sie weisen alle darauf hin, dass es hier nicht nur der Liebeskummer allein, sondern auch die handfeste Tatsache der Schwangerschaft festgestellt wird. Diese Voraussetzung lässt das eine Gemälde verstärken, (Haag, Mauritshuis), insofern vom Arzt folgender Text aufs Rezeptblatt geschrieben wird: Ich kann nicht helfen, wenn es sich um Liebe handelt („*Daar bat geen /medesy/ want het is /Myniepyn/*“). Auf einem anderen Gemälde (Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen) hält ein hämisch lächelnder Junge, das grosse, zum Purgieren gebräuchliche Klistier in der Hand²³ was hiet etwa als ironisches Gerät der Leidenbeseitigung aufgefasst werden soll. Zu gleicher Zeit ist es auch eine Periode jener übertriebenen medizinischen Betrachtung, welche die Urinuntersuchung als die einzige diagnostische Methode angewendet hatte, bzw. das Klistieren als Behandlungsmethode für allmächtig hielt. Das wurde von dem französischen Antoine Watteau (1684—1721) auf seiner Karikatur, *Der von den Apothekern gejagte Patient*, dargestellt, auf der der Patient sich vor dem Klistier riesigen Ausmasses rettet.²⁴ Diese Idee ist später in der Darstellung der auf Purgieren wartenden halbnackten jungen Frau und des lauschenden Kavaliers zum Typ erotischer Karikatur geworden.

²⁰ Carstens, G. — Schadewaldt, H. — Voigt: *Die Chirurgie in der Kunst*. Düsseldorf-Wien, 1983. 132—134.

²¹ Vida M.: *Ars Medica — Ars medica Sacra. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum orvosi festményei*. (Datensammlung; im Druck; Ein holländischer Meister: Schädeloperation. Zweite Hälfte des 17. Jhdts. Eigentum des Christlichen Museums zu Esztergom.)

²² *Alte Pinakothek*. München, 1983. 504. Nr. 158 A szerelembeteg (Liebeskummer). Leinwand, Öl. 61 × 52,1 cm

²³ Braun, K.: *Jan Steen*. Rotterdam, 1980. 107. Nr. 154

²⁴ Schadewaldt, H. — Binet, L. — Maillant, Ch. — Veith, I.: a.a.O. S. 164—167.

Über eine der niederländischen ähnliche Änderung, den Wandel aus heiliger Ikonographie zum weltlichen Thema, bzw. die Herausbildung des biblischen und des heiligen Genres in Ungarn kann keine Rede sein, da es hier eben jenes reiche Grossbürgertum nicht entstehen konnte, welches für die Kunst einen Markt hatte bedeuten können. Die im 14. Jhd. florierende Hofkunst, die Protorenaissance der Anjou-Zeit, schuf ja zur Kontinuität jene Möglichkeit, welche die Entfaltung weltlicher Kunst hätte unterstützen können. Das schönste, früheste Beispiel ist dafür die Reiterstatue des Königs Ladislaus' des Heiligen,²⁵ das einst in Nagyvárad (Grosswardein; heute Oradea in Rumänien) im Freien aufgestellte, später verlorengegangene, von einheimischen Fresken — und Miniaturmalerei inspirierte Werk der Gebrüder Kolozsvári, Marton und György aus 1390, welche an das Pathos der 15. Jhdts italienischen Renaissance-Reiterstatuen Gattamelata oder Colleoni-Reiterstatue erinnert. Die in den Anjou-Zeiten, dann in der Zeit von König Matthias kultivierte Malerei von Bildnissen, und die historische Malerei werden in den Miniaturen der höfischen Kodexmalerei allgemein. In der Bilderchronik hatte der Hofmaler, Miklós Medgyesi, zwischen 1370—1380, das Bildnis von Ludwig dem Grossen mit so einem Aussagewert dargestellt, dass es auf dessen Grund selbst die Lepra, die Krankheit des Königs zu diagnostizieren ist.²⁶ Die Miniatur über die Geburt des Königs ist ein Dokument für die Technik zeitgenössischer Geburtshilfe.²⁷ Ein ähnliches Bild wurde 1427—1428 von Masaccio, dem grossen Künstler der Quattrocento auf ein Gelegenheitstablett gemalt (Besuch bei der Wöchnerin). Die zwischen 1320—1330 gemalten, genrebildartigen Miniaturen der reichen Legendenreihe des Bildlegendariums der Anjou-Zeit weisen auf die frühe Verweltlichung hagiographischer Kunst hin. Authentisch werden die Leprosen in ihren obligatorischen Bekleidungen dargestellt, z. B. einer Szene der von Meister Hertul gemalten *Heiligen-Franziskus-Legende*. In der zweiten Hälfte des 15. Jhdts ist der Hof vom König Matthias der erste transalpinische Vermittler von italienischer Renaissance, in Richtung nach Mittel-Ost-Europa, in der ersten Reihe nach Polen.²⁸ (Das Modell der Wawel war die Budaer Burg!) Der mittelalterliche ungarische Staat wurde durch die türkische Besatzung zerbrochen, die Zentren höfischer Renaissancekunst (Buda, Esztergom, Visegrád) vernichtet, und beinahe ein Drittel des ungarischen Etnikums unter türkischer Herrschaft vernichtet.²⁹ Mit dem Staat hörte auch jene, sich nach die hochadeligen und erzbischöflichen Zentren gerichtet Übermittlung auf, welche sich in der Renaissance entfaltete und sich aus der Hofkunst ernährte. In Ungarn hatte sich nämlich jenes Bürgertum nicht ausgestaltet, welcher, dem italienischen oder dem niederländischen Bürgertum ähnlich, eine Nationalkultur hätte zustande bringen können.

Der entscheidende Faktor für die ungarländische Gesellschaftsentwicklung war die über Jahrhunderte hindurch gespielte Rolle des Mittelalters. Sowohl die ungarische als auch die polnische Entwicklung weichen von derselben in Westeuropa dadurch ab, dass es — neben einem unentwickelten Bürgertum — in den beiden Staaten ein starker Mitteladel gab, eine über Rechte und Privilegien verfügende Übergangsschicht zwischen dem regierenden Hochadel und den Leibeigenen.

²⁵ Balogh J.: *Varadinum — Várad vára*. (Festung Várad) Bd. I. Bp. 1982. S. 20—24.

²⁶ *Képes Krónika. Cronicon Pictum*. Bp. 1964. (Széchenyi National Bibliothek) Olmae 404. f. I.; Vida, m. *Die Lepra im mittelalterlichen Ungarn*. Aussatz — Lepra — Hansen-Krankheit im Druck.; Vida M.: A középkori Magyarország és Árpád-házi Szent Erzsébet leprás ábrázolásai. (Leprawesen im mittelalterlichen Ungarn und die Lepra-Abbildungen der HI-Elisabeth aus dem Arpadenhaus) *Comm. Hist. Artis Med.* im Druck

²⁷ Vida M.: a.a.O. I. Anmerkung S. 28.

²⁸ Makkai L.: *A reneszánsz és a reformáció Magyarországon (Renaissance und Reformation in Ungarn)*; *Ötetea, A.: A reneszánsz és a reformáció*. (Renaissance und Reformation) Bp. 1974. S. 355—390.

²⁹ Kosáry D.: *Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és a nemzeti tudat kérdéséhez*. (Realitäten und Mythologien. Bemerkungen zur Frage der Geschichte und des Nationalbewusstseins). *Valóság*, XXV. (1982), S. 25—33.

Dieser Mitteladel hatte eine einzige Verpflichtung, die des militärischen Dienstes, wodurch auch seine Mentalität bestimmt wurde; die Herabschätzung gewisser Handwerkerberufe und die enorme Empfindlichkeit, was ihre Freiheitsrechte und Privilegien anlangte.³⁰ Feudalpatritismus und Nationalbewusstsein, die — man muss es zugeben — hinter der Verfassung verschanzt worden waren, kamen in bei ihnen wesentlich früher als in dem Bürgertum zur geltung. Die Schicht von Handwerkern und von Kaufleuten, das Bürgertum also, war seit dem mittelalter überwiegend deutsch. Es baute allein auf das Stadtbewusstsein, den Lokalpatritismus; es knüpften sich seine Rechte, seine privilegien dazu. Damit sind Schwäche und Zerteilung des Bürgertums — sei es aus Sicht des Glaubens oder aus politischer Sicht — zu klären, auch deswegen gab es für die Kunst keine Möglichkeit, sich zu verbürgerlichen. Statt weltlicher, bürgerlicher Genrebildmalerei wurde im 17. Jahrhundert jene barocke, Monumentalkunst geboren, welche beim Hochadel und Adel, in ihrem Nationalbewusstsein empfangen wurde. Man kann sich mit dem bürgerlichen, so auch mit dem ärztlichen Genre vielleicht allein und einzig in dem kalvinischen ungarischen Bürgertum, in dessen Buchillustrationen begegnen, selbstverständlich in einer, der Kunstart entsprechenden, veränderten Funktion.

Auch die Verweltlichung kirchlicher Kunst lässt ihre Wurzeln in das 13. Jhd zurückreichen; ihre Andenken wurden in der Wand- und Miniaturmalerei aufbewahrt. Oft schöpfen die in den kirchlichen Werken erscheinenden Frühdarstellungen weltlicher Themen ihren Gegenstand aus dem Badeleben. Das gemeinsame Baden von Männern und Frauen, das der moralischen Zügellosigkeit eine gute Gelegenheit bot, hat sich im 15. Jhd weit verbreitet. Kaum könnten die natürlichen Sitten der Epoche besser als dadurch belegt werden, wie der Miniator in die Rahmenornamentik der zwischen 1390—1400 gemalten Wenzel-Bibel eine erotische Szene verborgen hatte.³¹ Am Beispiel der Geschichte von König Wenzel und dem Bademädchen wird das Badeleben belebt. Das oft nackt dargestellte Bademädchen erscheint mit den Utensilien seines Berufes, dem Bottich und dem aus Blättern gefertigten Wedel. Sowohl das fachgemässe Reinigungsbad als auch die Badekur waren mit einem Schweissbad zusammengebunden. Die Bademädchen gossen aus kleinen Holzbottichen Wasser auf den Badegast, inzwischen hatten sie dessen Rücken, Ärme und Beine mit einem Wedel gepeitscht. Diese Szenenreihe emblematischen Gepräges kommt in mehreren, für die Wenzel-Bibliothek angefertigten kirchlichen und weltlichen Kodizes, so auch in der lateinischen Übersetzung jenes in arabischer Sprache gefassten Kommentars hervor, welches Haly Aberudian zum Quadripartitum des Ptolemaios schrieb, und welches in die Bibliotheca Corviniana hinkam.³² Ein durch eine andere erotische Szene ins Leben gerufenes, biblisches Thema ist jene ungewöhnte Darstellung von „*Susanna und die Greisen*“³³ welche in dem Parterresaal des Palastes von János Corvin, dem Sohn des Königs Matthias, in dem späteren Thurzó-Haus, (Besztercebánya, Banská Bystrica), auf einem Fresko aufrechterhalten blieb. Das Thema aus dem Alten Testament (Buch Daniel, Apokrifen, Kapitel 13.) will sich hier an die Daniel-Kult der Bergstädte knüpfen, wo Daniel in den 15.—16. Jhdten als Schutzheiliger verehrt wurde.³⁴ Ein beliebtes, im 16. Jhd weit verbreitetes Thema der Renaissancemalerei war, der ungerecht angeklagten Susanna durch Daniels Weisheit Gerechtigkeit wiederfahren zu lassen. Die angewöhnte Darstellung der sich badenden Su-

³⁰ Kosáry D.: Ebendort, S. 23—30.

³¹ Harksen, S.: *A nő a középkorban*. (Die Frau im Mittelalter). Bp. 1976. 27. Wien, Öst. Nat. Mus.

³² Csapody Cs.: A fönmaradt hiteles Corvinák leírása. (Die Beschreibung der erhalten gebliebenen, authentischen Corvinen). *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1967. S. 66. CXXI. Tafel; Csapodiné Gárdonyi K.: A szines táblák leírása. (Beschreibung der kolorierten Tafeln) Erklärung der CXX. Tafel.

³³ Radocsay D.: *Falképek a középkori Magyarországon*. (Wandbilder im mittelalterlichen Ungarn). Bp. 1977. 27. 122—123.

³⁴ Lajta E.: A besztercebányai (Banská Bystrica) Thurzó-ház falképei. (Wandbilder des Thurzó-Hauses in Besztercebánya). *Művészettörténeti Értesítő*, XV. (1966), 3, 8—9.

sanna und der lauschenden Greisen kommt auf diesem, zwischen 1480—1490 gemalten Fresko in einer ungewöhnlich frivolen Szene hervor; das sich in einem Bottich badende, junge nackte Mädchen wird von rechts und links von zwei alten Männern gegriffen. Man weiss nicht genau, welche Funktion dieser reich dekorierte Saal hatte allenfalls soll er — auch aufgrund der Wandmalerei, die die Szene eines auf dem Dudelsack spielenden Jungen und des Bühnenführers darstellt — Schauplatz grosser Feierlichkeit gewesen sein. Das Wappen von Matthias und dasselbe der Stadt Besztercebánya an der Decke des Saales weisen darauf hin, dass der Saal Schauplatz von feierlichen Empfängen gewesen sein sollte.

Ausser Wandmalereien und Miniaturen blieben biblische Themen und heilige Legenden überwiegend auf den zwischen Mitte des 15. Jhdts und der Reformation gemalten Tafelbildern erhalten. Die in Tracht und Umgebung ihrer Zeit abgemalten biblischen Figuren und die Szene über die heilende Tätigkeit von Heiligen sind oft genrebildartige Darstellungen. Diese Gemälde dienen oft der Kultur- und der Medizingeschichte als Quellen, besonders in den Fällen, wo es sich um die in theoretischen Werken selten illustrierten, praktischen Berufe handelt. So sind z.B. Mariä Geburt für die Geburtshilfe, die körperlichen Taten der Barmherzigkeit für die unmittelbar angewandte Krankenpflege, die aussätzig Kranken badende Elisabeth (beliebtes Thema einheimischer Ikonographie) für das Leprawesen Dokumente geworden.

Die heiligen Genres gotischen und Renaissancestils sind Vorläufer des weltlichen Genres der 16.—17. Jte. Dieser Typ diente für die Heiligen-Ikonographie des barocken Zeitalters zum Muster. Einerseits werden hier die biblischen Gestalten, die Kranken-heilenden-Heiligen, die Personifikatoren von Gleichnissen, usw. durch die niederländische, hauptsächlich durch die sich rekatholisierende flämische Malerei, unter holländischem, protestantinischem Einfluss, in der Form von Genrebildern ins Leben gerufen. Andererseits werden z.B. auch im grösstem Teil Ungarns unter dem Einfluss der sich in dem 17. Jhd verstärkenden Gegenreformation, Themenwahl und Ausdrucksform, durch die vom Barock inspirierte Drama-Darstellung, durch die dem Glauben dienende Ausstattung determiniert. Unter der stark reduzierten Heiligen können die Angriffe der Reformation nur die wenigen überleben, die zur Ausübung eines menschlichen „Berufes“ durch ihre Tätigkeit als Muster dienen könnten. So treten den vor den Krankheiten schützenden, die die Kranken in der Tat heilenden Heiligen an die Stelle.

Gern wurden von flämischen Genre die Parabeln, so z.B. die körperlichen Tätigkeiten der Barmherzigkeit, oder die Geschichte Tobias des Alten Testament, um so weniger die Heiligen selbst angenommen. Der durch seine Barmherzigkeit berühmt gewordene Heilige, Martin von Tours, ist vielleicht die einzige Ausnahme. Die volkstümlichen ungarländischen, die Ära der Reformation überlebenden, heilenden Heiligen sind: Kosmas und Damian, Schutzheiligen der Medizin; die seit dem Mittelalter tief verehrte, die Leprosen heilende Heilige, Elisabeth aus dem Árpádenhaus; der gegen die Pest schützende Heilige Rochus; der gebürtige Szombathelyer Bischof, Heiliger Martin von Tours. Solange die Legendenszenen des 15. Jhdts durch die Sehnsucht, das Mirakel darzustellen, motiviert wurden, hat die Motivation im 17. Jhd eine Empfindungsfunktion: die anschauliche, dem Glauben dienende Nächstenliebe. Das typischste Beispiel dieses neuen Inhalts ist die neue Betrachtung der Kosmas-Damian-Verehrung, im Sinne deren die aus der deutschen und italienischen, der gotischen und der Renaissance-Malerei (Schwäbischer Meister: Fra Angelico; Peselino; usw.) bekannt Szene der „*Beintransplantation*“, die Umpflanzung des Beines eines Toten an Stelle des Amputierten nur noch ein Wunder sei, da sie in der Wahrheit auch heute nicht verwirklicht werden kann. Die aus der einheimischen Ikonographie bekannten Darstellungen der 17.—18. Jhdte wünschen zur menschlichen, durch „seelische“ Medikamenten helfenden Barmherzigkeit das Beispiel aufzuziegen.

Dass die einheimische, der reformationszeit vorangehende Ikonographie von gotischem und Renaissance-Stil echte, genreartige Bilder aufweisen kann, dafür wurde die Möglichkeit eben

durch die Krankenpflegenszenen geschaffen. Als die ersten unserer Genrebilder können die Szenen über die Leprosen badende Heilige Elisabeth aus dem Árpádenhaus betrachtet werden; sie sind der einheimische Typ für deren Kult. (Kassa /Kaschau; heute Košice/ 1474—1477, Bártfa /Bartfeld; heute Bardejov/ 1477—1485; Szmrecsány: 1510).³⁵ Es lebt sich der Zyklus des Meisters von der Heiligen-Elisabeth-Legende empor. Seine Haupttugend ist, dass er die Wahrheit durch eine genrebildartige Unmittelbarkeit bis zu den mit realem Gefühl gemalten Nebengestalten und Hintergründen hin, durch eine völlige Anwendung genreartiger Motive darzustellen weiss.³⁶ Aus diesem Grunde vermag für die ungarländische Forschung des Leprawesens ein Gemälde quellenwertig sein, an dem nicht nur die Krankheit selbst, sondern auch die mittelalterlichen Methoden und Möglichkeiten der Heilung zu diagnostizieren sind. Zwar informieren uns über die Lepra die Urkunden, Verordnungen, Dekretalen und Schenkbriefe, weiss man jedoch über die medizinische Versorgung der ausgestossenen und gebrandmarkten Leprosen sehr wenig. Unter den Badeszenen von Leprosen gilt die Legendenszene von Kassa (Kaschau), die *Heilige Elisabeth pflegt Kranken* als die schönste. Elisabeth nebst ihren Frauen badet in einem Krankenzimmer des Leprosoriums Aussätzigen;³⁷ rings um sie ist eine Gruppe von Teils auf Behandlung wartenden Teils bettliegender Kranken zu sehen. Die Szene gibt auf die Krankheit, Heilmethode und die heilende Person eine Antwort. Der in dem Holzbottisch gebadete Junge leidet an Lepra lepromatosa; auf dem Gesicht, den Armen und dem Brustkorb von ihm befinden sich braunrötliche Blasen; die verzerrten oberen Extremitäten weisen auf eine Einschrumpfung der Gelenke und Muskelatrophie hin. Kennzeichnend sind im allgemeinen die Veränderung von Gesichtsschädel, die frühe Runzelung, Verdeckung der Ohrmuschel, die Verdünnung und Verschwinden von Brauen und Lidern; die sich nie zuschliessenden, selbst im Schlaf offenen Augen und ein unbeschreiblich trauriger Gesichtsausdruck. Aus Angst vor Infektion wurde die Leprosenfürsorge nur von Mönchs- und Nonnenorden angenommen. Die Basis der Behandlung waren — neben Gewährleistung hygienischer Umstände — das Baden, Anwendung von Salben und Kurtränken; Aufschlitzen und Säuberung schwulstiger Knoten, ab und zu ein Aderlass.³⁸ Dafür sprechen die neben dem Bottich vorbereitete chirurgische Schere, der Salbentigel und auch das sich in der Hand von einem Assistenten befindliche Aderlass-Teller.

Aufgrund des genauen, lebenstreuen Realismus dieser Szene vermutet die ungarische kunsthistorische Forschung (Jolán Balogh, Dénes Radocsay) eine Verwandtschaft mit der niederländischen Malerei.

Die nach 1526 eingetretenen politischen — religiösen Veränderungen, besonders aber das Ausbleiben der vermittelnden Wirkung der höfischen Kunst, das durch den Zerfall des mittelalterlichen nationalen Staates sich bemerkbar machte bzw. das Fehlen des ungarischen Bürgertum, hat auf den einzelnen Gebieten des Landes eine eigenartige Situation hervorgerufen. Die Kontinuität war nur in Nordungarn erhalten, wo die 13 Zipser Städte die von Polen zurückströmende, höfische Kunst des Matthias vermittelten. Der Spätrenaissance-Stil der verpfändeten Städte zeigt besonders einen baulichen Charakter, seine ikonographische Wirkung ist gering. Der Puritanismus und die bildgegnerische Einstellung des Calvinismus hat in Ungarn keinen Fuss fassen können, wie die Kassetten-Decken, geschnitzte Kanzeln und reichen Stickereien ihrer Kirchen es be-

³⁵ Vida M.: A középkori Magyarország lepraügye és Árpádházi Szent Erzsébet leprás ábrázolása. (Leprawesen im mittelalterlichen Ungarn und die Lepra-Abbildungen der HI-Elisabeth aus dem Arpadenhaus). Anmerkung 26.

³⁶ Radocsay D.: *A középkori Magyarország táblaképei.* (Tafelbilder des mittelalterlichen Ungarns). Bp. 1955. S. 116.

³⁷ Radocsay D.: a.a.o. S. 343—347. Kassa, Szent Erzsébet-székesegyház. Szent Erzsébet-főoltár. (Kassa, HI-Elisabeth-Dom, Hauptaltar-HI-Elisabeth.) Holz, Öl, Tempera. 126,5 × 81 cm

³⁸ Vida M.: Die Lepra im mittelalterlichen Ungarn. a.a.O. 26. Anmerkung

weisen. In dem grösstenteils unitarischen Siebenbürgen behauptete sich eine typische, bis heute lebende, volkstümliche Renaissance-Kunst.

Der bestimmende Faktor des ungarischen politischen Lebens im 16.—17. Jhd ist mit der Habsburg-Herrschaft und mit dem selbständigen Fürstentum Siebenbürgen zu bezeichnen. Die wichtigste Stütze der Monarchie war die katholische Kirche, die politischen und literarischen Kämpfe des Protestantismus verknüpften sich mit den nationalen Befreiungskämpfen. Die politische und religiöse Differenzierung der drei Teilen des Landes hat verschiedene Ansprüche auch auf dem Gebiet des Kunst ins Leben gerufen.

Die einst blühende Tafelmalerei und Holzschnitzerei der oberungarischen Städte hat auf den Zwang der lutherarischen Reformation aufgehört. Das auf der dritten Sitzung des Tridentischen Konzils formulierte s.g. Tridenter Glaubensbekenntnis (1562—1563) hat mit einem neuen Dekret auch die Verehrung der Heiligen reguliert. Auch die katholische Kirche hat übergangsmässig den Heiligenkult eingedämpft. Es hatte nicht zur Folge, dass ein Bedürfnis nach einem Genrebild oder Kaufanspruch auftrat, eben nur die Szenen der türkisch-ungarischen bzw. kurutzen-labantzen Kämpferei haben das allgemeine Interesse ausgefüllt.

Die ikonographische Erscheinung des politischen Programms der nationalen Unabhängigkeit ist von Mitte des 16. Jhdts an in der Verewigung der historischen Persönlichkeiten in hochadeliger Tracht — oft in religiösen Themen — zum Ausdruck gekommen. In der niederländische Malerei war auch in ähnlichen Umständen — z.B. in Szenen des Freiheitskampfes — das Genrebild dominierend. Das nach 1649 gemalte Schlachtgemälde „Szene aus dem niederländisch-spanischen Krieg“ hat den Titel „Feld-Verbandplatz“ bekommen, in dessen Mittelpunkt eine Verbandsszene zu sehen ist, wo die Verwundeten versorgt, die Kugeln entfernt werden, und der Realität getreu auch die Totenplünderung verewight wird.³⁹ Der flämische Meister sorgt auch für ein Himmelszeichen: der Struktur des barocken Epos entsprechend schickt Gott seine Engel — den Frieden und den Krieg — zur Entscheidung des Schicksals der Schlacht. Die Feld-Verbandszene, die zwischen den dicken Reihen der spanischen Reiterei und des Fussvolkes des niederländischen Volksaufstandez Platz bekommen hat, gehört den Niederländern, die zugleich als Verlorer gelten. Wenn wir dieses Schlachtbild mit den monumenten Schlachtszenen der heimatlichen, hochadligen Schlösser (wie Sárvár, Csáktornya, Némethújvár) vergleichen, kann festgestellt werden, dass in den letzteren keine Spur eines Genres vorhanden ist. Die Aktualität des Kampfes gegen die Türken, und die Verherrlichung der heroischen Unternehmungen der Ahnen, die in der barocken höfischen Wandmalerei zum Ausdruck kamen,⁴⁰ hat für das kleine bürgerliche und bäuerliche Genre keinen Platz vorhanden. Die gewählten Stich-Vorbilder wurden der Aktualität angemessen (die Fresken zu Sárvár z.B. sind nach den Stichen des Antonio Tempesa „die Heldentaten des Aemilius“) verfertigt worden.⁴¹

Tradition und Aktualität charakterisieren den Inhalt und die Form der zur Zeit der Gegenreformation neubelebenden heiltätigen Heiligen-Ikonographie. Die Aufmerksamkeit ist vor allem auf die Nationalen-Heiligen, Stephan, Imre, László, Elisabeth, oder auf die bis zur Staatsgründung bzw. auf die Person des Königs Stephans I. zurückgreifenden Heiligen wie z.B. der in Savaria geborene Heilige Martin oder die Kosmas und Damian gelenkt, deren Figuren zuerst auf keinem geringeren heiligen Reliquium als auf dem Krönungsmantel (1031) und auf dem unteren, s.g. „co-

³⁹ Vida m.: a.a.O. 21. Anmerkung

⁴⁰ Galavics G.: *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben. — XVII. század.* (Tradition und Aktualität in der ungarländischen barocken Kunst. 17. Jhd.) Hrsg. ders. Bp. 1975. S. 247—254.

⁴¹ Galavics G.: *Törökellenes harc és világi képzőművészetünk.* (Kämpfe gegen die Türken und unsere profane bildende Kunst). *Művészettörténeti Értékesítő*, 25. (1976), 1—40.

rona greaca" Teil (1074—1077) der ungarischen Krone vorkommen.⁴² Der barocke Rochus-Kult ist der einzige, der nicht in unser politisches Programm passt, und er hat eine ausgesprochene medizinhistorische Erklärung. Bis Ende des 18. Jhdts hat die Einwohnerschaft Europas und Ungarns die verheerende Pest noch nicht vergessen, heute erinnern uns noch die auf dem Markt einiger Städte nach den Epidemien aufgestellten Pestsäulen, mit den Figuren des Heiligen Rochus und Sebastian, daran. Die drei grossen, sich oft wiederholenden, mit Massensterben verbundenen Epidemien in Europa waren die Lepra, die Pest und Mutterkornvergiftung (Ergotismus), dazu kam nach 1493 die Syphilis, wovon sich aber die Pest am stärksten bewies. Durch die strenge Isolierung der Leprösen bzw. durch die Extrahierung der Ursache des Ergotismus, des Mutterkorns, des im Getreide, besonders im Korn befindlichen Parasiten, sind die Epidemien langsam abgeschaffen worden. Bei der Abschaffung des Ergotismus oder „Antonius-Feuer“, wie es im Mittelalter bezeichnet wurde, spielte der zu ihrer Pflege gegründete Antoniterorden eine sehr grosse Rolle. Die Erklärung der mittelalterlichen Heiligen Eremiten-Antonius-Ikonographie ist nur durch die genaue Kenntnis der Symptome der inzwischen „ausgestorbenen“ Epidemie und der Rolle der Antoniten möglich.⁴³ Bedauerlicherweise lässt diese Tatsache die kunsthistorische Fachliteratur ausser Acht, und kann die sonderbaren surrealistischen Visionen auf der Darstellungen der Versuchung des Heiligen Antonius bzw. ihre Gründe schwer bewerten.⁴⁴ Der Zusammenhang zwischen den Bildern und dieser Krankheit ist eindeutig zu bezeichnen, denn nach dem Verschwinden des Ergotismus wurde der Antoniterorden aufgelöst und des Thema „Die Versuchung des Heiligen Antonius“ ist auch aus der Malerei verschwunden.

Zu der Bewertung der Heiligen-Martin-Ikonographie schickt sich ein guter Vergleich, mit einem spätmittelalterlichen gotischen Tafelbild, einem barocken Altarbild z.Z. der Gegenreformation bzw. ein niederländisches heiliges Genre, das eine Legendenszene dieses Themas trägt. Die nationale Tradition und das Programm der Aktualität kommen auf dem heimatlichen barocken Gemälde gleichermaßen zum Ausdruck. Die Struktur der Szenen „*Der Heilige Martin teilt seinen Mantel mit dem Bettler*“, wo die Figur des berittenen Martin und des Bettlers im Mittelpunkt gestellt ist, ist identisch. Die Szene „*Martin und der Bettler*“⁴⁵ wurde 1490—1500 gemalt und durch ein Wunder inspiriert: in einem Fenster des genreartigen Gebäudes und seiner Umgebung ist Jesus, das Vorbild zu sehen, der Martin im Traum erscheint und ihm mitteilt, dass der Bettler er selbst war, worauf der Heide Martin sich taufen lässt. Das religiöse-politische Programm der Gegenreformation entfaltet sich auf dem Bild „*Der Heilige Martin mit Begleitung und Bettler*“⁴⁶, das von einem Maler von Transdanubien/Donau 1670 verfertigt wurde. Martin, dessen feminines Gesicht vielleicht die Züge der wohlthätigen Kirchengründerin, Gräfin Erdödy, geb. Erzsébet Batthyány trägt, und alle Mitglieder der Begleitung in der Nationaltracht des hohen Adels erscheinen, dienen zur Bestätigung des heldenhaften ahnensuchenden Nationalprogrammes. Der Popularisierung der Jesuiten-Konzeption in Ungarn dienten der Hl-Martin, König Stephan I. (patronus regni)⁴⁷ dem entsprechend die Abschaffung der Türkenherrschaft durch die Herstellung der Glaubenseinheit — natürlicherweise ohne die Protestanten — zu verwirklichen ist. Diese Rolle ist im Programm der Gegenreformation mit der Idee der „Regnum Mariarum“ bzw. „Patrona

⁴² Vida M.: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése. (11—14. század.) (Ursprung und Deutung des Hl-Kosmas und Damian-Kultes in Ungarn 11—14. Jhdte.) *Századok*, 1981. 2. Nr. S. 340—367.

⁴³ Vida M.: a.a.O. I. Anmerkung S. 35—43.

⁴⁴ Bauer, V.H.: *Das Antonius-Feuer in Kunst und Medizin*. Berlin — Heidelberg — New York, 1973.

⁴⁵ Radocsay D.: a.a.O. 36. Anmerkung S. 328.; *A Magyar Nemzeti Galéria*. Hrsg. Mojzer M. Bp. 1984. 68. Tafel.; Magyar Nemzeti Galéria (Ungarische National Galerie) Inventarnummer 179, Holz Tempera.

⁴⁶ Mojzer M.: *A Magyar Nemzeti Galéria későreneszánsz és barokk kiállítása*. (Spätrenaissance und Brock, Ausstellung der National Galerie.) Bp. 1982. II. Nr. 325. Leinwand, Öl. 166 × 172 cm

⁴⁷ Bálint S.: *Ünnepi kalendárium*. (Festtags Kalender.) 2. Bp. Bp. 1977. S. 453—454.

Hungariae⁴⁸ identisch. Zuletzt das dritte Gemälde, — es stammt vom niederländischen Meister Jan Breughel (1568—1625) des Älteren: „*Der Heilige Martin*“, vom Ende des 16. Jhdts, — das als ein Prachtwerk der Miniaturenmalerei zu bezeichnen ist, wo — zwar in kleiner Form — aber das heilige Genre⁴⁹ zur Massenszene erweitert ist. In alltäglicher Umgebung, auf dem Markt eines kleinen Dorfes wird der Mantel geteilt, zu welchem Wunder eine Menge Bettler und Krüppel strömt. Diese Szene hat Ähnlichkeit mit den weltlichen Genres, wo sich Zahnbrecher und Kurpfuscher am Markt betätigen, auf das Wunder lässt uns die Zurückweichung der Bettler und ihrer aufgerissenen Augen folgern. Diese Figuren der Bettler sind vom Meister, der auf den Höhepunkt des Realismus steht, mit grossem menschlichem Mitleid gemalt. Sie erwecken auch in uns ein richtiges Mitleid, was die mittelalterliche Tafelbilder nicht imstande sind. Besonders aber die barocke Szene, wo lauter reiche Leute des Hochadels den wundertätigen Heiligen umgeben.

Ähnliche Themen des flämischen biblischen Genres sind „*Die Taten der Barmherzigkeit*“, deren zwei Typen bekannt sind; eine Serie der nebeneinander gemalten Genres, wie z.B. Joost Cornelisz Doochsloot (1586—1666 1642 gemaltes Bild;⁵⁰ der andere Typ fasst in einer einheitlichen Szene die verschiedenen Handlungen vollziehenden Gruppen, wie z.B. Frans Francken II. (1581—1642) in seinem mehrmals gemalten Tafelbild.⁵¹ Diesem Themenkreis aus dem Alten Testament schliesst sich ein anderes volkstümliches Thema aus den Apokrif (deutero-kanonischer) Büchern: *Tobias heilt seinen blinden Vater* (Vulgata: Liber Tobiae), das in der italienischen und deutschen Renaissance-Malerei verbreitet war (Neri di Bicci's Bild stammt aus den 1460er Jahren und befindet sich im Christlichen Museum zu Esztergom, die Holzfigurengruppe des Veit Stoss sind im Germanischen National Museum zu Nürnberg, usw). Die aus der zweiten Hälfte des 16. Jhdts, und aus der Werkstatt des Malers des Verlorenen Sohnes stammende Tafel⁵² stellte die Geschichte, ähnlich der vorigen, in Episoden-Serien dar. Den Triumph der realistischen Malerei bedeutet der „*Tobias*“ von Rembrandt (Stuttgart, Staatsgalerie), der eine tatsächliche Staroperation am Auge seines Vaters mit dem Starstichmesser vollzieht. Ein richtiger Höhepunkt der vertieften Dramatik ist diese Szene, denn es hängt alles von dieser Operation ab. Deshalb sah Rembrandt von Traditionellen ab (statt des Erzengels Raphael und des Fisch-Motivs), und hielt eben diesen Moment fest. So veränderte sich das biblische Genre zum weltlichen-ärztlichen Genre, durch die Schilderung einer Staroperation! Es ist nicht als zufällig zu bezeichnen, dass in unserer barocken Malerei diese Themen nicht vorkommen, weil sich weder eine nationale Tradition, noch ein aktuelles Program zu ihrer Veranschaulichung drängte. Obzwar die Freskenserie der Wohltätigkeit der Minoritenkirche in Lőcse aus den Jahren 1370—1400 beweist, dass diese Themen auch Voreignisse hatten, die mit einer — der deutschen Malerei nahestehenden — Genre-mässigkeit bzw. einer grotesken Darstellungsweise zu charakterisieren sind.⁵³

Der durch die barocke Kunst neugeborene Kosmas-Damian-Kult entsprach dem politischen und kulturellen Programm der Gegenreformation. Bereits in den, der Reformation vorangehenden Jahrhunderten wurden sie an den medizinischen Fakultäten als Patronen verehrt; vorerst, ab 1388, an der Kölner Fakultät, dann ab 1502, gerade in der Vorzeit der Reformation, in Witten-

⁴⁸ Galavics G.: a.a.O. 40 Anmerkung, S. 234.

⁴⁹ Síp, J. — Blazicek, O.J.: *Flamand festészet a XVII. században*. (Flamische Malerei im 18. Jhd.) Prága, 1965. II. Prága, Nemzeti Galéria. (Prag, National Galerie.) D O 1958. Öl, Kupfer 22 × 31 cm

⁵⁰ a.a.O. 18. Anmerkung S. 76. 85. Nr. Leinwand, Öl. 100 × 138 cm

⁵¹ Síp, J. — Blazicek, O.J.: a.a.O. 28. T. (Eichholz, Öl, Tempera, Prag, National Galerie O1151 und Bamberg Neue Residenz 859.)

⁵² a.a.O. 18. Anmerkung S 67. 54. Nr.

⁵³ Radocsay D.: *A középkori Magyarország falképei*. (Wandbilder des mittelalterlichen Ungarns.) Bp. 1954. S. 166—167.; 33. Anmerkung 19, 145.

berg.⁵⁴ Der Kult von den Nationalheiligen und der sich an die Person von István Stephan I. knüpfende, bis zu seiner Epoche zurückgreifende Kult begegneten den Traditionen der Vergangenheit. Es kann sowohl anhand von schriftlichen Dokumenten als auch durch bildliche Andenken und Patrozinien bewiesen werden, dass beide zu den Árpádschen Fürstengeschlechtes, dann von denselben des Anjou-Hauses verehrt worden waren. Aus den 115 bekannten Quellen sind 70 Andenken auf die das Jahr 1530 vorangehende Zeit zu datieren. Es sind darunter der Krönungsmantel, die Krone, das Aspersorium von Beszterec, das Hausaltar des Andreas III., (das Berner Dyptichon) und das *Ungarische Anjou-Legendarium* diejenigen Reliquien,⁵⁵ welche sich unmittelbar an die regierende Familie knüpfen. Auf diese Verehrung basierte Ferdinand I., als er am 12-ten Januar 1564 des Kosmas-Damian-Tages an der Wiener Universität feierlich zu gedenken verordnete, welche Verordnung später, 1644, durch den „Ordo“⁵⁶ des Ferdinand III. nur noch verstärkt wurde. Ihren Kult erneuerte im 18. Jhd. der Jesuitenorden. Es mag eine kühne Voraussetzung von uns sein, kann sie vielleicht jedoch auch auf die Frage zugleich eine Antwort zu geben, warum dieser Spätkult — trotz seinen bis zur Staatsgründung zurückreichenden Traditionen — ein isolierter Kult blieb. Eben, weil er von den Jesuiten angespornt wurde. Selbst an der Medizinischen Fakultät der Universität von Nagyszombat (Tyrnau) wurde ihr Namenstag nur auf Anhieb von Ignatz Schweger, dem Protomedicus von Pozsony (Pressburg) erst von 1773 an gefeiert.⁵⁷

Unter den Darstellungen des barocken Zeitalters und den Tafelbildern gotischen Stils gibt es keine Beziehung. Unter den übriggebliebenen 10 Tafelbildern bzw. 8 Holzstatuen aus Nordungarn sind insgesamt 2 Legendenbruchteile zu finden: (Kosmas und Damian vor dem Richter, bzw. ihre Enthauptung) vom Anfang des 16. Jhdts. Für die „ars medica sacra“ wäre es vielleicht eben jene, die Szene der „*Beintransplantation*“⁵⁸, wichtig, welche aus der Serie fehlt. Eine Verwandtschaft mit der zwischen 1320—1330 gemalten Miniaturensérie des Bildlegendariums von Anjou ist jedoch anzunehmen; die beiden Darstellungen weisen dieselben Merkwürdigkeiten auf: die Tracht des Mediziners bzw. die des Apothekers. Auf den Bildern des Legendariums tragen die Figuren die Dokortracht der Universität von Bologna; auf den Tafelbildern von Szepeshely ist der eine Heilige in medizinischer, der andere in Apothekertracht zu sehen.⁵⁹ Auf dem „Heiligen-Andreas-Altarbild“ von Bártfa (um 1460) erscheint Kosmas in einem Talar, welches an den Universitäten aus feierlichen Anlässen getragen wurde.⁶⁰ Der Heilige Damian erscheint als ein reicher Bürger auf dem Bild, als Apotheker, der an seinem Gürtel das die Chirurgie symbolisierende Instrumentarium trägt. Ausser dieser weltlichen medizinischen Tracht blieben über die andere

⁵⁴ Vida, M.: Kosmas und Damian, die Schutzheiligen der medizinischen Fakultät Wittenberg. Der Kosmas- und Damian-Kult am ungarischen Beispiel. *Medizin und Naturwissenschaften in der Wittenberger Reformationsära. Halle-Wittenberg, 1983. Martin-Luther-Universität. 33—67.*; vgl. Diepgen, P.: *Über die Spiegel der medizinischen Fakultät . . . in Freiburg. Arch. Gesch. Med. Leipzig, 2. 1915. 183.*; Wittmann, A.: *Kosmas und Damian. Kultaußbreitung und Volksdevotion. Berlin, 1967. 314. 133—136.*

⁵⁵ Vida M.: A Kozma és Damján-tisztelet írásos és tárgyi emlékei. (Schriftliche und gegenständliche Überlieferungen des Kosmas- und Damian-Kultes.) *Comm. Hist. Artis Med. 89—91. (1980), 251—261.*; dieselbe a. a. O. 42. Anmerkung; dieselbe: Ursprung und Deutung der Verehrung der heiligen Kosmas und Damian in Ungarn (11—14. Jahrhundert). *Comm. Hist. Artis Med. 89—91. (1980), 45—95.*

⁵⁶ Linzbauer, X.F.: *Codex Sanitario-Medicinalis, Hungariae. Budae, 1852—1856. I. Bd. S. 255. Ordo Pharmacopoeorum Viennensium. S. 387.*

⁵⁷ Schweger, I.: *Panegyricus Divis Cosmae et Damiano artis med. Tutelaribus dictus a . . . Tyrnaviae, 1773.*

⁵⁸ Radocsay D.: a. a. O. 36. Anmerkung, 443. Holz, Tempera. 66,5 × 40, 66 × 40 cm. Magyar Nemzeti Galéria. (Ungarische National Galerie) 53.380, 53.381.

⁵⁹ Vida M.: 54. Anmerkung; dieselbe a. a. O. 55. Anmerkung. S. 260.

⁶⁰ Radocsay D.: a. a. O. 36. Anmerkung. S. 164. Bártfa, Szent Eged templom. Szent András Oltár. (Bártfa, HI-Ágidius-Kirche, HI-Andreas-Altar.) Holz, Tempera. 48,5 × 34,5 cm; Vida M.: a. a. O. 54. Anmerkung. S. 53—55.

Darstellungen weder vom medizinischen noch genrebildartige Gepräge übrig. Das *Votivbild des Bertalan Czottner und seiner Ehefrau*⁶¹ ist ein Gemälde von ikonographischem Wert ohne seinesgleiche. Die Bedeutung des Bildes ist einerseits mit dem ungewöhnten ikonographischen Programm zu klären, andererseits ist dieses über einen bekannten Apotheker gemalte Bild, als solches das erste. Über die Köpfe des auf dem Bild seitlich knienden Donatorpaares breiten sich die Zweige des aus einer Urne emporwachsenden Jesse-Baumes aus; auf die Zweige des Baumes kamen die Schutzpatronen hin. 14 von ihnen sind — entsprechend dem Beruf des Auftraggebers — heilende Heiligen.⁶² Unmittelbar über deren Köpfe sind die Halbfigurenbilder von Kosmas und Damian zu sehen. Über Czottmans Kopf nehmen sein namensgebender Apostel: Bartholomeus, und — mit einem Apothekeneimer und einem Spatel in der Hand — Damian, der Schutzpatron der Pharmazie Platz. Zum Ausdruck der vollen Berufs- und Glaubensidentität trägt Damian dieselbe Kleidung wie der Donator; den Umhangsmantel mit breitem Pelzbesatz. Das *Votivbild*, als ein Geschenk des selbstbewussten Apothekerbürgers der Renaissance, wurde 1516, im Vorjahr der Reformation verfertigt.

Der sich im 18. Jahrhundert neu erweckende Kult hat mit demselben des Mittelalters keine Verbindung mehr. Er mag seine Auferstehung dem Jesuitenorden zu verdanken. Die wenigen Altarbildern und die kleinen, zum Apothekenschmuck dienenden Gemälde haben nunmehr einen völlig neuen Inhalt und eine neue Form. Am besten lässt sich der Jesuiten-Einfluss am Beispiel des von Ettl gemalten Kosmas-Damian-Bildes beweisen, das die von den Jesuiten gegründeten ordensapothek von Kőszeg (Güns) schmückte. Ein gemeinsames Kennzeichen von jedweden Barockgemälden ist der sich mit Mittelpunkt befindliche Heilige; genauer, der in seiner Hand aufgezeigte Apothekeneimer als Symbol von der „seelischen Medizin“, vom seelischen Krankentrost. Inhalt und Form dieser Art hatten sich auf den Spuren der österreichischen Malerei ausgestaltet. Nach einem Kupferstich des barocken Meisters, Paul Troger (1698—1762), hatte Stephan Dorfmeister d. Ä. (um 1725—1797) das eine der Nebentaltäre in der Kirche von Káld gemalt; dieses Bild hatte den Meister des in den 1740-er Jahren angefertigten Interieurbildes in der Jesuitenapothek von Kőszeg inspiriert.⁶³ Das Bild des *Votivaltars* von Kéthely, ferner die für eine, heute nicht mehr identifizierbare Apotheke in Siebenbürgen, in derselben Struktur angefertigte Leinwand von kleinem format sollten nach einem Kupferstich von Franz Ambrois Diétel (+ 1730) von ihren Meistern gemalt worden sein. Als Gegenstände des jeweiligen Apothekeninterieurs übten die Kosmas-Damian-Bilder neben ihrer kirchlichen Rolle auch eine weltliche Funktion aus: sie waren Symbole der Medizin und der Pharmazie.

Diese barocken Bilder bedeuten kein nationales, politisches Programm, es sind nur sehenswürdige Vorbilder der menschlichen Wohltätigkeit, sie beinhalten nicht die barocken Charakterzüge des „Patronus Regni oder Patrona Hungariae“ (besiegte türkische Krieger knien vor ungarischen Nationalheiligen, wie z.B. auf dem Altarbild der ehemaligen Jesuitenkirche zu Győr.

Die Verehrung und die Änderungen in dem Inhalt der Verehrung der Patronen der Medizinwissenschaft und Pharmazie beweisen gut jene tiefgreifende Veränderung, die eine gesitige Folge der durch die Reformation ausgelösten religiösen Bewegung war, und die auch den Heiligenkult der Gegenreformation determinierte. Die gesellschaftlichen-politischen Zustände Ungarns des 16. Jhdts ermöglichten leider nicht, dass sich entweder den weltlichen und biblischen medizinischen Genres der Niederlande, oder den italienischen ähnlich eine selbständige ungarische barocke heiligtätige Heiligen-Ikonographie herausbildet. Keime des medizinischen Genres können nur

⁶¹ Radocsay D.: a.a.O. 36. Anmerkung. S. 349. Kassa, Szent Erzsébet székesegyház. Mettercia v. Szent Anna-oltár. (Kassa, HI-Elisabeth-Dom, Mettercia oder HI-Anna-Altar) Holz, Tempera. 123 × 82 cm.; Vida M.: a.a.O. 1. Anmerkung S. 20—22. Bilder.; Vida M.: a.a.O. 54. Anmerkung. S. 55—58.

⁶² Szigetváry F.: *Patikamúzeum — Kőszeg*. (Apotheken-Museum Kőszeg). Szombathely, 1982.

⁶³ Vida M.: a.a.O. 21. Anmerkung.; Hein, W. H. (Frankfurt) identifizierte das Gemälde.

Buchillustrationen der durch den Antrieb des Protestantismus ungarisch verfassten populärwissenschaftlichen Literatur der Medizin aufweisen. Die ausserordentlich ärmliche ungarische Vervielfältigungsgraphik beinhaltet einige wertvolle medizinische Illustrationen. Interessanterweise ist das erste, eine wahrhaftige Komik tragende Genre auf dem Titelblatt des *Herbariums* (Koložvár, 1578) des ersten gedruckten, ungarisch verfassten medizinischen Buches des in Debrecen, in der Hochburg des ungarische Calvinismus tätigen, berühmten reformierten Bischof Péter Melius (Juhász) zu finden. Die einzige Illustration des Werkes staucht den Inhalt: Die Arzneibereitung von der Einsammlung der Heilpflanzen, ihrer Bearbeitung bis zum Verkauf in der Apotheke. Der feine Humor des Genres kommt in der Figur des Melius' zum Ausdruck, der mit einer laboratoriums-Pipette die Kenntnisse in seinen eigenen Kopf tröpfeln lässt. Erwähnenswert ist noch eine einzige Illustration aus dem *Füveskönyv* (Kräuterbuch, 1588) des Arztes Gergely Frankovits: es ist ein Selbstbildnis, er steht am Krankenbett eines Patienten und untersucht den Puls und das Urin. Letztlich noch ein Beispiel aus dem 17. Jhd: eine Illustration des Arzt-Apothekers und Stadtrichters János Weber aus seinem Werk *Janus Bifronus* (1662), die eine Wundbehandlung in einer Wundarzt-Werkstatt vorstellt.

In meiner Analyse bestrebe ich einige charakteristische Beispiele der biblischen und weltlichen Ikonographie zu beleuchten, was für einen Quellenwert die Ikonographie für die Geschichtsforschung bedeutet und was für wichtige Daten uns geliefert werden, wodurch sich die Kulturgeschichte und innerhalb dieser die Medizingeschichte bereichert. Die Fachliteratur hat in der letzten Zeit öfters auf die ungarländische Rückständigkeit dieses Gebietes hingewiesen und die Aufmerksamkeit der Zeitgemässheit der Forschung des Heiligenkultes betont. Neben der Betonung der Bedeutung des Heiligenkultes, der zu zahlreichen Schlüsselfragen des religiösen Denkens, der Kultur, zur regulierenden Tätigkeit des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens führt, macht zugleich auch auf jenen forschungswürdigen Themenkreis aufmerksam, was der Konflikt der Reformation und der mittelalterliche Heiligenkult für uns enthält.⁶⁴ Zum Teil versuchte ich auf diese Frage eine Antwort zu geben von Seite eines konkreten Fachgebietes her der Problematik zu nähern, und mit Absicht befasste ich mich nicht mit der, den Unterricht oder die Wissenschaft bereichernden demonstrierenden medizinischen Ikonographie, wie z.B. die Renaissance und die Frage der anatomischen Abbildungen usw. Die Wirkung der Reformation führt und ausser den erwähnten Konflikten nicht nur zur veränderten heiligen Ikonographie, sondern auch zu dem neuartigen Realismus der weltlich-bürgerlichen Kunst.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány magyar nyelven megjelent: Fabiny Tibor (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Bp. 1984. 298—323.

M. VIDA, M. A., Ph. D.
deputy general director
of the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives secretary
of the Hungarian Society for the History of Medicine
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
Budapest, Apród u. 1/3, Hungary H—1013

⁶⁴ Klaniczay G.: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. (Probleme der mittelalterlichen ungarländischen Heiligenkult-Forschung.) *Történelmi Szemle*, 1983. 2. H. S. 273—286.

Abb. 1. Marten van Cleve: Steinoperation

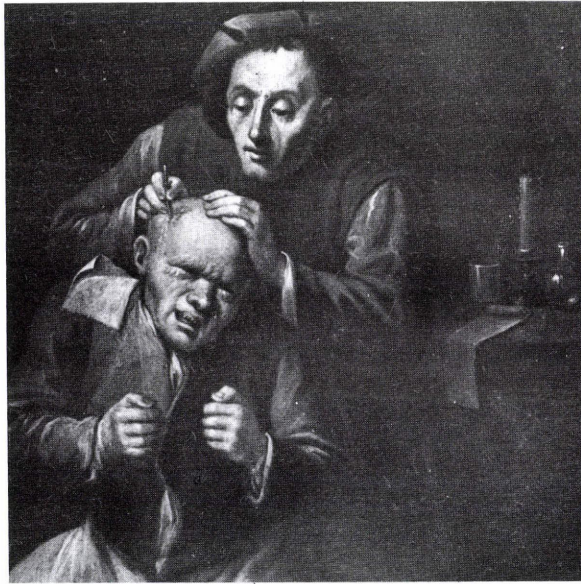

Abb. 2. Holländischer Meister: Schädeloperation

Abb. 3. Jan Steen: Die Liebeskranke (Schwerin, Staatliches Museum)

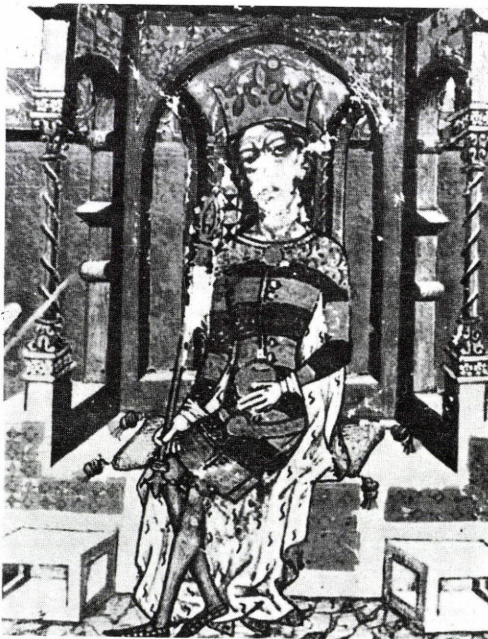

Abb. 4. Miklós Medgyesi: Das Bildnis von Ludwig dem Grossen in der Bilderchronik

Abb. 5. Das Bademädchen in der Wenzel-Bibel

Abb. 6. Susanna und die Greisen. Fresko von Neusohl (Besztercebánya, Banská Bystrica)

Abb. 7. Meister von der Heiligen-Elisabeth-Legende: Die Heilige Elisabeth pflegt Leprakranken

Abb. 8. Niederländischer Meister: Feld-Verbandplatz (Detail). (Budapest, Semmelweis Museum für Geschichte der Medizin)

Abb. 9. Heiliger Martin von Tours und der Bettler, 1490—1500

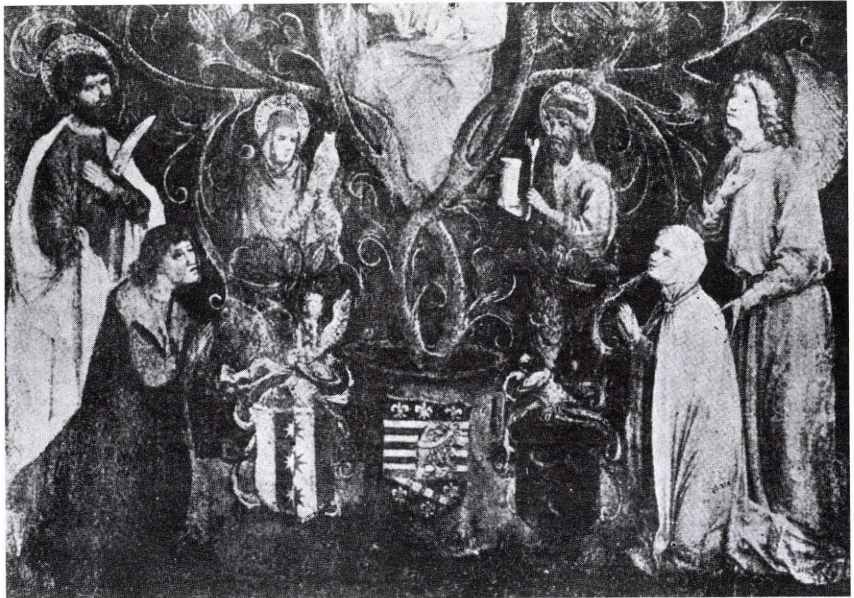

Abb. 10. János Babocsay: Das Votivbild des Bertalan Czotmann und seiner Ehefrau mit Cosmas und Damian Schutzheiligen (Detail)

Abb. 11. Nach Franz Ambrois Diétel: Heilige Cosmas und Damian heilt die Kranken (Budapest, Semmelweis Museum für Geschichte der Medizin)

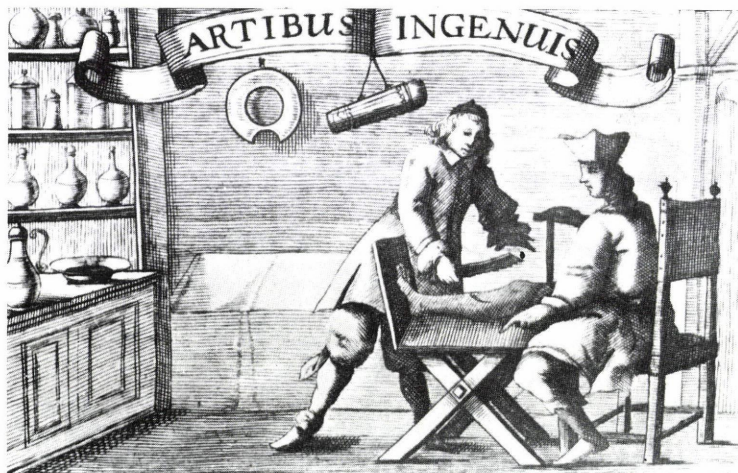

Abb. 12. Wundarzt-Werkstatt von János Weber aus seinem Werk (Zwei Illustrationen: das Titelbild des Herbariums und Krankenuntersuchung von Frankovith befinden sich in der Studie von M. Sztatky: Die ungarisch verfaßte naturwissenschaftliche und medizinische Literatur im XVI. Jahrhundert.)

A MAGYARORSZÁGI ORVOS- ÉS GYÓGYSZERÉSZTÁRSADALOM A MOHÁCSOT MEGELŐZŐ ÉVTIZEDEKBEN*

KUBINYI ANDRÁS

Valamely foglalkozás társadalmi megbecsülése nem kis mértékben attól is függ, hogy művelői tevékenységükkel milyen jövedelmet érnek el. Ez már a középkorban is így volt, ezért az egészségügyi pálya akkori gazdasági helyzetének vizsgálata társadalmi státusára is enged következtetni. Elsősorban a Mátyás halála utáni helyzettel foglalkozom, bár néhány korábbi adatot is kell idéznem.

Korszakunkban az orvosok vagy valamelyik feudális úr szolgálatában álltak, annak háziorvosai voltak, vagy pedig városi szolgálatban működtek. A legtekintélyesebbek nyilván a királyi (és királynéi) orvosok lehettek. Fizetésük nagyságát ugyan nem ismerjük, de arra mégis következtethetünk. II. Ulászló Julius nevű udvari orvosa (valószínűleg Giulio de Milio, aki Mátyás orvosa is volt¹) pl. 1495-ben egy ízben 300 Ft-ot kapott a kincstárból.² Ez lehetett egy évi fizetése, de esetlegesen elmaradt járandósága is. Az 1494–95-ös királyi számadáskönyv még egyszer említi „Julius Doctort”, feltehetően az előbbi személyt. A királyi aulicusok posztójárandóságának kifizetésénél 7 Ft értékű egy vég nürnbergi posztót kap.³ Ha azonosításuk helytálló, akkor ez az adat a királyi orvosok társadalmi megbecsülését mutatja. A királyi aulicus, udvarnok állása ugyanis nagy befolyást biztosíthatott, korszakunkban az arisztokráciába gyakorlatilag csak az aulában végzett szolgálat után lehetett bejutni, úgyhogy szépszámu tekintélyes nemes taláunk az aulicusok között.⁴

Hasonlóan bizonytalan adataink vannak a királynéi orvosok fizetésére is. Amikor Antal „medicus”-nak 1488-ban Beatrix királyné 121 dukátot utaltatott ki a körmöcbányai kamara bevételei terhére, feltehetően orvosi szolgálatait fizettette meg. A nem kerek összeg viszont arra utal, hogy fizetési hátralékról van szó.⁵ Összehasonlításképp szolgáljon Estei Hippolit esztergomi érsek személyzetének 1489. évi fizetése. Az orvos évi járandósága 200 Ft volt, igaz, ebből csupán 91 Ft 66 dénárt kapott meg. Azt is hozzátehetjük, hogy az érsek udvari személyzetében az övé volt a harmadik legmagasabb fizetés, csak az érsekség kormányzójának és a még gyermek érsek tanítójának járt több.⁶

A királyi orvos bizonyára magasabb fizetést kapott — legalábbis papíron — mint az érseké,

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. k. Bp. 1966, 653–654.

² Johann Christian v. Engel: *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*, I. k. Halle 1797, 161.

³ U.o. 124.

⁴ Kubinyi András: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. *Mályusz-émlékkönyv*, Bp. 1984, 266.

⁵ Berzeviczy Albert: Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó oklevelek, (*Monumenta Hungariae Historica I (39.k.)*) Bp. 1914, 259.

⁶ Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Tanulmányok a magyar középkorról, Bp. 1981, 234.

ezért valószínű, hogy Milio 1495-ben a 300 Ft-tal egy évi járandóságához jutott hozzá. Az átlagorvosok fizetése azonban ezeknél összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt. Az egri püspökség kormányzója pl. 1508-ban évi 50 Ft fizetésért alkalmazta orvosként a ferrarai polgár Morello de Albinet. ⁷ Ez viszonylag magas járandóság volt, amelyet jól mutat a nagyszebeni városi „physicus”, András doktor bérezésének változása. 1497-ben csupán 6 Ft-ot kapott, ami persze lehetett részki fizetés is. 1503-ban azonban fizetése évi 20 Ft, igaz, 1506-ban már 75 Ft. Ekkor azonban már városi tanács tag is, gyakran képviseli városát a püspök, a vajda, sőt a király előtt is. 1524-ben egy olaszt, Johannes Maria doktort veszik fel, immár 150 Ft évi fizetésért. Ehhez a város csak 50 Ft-tal járult hozzá, 100 Ft-ot a hét száz szék pénztárából fizettek. Úgy látszik tehát, hogy nemcsak a város, hanem a hét szék területén is el kellett járnia. ⁸ 1523-ban a brassói városi orvos évi fizetése csupán 40 Ft volt. ⁹

Ezek a számadatok önmagukban nem mondanak sokat, ezért össze kell hasonlítanunk őket mások fizetésével, valamint a pénz vásárlóértékével. Hogy hasonló „értelmiségi” fizetésekkel kezdjem: a királyi ügyigazgató, mai fogalmaink szerint a királyi főügyész, aki beosztásánál fogva a királyi tanács ülésein is részt vett azzal a feladattal, hogy a korona jogi érdekeit sértő határozatok ellen tiltakozzon, ¹⁰ a XVI. század elején elvben évi 300 Ft fizetést, egy 60 Ft értékű téli ruhát (nyestprém béléssel), valamint egy 25 Ft értékű skarlátszövet nyári ruhát kapott. ¹¹ Brandenburgi György őrgróf szlavóniai uradalmi jogügyigazgatójával viszont 1520-ban évi 60 Ft fizetésben, egy rókaprémme bélelt téli és egy olasz posztóból készült nyári ruha járandóságban egyeztek meg. ¹² A különbség tehát hasonló, mint a királyi ill. a püspökségi kormányzó orvosa fizetésénél. További adatok árnyalják a képet. Pl. az említett Brandenburgi György két hunyadi várnagya 1512-ben fejenként kapott évi 158 Ft fizetést, együtt 10 Ft-ot két ruhára (ezek értéke tehát meg sem közelítette a királyi ügyigazgatóét), 300 köből búzáat, ugyanannyi zabot, 109 sertést és 80 juhot. ¹³

A városi orvosok fizetésének összehasonlításához is tudunk néhány adattal szolgálni. Nagyszebenben az 1520-as évek közepén az iskola rektora fizetése csupán 20 Ft-ot tett ki. ¹⁴ A városi gyógyszerész viszont — kinek állása nem volt mindig betöltve, mint még látni fogjuk — 1495-ben 10 Ft fizetést kapott. ¹⁵ A brassói adatok sem érdektelenek. Itt 1521-ben a városi tanító 48 Ft-ot, az orgonista 40 Ft-ot, a Szent Bertalan templom iskolájának tanítója 16 Ft-ot, a harangozó 24 Ft-ot kapott évente. ¹⁶ (A templomi iskola tanítója talán az egyháztól is részesült javadalmazásban.) A városi gyógyszerész fizetése ekkor Brassóban 25 Ft volt. ¹⁷ A fizetések között tehát nehéz rendszert megállapítani, nyilván attól is függött a járandóság, hogy kivel milyen összegben tudtak meg-

⁷ Az egri püspökség kormányzójának kiadási számadásai 1501. jún. 27—dec. 31. 1503, 1507, 1508. (A továbbiakban: Egri számadások.) A modenai állami levéltárban őrzött eredetiről készült gépirásos másolatot Kovács Béla egri levéltárigazgató és fia, Kovács Péter egyetemi gyakornok lekötözött szívésségéből használhattam. Az alábbiakban a gépelt szöveg lapszámát és keltét adom meg. Egri számadások 68. o. (1508. december 19.)

⁸ H. Herbert: Die Gesundheitspflege in Hermannstadt bis zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts. *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* NF 20 (1885) 7—8.

⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, I. k. Kronstadt 1886, 512, 523, 530. Lehet, hogy előtte ennél alacsonyabb volt, uo. 324, 460. (A kifizetett részletek ugyanis kisebb összegre engednek következtetni.)

¹⁰ V. ö. Nádasi Sárközi Albert királyi ügyigazgatónak a királyi tanács üléseiről vezetett feljegyzéseit. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litterae et epistolae originales 16—17.

¹¹ Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény. (A továbbiakban: OL.) 47129—47130.

¹² OL. 38049.

¹³ Jesif Pataki: *Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea*. Bucuresti 1973, 9—11.

¹⁴ Herbert i. m. 8.

¹⁵ Uo. 10.

¹⁶ *Quellen z. Gesch. d. St. Kronstadt* i. m. I. k. 300, 317, 321, 383 stb.

¹⁷ Uo. 229, 237, 247. Pontosabban 24 Ft és 48 aszper. 50 aszper egyenlő egy forinttal.

állapodni, és hogy az illetőnek milyen személyi kapcsolatai voltak, illetve milyent tudott magának kiépitni. Annyi azonban mégis világos, hogy a városi „fizikusok” fizetése nem érte el, vagy csak kivételes esetekben a feudális urak háziorvosaiét, és nem sokkal különbözött a másik városi értelmiségi rétegtől, a tanítókétól, a gyógyszerészek fizetését pedig csak kicsit haladta meg. Ha azonban tovább vizsgáljuk a bérvizonyokat, a városi értelmiségiek anyagi helyzete még rosszabbnak tűnhet fel. Korszakunkban egy gyalogos katona havi zsoldja 2 Ft, míg egy lovasé 3 Ft volt általában. A napszám 6—10 dénár között váltakozott, ami azt mutatja, hogy a napszámos körülbelül azonos jövedelmi kategóriába tartozott a gyalogos katonáéval.¹⁸ (Egy forint száz dénár volt.) A városi orvos fizetése tehát átlagosan a lovaskatonáénak felelt meg, bár lehetett kevesebb, egyes esetekben több, a gyógyszerészek viszont a gyalogos, ill. a napszámos fizetése szintjén kaptak hivatalos járandóságot. Az összehasonlítás azonban abban sántít, hogy sem a napszámos, sem a zsoldos nem számolható állandó, egész havi fizetéssel.

A városi fizetéseket a városi árakkal kell összehasonlítani. Brassói példát véve 1522-ből — nagyjából egy időből a fizetésekkel — Zápolyai János vajda november 14—17-i megvendégelése alkalmából többek közt a következő kifizetések történtek. (50 aszper ért egy Ft-ot, azaz két dénár egy aszpert.) Beszótt ponty darabja 3 aszper; 200 citrom 20 aszper; fogoly 2 aszper; nyúl 6 aszper; lúd 4 aszper; 25 tyúk 28 aszper. Egy ökör másfél forintba, egy borjú 32 aszperbe került.¹⁹ Ugyanakkor egy pár csizma 28—36 aszperbe került, egy hacuka (felső ruha) 1 Ft 10 aszperbe.²⁰ Mindebből az következik, hogy a 24 Ft-os fizetés nem sokkal haladhatta meg a városi létminimumot.

Úgy tűnik tehát, hogy leszámítva az udvari orvosokat, az egészségügyi foglalkozásuk jövedelme tulajdonképp nem volt magas. Furcsa az is, hogy a brassói iskolamester, aki pedig csak az artes fakultásának baccalaureusi fokozatát szerezte meg, 48 Ft, míg ugyanakkor az ottani városi orvos csak 40 Ft fizetést kapott. Pedig az utóbbinak is el kellett végeznie az artest, de ott nem csupán baccalaureusi, hanem magisteri fokozatot is kellett szereznie, és csak utána járhatott az orvoskarra és szerezhetett doktori címet. A tanítónak tehát csupán két, míg az orvosnak 8—10 évet kellett egyetemen tanulni.²¹ Ha valóban csupán annyit kerestek volna az orvosok, mint amennyi a szerződésben leköötött (és nem mindig folyósított) járandóságuk volt, akkor az említett ferrarai olasz orvos bizonyára nem szegődött volna el Egerbe, sőt nem is maradt volna Magyarországon. Az orvosok jövedelmét és társadalmi súlyát nyilván nem csupán fizetésük jelentette.

A korabeli hivatásos ügyvédek közül azok, akik valamely nagyúrhoz szegődtek director causarum-ként, ügyigazgatóként, emellett kiterjedt, úgynként fizetett magánpraxist is folytattak,²² ugyanez mondható el az orvosokról is. Erre vonatkozóan egy-két adat. 1507 nyarán az egri püspökség egy olasz alkalmazottját Béalápátfalván egy verekedés során súlyosan megsebesítették. Kezelését egy egri borbély vette kezébe, aki ezért három nap (!) alatt összesen 2 Ft-ot kapott. A páciens azonban nem bízott meg a borbélyban, ezért Budáról elhívták Mantuai Jakab olasz orvost, akinek nem csupán útiköltségét fizették ki, hanem 16 napi kezelésért még 19 Ft-ot is adtak honoráriumként, azaz a brassói városi orvos évi fizetésének körülbelül a felét.²³ Az előbb említ-

¹⁸ A zsoldra ld. pl. Kubinyi András: A Szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez, *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 25 (1978) 201. (Megjegyzem, hogy a 3 Ft a nehéz fegyverzetű lovasok zsoldja volt, a könnyű lovasok — akár a gyalogosok — havi két forintot, de ezen kívül még évi 10 Ft értékű sőt kaptak, azaz havi átlagjövedelmük 2 Ft 83 dénár volt.) A napszámokékre ld. bármely korabeli számadást.

¹⁹ *Quellen z. Gesch. d. St. Kronstadt* i. m. I. k. 455—457.

²⁰ Uo. 292, 335, 336, 345, 364, stb. (csizma), 329 (hacuka.) Az ing ugyanakkor 8—10 aszperbe került, u. o. 473, 474, 542, 585. stb.

²¹ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemre járása a középkorban*. Bukarest 1979, 97.

²² Kubinyi András: Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban, *Kumorovitz-émlékkönyv*. Bp. 1984, *Magyar Herald* Nr. 5., 186—208.

²³ Egri számadások, 1507. augusztus 26, 27, 28, szept. 11. (47—48. l.)

tett egri püspökségi kormányzó, aki később háziorvost fogadott fel, 1507 nyarán, budai tartózkodása alatt 15 napig feküdt betegen, ez alatt két, nevük alapján olasz orvos: Joannes Jacobus Cornatus és Jeronimus de Cesena kezelte. A két orvos ezért — igaz, néhány hónapi késéssel — együtt 10 Ft honoráriumot kapott.²⁴ Mindkettő királyi orvos volt, az elsőt küldte pl. II. Ulászló király 1502-ben a beteg Geréb László kalocsai érsekhez azzal, hogy összes orvosai közül a legjobb és a leggyakorlottabb.²⁵ Biztos, hogy nem volt azonos kortársával, Johannes Jacobus de Angellisszel, Corvin János herceg zágrábi orvosával,²⁶ aki magát horvát grófnak és velencei polgárnak kiadva 1493-ban szerezte meg az orvosdoktori fokozatot.²⁷

Mint látjuk, ezek a feudális szolgálatban álló orvosok jelentős és jól honorált magánpraxissal is rendelkeztek, de ez a megállapítás nemcsak rájuk, hanem a városi orvosokra is vonatkozik. Fentebb — vezetékneve említése nélkül — szóltunk András nagyszzebeni városi physicus-ról. Róla olvashatunk az 1514-es parasztháborúról verses munkát író Stephanus Taurinus művében. Taurinus, különben Várdai Ferenc erdélyi püspök helynöke könyve dedikációjában ír hosszas betegségeről, ami miatt műve írásában nem tudott előre haladni, míg végre Nagyszzebenből elhívatta Andreas Solingust, a filozófia és az orvostudomány doktorát, hogy gyógyítsa meg.²⁸ A hálás beteg lelkendező szavai az ebben az időben már várospolitikával foglalkozó nagyszzebeni városi orvosra — kiről már megemlékeztünk — vonatkoznak. Mindez világosan mutatja, hogy a későközépkori magyarországi orvosok bevételeik nagy részét nem fizetésükkel szerezték meg. A magánpraxisból származó jövedelem bizonyára nem egyszer felülmúlta fizetésüket. Az orvosok különben olykor levélben is adtak orvosi tanácsot, nyilván honorárium fejében. Így fennmaradtak II. Ulászló másik udvari orvosának, Giovanni Manardinak Szalkai László váci püspök, Thurzó Elek, Frangepán Mátyás gróf, valamint egy bécsi kanonok számára írt orvosi levelei.²⁹

A magánbetegekkél való foglalkozás azért is fontos volt számukra, mivel a feudális úr, aki alkalmazta őket, igen gyakran adós maradt fizetésükkel. Láttuk, hogy Estei Hippolit érsek orvosa nem kapta meg teljes évi járandóságát, de Manardinak is igénybe kellett mind Estei Hippolit, mint Bakócz Tamás bíboros támogatását vennie, mert a király nem folyósította udvari orvosi fizetését.³⁰ A bizonytalanul megkapott járandóság ellenére valamely nagyúr — és főleg a király — szolgálata számos előnnyel járhatott az udvari, ill. háziorvos számára. Nemességet kaphatott, mint a bécsi eredetű Kuntstock Gergely³¹ budai orvos, esetleg birtokadományban is részesülhetett. Így lett pl. a Losoncziai orvosából, Nicolaus de Monte doktorból nemes Bezdédi Miklós birtokos nemes.³² 1495-ben a pécsi püspök orvosának Baranya megyei birtokát, 19 jobbágyportát ment fel a király az adófizetés alól. A kincstartó azonban épp a pécsi püspök, Ernusz Zsigmond volt, aki lehet, hogy fizetéshátralékát törlesztette államköltségen, de az is lehet, hogy a királyt gyógyította, aki akkor meg is fordult Pécssett.³³ Valószínű különben, hogy az ismeretlen nevű orvos a birtokot is honorárium fejében, esetleg szolgálati birtokként kapta.

²⁴ Uo. 1507 okt. 10. (50. l.)

²⁵ Fögel József: *II. Ulászló udvartartása (1490—1516)*, Bp. 1913, 94.

²⁶ András Kubinyi: *Fragen der städtischen Gesundheitspflege in den mittelalterlichen Städten Ungarns, Stadt und Gesundheitspflege*, hrsg. v. Bernhard Kirchgässner und Jürgen Sydow, Stadt in der Geschichte, Bd. 9. Sigmaringen 1982. 96. o. 8. j. Ott még nem zártam ki a két személy azonosságát.

²⁷ Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864*, Bp. 1941, 379.

²⁸ Stephanus Taurinus: *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum*. Ed. Ladislaus Juhász. Bp. 1944, 2.

²⁹ Herczeg Árpád: *Manardus János (1462—1536) magyar udvari főorvos élete és művei*, Bp. 1929, 39—43.

³⁰ Uo. 17.

³¹ Kubinyi András: Az egészségügyi foglalkozásuk társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV—XVI. század fordulóján, *Comm. Hist. Artis Med.* 54 (1970), 66—67.

³² Kubinyi: *Gesundheitspflege* i. m. 96.

³³ Engel i. m. I. k. 143. A király 1495. március 2 és április 6 között tartózkodott Pécssett. Sebestyén Gyula: *A magyar királyok tartózkodási helyei*, Bp. é. n. 95.

Elgondolkoztató viszont, hogy nem kevés orvosnál tudunk az egészségüggyel össze nem függő de igen jövedelmező mellékjövedelmet, sőt talán mellékfoglalkozást kimutatni. Orvosaink többek közt kereskedtek, és ennek során egymással és másokkal is üzleteltek. Így ül. 1510-ben az elhunyt Laurencius de Brissia királyi chirurgus Pozsonyban levő javait parancsolta meg a király eladatni, hogy abból meg lehessen téríteni a sebész adósságait, amelyekkel Jeromos királyi orvosnak és Antal velencei kereskedőnek tartozott.³⁴ Cesenai Jeromos doktorról már hallottunk, Antonio da Zuane della Seda pedig az egyik legtekintélyesebb budai olasz kereskedő volt.³⁵ Úgy látszik tehát, hogy a királyi felcsernek áruik voltak Pozsonyban, ezeket adták el, az orvos pedig a velencei kereskedő üzlettársa lehetett. De üzletelt a többi orvos is. Giovanni Muzarello, Bakócz érsek orvosa pl. nápolyi ötvösműveket árult,³⁶ az új királyi chirurgus, a firenzei Silvestro Figgini pedig felvette a budai polgárjogot azzal a nem is titkolt céllal, hogy így rá is vonatkozzon a magyar fővárosi polgárok vámmentességi kiváltsága.³⁷

Orvosaik üzleti tehetőségét uraik is gyakran észrevették, és ilyenkor saját hasznukra kamatoztaták. A kikeresztelkedett budai zsidó kereskedőből kincstartóvá és szlavón bánná lett Ernuszt János (meghalt 1477-ben) pl. üzleteit háziiorvosára, Heydentrich János doktorra és Wild Engelhardt budai gyógyszerészre bízta.³⁸ Brandenburgi György őrgróf háziiorvosa, Weinmann János dr. 1513-tól kezdve mint ura első számú tanácsosa, magyarországi pénzügyei fő irányítója szerepel.³⁹ A német eredetű orvosok emellett a városi vezetőrétegben játszottak szerepet, Weinmann a bűdai német patríciatus szervezetének, a Krisztus teste céhnek elöljárója lett, Kuntstock budai tanács-⁴⁰ tag, tanács-⁴⁰ tag volt — mint láttuk — András orvos is Nagyszébenben, sőt 1521-ben Lulay János királybíró halála után annak utóda kinevezéséig ő látta el funkcióját.⁴¹ Ezzel a százsz önkormányzat feje lett, ha csak rövid időre is.

Mindezek után nyugodtan állíthatjuk, hogy a középkorvégi Magyarország orvostársadalmi helyzetének megítéléséhez nem elegendők a fizetésük ismeretéből levont következtetések, mert hivatalos javadalmaszúkhhoz hozzá kell számítanunk a magánpraxisból származó nem csekély jövedelmet, valamint a „mellékfoglalkozást” is. Összes bevételük, és ennek alapján társadalmi súlyuk megfelelt egyrészt a nagyurak vezető állású, származásuk szerint a középbirtokos nemességhez tartozó familiárisaiénak, szolgálattevőinek, másrészt a városi vezetőrétegnek. Ez legjobban látszik Weinmann esetében, aki saját személyében mind a feudális, mind a polgári hierarchiában ezt a helyet töltötte be. Nem említettük az egyházi rendhez tartozó orvosokat, ezek amennyiben tényleg folytattak orvosi praxist, az egyházi javadalmas középréteghez tartoztak, amelynek helyzete, jövedelme többé-kevésbé világi kollégáikénak felelt meg. Ide számíthatjuk a Pozsonyban praktizáló ottani kanonokokat is.⁴²

Vannak azonban ellentmondó adatok is. Kinevezett városi orvos néhány már említett erdélyi

³⁴ Archiv mesta Bratislavy. Inventár listin a listov, II. k. Bratislava 1966, 4402. sz. Ortway Tivadar: *Pozsony város története*. II/4. k. Pozsony 1903, 287.

³⁵ András Kubinyi: Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die Ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*. Hrsg. v. Ingemar Bog, Köln-Wien 1971, 379.

³⁶ Egri számadások 55 l. (1507).

³⁷ Kubinyi: Az egészségügyi foglalkozásúak i. m. 68.

³⁸ uo. 65—66. Kubinyi: *Gesundheitspflege* i. m. 96—97.

³⁹ Richard Klier: Dr. med. Johann Weinman, Rat und Gesandter des Markgrafen Georg von Brandenburg in Ungarn, *Südost-Forschungen* 29 (1970) 270—289. — Kubinyi: Az egészségügyi foglalkozásúak i. m. 67—68.

⁴⁰ Kubinyi: Az egészségügyi foglalkozásúak i. m. 66.

⁴¹ Herbert i. m. 7.

⁴² Ortway i. m. II/4. k. 285—286. — Itt jegyezzük meg, hogy Pozsonyban a középkorban csak ideiglenesen, pestisjárványok idején alkalmaztak városi orvost. Duka Zólyomi Norbert: A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt. *Comm. Hist. Artis Med.* 75—76 (1975), 109.

szász város kivételével gyakorlatilag hiányzik korszakunkban. Budán ugyan általában tucatnyi orvos működött, városaink zömében azonban egy sem, vagy csak rövid ideig. Tanulságos a Jagelló-kori Sopron példája. 1505-ben ugyan feltűnik két orvos a külvárosban, az egyikük háztulajdonos is, de adót nem fizet, a másik bérlakó egy halásznál: annak adója 4 Ft, az övé csak fél Ft, ami a legalacsonyabb adótételek közé tartozik. Mindkét orvos el is tűnik a városból. Néhány év múlva Ádám doktor személyében egy újabb orvos kerül elő, mégpedig belvárosi háztulajdonosként, aki azonban csupán fél Ft adót fizet, míg bérlője a tarisznyakészítő egy Ft-ot.⁴³ Nem csoda, hogy őróla sem hallunk többet. Az Ádám keresztnév elég ritka ekkor Magyarországon, és így nem lehetetlen, hogy az 1507-ben Bolognában doktorált Esztergomi Ádámról van szó, aki később a sziléziai Schweidnitzben folytatott orvosi praxist.⁴⁴ Hozzá kell ehhez még egy nagyszebeni példát is tenni. A XVI. század elején András városi orvos mellett még egy orvos működött a városban, Félix doktor. Időnként borralót kap a tanácstól, nyilván Andrást segíti ki, vagy helyettesíti. 1506-ban aztán, amikor meghalt, közköltségen kellett eltemetni.⁴⁵

Feltűnően kevés a külföldi egyetemeken a Magyarországról származó orvostanhallgató. Csak egy példa. Erdély (és környéke) területéről, ahonnan néhány éve Tonk Sándor valamennyi egyetem anyakönyvei felhasználásával összeállította a középkori egyetemre járókat, és ahonnan az erdélyi szászok jóvoltából a magyarországi egyetemre járóknak 28%-a származott, mindössze ketten doktoráltak közvetlenül korszakunk előtt az orvosi karon, az egyik 1486-ban, a másik 1490-ben. Az előbbiről nem tudjuk, hogy hazajött-e egyáltalán Magyarországra, a másik szelindeki plébános révén, nem volt rászorulva az orvosi praxisra.⁴⁶ 1490—1526 között egyetlen erdélyi származású orvosdoktorra sincs adat. A híres humanista orvos, Kassai Antoninus is Krakkóban (és nem Budán) lett királyi orvos.⁴⁷

Mindebből két következtetés vonható le: az egyik szerint a gyógyítás elsősorban nem az egyetemet végzett orvosok, hanem a „praktikusok”, pl. szerzetesek,⁴⁸ zsidó orvosok,⁴⁹ a még említendő gyógyszerészek, borbélyok stb. feladata volt, a másik pedig az, hogy létezett Magyarországon egy szűk csoport: — a király, az egyházi rend felső rétege és néhány főúr — amely viszont igényelte az orvosi segítséget. Az egyetemet végzett orvosok szolgálatait igénybe vevők köre úgy látszik, hogy korszakunkban kezdett kiszélesedni, amire a nagyszebeni és a brassói városi orvos alkalmazása a bizonyíték. De ez még mindig kivételnek számított. 1513-ban pl. valakit, aki a Nyitra megyei Németpróna városban az orvosnál (medicus) volt, el akartak fogni és rátörték „a mondott orvos, vagyis borbély házára.”⁵⁰ Tehát a németprónai „orvos” a valóságban csak egyszerű borbély volt!

A nagyurak a híres külföldi orvosokban bíztak, egymásnak is ezeket ajánlották.⁵¹ Többségük olasz, de pl. Heydentrich erfurti, Kuntstock bécsi, Weinmann Odera menti frankfurti születésű volt. Külföldi származásuk révén bizonyára magasabb honoráriumra tarthattak igényt. Ennek a

⁴³ Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. II/5. Sopron 1938, 168; II/6. k. uo. 1943, 285.

⁴⁴ Veress i. m. 72.

⁴⁵ Herbert i. m. 7.

⁴⁶ Tonk i. m. 157. — Az adatokat az irodalom hajlandó túlbecsülni. Jellemző pl. hogy a külföldi egyetemeken orvosi tanulmányokat folytató személyekről készült leggondosabb összeállítás a XV—XVIII. századi adatokat egyesítve mutatja be, pedig a jelek szerint a hivatásos orvosok Magyarországon nagyobb jelentőségre csak a Mohács utáni évtizedekben jutottak. Vö. Duka Zólyomi i. m. 115. (A külföldön tanultakról készített összeállítás.)

⁴⁷ Vö. V. Kovács Sándor: *Magyar humanisták levelei XV—XVI. század*. Bp. 1971. 517—526.

⁴⁸ Kubinyi: *Gesundheitspflege* i. m. 99. — Leo remete, Anna királyné orvosa, viszont egyetemet végzett orvos lehetett, ámbar ő is szerzetes volt. Kubinyi: *Az egészségügyi foglalkozásának* i. m. 64.

⁴⁹ Rájuk nem kevés adat van, vö. pl. Ortway i. m. II/4. k. 287.

⁵⁰ Magyar Országos Levéltár, Fényképgyűjtemény, (Df.) 259430.

⁵¹ Mint Sárkány Ambrus Báthori István nádornak 1522-ben egy gráci orvost. OL. 25658.

rétagnek volt tekintélye és megfelelő jövedelme, de hogy a tevékenységükre igényt tartók csak egy szűk, bár esetenként magas tiszteletdíjat fizető rétegből kerültek ki, az is igazolja, hogy többségüknek volt ideje az orvosi működésükkel szerzett tekintélyüket felhasználva jövedelmező mellékfoglalkozást folytatni. Többségükben olasz egyetemeket végezve bizonyára a budai humanista körben is szerepet játszottak.⁵²

Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmilag bizonyos súlyt jelentő második rétege a gyógyszerészekből került ki. Helyzetük sokban analóg az orvosokéval. A városi gyógyszerárak, és így a városoktól fizetett gyógyszereszek korszakunkban tűnnek fel, megint csak az erdélyi szász városokban.⁵³ Nagyszebenben már 1494-ben van városi gyógyszerár, 1495-ben a városi gyógyszerész 10 Ft fizetést kapott, bár a gyógyszerárért bért kellett fizetnie a város számára. 1524-ben azután, amikor András doktor, a városi „physicus” közéleti elfoglaltsága miatt lemondott állásáról, egy János doktor nevű „physicus”-t fogadott fel a város. Mivel azonban a városban nem volt gyógyszerész és patika (!), nem volt hajlandó maradni, és visszament Budára. A városnak meg kellett térítenie költségeit, 25 arany Ft-ot fizettek neki.⁵⁴ Ez július 15-én történt. Augusztus 28-án azután a nagyszebeni polgármester 70 Ft-ot fizetett András doktor városi „physicus”-nak a patikára és annak tartozékaira.⁵⁵ Ez után vette fel a város a már említett olasz orvost, a következő évben pedig már az új gyógyszerésznek folyósítanak 250 Ft kölcsönt a patika berendezésére. (Az összeg egy része visszafizetésével még két évtized múlva is hátralékban volt.)⁵⁶ A kissé részletesen tárgyalt adatok nagyon tanulságosak. Mutatják, hogy még egy Nagyszeben nagyságrendű városban sem tudott teljesen megélni a gyógyszerész, valamint azt, hogy az egyetemi képzést kapott orvosok rá voltak már utalva a gyógyszereszekre, azok azonban ennek ellenére nem feltétlenül tudták megélhetésüket biztosítani.

A gyógyszerészek fizetése szükségképp alacsonyabb volt az orvosokénál, mint ahogy arra feljebb már utaltunk. A szebeni példában csak az a különös, hogy a gyógyszerészek nem csupán orvosságokat készítettek és árultak, hanem fűszerekkel, gyertyákkal, pálinkával stb. is kereskedtek, és így a városi kereskedő polgárság vezető rétegéhez tartoztak. Vagyonukra utal pl. a budai gyógyszerészek szőlőbirtokának nagysága, de az is, hogy többen bejutottak a városi tanácsba, sőt Budán városbíró is lett egy patikus.⁵⁷ Hasonló példákat más városokban is lehet találni, bár kisebb mértékben mint Budán. Pozsonyban is éltek gazdag gyógyszerészek, akik közül városi tanácsstagok is kerültek ki. Pozsonyban különben gyakran tanú végrendelkezéseknél a patikus, úgyhogy szinte az a gondolat is felvetődik, hogy nem csupán tekintélyes polgárként, hanem egészségügyi tanácsadóként is kerültek a haldoklók betegágyához.⁵⁸ Inkább csak a gazdagabb városokban találjuk meg őket, de ott sem mindenütt. Besztercebányán pl. 1526-ban csak egy patikus volt, adója 4 Ft, a középpolgárságénak felelt meg.⁵⁹ Hasonlót mondhatunk Sopronról.⁶⁰ Azaz: voltak városaink, ahol több és jól kereső gyógyszerész élt, máshol kevés, de csak középpol-

⁵² Ezt pontosan tudjuk Giulio de Milio királyi orvosról, aki latin verset írt Konrad Celteshez. Ábel Jenő: *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*. Bp. 1880, 76–79.

⁵³ Vö. pl. Stefan Pascu: *Mestesugurile din Transilvania pina in secolul al XVI-lea*, H. n. 1954, 224. 1. 2. j.

⁵⁴ Herbert i. m. 8, 10, 19, 1. II. j.

⁵⁵ Uo. 23. 1. 26. j.

⁵⁶ Uo. 10.

⁵⁷ Kubinyi: Az egészségügyi foglalkozásúak i. m. 73–74.

⁵⁸ Ortway i. m. II/4. k. 275–281.

⁵⁹ Peter Ratkos: *Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526)*. Bratislava 1957, 261.

⁶⁰ Házi i. m. II/5. k. 46, 52.

gári szinten, megint másutt egy sem. Valahogy ez is összefügg a városok gazdasági helyzetével. Azt hozzá kell tennünk, — és talán ez magyarázza meg a nagyszebeni városi patika nehézségeit —, hogy ott, ahol a patikusok legnagyobb számban és legjobban tudtak megélni, Budán, ott a jövedelmük nagy része nem a gyógyszerekből, hanem más irányú kereskedelmükből származott.

A gyógyszerészek tulajdonképpen nem tartoztak az értelmiségi foglalkozásúak közé. Iskolát ugyan kellett végezniük, hiszen, ha másért nem, az orvosi recepteket el kellett olvasniuk. 1507 decemberében pl. kifizetik Bálint budai patikusnak a tőle különböző időben és több ízben az egri püspökség számára vásárolt gyógyszerek árát. Ezeket elég magas összegben, 25—75 dénárért vásárolták különböző orvosok receptjére.⁶¹ Máskor maguk állították össze a gyógyszert, ehhez bizonyára felhasználhattak gyógynövényekből készített összeállításokat⁶² stb. Egy-két esetben azt is ki lehet mutatni, hogy legalább az artes fakultásra beiratkoztak, vagy gyermekeiket küldték egyetemre.⁶³

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a középkor végi Magyarországon a két legfontosabb egészségügyi foglalkozás nem volt különösen nagy számban képviselve, de az ezekhez tartozók — elsősorban a fővárosban, valamint néhány jelentősebb kereskedő városunkban — maguknak elég nagy jövedelmet, és ennek megfelelő társadalmi megbecsülést tudtak biztosítani, amit azután inkább a kereskedelemben, várospolitikában értékesítettek. Számuk nőtt, s a városi „physicusok” és patikusok megjelenése még akkor is növelte a városi értelmiség létszámát, ha az utóbbiakat szorosan véve tulajdonképpen nem kellene hozzájuk számítani.

ZUSAMMENFASSUNG

Die gesellschaftliche Anerkennung eines Berufes hängt nicht in geringem Maße davon ab, was für ein Gehalt es dem Menschen einbringt. Das war auch der Fall im Mittelalter. Die Analyse der Berufe des Gesundheitswesens läßt uns in die materielle Lage und auf den Status folgern. Der Verfasser untersucht vor allem das ausgehende 15. und Anfang des 16. Jahrhundert. Er behauptet, daß in Ungarn zu dieser Zeit die zwei gesundheitlichen Berufe — des Physicus und der Apotheker — nicht besonders zahlreich vorkommen, aber ihren Vertretern — besonders in der Hauptstadt bzw. in einigen bedeutenden Handelsstädten — sicherten sie ein ansehnliches Einkommen, damit zugleich eine gesellschaftliche Anerkennung, die im Handel und in der Stadtführung zum Ausdruck kam. Die Zahl der Physici und Apotheker wuchs ständig, sie motivierte die Schicht der städtischen Intelligenz.

A. KUBINYI, M. A., Ph. D., C. Sc.
professor of archeology, L. Eötvös University
Budapest, Pesti B. u. 1, Hungary, H—1052

⁶¹ Egri számadások 52. 1. (1507. december 2.)

⁶² Grynaeus Tamás — Papp József: Régi magyar (gyógy)növények, 15—17. század, *Historia pharmaceutica. Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 9—10, Budapest 1977, 31—49.

⁶³ Vö. Kubinyi: Az egészségügyi foglalkozásúak i. m. 73, 77. o. 22. j.

AZ ANTIK ORVOSTUDOMÁNY ÚJJÁÉLEDÉSE A RENESZÁNSZ HATÁSÁRA*

MAGYAR LÁSZLÓ

Az európai természettudomány „hivatalos nyelve” az ókorban a görög volt. A latin kultúrájú Nyugat-Európa így nem csak keresztény szellemiségénél, de nyelvi műveltségénél fogva is elszigetelődött az ókori orvosi hagyománytól. A legjelentősebb görög orvosi művek — elsősorban Galénosz művei — ugyan áthatották a középkor nyugati orvostudományát is, hatásuk azonban csak közvetetten érvényesülhetett. A bizánci birodalom földi s szellemi tartományait egyaránt elhódító iszlám kultúra a 9—10. századra jelentős részben átvette a Mediterraneum görög eredetű tudományos örökségét: a kevéssel előbb végbement nyugati, ún. Karoling-reneszánsz viszont lényegénél fogva, az antikvitás egyéb remekműveit részesítette előnyben a természettudományos (főként görög nyelvű) alkotások rovására.¹ Ám az arab orvosok is többnyire csak másodkézből jutottak görög elődeik műveihez. A közvetítő nyelv itt sok esetben a szír volt.² A 8—10 századi, csúcspontján lévő arab fordításirodalom azonban még így is az eredetivel szinte egyenértékű műveket hozott létre. Az ébredező nyugati tudományos élet az eredeti szövegek híján ily módon be kellett hogy érje a művek arab másodfordításaival, sőt, a helyzetet még bonyolította, hogy a részben Hispánián, részben Dél-Itálián (az arab befolyási övezeteken) át Európába szivárgó tudomány³, mielőtt latinul hozzáférhető lett volna, közvetítőként a héber nyelvet is gyakran igénybe vette. A középkor viszonylag ismert orvosi szövegei ezért legtöbbször négyszeres fordítások voltak: a görög eredetit szírré, szírről arabra, arabról héberre, s héberrel latinra fordították⁴: szükségtelen részletezni, milyen hatalmas károkat okozott ez a folyamat a művek formájának s méginkább tartalmának.⁵

A nyugati orvosok, ha romlott szövegekkel, s így gyakran félreértett gondolatokkal dolgoztak is, sosem feleltek meg teljesen az antik örökségről: a hagyomány hatása folyamatos maradt. Nem is lehetett volna másképp, hiszen az akkori orvostudomány alapja még mindig az antikvitás által létrehozott humorálpáthológiai rendszer volt!⁶

A könyvnyomtatás megjelenését megelőző évszázadok orvosi tárgyú kéziratának típusai közül a legtöbb szintén az antik örökséghez kapcsolódik.⁷ Közülük a leggyakoribb, a szöveggyűj-

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Mezey, L.: *Deákosság és Európa*. Bp. 1979. 65.

² Klein-Franke, F.: *Die klassische Antike in der Tradition des Islam*. Darmstadt 1980. 6.

³ Schipperges, H.: *Die Assimilation der arabischen Medizin durch das lateinische Mittelalter*. Wiesbaden 1954, (Sudhoffs Arch., Beiheft 3.), 185.

⁴ Roger Bacon: „*Opus Minus*” ed. J. S. Brewer, 1859, 325.

⁵ Constantinus Africanus (*Opera Ysaac*, 1515, 186 v.): „*Legens itaque in dianamidii galieni pene ita hunc inveni scriptorum errore et vitio depravatam, ut potius auctorem, quam correctorem exigeret . . .*”

⁶ Harig, G.: Mittelalterliche und antike Traditionen in der ärztlichen Ausbildung der Renaissance. *Klio*, 61, 1979, 2, (525—532. p.) 527.

⁷ Baader, G.: *Handschrift und Inkunabel in der Überlieferung der medizinischen Literatur*. Wege d. Forsch., 363. Medizin in der mittelalt. Abendland. Darmstadt 1982, 361. és köv.

mény (compendium), amely a feljebb már említett, többnyire romlott orvosi szövegeket tartalmazta. Ennek továbbfejlesztett, praktikusabb változata, a kommentáros fordítás. A kommentárok később önállósultak, valószínű, hogy e magyarázatokból kerekedtek az első tudományos értekezések és az első tankönyvek is. A harmadik típus, a herbárium, szintén gyakran tartalmazott görög szerzőtől származó szöveget, de a regimen és a consilia típusú kéziratoknak is kimutathatóan antik gyökerei vannak.

A hagyomány folytonossága bizonyos művek esetében egyértelmű: nem kell tehát azt gondolnunk, hogy a reneszánsz mindent előről kezdett.⁸ Ez egyébként a tudomány egy területén s korszakában sem lehetséges.

A 13–14. századra azonban e hagyomány nem eleven hagyomány volt többé: a skolasztikus szellemi merevség, a dogmák, a tartalmatlan, ezerféleképp értelmezhető fogalomneveken való viták nem eléghették ki többé az ébredező európai szellem kíváncsiságát. A fordulatnak a társadalmi s főként a politikai változások is kedveztek.

A 14–15. században az ottomán birodalom kis-ázsiai, majd európai hódításai az antik örökséget még őrző görög szellemi elitet előbb Velence égei gyarmataira, majd magába Velencébe, s egyebé észak- és dél-itáliai városokba űzték. A folyamatot Konstantinápoly 1453-as eleste tetőzte be. Ez — akkori méretekkel mérve — valóságos tudósáradatot kényszerített Itáliába. A menekülő görög intelligencia nem üres kézzel érkezett: hajóik görög auktorok műveit mentették át a tengeren, önön személyükben pedig a görög nyelv és kultúra kiváló ismerőit, az antik grammatikus-természettudományos hagyomány — szó szerinti — megtestesítőit kapta ajándékba nyugat. A kivándorlás első hullámával érkezett többek közt *Leontiosz Pilatus*, Boccaccio tanára, *Barlaam*, a rhétor, és *Pléthón*, korának legnagyobb görög-tudora. 1397-ben Firenzében *Emmanuel Khrüszológosz* görög nyelvviskolát alapít — ezentúl kezd a görög nyelv ismerete minden tudósjelölt számára kötelezővé válni.⁹ A 15. századi Medici-Firenzében már csapatnyi görög emigráns működik: Johannesz Argüropulosz, Theodórosz Gaza, Besszarion, Konsztantinosz Laszkarisz és mások.

A személyiségek és az átmentett művek hatása nem marad el. Hihetetlen gyorsasággal folyt a könyvek — most már közvetlen — fordítása, majd kiadása. Az átültetés és a szövegkritika munkája közben az eddig használt arab közvetítésű latin fordítások hibáira sorra derült fény. A modern Európában *Nicolaus Leoniceus* (1428–1524) olasz költő és orvos és *Jacobus Sylvius* (Jacques du Bois — 1478–1555) francia orvos végzett elsőként efféle szövegkritikai munkát.¹⁰ Az „ad fontes” — a forrásokhoz — való igyekezet nemkívánatos eredményeket is hozott. Az addig méltán nagyrabecsült arab közvetítő: *Avicenna*, *Serapion*, *Mesue*, bűnbakokká váltak, az egyre fölháborodottabb filológusok az ő nyakukba varrták a rossz szövegeket, félreértett magyarázatokat, holott ezekért — mint azt a későbbi kutatás kimutatta — inkább a latin fordítók voltak felelősek. A reneszánsz jellemző arabelenességét, a politikai és vallási okokon kívül — részben — ez a tévedés is táplálta. Az ún. „neóterikus” irányzat hívei (*Manardus*, *Leonard Fuchs*, *Campegius*) féktelen vitáikban támadták a középkor megcsúfolt klasszikusait, ellenfeleik, az ún. „arabisták” pedig hasonló hangnemben adták meg nekik a választ.¹¹

Az új fordítások azonban nem csak mennyiségükben és minőségükben különböztek a korábbiaktól, hanem szemléletükben is. A korábbiakhoz képest jelentősen nőtt maguknak a szövegeknek a tekintélye. A *Constantinus Africanus*, *Raymundus Toletanus* vagy *Gerhardus Cremonensis* típusú középkori fordító a praktikumot tartotta szem előtt¹², s ezért gyakoriak a feleslegesnek ítélt, ám néha lényeges részek kihagyásai, az egyszerűsítések, a szövegbe szőtt, gyakran félrevezető be-

⁸ Diepgen, F.: *Gesch. der Medizin*, Berlin, 1949. I. B. 160.

⁹ Haeser, H.: *Lehrbuch d. Gesch. d. Medizin*. V. bearb. Aufl. Jena 1875, B. I. 729.

¹⁰ Klein-Franke i. m. (2. jegyz.) 20.

¹¹ Klein-Franke i. m. 21–44.

¹² Schipperges i. m. (3. jegyz.) 53.

Vesalius híres „Fabrica”-jának címmetszete (Basel, 1543.). A kép jobb és bal alsó sarkában látható majom illetve kutya, valamint az előtérben álló szakássas, köpenyes alakok a kutyát boncoló Galénoszra és a majmot tanulmányozó Paulus Aeginetára utalnak. A művész így módon szimbolizálja az antik orvostudomány jelenlétét és meghaladását a vasesiusi műben

toldások és magyarázatok. A reneszánsz filológiai igénnyel készült átültetései azonban nem csak szövegűhűek igyekeztek lenni, de az eredeti művészi színvonalát is többnyire követni próbálták.¹³ Ezek a fordítások minden egyes szónak, sőt stilisztikai eszköznek jelentőséget tulajdonítanak — a fordítók a szöveget szinte szent szövegként kezelték. (Ugyanez a szemlélet vezetett egyébként az erasmusi és lutheri bibliakritikához is, bár ebben az esetben nem csak a kritikus kezelte szentként a szöveget). E szemléletváltozás végül is az értelmezés tökéletesedését, s mindenképpen az eredeti gondolat újjáéledését szolgálta.

A görög orvostudomány újjáéledése azonban mégsem valamiféle diadalünneppel végződött. A tudósok a felfedezés első örömeiben csak a szöveg megtisztítását, rekonstruálását, tehát olvashatóvá tételét tűzték ki célul. Ám gyakran e filológus-fordítók egyben praktizáló orvosok is voltak, s nem egyszer találták úgy, hogy a már megtisztított görög szöveg is ellentmond tapasztalataiknak. A következtetés önként adódott: nem az arab fordítók s nem is a megrongálódott textus a tévedés oka, hanem az antik auktor maga. Másfelől biztosak lehetünk abban is, hogy ekkoriban esett meg hosszú idő után először az, hogy — a fordítás kényszerűsége folytán — a szövegeket az elejüktől a végükig elolvasta valaki. Az ilyen újraolvasás mindig termékeny — az antik szerző szinte maga alatt vágja a fát: szabad szellemiségével, szkepticizmusának, módszereinek újdonságával arra ösztönözte olvasóját, hogy azt is kritika alá vesse, akitől a kritikai szellemet tanulta. Az antik methodika hatása így rombolta az antik tekintély hatását.¹⁴ És az antik szellemiség, a kritika szelleme, a racionalizmus és empirizmus ötvözete talán még többet jelentett Európának, mint az újjáélesztett auktorok maguk!

Évezredre elfeledett elméletek is új erőre kaptak e korban. S ez esetben nem csak orvosi vagy tudományos, de filozófiai elméletekre is gondolhatunk. A pythagoreizmus, az atomelmélet, Plátón és Arisztotelész egyaránt befolyásolta e korszakban az orvostudomány fejlődését.¹⁵ A *Marsilio Ficino* (1433—1499) és *Agrippa von Nettesheim* (1486—1535) által a gyakorlatban is alkalmazott jatrosztrológia például a platonizmus, a gnószisz, a sztoa, a neopythagoreizmus különös keveréke volt, sőt az antikvitás dionüszoszi mélységeiből is merített, ami orphikus vagy még obskurusabb misztériumokból kölcsönzött szimbólumrendszerét illeti.¹⁶ Az ókori ún. „pneumatikus” iskola szóhasználatával és nézeteivel is e körben találkozhatunk.

A görög-római orvostudomány legnagyobb hatású irányzata, az empirizmus a középkori dogmatizmus ellenhatásaként éled újjá a reneszánszban. Az orvosi empirizmus alapja az ókorban a szkeptikus gondolkodás volt, ezzel szemben minőségileg más *Francis Bacon* (1561—1625) szenzualista alapozású empirizmusa, az ún. filozófiai empirizmus, amely a tudományos kísérletezés elterjesztésével óriási eredményekre vezetett. *Jean Fernel* is az antik empiria hagyománya alapján igyekszik ekkoriban rendszerét megalkotni.¹⁷

A középkor uralkodó orvosi elméletrendszere az arisztotelészi-galénoszi rendszer (főfogalmak: elementa, qualitates, complexiones, virtutes, organa, partes etc.) épp az empirikus gondolkodás, az újonnan nyert adatok következtében addigi formájában már nem állhatott fenn tovább. A paracelsusi kritika a teljes humorálpáthológiai rendszert megkérdőjelezte,¹⁸ s az antik hagyomány és a modern felfedezések összeegyeztetésére tett kísérletek: *Daniel Sennert* (1572—1637), *P. Severinus* (1540—1602), *J. B. van Helmont* (1577—1644) kísérletei sem vezettek kellő eredményre. Azt

¹³ Marsilio Ficino: *Epistola de vita Platonis — The letters of Marsilio Ficino*. Vol. 3. Lib. 4. London 1981, 39.

¹⁴ Harig i. m. (6. jegyz.) 531.

¹⁵ Altschuller, G. I.: *The Origins of Modern Scientific Thinking. Essays of the Hist. of Med.* Ed. S. Jarcho. N. 47., 1976. (és *Bull. Hist. Med.* 46, 1970.) 28.

¹⁶ Rothsschuh, K. E.: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart 1978, 84.

¹⁷ Rothsschuh i. m. 165.

¹⁸ Rothsschuh i. m. 212.

mondhatjuk tehát, hogy ami az antik hagyományból a középkor folyamán élt és virult, épp a reneszánsz pusztította el!

Szövegkritika, újrakiadás, újraolvasás — mindez természetesen nem képzelhető el a könyvnyomtatás megjelenése nélkül¹⁹ Kritikai kiadást csak a nyomtatás tesz lehetővé, kéziratban újrateljesítenének a hibák. Az újra előkerült, s kritikai kiadásban közreadott auktorok óriási hatása sem képzelhető el az olcsó, több száz példányban megjelenő, nyomtatott könyv nélkül. Gutenbergnek épp annyit köszönhet az orvostudomány, mint az arab kultúrának. A 15—16. század folyamán 38 antik orvosi szerző művét, vagy töredékeit adták ki, tehát majdnem minden addig ismert antik orvosi szöveg hozzáférhetővé vált! A nyomtatott könyv azonban nem csak azt jelentette, hogy egyre több orvos vagy tudós olvashatta az ókori szerzőket, de azt is, hogy hatásuk egyéb társadalmi csoportokra is kiterjedhetett. Gondoljunk csak a 16. században oly népszerű diétetikákra, gyógyszerkönyvekre, tanácsadókra, amelyek még főként antik szövegekre támaszkodtak. A nyomtatás fejlődése nemsokára — lehetőség szerint — teljes Galénosz-kiadást is eredményezett, amely azután dialektikusan hozzájárulhatott a galénoszi tekintély összeomlásához, az új orvostudomány megszületéséhez.

Az antik örökség átvétele tehát három fázisban zajlott:²⁰

A 14. sz. és a 15. sz. nagyobbik része az újráfelfedezés kora volt. Ekkor ismerhette meg a nyugat mindazt, ami épen átvészelte a „sötét” évszázadokat. A 15. sz. végén és a 16. században végbement folyamat két korszakra bontható: az elsőben a megkerült szövegek filológiai kritikája, a másodikban s még részben az elsőben is, a szövegek tudományos kritikája ment végbe. Az utolsó korszak tudománya már meghaladta az örökség színvonalát, míg végül az egykor forradalmat hozó auktorok újból a könyvtárak mélyére kerültek. E végső szakasz azonban nem zárult le olyan hamar, mint hinnénk, hiszen *Galénosz*, *Dioszkoridész*, *Hippokratész* gondolatai és elvei még a 19. században is erősen hatottak.

Az antik orvostudomány újjáéledése gyakran valódi újráfelfedéssel járt együtt. Olyan kéziratok is napvilágra kerültek, amelyek szerzőjének neve sem volt korábban ismert. Az orvosi reneszánsz különös jelensége *Celsus* „*De Medicina*”-jának újráfelfedése.²¹ A latin nyelven író enciklopédista öt könyvből álló, s öt tudományt földolgozó művéből csak egy, épp az orvosi tárgyú maradt ránk. *Celsus* művét már az ókorban elfelejték, s ha szóltak róla, többnyire csak némi lenézéssel tették.²² A „*De Medicina*” valóban nem eredeti mű: az i. u. I. század eklektikus orvostudományának kézikönyve: afféle tankönyv. Hogy korábban kevésre becsülték, mégsem tartalmának, hanem valószínűleg latinnyelvűségének volt köszönhető. Ez akkoriban, a görög tudományos nyelv egyeduralma idején súlyos bűnnek, szinte faragatlanságnak számított. *Celsus* 1478-as firenzei első kiadását mégis nagy örömmel fogadta a közönség — érdekes módon ennek épp az lehetett az oka, mint ami korábbi mellőzöttségének: ti. a mű egyszerű, tiszta *latin* nyelve. *Celsus* példátlan sikerét mutatja, hogy 300 év alatt több mint 50 kiadást ért meg, s csak német nyelvre heten fordították le az idők folyamán.

S ha ennek az orvosi szempontból valóban középszerű munkának ennyi olvasója akadt, elképzelhetjük a „nagyok”, *Galénosz*, *Dioszkoridész*, *Szóránosz*, *Hippokratész* sikerét. E hatást szükségtelen tényekkel bizonyítani, hiszen *Cardano*, *Manardus*, *Campegius*, sőt az antikvitással szemben nem épp tekintélytiszteelő *Paracelsus* művei is antik munkákon alapulnak, s elég ha emlékeztetünk rá, hogy *Vesalius* a legnagyobb reneszánsz Galénosz-kiadás, a *Juntina* munkatársa volt.

¹⁹ Eisenstein, E. L.: The Advent of Printing and the Problem of Renaissance. *Past and Present*, 45, 1969. nov., 19—89.

²⁰ *Gesch. der Medizin*. Hrsg. Tutzke, D. Berlin 1980, 63. (Harig, G.)

²¹ Adatok: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Hiersemann, 1968. VI. B., 360. (Fontius, a kiadó Sexetiushoz írott bevezetőjében franciaországi kéziratokat említ.)

²² Pl. Quintilianus 12. II. 24.

Összefoglalásképp megállapítható, hogy az antik orvostudomány újrafelfedezése a reneszánsz idején nem újrafelfedezés, hanem újjáélesztés volt; Az antik orvostudomány hatásának folyamatossága a középkorban szó szerinti újrafelfedezést nem is tett volna lehetővé. A reneszánsz jelentősége e téren nem annyira az antik auktorok, mint inkább az antik szellemiség újjáélesztésében áll, annak a szellemiségnek újjáélesztésében, mely önnön tekintélyeit sem kíméli, ha ezáltal előbbre-mozdíthatja az emberiség, a kultúra ügyét.

S U M M A R Y

Author, while sketching the linguistical, political and cultural reasons calling forth the stiffening, later the revival of the antique medical tradition, attempts to follow the apparently logical course of events, which led first to the cult, then to the criticism, and eventually to the exceeding of the ancient medical views and thoughts. In this respect he attaches great importance to the work of textcriticism, to that of the translation and to the possibilities given by printing. We can read also an analysis here about the revival of the antique medical theories in the 15—16th centuries. The paper particularly treats the rediscovery of the work „De Medicina” written by Aulus Cornelius Celsus in the first century A. D., as a peculiar phenomenon of the medical renaissance. With his present work author attempts to prove, that the renaissance did not rediscover, but reinterpreted and used in a new way the antique medical tradition. Author emphasizes that the influence of the ancient medical works remained continual in the middle ages, so a rediscovery, in a strict sense of the word was neither needed, nor possible in the christian west.

L. MAGYAR, M. A., Ph. D.

research fellow of the Semmelweis Medical Historical Library
Budapest, Török u. 12, Hungary H—1023

A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ ORVOSI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOS IRODALOM A XV—XVI. SZÁZADBAN*

SPIELMANN JÓZSEF

Az orvos- és a természettudományok újjászületését a XV—XVI. században elsősorban a laikus és racionális szellem térhódítása, a skolasztikával szakító, a gyakorlati élet szükségleteit szem előtt tartó vizsgálódás jellemzi. A szemléletváltozásban döntő szerepe volt a humanizmusnak, de az új irányzat egyben az ugyancsak a kialakuló polgárság világnézetét tükröző reformáció eszméinek jegyeit is magán hordozza. Humanizmus és reformáció, látszatellentmondásaik ellenére, szervesen összefonódnak, és egyaránt serkentik a természet és benne az ember iránti fokozódó érdeklődést, s ezzel párhuzamosan az anyanyelvi műveltség kibontakozását.

Copernicus és Vesalius csillagászatot, illetve a bonctant forralmasító művei egyazon évben, 1543-ban jelentek meg. Ezt követően gyors egymásutánban láttak napvilágot a botanika, a sebészet, a fertőző betegségek stb. elméletét és gyakorlatát új alapokra fektető korszakalkotó munkák. De a reneszánsz szemlélete már a század első felének orvoslására is rányomja bélyegét. Paracelsus művéről nem is szólva, beszédesen tanúsítják ezt Giovanni Manardi (1462—1536), Ulászló udvari orvosának, ferrarai egyetemi tanárnak „orvosi levelei”. *Manardi* — e jellegzetes reneszánsz műfaj egyik megalapozója — Győrből 1513-ban keltezett levelében, szinte program-szerűen fogalmazza meg a humanizmus kora természet- és orvostudományának célkitűzéseit: „*oly őszinteséggel és bátorsággal*” tárgyalni a kérdéseket „*mely nem tartja szem előtt sem a tekintélyt, sem a régiséget, legyen bár ezer éves. Mert az antikok iránti túlságos tisztelet okozta, hogy művészetünk nemcsak semmivel sem gyarapított kortársaink által, hanem a régieknek kommentárjai válogatás nélküli orákulumnak fogadtatnak el*”¹

A XV—XVI. század orvostudománya azonban távolról sem jelent végleges szakítást a skolasztika szellemével: az újgalénusi irányzat (Jean Fernel, Leonhardt Fux stb.) hívei, továbbra is az ókori római orvost ismerik el legfőbb tekintélynek, csupán az arab fordítók torzításaitól igyekeztek tanait megtisztítani.

A latinnyelvű humanista orvosi irodalom eleve csupán egy szűk értelmiségi réteggel számolhatott. A tudás akkor vált igazi „hatalommá” — Bacon szavaival élve —, amikor a kor írástudói már anyanyelvükön szólaltak meg, a XVI. század második felében.

Magyarországon ez a történelmi korszak egybeesett a sorsdöntő mohácsi csata utáni időszakkal, az ország három részre való szakadásával, az egykori humanista központok szétválásával. Új kulturális gócpontok, amelyek képesek voltak a humanista eszmék recepciójára és azoknak a helyi viszonyokhoz való alkalmazására, csupán az Erdély és Észak-Magyarország néhány városában alakultak ki.

A kibontakozó humanista orvosi- és természettudományos irodalom szinte előzmény nélküli.

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reformáció és a reneszánsz korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ G. Manardus: *Medicinales epistolae* Argentorali, 1529, of Demkó Kálmán, *A magyar orvosi rend története*, Bp. 1894, 212—213.

Sem a Hunyadiak, sem a Jagellók korában felvirágoztatott humanista központokban orvosi, illetve természettudományos alkotások nem jöttek létre. A kérész életű pozsonyi Academia Istropolitana sem gyakorolhatott serkentő hatást a kor kisszámú természettudományos érdeklődésű értelmiségére.²

Számottevő skolasztikus orvosi irodalom sem létezett ezt megelőzően. A legrégebbernek tekintett, orvosi szövegeket is tartalmazó kódexünk Aranyasi Gellértffy János latinnyelvű munkája (1462—1472) alig talált követőkre.³ Ezt megelőzően, csupán a XII. században keletkezett Pray-kódexben olvasható néhány egészségügyi bejegyzés.⁴ Az első orvosi vonatkozású ósnyomatványunk egy érvágó táblázat, mely csak egyleveles, a budai délkörhöz szabva (Nürnbergben jelent meg, 1495-ben). A legjelentősebb alkotás a Palla Ákos elemezte *Biga Salutis*, számos figyelemreméltó adattal a lepra tünettanára vonatkozóan, 1498-ban látott napvilágot Hagenauban, feltehetőleg Laskai Osvát (Osvaldus) magyar szerzetes tollából.⁵

A humanizmus korának természettudományos és orvosi irodalmáról csak akkor nyerünk teljes képet, ha a honi szerzők mellett, feltérképezzük a nálunk élt és alkotott külföldi tudósok műveit is, valamint a szomszédos országokba vándorolt, de szülőföldjükkel szerves kapcsolatot tartó hazai szerzőket: a peregrináló diákok külhoni egyetemeken megvédett disszertációit. Gyakori jelenség nálunk is, hogy a humaniorák képviselői orvosi- és természettudományos kérdéseket tárgyalnak műveikben: ékes bizonyítékaul annak, hogy az „Uomo universale” eszménye a mi tájaink tollforgatóiban is élénken élt.

A botanika megújulása az antik szerzők szövegeinek kritikai vizsgálatával indult, és az egyes országok sajátos növényi világának feltérképezésében csúcsonodott ki. A magyar flórakutatás elvitathatatlan atyja a francia származású Carolus Clusius (Charles de L'Ecluse, 1526—1609). Pozsony környéki botanizáló munkássága révén, többszáz magyarhoni növényt és gombafajt írt le, s latin elnevezésük mellett, magyar népi megfelelőiket is közlőttette. Legjelentősebb műve a *Rariorum . . . stirpium per Pannoniam . . . observatarum historia* (Antwerpen, 1583) szervesen hoztártartozik a magyar botanika történetéhez. Clusiusnak, botanikai kirándulásain gyakori segítőtársa volt Beythe István, a növénytanban jártas németújvári tudós pap, illetve Purkicher György pozsonyi orvos. Utóbbi maga is foglalkozott a hazai növényfajták felkutatásával, illetve növényhonosító kísérletekkel. A latin- és magyar nyelvű *Stirpium Nomenclator Pannonicus* (Németújvár 1583; Antwerpen, 1584) növénykatalógus megszerkesztésében Beythe István, Clusius tényleges társszerzője volt.⁶

Az ásványvizek gyógyhatására a humanizmus korában Paracelsus és követői hívták fel a figyelmet. A magyarországi gyógyvizekkel a legbetheatóbban Georg Wernher, „a szabad művészetek bábérkoszorúsa”, kassai majd eperjesi tanító, később országos főtanácsos, Sóvár és Szepes várának kapitánya, foglalkozott *De Admirabilis Hungariae Aquis* (Bazel, 1549; Bécs, 1551) című „humanista klassziczizáló epistolájában”. A mű tartalma messze túlmutat címén. Wernher nem szorítkozik a budai és a Duna-parti hőforrások leírására, de beszámol Veszprém, Esztergom, Trencsény, Pöstyén, a szepesi stb. gyógyvizekről. Különösen dicséri a Nagyvárad környéki Szent Lászlóforrás gyógytulajdonságait, s kitér Máramaros, Székelyföld és Torda-vidék só-, valamint Erdély aranybányáira. Említi, hogy „egész Magyarországon csodálatos a különféle, nem is egy-

² Schultheisz Emil: Medieval universities in Hungary with special relations to Cracow, *Comm. Hist. Artis Medicinæ* 89—91 (1980), 17—25.

³ Magyary—Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek II.* Bp., 1929, 215.

⁴ Vida Tivadar: A Pray-Kodex orvostörténeti vonatkozásai. In: *Magyar Könyvszemle* (1975), 2, 122—136.

⁵ Palla Ákos: A *Biga Salutis* című ósnyomatvány orvostörténeti vonatkozásai. In: *Orvosi Hetilap*, 96 (1954) 30, 819—821.

⁶ Gombóc Endre: *A magyar botanika története.* Bp. 1936. 63—133. Schultheisz Emil: Carolus Clusius Atrebatibus. in: *Orvosi Hetilap*, (1966), 3, 226—228.

nyelvű nemzetiségek keveredése''. Ennek során foglalkozik az erdélyi román és német lakossággal.⁷

A Báthoryak udvarában tevékenykedett 1580—1584 között Marcello Squartialupi olasz származású antitrinitárius gondolkodó és enciklopédikus érdeklődésű természetkutató. Erdélyi tartózkodása alatt jelentette meg Szebenben, 1581-ben, *De Coeli Ardore* című művét, amelyben leírja az 1580-ban maga észlelte déli fényt. Ugyancsak Kolozsvárott nyomtatja ki, 1584-ben, a *De Fontium et Fluviarum Origine ac Fluxu* című munkáját. Megítélése szerint a források egy része a föld mélyén összegyűlt vizekből ered, de a nagy hegyek örök havainak olvadása is bőségesen táplálja a források és az óceánok vizét. Holl Béla joggal tekinti Squartialupi munkáját európai vonatkozásban is úttörőnek a geológia és a hidrológia terén. A könyvet díszítő fametszetek pedig a legrégebb erdélyi nyomtatott műszaki ábrák.⁸

Az orvosi irodalom még gazdagabb választékkal szolgál. Balsarati Vitus János, tanult orvosunk, 1564-ben kiadott pestis-traktátusáról csak hírből tudunk, akárcsak *Magyar chirurgiájá-ról*, de kétségtelen — ahogyan azt Ritookné Szalai Ágnes feltételezi —, hogy a magyar szerző műve a kor hasonló tárgyú írásaival egyező adatokat tartalmazhatott.⁹

Fennmaradt viszont Johannes Salzmann (Salius) stájerországi származású orvos: *De Preservatione a pestilentia et ipsius cura* . . . című, 1510 augusztusában Szebenben írt munkája, melyet még ugyanazon évben Bécsben nyomtattak. A kis értekezés 10 fejezetében a szerző behatóan foglalkozik a pestis megelőzésével és kezelésével, kidomborítva, hogy szárazföldi vesztégszár létesítésével (a Szebenbe vezető utak lezárásával, a más helységekből jött egyének 20 napos karanténjával), sikerült városát megóvnia a fenyegető járványtól, jóllehet a „fekete halál” 1506 és 1510 között egész Erdélyben pusztított.¹⁰

Honi nyomdából, először Szebenben került ki orvosi mű: Sebastian Pauschner brassói városi „physicus” német nyelvű könyvecskéje a pestisről, 1530-ban. Sajnos valamennyi példánya elkalódott, csak egy XVII. századi kéziratos másolata ismeretes. Az *Eine Kleine Unterrichtung* . . . a pestis tüneteit, megelőzését és kezelését fejtegetik, a hagyományos galenusi tanok szellemében. Pauschner ugyanakkor egy Krakkóban, 1513-ban nyomtatott számtankönyv, a *Linearis calculatio cum pulchris documentis regulis szerzője*. A negyedréti alakú nyomtatvány a kereskedelmi élet cserefolyamatait elősegítő útmutatónak készült.¹¹

Az anatómia forradalma döntő szerepet játszott a humanista szemléletű orvostudomány kibontakozásában. Legrégibb, bonctani kérdésekkel is foglalkozó hazai szerző írta munka, Laskai Csóka (Monedulatus) Péter műve a *De Homine magno* . . ., mely Wittenbergben jelent meg 1585-ben, olyan korszakban, amikor a jeles egyetemen még nem oktattak új szemléletű anatómiát. Szerzője leírja a különböző testrészeket, azok elhelyezését és egymáshoz való viszonyát. Okfejtését a galenusi finalista szemlélet hatja át. A hasról például azt közli, hogy „általa a táplálék az egész testbe eljut, s az isteni gondviselés valóban nagy dicséretére a test középső részén nyert elhelyezést, persze azért, hogy a táplálék a felső és az alsó testrészekbe egyaránt eljuthasson.”

⁷ Erdősi Laura: Vernher: De admirabilis Hungariae Aquis. in *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 23 (1963) 103—168.

⁸ Régi magyarországi nyomtatványok (1473—1600). Bp., 1971, 498, 546—548. — Holl Béla: Az újkori természettudományos világszemlélet kialakításának erdélyi történetéhez. *Korunk*, 28 (1969) 5, 774—779.

⁹ Ritookné Szalai Ágnes: Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a XVI. században *Comm. Hist. Artis Med.* 78—79 (1976) 13—42.

¹⁰ Arnold Huttmann: Grundzüge einer Medizingeschichte Siebenbürgens. in: *Siebenbürgisches Archiv*, 14 (1974), 67—195 — Magyarai-Kossa Gyula: *i. m.* III. 1931, 135—136.

¹¹ Borsa Gedeon: S. Pauschner az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője, s nyomtatásban kiadott munkái. in: *Comm. de Hist. Artis Med.* 27 (1963) 257—271.

Csupa antik szerzőre: Hippokratészre, Arisztotelészre, Galenusra, Varrora hivatkozik. Laskai művének anatómiai fejezeteire már Weszprémi is felfigyelt.¹² Ennek ellenére a *De Homine magno* . . . tagadhatatlanul magán viseli a humanista szemlélet jegyeit. Laskai, a neoplatonista gondolkozók és Pico della Mirandola szellemében magasztalja az emberi test szépségét, harmóniáját, összhangját a makrokozmosznál csodálatosabbnak tekinti. Emberközpontú művében, az értelem dicséretét zengi: „*Csupán az ember van különleges tulajdonságokkal felékesítve, minthogy a többi állat orcája lefelé tekint, miért is a föld felé fordul, az emberé ellenkezőleg felvetett, hogy az eget kutathassa, mivelhogy nem földi hanem égi palánta ő*”.¹³

Az újszemléletű anatómia magyar származású úttörője Jessenius (Jeszenszky) János (1566—1621), Németországban és Csehországban tevékenykedett, de élete végéig „magyar lovanak” vallotta magát. Páduából magával hozta mestere, Fabricius Aquapendente szellemét, az anatómia művelését az akkor még lenézett sebészet gyakorlatával egyesítette. Alapvető munkái az *Anatomia Pragensis*, a *De Ossibus*, illetve az *Institutiones Chirurgiae* (Wittenberg, 1601) egyaránt ezt a szemléletet tükrözik. Jessenius nevéhez fűződik többet között a septum scrotii és a bőr finomabb makroszkópos szerkezetének leírása. Megkülönböztette a felhámot az irhától, leírta a bőr összefüggéseit a mélyebb szervekkel, és annak megbetegedéseiről tudományos igényű osztályozást nyújtott — állapítja meg Nékám Lajos.¹⁴

Sebészeti művében — mutat rá Ruttkay László — konzervatív beállítottságú. Még nem él az Ambroise Paré bevezette érlekötéssel, de kőmetszést, melldaganat eltávolítást már végez, töréseket és ficamokat lát el, különös figyelmet fordít a fogászat kérdéseire (plombálja az odvas fogakat, luxálja a kihúzásra kerülőket, figyelmeztet az állkapocsficam lehetőségére stb.), szájpaddás obturátorokat készít a hasadt szájpaddás pótlására. Állásfoglalása a sebészet alapvető kérdéseiben jellemzően reneszánsz fogantatású: „*Mivel az orvostudománynak ez a része még nem kellően kidolgozott, kockázatos dolog lenne csak a könyvekből szerzett ismeretek alapján operálni, mert ez esetben a helyes látás és tapasztalatok nem játszanának szerepet*”.

A pestis kérdésében már részben elfogadja kortársa, Fracastoro Girolamo (1483—1553) véleményét, hogy a járvány terjedésében a „ragály”, a contagium is szerepet játszik.¹⁵

A járványtan európai híru művelője volt Kolozsvári Jordán Tamás (1540—1585). A Kolozsváron született Jordán előbb Bécsben, majd Morvaországban tevékenykedett. 1566-ban mint a császári sereg tábori orvosa, részt vett II. Miksa törökellenes hadjáratában, s így a helyszínen tanulmányozhatta a komáromi táborban epidémiásan fellépő, hagymászerű, magas lázzal járó betegséget, az ún. „morbus hungaricus”. E kórállapottal 1576-ban kiadott művében a *Pestis, Phoenomena* . . . -ban külön fejezetben foglalkozott (De lue pannonica). Jordán megállapítja a betegségről, hogy az a kiütéses tifusz sajátos formája, s lényegében azonos a kóralakkal, amelyet Fracastoro 1546-ban leírt. Egyes jellemző tüneteket nem észlelt, de „számalanszor megesik — vélekedik — hogy ugyanazon betegség vidékek és életmódok szerint különböző”. A jeles orvos elveti a betegség eredetére vonatkozó misztikus nézeteket, amelyek abban „isten büntetését” látták. A kórszármazást a kedvezőtlen éghajlati viszonyokra, a katonák kimerült állapotára, elégtelen táplálkozására és szennyezett ivóvizére vezeti vissza. Nyomatékosan hangoztatja, hogy a „morbus hungaricus” nem új betegség, „nehogy a tudatlanok azt higgyék, hogy ez sem a régi, sem az új orvosok előtt nem ismert és szerencsétlen évszázadunkban égi háborúságok folytán keletkezett új betegség” lenne.

¹² P. Monedulus Laskovius: *De Homine magno illo in rerum natura miracolo . . . Viteberrgae*, 1585, 422—423, 435. — Büki Béla: A Calepinus szótár magyar orvosi szókincse. in: *Comm. de Hist. Artis Med.* (1967), 29—132 — Hajós I.: Idei precarteziene despre suflet le cărturarii transilvaneni. in: *Rev. de Filozofie*, 3 (1966) 1, 75—88.

¹³ Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza . . . I* Bp. 1960, 377—387.

¹⁴ Nékám Lajos: *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből*. Bp. 1908.

¹⁵ Ruttkay László: *Jeszenszky (Jessenius) János és kora. 1566—1621*. Bp. 1971 — Réti Endre: *Nagy magyar orvosok*. Bp., 1959, 43—52.

Még jelentősebb 1577-ben Frankfurtban kiadott *Brunno-Gallicus seu luis novae in Moravia* . . . című műve, mely 1580-ban és 1583-ban újabb kiadásokat ért meg, 1793-ban pedig Chr. Gottfr. Gruner *De morbo gallico scriptores medici et historici* (Jenae, 1793) c. művében annak legfontosabb részeit újranyomatta (496–528 oldal). Jordan a brünni járvány történetét a korszerű epidemiológiai módszer ismérveit kimerítő alaposággal írja le. A város falain kívüli Ádám-féle „Zöld fürdő” látogatóinak sorában az évben, a vérbajhoz hasonló epidémia ütötte fel fejét. Három hónap alatt több mint 80 ember súlyosan megbetegedett, a fel nem derített esetekről nem is szólva.

Jordán részletesen elemzi mindazokat a tényezőket, amelyek feltételezhető okoknak tekinthetők. Sorra kizárja őket, végül is arra a valós következtetésre jut, hogy a fürdőt látogató vérbajos betegek hurcolták be a fertőzést. Majd részletesen leírja a betegség tüneteit: egybetveti azokat a vérbaj klasszikus tüneteivel, s az eltéréseket is felsorolja. A legszembeötlőbb különbség az volt, hogy a klasszikus esetektől eltérően, a vérbaj elsődleges tünete nem a nemi szerveken jelentkeztek, és nem nemi érintkezés útján terjedtek, hanem a háton mutatkoztak, ott hol a scarificált bőrön köpölyöket alkalmaztak. A nemi kontaktus lehetőségét is számos esetben ki lehetett zárni, mivel a járvány „kipróbált tisztességű polgárokat, tiszta hírnevű matrónákat, érintetlen hajadonokat” sújtott.

Extragenitális úton létrejött vérbajos fertőzésekről már Jordánt megelőzően is beszámoltak egyesek, mégis az erdélyi származású tudós az első, aki határozottan szakít a hagyományos felfogással, s megfigyelései alapján az extragenitális fertőzés lehetőségét tételezi. Legfőbb érve, megállapítása igazolására, hogy higanyos kezelésre, füstölésekre mind a brünni járvány esetei, mint a klasszikus vérbajos esetek gyógyultak.

Való igaz, Jordán úgy véli a vérbajosok „mérge” elsősorban a fürdő gőzét rontotta meg, s azt a tény, hogy az esetek mindegyike olyan egyéneknél jelentkezett, akik bőrüket scarificálták, majd arra köpölyt alkalmaztak, azzal hozza összefüggésbe, hogy ezáltal „nem volt meg bennük a contagiummal szembeni kellő ellenállás”, a luest úgyszólván mintegy éket verettek magukba és ezáltal virulenciájának teljes hatalmát magukra szabadították (Győri T.)

Krafftheimi Crato (1519–1585) breslaui orvostudós érdeme, hogy Jordán művének függelékében közzétett levelében a betegséget a köpölyöző eszközök fertőzött voltával hozta összefüggésbe. Mégis Crato felfogása a betegség egészéről hibás. Ő ugyanis elvetette a kórfolyamat vérbajos jellegét, szemben Jordán Tamással, aki nem habozott letérni a kitaposott útról, a hagyománnyal szemben a tapasztalatnak hitt, s ezáltal a vérbajos fertőzés új lehetőségét: az extragenitális kontágiumot tételezte fel.

Jordán balneológusként is maradandó érdemeket szerzett. Cseh nyelven írt Morvaország gyógyító és meleg vizeiről, Trencsén gyógyvizeiről (1572-ben latinul, 1575-ben németül) értekezett, majd 1580-ban megjelentette: *De aquis medicatis Moraviae* . . . című alapvető művet. Érdeme, hogy a vizek tulajdonságait saját vizsgálatai alapján írta le, s az ivó- és fürdőkúrák használatát nem-, kor- és egészségi állapot függvényében eltérő módon határozza meg.¹⁶

Az első egyéni egészségtani mű, 1551-ben jelent meg Brassóban, Kyr Paulus városi „physicus” tollából. A *Sanitatis studium ad imitationem Aphorismorum* . . . vagyis „Az egészség tanulmánya, az aforizmusok mintájára szerkesztve, valamint az eledelek hasznai röviden és betűrendbe szedve”. Művét Kyr a brassói tanuló ifjúságnak ajánlotta. Ebből egyes orvostörténészek azt a téves következtetést vonták le, hogy Kyr a brassói Hontérus gimnáziumban egészségtant oktatott volna. Arnold Huttmann levéltári kutatásai ezt az állítást megcáfolták.

Műve első részében Kyr foglalkozik az ún. „természetes”, vagyis élettani és a hat „nem természetes” (levegő, étel-ital, álom-ébredlét, mozgás-pihenés, szkreció-exkreció, valamint az érzel-

¹⁶ Pataki Jenő: Kolozsvári Jordán Tamás, In: *Orvosi Szemle* (Kolozsvár) III. (1930) 6, 722 old. — Győri Tibor: Kolozsvári Jordán Tamás és a morbus brumogallicus (1577) *Orvosi Hetilap* 56 (1912) Klny. 1–20.

mek, a lelki élet) tényezőinek az egészségre gyakorolt kedvező, illetve kedvezőtlen hatásával. Joggal állapítja meg, hogy a betegségek nemcsak testük állapotától függenek, létrehozhatják a helytelen életmód, az ésszerűtlen táplálkozás, a féktelen bujálkodás, testi megerőltetés vagy henyé életmód, lelki bánatok, álmatlanság stb. Kyr az újgalenisták szellemében igyekszik korszerűsíteni az ókori római szerző tanait. Művének második részében 208 eledel és ital hasznait sorakoztatja fel, s külön szól azokról, amelyeket károsoknak ítél. Munkája utolsó 10 oldalán, 31 táblázatban foglalja össze az élelmezésre vonatkozó ismereteket. A brassói szerző csupán antik tekintélyekre hivatkozik, az egyedüli kortárs orvos akit említ, Valerius Cordus (1514—1544) jeles nürnbergi tudós.¹⁷

Jellemző a humanizmus korára, hogy orvosi kérdésekkel teológusok, filozófusok, filológusok is foglalkoztak. Nálunk erre a legjellemzőbb példa Dudith András (1533—1589) pécsi, majd csanádi püspök, Ferdinánd osztrák császár lengyelországi diplomatája, a katolicizmusnak végül is hátat fordító, a reformációval rokonszenvező polihisztor. Orvosi leveleinek szelleme rokon a Manardiéval. Ő is szembefordul az antik szerzők vak tiszteletével, nem hisz az asztrológiai jóslgatásokban, „mesebeszédnek”, babonának minősíti az amulettekben való hitet, s a „vizeletnézésből” való kórismét pedig a római papok madárjelekből való jóslgatásához hasonlítja. Az orvostudomány — hangoztatja — nem spekulációra, hanem a megfigyelésre épül. *„Vajon mi van a ti egész orvostudományotokban — fordul kortársához, Manardihoz 1579-ben —, amit éles eszű emberek meg ne tudnának cáfolni? Vésd el a régi előítéleteket és a dolgokról ne régi tekintélyek nyomán, hanem a valóságból és lefolyásukból kiindulva alkoss ítéletet”*. Az orvosnak ugyanakkor tartózkodnia kell az elhamarkodott következtetésektől. Ezért fordul szembe Paracelsus misztikus tanival, exotérikus szakkifejezéseivel. Ítélet, ratio nélkül nincs orvostudomány, de az értelem anyagát a gyakorlat szolgáltatja. *„A tudós, az orvos ne tapadjon a régi előítéletekhez, hanem vizsgálódjék, támaszkodjék a valóságból szerzett tapasztalatra, és azok közül a legjobbakat használja”*¹⁸ — összegezi véleményét.

Azonos a véleménye az orvostudomány lényegéről és Paracelsus tanairól Abafáji Gyulay Pálnak (?—1592), a Báthoryak udvarában magas állami tisztséget betöltő, Páduában végzett orvosnak. Squartialupihoz 1590-ben intézett levelében Paracelsus felfogását „tévtannak” ítéli. Azt veti a német orvos szemére, hogy *„kötetit megtöltötte annyi sok szörnyűséges és rettenetes, más jelentősévé torzított elképzeléssel”*; elfeledkezve arról, *„hogy a beszéd érthetősége, nem pedig homályossága az erény . . . Mert ki hinné el, hogy veletek orvosokkal meg akarja értetni gyógyászata értelmét és hatékonyságát, ő aki nem magyarázta meg elnevezéseit, és nem alkalmazta a többi halandóktól elfogadott jelentésben”*.¹⁹

Gyulay Pál bírálatának éle Paracelsus misztikus tanai és terminológiája ellen irányul. Jellemző humanista állásfoglalás ez, mert a humaniorák képviselői minden időben az értelem szövetségét tartották magasba.

A humanizmus korának hazai orvosírói nem álltak meg szakmájuk szűk határánál. Jessenius, Apáczaít megelőzve már hirdette, hogy a zsarnokot, ki népét elnyomja, le kell taszítani trónjáról, sőt elpusztítani is szabad. Kyr Paulus Boetiushoz hasonlóan, a lélek békéjét dicsérte. Dudith András a lelkiismeret szabadságáért szállt síkra. A humanizmus embereszményét a legátfogóbban azonban Gyulay Pál fogalmazta meg 1585-ben, Sibrig György váradi kapitányhoz írt levelében: *„Ne legyünk fennhéjázók, mindenkinek adjuk meg az őt megillető tiszteletet, senkit se bántsunk meg ok nélkül, ne legyünk dőlyfősek erkölcsünkben és viselkedésünkben, ne dörögjünk másokra zsörtölődve és ádázul, mert nem szabad elfelejteni azt, hogy a ránk ruházott hivatalt csak egy bi-*

¹⁷ Huttmann Arnold: Kyr Paulus „Sanitatis studium” . . . (Brassó 1551) című könyvének egyes vonatkozásairól, in: *Orv. Szemle*, (Mvhely.) (1972), 1, III—116.

¹⁸ Wessprémi István: i. m. 67—79 — Al. Berndorfer: die Medizinische Briefe der ungarischen Humanisten — Andreas Dudith. n: *Comm. de Hist. Art Med.* 2. (1956) 46—71. — Réti Endre: i. m. 29—37.

¹⁹ Szabó György: *Abafáji Gyulay pál*. Bp., 1974, 56.

zonyos ideig viseljük, s nem vagyunk benne örökösök, s amennyire az emberséggel hivatali időnket meghosszabbíthatjuk, ridegséggel megrövidíthetjük”.²⁰

Gyulay Pálnak a XVI. század értelmiségeihez intézett, mértéktartást szorgalmazó szózata, napjainkban időszerűbb mint bármikor.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wiedergeburt der Medizin und der Naturwissenschaften in den 15. und 16. Jahrhunderten, wird vor allem durch die Verbreitung der laischen und rationalen Mentalität und durch die die Bedürfnisse des praktischen Lebens vor Auge haltenden Forschungen charakterisiert. Im Anschauungswandel spielte der Humanismus die entscheidende Rolle.

Nach der entscheidenden Schlacht von Mohács (1526) lösten sich in Ungarn — in dem in drei Teile zerfallenen Lande — die ehemaligen humanistischen Zentralen auf; neue werden aber ausschliesslich in einigen Städten von Siebenbürgen und Nord-Ungarn errichtet.

Die sich entfaltende humanistisch-medizinische und naturwissenschaftliche Literatur hatte beinahe kein Vorereignis. Es mangelte eine beträchtliche scholastische Literatur; in den zur Zeit der Hunyadis und Jagellos aufblühenden humanistischen Zentralen entstanden Werke von solcher Art nicht. (Man kann kaum einige Beispiele erwähnen: einige Eintragungen des Pray-Kodexes, O. Laskais Werk unter dem Titel: *Biga Salutis*.)

Ein vollkommenes Bild in diesem Themenkreis können wir nur dann gewinnen, wenn wir ausser den heimischen Verfassern auch die Werke der Gelehrten, die in unserem Lande lebten und wirkten, erfassen, — sogar auch die Arbeiten der nach Ausland gezogenen, jedoch mit der Heimat in organischer Verbindung gebliebenen heimischen Verfassern dazuzählen.

Carolus Clusius (1526—1609) von französischer Abstammung ist unbestreitbar als der Vater der ungarischen Floraforschung anerkannt. Seine Helfer waren: der Geistliche von Némétújvár, István Beythe, sowie der Arzt von Pozsony, Georg Purkircher. In der Zusammenstellung des Pflanzenverzeichnisses kann Beythe als Mitverfasser von Carolus Clusius betrachtet werden (*Stirpium Nomenclator Pannonicus*, Némétújvár, 1583, Antwerpen 1584.).

Mit den Heilwässern Ungarns befasste sich der Kapitän von den Burgen Zips und Sóvár: Georg Wernher (*De Admirabilis Hungariae Aquis*, Basel, 1549, Wien, 1551).

In weiterem erwähnt der Verfasser einige, in Siebenbürgen gelebten Verfasser und ihre Werke; und würdigt ausführlich das erste, sich mit anatomischen Fragen befassende, von einem ungarischen Verfasser stammende Werk (Laskai Csókás, Péter: *De Homine magus* . . . Wittenberg, 1585) János Jessenius (1566—1621), sowie Tamás Kolozsvári Jordán (1540—1585) werden ebenso ausführlich gewürdigt. Auch Paulus Kyr's Tätigkeit wird in der Studie erwähnt (obwohl sein Werk in deutscher Sprache verfasst wurde). So kommt auch der Name von Bischof András Dudith vor, — als ein Beispiel, dass auch Theologen und Philosophen Interesse an medizin-naturwissenschaftlichen Fragen finden können.

J. SPIELMANN, M. D., Ph. D., D. Sc.
professor of the history of medicine
Tîrgu-Mures (Marosvásárhely), Románia

²⁰ Szabó György: i.m. 39.

MAGYAR NYELVŰ TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÉS ORVOSI IRODALOM A XVI. SZÁZADBAN*

SZLATKY MÁRIA

A magyar nyelvű természettudományos és orvosi irodalom megszületésének időszaka a 16. század utolsó harmada.

E „megszületésnek” természetesen voltak előzményei. Számos nyelvemlékünk őriz például magyar növényneveket a korábbi időszakból. Többek között a római *Casinate Könyvtár Corvin-kódexe* 83, azaz 1380—1420 között keletkezett *Besztercei Szójegyzék* mintegy 200 magyar növénynevet tartalmaz, az 1400—1410 közötti időszakból való *Schlägli Szójegyzék*-ben 189 magyar növénynevet találunk.¹

Az első összefüggő szöveget tartalmazó, önálló munkák azonban e tárgykörben a XVI. század utolsó évtizedeiben keletkeztek. Létrejöttüket ugyanazon tényezők befolyásolták mint a magyar nyelvű irodalom és művelődés egészének fejlődését. Az európai reneszánsz kultúra két hatalmas szellemi áramlata, a humanizmus és a reformáció magyarországi elterjedése és megerősödése hívta életre ezeket a munkákat is.

A magyar nyelvű természettudományos irodalom első fennmaradt dokumentumai túlnyomó többségükben orvosi, orvos-botanikai témájúak. A gyakorlati szükség szülte e műveket. Mivel nélkülözhetetlen ismereteket közvetítettek közérthető formában, számuk bármily kevés is volt, a magyar nyelvű orvosi kézikönyvek jelentették e korban a nem szépirodalmi jellegű anyanyelvi művelődés fő eszközét. A Magyar Arithmetika néven emlegetett *Arithmetica az az a Számvetésnek tudománya* című számtankönyvet leszámítva, amelyet először Hoffhalter R. adott ki Debrecenben 1577-ben (*RMNY 378*), a természettudományok más területeit érintő anyanyelvű frott emlékek a XVI. századból nemigen maradtak fenn.²

A nyomtatásban is megjelent orvosi, orvos-botanikai művek közül időrendben az első,

Melius Péter: Herbárium-a, a szerző halála után 6 évvel, 1578-ban Kolozsvárott jelent meg Helitai Gáspárné nyomtatásában (*RMNY 413*). Feltételezhető, hogy volt egy előbbi kiadása is (1572—74 között Nedelicén Csáktornyai adta volna ki, *RMNY 331*), ez azonban még nem kellően bizonyított tény. A Herbárium orvos-botanikai mű. Közel 600 növényfaj florisztikai leírását és gyógyhasznainak ismertetését adja, amelyek közül máig 450 rendszertani egységet sikerült azonosítani. Összesen 1236 magyar növénynevet találunk a műben.³

Frankovith Gergely: Hasznos és fölötte szükséges könyv-e először 1582—85 között Németújváron, Manlius J. nyomtatásában jelent meg (*RMNY 532*), amint ezt Borsa Gedeonnak az előkerült

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Molnár József—Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976.; Schönherr Gyula: A római Casinate Könyvtár Korvin-kódexe. *Magyar Könyvszemle*, 1904. 12. sz.; Finály Henrik: *A besztercei szójegyzék*. Bp. 1982.; Szamota István: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. A schlägli Hortularium glosszái. Bp. 1894.

² Hárs János: *A debreceni aritmetika*. Sárospatak, 1938. (Bev.)

³ Melius Péter: *Herbárium*. Bev. és magy. jegyzetekkel sajtó alá rend. Szabó Attila. Bukarest, 1979.

HERBARIUM.
AZ FAKNACFVV
EKNEC NEVEKRŐL, TERMÉSETEK-
ről, és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez
rendre hozta az Doctores Könyuciből
az Horhi Melius Peter.

Nyomtattot Colosuárat Heltai Gaspárne
Műhelyébé, 1. 5. 78. Éftendőben.

1. ábra. Melius Péter Herbáriumának címlapképe

2. ábra. Betegszoba-jelenet Frankovith Gergely Hasznos és felette szükséges könyvé-ből (Mogyorókerék, 1588.)

töredék-példányok segítségével sikerült meggyőzően bizonyítani.⁴ Az MTA Könyvtárának tulajdonában lévő egyetlen fennmaradt teljes példány már a mű 2. kiadása, 1588-ban Mogyorókeréken, Manlius J. nyomtatásában jelent meg (*RMNY 617*). Frankovith könyve vallásos elmélkedé-

⁴ Borsa Gedeon: Frankovith Gergely. *Comm. ex Bibl. Hist. Med.* 1956. 3. sz. 136–146.; Uő.: Manlius, Beythe, Frankovith. *Magyar Könyvszemle.* 1955. 114–117.

sek, orvostársaival folytatott viták, imádságok, egyházi énekek, valamint különböző orvosságok és gyógymódok leírásának együttese. Legfontosabb és leghírhedtebb része az ún. Serapium-kenet ismertetése, amely a középkori antidotumok és összetett orvosságok emlékét idézi. Elkészítéséhez összesen 169 alkotórész szükséges és szerzője bizonyosan hasznosnak vélte legalább 32 betegség ellen.

Stirpium Nomenclator Pannonicus címen adta ki Manlius J. Németújváron, 1583-ban az első nyomtatott, magyar nyelvű növényjegyzéket (RMNY 536), amelyben 348 növénynevet találunk. E jegyzék *Carolus Clusius: Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam (etc) című munkájához készült kiegészítésként, s még ugyanebben az évben, 1583-ban Clusius művével együtt a Plantin-nyomda kiadásában, Antwerpenben is megjelent (RMNY 538). A Nomenclatura szerzősége vitatott. Összeállításában kétségtelen Beythe István szerepe, amint ezt Clusius 1583. jan. 13-án, Bécsben kelt előszava is tanúsítja. Am a címlapok Clusiusi jelölik meg szerzőként „... authore Carolo Clusio Attrebate”.⁵ (Így csak zárójelben jegyzem meg, hogy mégis elgondolkodtató, hogyan készíthette volna egyedül a magyarul nem tudó Clusius a magyar jegyzéket?)*

A botanikai irodalom érdekes színtöltje Pécsi Lukács: *A keresztyén szűzeknek koszorúja* című, 1591-ben Nagyszombatban kiadott, leginkább erkölcs-botanikai műnek nevezhető munkája (RMNY 670). E bonyolult szimbolikájú könyv 2. fejezetében — antik örökség felelevenítéseként — 20 koszorúba illő növény florisztikai leírását, gyógyhasznainak ismertetését és finom metszésű ábráját találjuk. Frankovith könyvéhez hasonlóan Pécsi Lukács műve is a vallás-erkölcsi fejtegetések és a természettudományos ismeretközlés sajátos keveréke, de míg Frankovith-nál inkább az orvosi, addig Pécsinél inkább a vallásos tartalom dominál.⁶

Beythe András: Fives Könyv-ét 1595-ben adta ki Manlius J. Németújváron (RMNY 766). Orvostanikai mű, a második, amely magyar nyelven nyomtatásban megjelent. 275 növény gyógyhasznainak ismertetését tartalmazza, ebből azonban 185 Meliustól való átvétel, Melius nevének említése nélkül és a különben igen értékes florisztikai részek elhagyásával. A további 90 cikkelyt Mattiolustól vette át a szerző.⁷

A nyomtatott művek felsorolásánál meg kell említenünk a kalendáriumokat és csíziókat, amelyek gyakran bővelkedtek naivan előadott, primitív természettudományos és orvosi ismereteket közlő részletekben. A természettudományos ismeretközlés legalsó szintjét jelentették ugyan, mégis, nagy számuk és elterjedtségük okán fontos szerepet játszottak többek között az alapvető egészségügyi ismeretek elterjesztésében is.⁸

Ebből a szempontból különösen gazdag a Kolozsvárott, 1592-ben, ifj. Heltai Gáspár által kiadott *CISIO (RMNY 684)*, amely érvágási szabályokat, hónaponkénti csoportosításban étrendi és egészségügyi tanácsokat tartalmaz, valamint a 4 komplexióról, physiognómiai ismeretekről s a „lovak betegségekről való orvosságokról” is olvashatunk benne.

Hasonló tartalommal bír a Debrecenben 1593–95-ben Csáktornyai által kiadott *CISIO is (RMNY 741)*, amelyben még egy szép fametszetes érvágó-zodiákus figurát is találhatunk.

A természettudományok tárgykörébe tartozó magyar kifejezések megőrzésével, fogalmak értelmezésével és magyarázatával fontos szerepet játszottak a század kiadványai közül a többnyelvű

⁵ Sziprisky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. I. köt. 1819/26.

⁶ Alföldi Flatt Károly: Pécsi Lukács és botanikai műve. *Természettud. Közl.* 1900. XXXII. köt. 456–469.; Rapaics Raymund: Pécsi Lukács Koszorújának forrásműve. *Botanikai Közl.* 1931. 122.

⁷ Gombocz Endre: Beythe András füves könyvének kritikája. *Botanika Közl.* XVIII. k. 29–34.; Uő.: Melius és Beythe András. *Magyar Nyelv.* 1919. 1. sz. 28–30.

⁸ Kovács Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen, é.n.; Jakab Elek: A kalendáriumokról történeti és politikai tekintetben. *Akad. Értekezések a Tört. Tud. Köréből.* IX. 4.; Jankovich Miklós: *Értekezések a kalendáriumokról. Tud. Gyűjtemény.* 1833. II. 2–23.; Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 94–107.

szótárak, lexikonok is. Csak a legjelentősebbeket említem, a 16. század folyamán mindegyikük több kiadást ért meg.⁹

Murmelius: Lexikon-a eredetileg latin—német szójegyzék volt, magyar értelmezésekkel ellátva először Krakkóban, 1533-ban Viator nyomtatásában jelent meg. 2718 magyar szót tartalmaz (*RMNY 14*).¹⁰

Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum című munkáját Singriener adta ki 1538-ban Bécsben (*RMNY 21*). Alapját egy 1531-ben kiadott nürnbergi 5 nyelvű szótár képezte, amelyhez Pesti a magyar részt utólag készítette. Mintegy 2000 magyar szót találunk benne.

Calepinus: Dictionarium-ának 10 nyelvű, magyar értelmezésekkel ellátott változata, amely már mintegy 20—25 000 magyar szót tartalmaz, Lyonban, 1585-ben Michael nyomtatásában jelent meg. A magyar értelmezéseket Laskai Csókás Péter erdélyi református lelkész készítette (*RMNY 569*).

A magyar tudománytörténet szempontjából a legfontosabb szótár *Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Hungaricum* című munkája, amely több évvel a szerző halála után, 1590-ben Csáktornyai nyomtatásában Debrecenben jelent meg (*RMNY 642*). 101 fogalomkörbe csoportosítva, többek között 600 növény és állatnév, 250 betegségnév és ezek tömör magyarázata található e műben.¹¹ Több kéziratoss változata is fennmaradt, az 1597-es kiadás előszavából kitérünk, hogy a szótár Szikszai Fabricius Balázs Sárospatakon folytatott oktatási munkája közben keletkezett (*RMNY 802*). Ritoókné Szalay Ágnes korántsem alaptalan feltételezése szerint Szikszai szótárának megfelelő részeiben Balsarati Vitus János elveszett Chirurgiájának anyagát őrizte meg.¹²

A nyomtatott művek sorát egészítik ki, s ugyancsak a 16. század utolsó évtizedeiben keletkeztek legkorábbi *kéziratos* magyar nyelvű orvosi könyveink is.

Kiemelkedően értékes az *Ars Medica* elnevezésű kézirat. Terjedelme 450 levél, 71 levélcső. Szerzője feltehetően az erdélyi fejedelmi udvarban magas tisztséget viselő Lencsés György volt, aki 1593-ban halt meg. A kéziratnak 3 másolati példánya ismeretes, az első, címlap nélküli példány a 16. század utolsó harmadában íródott. Ezt tette közzé betűhív kiadásban Varjas Béla 1943-ban *XVI. századi magyar orvosi könyv* címen (Kolozsvár). A két másik másolati példány már későbbi időből, 1610-ből, illetve 1757-ből származik. A 6 részből álló kézirat általános orvosi kézikönyv, a korabeli gyakorlati orvoslás egészét felöleli.¹³

A másik jelentős kéziratoss mű, amelyről tudomásunk van, *Balsarati Vitus János* 4 kötetes magyar nyelvű Chirugiája, amelynek azonban ma már egyetlen példánya sem ismeretes. A kézirat megsemmisült vagy lappang. Tartalmára csupán csak következtetni tudunk, ehhez segítséget nyújt Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke, amelynek háttérében, különösen a betegségek értelmezésénél Balsarati munkája tétélezhető fel.

Ha az eddig felsoroltakhoz gondolatban még hozzávesszük az e korban keletkezett s főként a levelezésekben fennmaradt magyar nyelvű recepteket, valamint a prédikációs irodalom pestisre vonatkozó részleteit — kiragadott példaként *Károlyi Péter: Az halálról, feltámadásról és az örök életéről* 1575-ben, Debrecenben kiadott munkáját hadd említsen (*RMNY 358*) —, akkor hozzávetőleg áttekintettük a 16. századból fennmaradt magyar nyelvű, orvosi vonatkozású írásbeli emlékeket.

⁹ Melich János: *A magyar szótáriródlom*. I. Bp. 1907.

¹⁰ Szamota István: *A Murmelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból*. (a latin—magyar szópárok közzététele) Bp. 1896.

¹¹ Melich János: *Szikszai Fabricius Balázs: latin—magyar szójegyzéke 1590-ből*. Bp. 1906.

¹² Ritoókné Szalay Ágnes: Balsarati Vitus János, magyar orvosdoktor a 16. században. *Comm. Hist. Artis Med.* 78—79. (1976) 13—43.

¹³ Spielmann József: Az *Ars Medica* a XVI. századi erdélyi művelődésben. In: *A közjó szolgálaiában*. Bukarest, 1977. 39—84. (A bibliográfia az *Ars Medica*-ra vonatkozó teljes irodalmat felsorolja.)

Visszakanyarodva azonban a szűkebb értelemben vett orvosi, orvos-botanikai művekhez, anélkül, hogy részletes ismertetésüket, vagy elemzésüket megkísérelnénk, néhány közös jellemző jegyükre hívnám fel a figyelmet.¹⁴

E művek egyike sem nevezhető eredeti munkának a szó mai értelmében. A szerzők külföldi mintákat követtek, forrásként használták a Nyugat-Európában már elterjedt és hasznosnak bizonyult kézikönyveket. Melius: Herbárium-ának fő forrását Adam Lonitzer 1557-ben megjelent Kreuterbuch-ja jelentette, amelyet Melius eleinte kivonatolt, majd fordított, végül más szerzők (H. Bock, P. A. Matthiolus, L. Fuchs, Dioszkoridész stb.) írásából átvett részletekkel, valamint saját ismereteivel egészített ki.

Frankovith híres-hírhedt orvosságának már a megnevezése is — Serapium-kenet — utal a könyv középkori gyökereire, és a salernói orvosi iskola Antidotariumaira, de a Serapium-kenet testvér-receptjeit megtalálhatjuk számos korabeli, máig nagyra értékelt műben is, többek között *Matthiolus: Kreuterbuch*-jában, melyet feltehetően Frankovith is ismert. Az *Ars Medica* forrásait is feltárta a kutatás.¹⁵ Az I—II. és a IV—V. könyvben a tünettan, az elkülönítő kórisme, kórjósolat, kórszarmazás vonatkozásában a kézirat szerzője szöveghűen követi *Jean Fernel: Universa Medicina* (Párizs, 1554) című művének vonatkozó fejezeteit. A további gyógyászati és dietetikai részeket („orvosságok” és „tanúság” alcímekkel) *L. Fuchs: De curandi ratione libri VIII* (Leyden, 1548) című művéből merítette. A VI. könyv, a mérgekről szóló rész forrása *P. A. Matthiolus: Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis* című, Velencében 1554-ben kiadott műve. Pécsi Lukács könyve *Lukas Martini: Der christlichen Jungfrauen Ehrenkrantzlein* (Prága, 1581) című művének meglehetősen hű fordítása.¹⁶ A Beythe István közreműködésével készült növényjegyzék, mint tudjuk, Carolus Clusius a pannóniai flórát leíró botanikai munkájához kapcsolódik. Fiának, Beythe Andrásnak *Fives Könv-ét* pedig akár plágiumnak is nevezhetnénk, hiszen anyagát nagyrészt Melius Herbárium-ából vette át, Meliusra való hivatkozás nélkül. A hazai munkák egymásra hatását érzékelteti továbbá Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke: a növényneveknél kimutathatóan használta a Beythe-Clusius féle jegyzéket, a betegségekneveknél pedig, amint erről már szó esett, munkájának alapját feltehetően Balsarati Chirurgiája képezte.

A források feltárása, az átvételek vagy kölcsönhatások kimutatása azonban nem csökkenti e művek alapvető érdemét, nevezetesen, hogy humanista szándéktól vezérelve közérthető formában közvetítettek nélkülözhetetlen ismereteket, s hogy e művekben született meg a nem szépirodalmi jellegű magyar próza-nyelv.

A kor tudományos nyelve a latin volt. E művek magyar nyelvűsége tehát nem csupán választott forma volt, hanem tartalmi meghatározó is. Elemi, alapvető ismereteket tartalmaztak olyan formában, amely lehetővé tette, hogy a nem-orvosok is használni tudják ezeket a műveket. E könyvek alapján aligha kapunk képet a korszak orvostudományának egészéről. Az új kimagasló eredményekről (Vesalius, Ambroise Paré és mások munkásságáról) ezek a könyvek még nem szólnak, elméleti megfontolásokat sem igen tartalmaznak. Csupán az orvosláshoz, a gyógyító praxishoz szükséges gyakorlati ismereteket foglalják magukba.

A természettudományok s főként az orvosi vonatkozású irodalom terén, a szerencsésebb körülmények között élő nyugat-európai országokban már virágzó műfajok magyar nyelvű megjelenését, a magyar irodalomba való beépítését jelentik ezek a könyvek, ha szerényebb keretek között is, mégis meglehetősen sokszínűen. Az európai művelődéshez mért korszakos lemaradásunk e téren nem is a 16. század jellemzője, hanem később, a 17. század folyamán következett be.

¹⁴ Bővebben ld.: „Minden doktorságot csak ebből kérésért”. Szemelvények a XVI—XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyvéből. Vál. és az utószót írta: Sztatky Mária.; Uő.: *Magyar orvosi kézikönyvek, 16—17. század.* (Bölcsészdoktori ért. Kézirat.)

¹⁵ ld. 13. jegyzet.

¹⁶ ld. 6. jegyzet.

Nem tekinthetjük sem egymástól, sem a kortárs irodalomtól elszigetelt alkotásoknak e műveket. E könyvek szerzői nem csak neves külföldi szerzőkkel és tudósokkal, de egymással is kapcsolatban álltak, olykor baráti szálak (mint például Meliust és Beythét, vagy Beythét és Frankovithot), máskor rokoni kapcsolat (mint például Szikszai Fabricius Balázst és Balsaráti Vítus Jánost) fűzte őket össze. Tevékenységük a mindinkább decentralizálódó országban egy-egy főúri pártfogó körül kialakult szellemi központhoz kapcsolódott. Ilyen központok voltak többek között a Nádasdyak sárvári, vagy a Batthyányak németújvári udvara, melyekkel szoros kapcsolatban állott a két Beythe, Melius, Frankovith és még számos kitűnő természettudós, például Fabricius Pál, Szegedi Fraxinus Gáspár, Purkircher György és még sokan mások. A Perényiek Sárospatakon megteremtett kulturális központjához szerzőink közül Szikszai F. Balázs és Balsaráti V. János tevékenysége kapcsolódik.

A szerzők személyét vizsgálva megállapíthatjuk, többségük nem volt orvos vagy természettudós, hanem tipikus képviselője a reformáció sodrában külföldi egyetemeket (Wittenberg, Bazel stb.) megjáró többnyire egyházi értelmiségnek. Munkásságuk megoszlott a vallásos jellegű küzdelmek és elmélkedések, valamint a (mai kifejezéssel élve) ismeretterjesztő természettudományos munkák között. Ez a magatartásbeli kettősség, a reformátori és az égető gyakorlati szükségletet szolgáló természettudományos tevékenység összefonódása teljességgel megfelelt a reneszánsz-humanista indíttatású Luther—Melanchthoni-i művelődési program kettős célkitűzésének, amely a „hasznos polgártól” a humanista tudományok és művészetek ismeretén túl, a közhasznót, a „Publica utilitas”-t szolgáló gyakorlati mesterségek tudását és művelését is megkövetelte.

Gyökereik tehát a klasszikus humanista szellemiségből táplálkoztak, de a reformáció mozgalmában való részvételük meghatározó élményt jelentett. Ez nem csupán hitvitázó műveikben mutatható ki, hanem befolyásolta például a betegségről, a gyógyítás lehetőségeiről vallott nézeteiket is. Igen jól példázzák ezt, sőt az egymástól eltérő felekezetek, vallási irányok felfogását is tükrözik a szerzők pestisről vallott nézetei. Ezek ismertetése azonban már nem e dolgozat feladata.

ZUSAMMENFASSUNG

Die ersten selbständigen Werke der in ungarischer Sprache verfassten naturwissenschaftlichen und medizinischen Literatur entstanden im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts. Die Mehrheit dieser Ausgaben stammen aus dem medizinischen und medizinbotanischen Themenkreis. Der grösste Bedarf entstand auf dem Gebiet des Heilverfahrens im gemeinverständlichen, in der Muttersprache geschriebenen populärwissenschaftlichen Bücher.

Die in ungarischer Sprachen verfassten frühzeitigen medizinischen und medizin-botanischen Werke (die Bücher von Melius, Frankovith, Beythe, Péchy, Ars Medica usw.) schöpften reichlich aus den zeitgenössischen europäischen Werken, insbesondere aus den Arbeiten von A. Lonitzer, P. A. Matthiolus, L. Fuchs, J. Fernel, L. Martini und anderen. Die Verfasser der in ungarischer Sprache geschriebenen Werke wurden von den humanistischen Intentionen geleitet: die sich mit der Heilung und mit der Bewahrung der Gesundheit befassenden praktischen Kenntnisse — in je breiterem Kreise — bekannt zu machen. Die ungarische abhandelnde Prosasprache kam in diesen obenerwähnten Werken zustande.

M. SZLATKY, M. A., Ph. D.

head of department of the Semmelweis Medical Historical Library
Budapest, Török u. 12, Hungary H—1023

A MAGYAR ÁLLATORVOSLÁS SZAKIRODALMA A XV—XVI. SZÁZADBAN*

KARASSZON DÉNES

Az állatorvoslás hazai történetéről, annak egészét részleteiben is felölelni képes, mindent egységes keretbe foglaló munka még nem jelent meg nyomtatásban. Állatorvosi szakoktatásunk és állatorvosképzésünk történetéről *Thanhoffer és Kotlán* könyvében, a hazai állatorvosi szakirodalom fejlődéséről (*Magyary-*) *Kossa* állatorvosi könyvészetében olvashatunk. Az említett műveken kívül azonban csupán elszórtan, folyóiratok cikkeiben, orvostörténeti, járványtörténeti és különféle egyéb kiadványok adatai között mintegy elrejtve találjuk meg azokat az állatorvostörténeti emlékeinket, amelyek kiválogatása és rendezése után megállapíthatjuk, hogy szép számmal állnak rendelkezésre (l. függelék). Csak sajnálkozunk lehet, hogy művelődésünk történetének e sokak számára bizonyára érdekes fejezete iránt hazai körök részéről mindmostanig csekély érdeklődés nyilvánult meg. A reneszánsz és a reformáció fényénél az állatorvoslásnak, ill. az állatok betegségeinek, különösen a járványos állatbetegségek pusztításainak megvilágításával kívánjuk ezért az állatorvostörténeti kutatások jelentőségét előtérbe állítani.

A történések vitatkozhatnak azon, hogy Amerika felfedezése, a török terjeszkedés, vagy a reformáció jelenti-e az újkor kezdetét? Az orvostörténész szemüvegén keresztül nézve az eseményeket, végső fokon minden változást a járványos betegségek hatására tudunk visszavezetni. Elsősorban a pestis, a „fekete halál” volt az a „földöntúli erő”, amelynek hatására a skolasztika épülete megingott, a középkori társadalom hűbéri rendszere ledől, és a védőszentek, a papság, a nemeség, a lovagrendek tekintélye egycsapásra semmivé vált. A túlvilági igazságszolgáltatás ígését többé el nem hívó jobbágság itt e földön és azonnal, iszonyatos parasztháborúkban állt rettenetes bosszút az őket ért sérelmekért.

A pestistől Európa egyetlen országa sem maradt mentes. A nagy városok lakosságának több, mint a fele kihalt. A nagy pandémia áldozatainak számát összesen mintegy 25 millióra becsülik. A pestis félelmetes réme — bár a XIV. században tombolt a legveszettebben — Európában még a XVII. sz. utolsó harmadában is folyamatosan öldökölt, és átlagosan 10 évenként visszavisszatérve újabb és újabb járványkitörésekben decimálta földrészünk lakosságát és állatállományát, amelyet az ókori pandémiákhoz hasonlóan ezúttal sem kímélt. Ugyanakkor marhavész, veszettség, baromfivész és egyéb járványok tomboló pusztításairól is tudunk, s ezek mind hozzájárultak az emberek rettegésének fokozásához. A pestis és a marhavész útját nyomon követve látjuk, hogy e pandémiák terjedéséhez kapcsolódtak az éhínségek és a parasztháborúk. Az igájától szaba-

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

dulni akaró jobbágyiség nemcsak a papok, a nemesek és a lovagok tekintélyét, a középkori társadalom hűbéri rendszerét kívánta megdönteni, hanem a vallást is, amelyben csalódott, mert az nem volt képes ezektől a csapásoktól megszabadítani az emberiséget.

A vallás mennyei hierarchiájával együtt a skolasztika tudományos épülete is összedőlt. Ennek lerombolását hatalmas erővel segítette a syphilis, amely Európában 1495 óta szedte áldozatait. Eleinte ugyan a lovak malleusával azonosították, később önálló betegségként felismerték, ekkor azonban már a vallás, a mágia és a tudomány minden hitét, varázserejét és tanítását egyaránt megcsúfolva egyre veszedelmesebben terjeszkedett.

A hatalmában és saját hitében is megrendült klérus a tudományt, az irodalmat és a művészeteket sem tudta többé kezében tartani. Az emberiség előbb a klasszikus szellem feltámasztásától, az ókor antik műveltségének újraélesztésétől remélt szabadulást abból a pokolból, amelybe — szerinte — a középkori skolasztika taszította. Ekkor nevezték „sötétnek” az egyébként csodálatra méltóan színes és gazdag középkort, és ezért fordultak inkább az ókor szellemi örökségének tanulmányozása felé. Ehhez kapóra jött a könyvnyomtatás megindulása és az Itáliába mentett klasszikus kéziratok eredetiben történő tanulmányozásának kedvező lehetősége. E kor szellemi termékei között előkelő helyet foglal el *Zsámboki János*nak, a híres magyar humanistának egyik — azóta nagy karriert befutott — kiadványa: a neves római író *Publius Végetius Renatus* „*Mulomedicina*” c. munkájának kinyomtatása.

A reneszánsz és a humanizmus gyönyörű alkotásai mögött mégis, mindig ott látjuk ólálkodni a „halál angyalát”, a pestis és általában a járványos betegségektől, köztük a pusztító állatjárványoktól való rettegést, mint hatalmas hajtóerőt a menekülés útjának megkeresésére.

A reformáció indítékait keresve végeredményben ugyanide jutunk és ezen az alapon párhuzamot is vonhatunk a reneszánsz és a reformáció között. Miként a reneszánsz orvosai az ókori orvosok műveiben, úgy a reformátorok az ótestamentumban kerestek útmutatást a járványok borzalmaiktól való megszabadulásra.

Az ótestamentummal teljessé tett Biblia nemzeti nyelven történő megjelenítése és kézbeadása azonban a vártnál nagyobb hatást eredményezett. Az egyház védőszentekkel oltalmazott és klérussal erősített hatalmának megrendülésével együtt ugyanis az emberek világképe is megváltozott. Az egyetemek fokozatosan kivonták magukat az egyház uralma alól. A gondolkodás felszabadult és fejlődésnek indultak a természettudományok. *Vesalius* az anatómia, *Harvey* a physiologia, *Paracelsus* a gyógyítás tudományának reformátoraként vált ismertté. Jelentőségében azonban semmivel sem marad ezek mögött a botanika, a zoológia és az epidemiológia reformációja.

A reformáció a természettudományok terén közvetlenül és elsősorban eredményezte a növénytan megújítását. Ennek reformátora a karthausi szerzetesből protestánsná lett *O. Brunfels*, aki a pestis ellen ható gyógyszert keresve elégelte meg *Albertus Magnus* mágikus növénytanának képtelenségeit és látott hozzá a növények tényleges, valóságos gyógyhatásának megismeréséhez. *Brunfels*-t maga *Linné* nevezte „pater botanicae”-nek. Követői ugyancsak protestánsok és valamennyien az iatrobotanikát művelik, remélve, hogy a pestis és más járványos betegségek: az angol izzadás, a typhus, az influenza, az állatjárványok stb. ellen megfelelő gyógyszert fognak találni. *Hieronymus Bock*, *Leonhard Fuchs* a gyógynövénytan atyamesterei éppúgy protestánsok, mint *William Turner*, Anglia első növényteni szakírója, vagy *Melius Juhász Péter*, aki *Melanchthon* közvetlen tanítványaként Wittenbergből hozta Magyarországra az első magyar herbárium megírásához és a kálvinista egyház megeremtéséhez szükséges hitet és energiát.

Ide kívánczik, hogy protestáns lelkész fia volt mind *Hermann Boerhaave*, a gyógynövények gyógyhatásának nagy hirdetője, mind az ő kiváló tanítványa *Karl Linné*, a „princeps botanicorum”. A protestantizmus ugyanis, mint bármiféle miszticizmust, mágiát, babonás hitet, boszorkányságot, kabbalisztikus, ördögi praktikát elutasító, sőt elítélő tanítás a fák, füvek gyógyhatásába, mint természetes „isten” gyógymódba vetett hitet jól össze tudja egyeztetni bibliai alapokon

álló puritán felfogásával. A protestáns iatrobotanikusok Kreuterbuchjaikban és Herbáriumaikban nem tettek különbséget ember- és állatgyógyászat között. Így volt ez nálunk is, innen van, hogy hazai herbáriumaink növényi gyógyszereiket emberek és állatok betegségei ellen egyaránt ajánlják. Külön érdekessége e kérdésnek, hogy — az ótestamentumban nem lévén növényi gyógyszerekre vonatkozó előírás — a protestáns iatrobotanikusok kénytelenek voltak ókori pogány természetudósok: *Dioscurides*, *Theophrastos*, *Plinius* műveit forrásmunkaként felhasználni. Mindenütt megtaláljuk ezért megjegyzéseiket, amelyekben elutasítják az idézett műben előforduló és babonás-mágikus hatásokra vonatkozó kitételeket.

Az iatrobotanika az orvostudomány fejlődése szempontjából vakvágánynak bizonyult. Az embereket és állatokat pusztító járványos betegségeket nem sikerült a növényvilágból származó gyógyszerekkel meggyógyítani, ezért a medicina és a botanika fejlődése a későbbiekben el is vált egymástól. Érdekességgént jegyezzük csak meg, hogy a botanika önálló tudománnyá fejlesztésében a legnagyobb érdemeket az ugyancsak protestáns *Clusius* szerezte.

Mind ez ideig kevés figyelmet szenteltünk annak a nagyjelentőségű ténynek, hogy a reformáció a mágikus állattan végét is jelentette. A protestáns vallás többé nem félt a pogány állatistenek kultuszának visszatérésétől, ezért az állatokban egyszerű természeti lényeket látott. *Plinius*, *Albertus Magnus* és mások különleges képességekkel felruházott csodalényei után a zürichi protestáns orvos *Konrad Gesner* (1516–1565) tett kísérletet arra, hogy a misztikus és mágikus tanítások zagyvaságai közül kiválogassa a valóságos és az állatokat, valamint azok betegségeit a maguk természetes valójában mutassa be. Ez teljes mértékben nem sikerülhetett neki már csak azért sem, mert a „német *Plinius*” epitheton ornanst kiérdemlő kitűnő természetbúvárt ötven éves korában elragadta a pestis. Mégis, legalább a háziállatokról és azok betegségeiről készített természethű leírásai nagy mértékben járultak hozzá az állattan megújulásához.

Életrajzírói ugyan szemére vetik *Gesner*nek, hogy ő műveiben sok fantasztériát is felelevenített. Az igazság ezzel szemben az, hogy *Gesner* kritika tárgyává tette *Plinius*, *Albertus Magnus* és mások mágikus tanításait, így kaptak helyet „*Historia Animalium*”-ában az állatok életmódjára, fejlődésére, szokásaira, valamint betegségeire vonatkozó ismeretek. *Gesner* művének népszerűségét nagyban elősegítették a *Zwingliről* is képet készítő *Hans Asper* híres zürichi protestáns festő gyönyörű fametszetei, amelyek a XVIII. sz.-ig nálunk is közkezen forogva az emberek figyelmét a létező állatok valóságos tulajdonságainak jobb megismerése felé terelték.

Gesner doktor, orvos lévén, mint fentebb említettük, külön figyelmet szentelt az állatok betegségeinek megismerésére. Ez irányú működésének jelentősége mégis eltörlőpül kortársa, a veronai olasz orvos *Girolamo Fracastoro* hatása mellett.

Fracastoro nem volt protestáns. Ő a protestantizmussal csak a tridenti zsinaton találkozott, ahol mint *III. Pál* pápa udvari orvosa, a zsinat egyik hivatalos orvosaként vett részt. A reformációnak nem vált ugyan hívévé, ő maga mégis „reformátor” lett: a járványos betegségekről alkotott fogalmaink reformátora, az epidemiológia tudományának megalapítója. *Fracastoro* a „contagium” fogalmának naturalista értelmezésével a járványos betegségek lényegéről alkotott korábbi nézetek jelentős fejlődését, a misztikus, szupranaturális, spiritualista szemlélet elutasítását érte el és ezáltal alapvető szemléletbeli változást eredményezett.

Fracastoro először 1514-ben találkozott járványos betegséggel, éspedig egy állatjárvánnyal, amely Velencében és Veronában pusztított a szarvasmarhák között. A járvány, amely Friaul felől érkezett, Franciaország és Anglia állataira is áterjedt. *Heusinger* száj- és körömfájásnak, *Lorinser* keleti marhavésznek tartja ezt a járványos betegséget, amely először hívta fel *Fracastoro* figyelmét arra, hogy a „contagium” lényegét ne természetfölötti tényezőkben, hanem itt e földön létező, egyik egyedről a másikra „per contactum”, „per fomitem” és „per distans” átvihető és szaporodni képes „fertőző anyagban” keresse. *Fracastoro*-nak a syphilis, az influenza, a pestis, a tuberkulózis, a veszettség, a kiütéses tifusz és más járványos betegségek „contagiumára” vonatkozó ké-

FÜGGELÉK

Szemelvények a magyar állatgyógyászati szakirodalom XV—XVI. századi emlékeiből

FORRÁS	A MŰ SZERZŐJE, CÍME, ELNEVEZÉSE	ÉV
<i>Nyelvemlékek</i>	Bagonyai ráolvasás	1488
	Szelestey ráolvasás	1516—1518
<i>Szótárak</i>	Calepinus	1585, 1607
	Szikszai-Fabricius B.	1590
<i>Kódexek</i>	Murmelius	1533
	Casante-könytár Corvin kódexének bejegyzése	XV. sz.
	Érdy-kódex (esztergomi, passai miscskönyv)	1512
	Peer-kódex	XVI. sz.
	Thewrewk-kódex	1531
<i>Kalendáriumok</i>	Érvágó naptár	1496
	Bencédi Székely István kalendárium	1538
	Bécsi kalendárium	1562
	Krakkói kalendárium	1571
	Regiomontanus csíziója	1575
	Kolozsvári csízió	1592
<i>Herbáriumok</i>	Melius Juhász Péter herbárium	1578
	Frankovith Gergely füveskönyve	1588
	Pétsy Lukács füveskönyve	1591
	Beythe István füveskönyve	1595
<i>Állat(ló)gyógyászatok</i>	Meister Albrant	1469
	Vegetius „Mulomedicina” c. művének Zsámboky-féle kiadása	1574
	„Babonás lóorvoslás”. Kézirat a Jankovich gyűjteményben	XVI. sz.
	Csiksomlyói kézirat	XVI. sz.
	„Mérgek marások”. Fejezet Lencsés: „Ars medica” c. művében	XVI. sz.
	Szepesszombati r. kath. plébánia lóorvoslási kézirata	XVI. sz.
	Buda város törvénykönyve	1244—1421
<i>Állategészségügyi emlékek</i>	Pápai rendelet állatok „balázsolásának” eltiltására	XV. sz.
	Bártfai ebek veszettsége ellen hozott intézkedés	1542
	Rendelet ebek agyonveretésére veszettség miatt	1577, 1586
	Marhavész Késmárkon. Genersich Keresztély beszámolója	1598
	Marhavész pusztításairól Carillo jelentése	1599
	Csikóherélésért nemesség adományozása	1599
	Boszorkányperek anyaga; egyházi és családi könyvtárak, levéltárak receptjei; Cherubini mesternek, a „magyar királyné állatorvosának” receptje; alkémista és asztrológiai művek, Paracelsus emlékek, verses mondókák stb.	XV—XVI. sz.

sőbbi megfigyelései már mind e járványos szarvasmarhabetegség tanulmányozása során szerzett tapasztalataira épültek. Ennek lett eredménye, hogy 1546-ban kiadott „De contagione et contagiosis morbis et eorum curatione Libri III”. c. művében már határozottan kijelentette, hogy a kontágium specifikus, vagyis egyesek csak a növényeket, mások csak az állatokat, ill. egyes állatfajokat, ismét mások csak az embereket, közelebről férfiakat, nőket, gyermekeket képesek megtámadni.

Állatorvostörténeti szempontból külön figyelmet érdemel, hogy *Fracastoro* a szifiliszről írott nagyszerű tankölteménye mellett a vadászkutyák betegségeiről is írt verset „De curatione canum venaticorum” címmel. Bár ezzel korántsem ért el oly átütő sikert, mint *Syphilis* pajzán kalandjainak és keserves bűnhődésének történetével, mégis jelentős, hogy a kutyák betegségei kapcsán is kifejtette a kontágiumok természetéről alkotott fentebb ismertetett elveit.

I R O D A L O M

- Adami, P.: *Untersuchung u. Geschichte der Viehseuchen*. Wien, 1782.
 —: *Bibliotheca loimica*. Vindobonae, 1784.
 Allen, J. W.: *A history of political thought in the 16th century*. 3rd ed. London, 1952.
 Arányi E.: *Fertőző betegségek Magyarországon 1600–1650*. Budapest, 1911.
 Baron F. (ed.): *Beitr. z. Geschichte des Humanismus im Zeitalter der Reformation*. München, 1978.
 Burnet, M.: *Natural history of infectious disease*. Cambridge, 1953.
 Cornford F. M.: *From religion to philosophy*. New York, 1957.
 Dickens, A. G.: *Reformation and society*. London, 1966.
 Eichbaum, F.: *Grundriss der Geschichte der Tierheilkunde*. Berlin, 1885.
 Fleming, G.: *Animal plagues*. Their history, nature and prevention. London, 1871.
 Fracastoro, G.: De contagione et contagiosis morbis. Cum autografo Fracastoriano, in: *La contr. evist. della tubercolosi*. VII. Congr. Internat. Roma. Pisa, 1911.
 Fröhner, R.: *Kulturgeschichte der Tierheilkunde*. I—III. Konstanz, 1954.
 Haeser, H.: *Bibliotheca epidemiographica sive catalogus librorum de historia morborum epidemicorum tam generali quam speciali conscriptum*. Jena, 1843.
 — *Lehrb. d. Geschichte der Medizin u. d. epid. Krkhtn*. I—III. Jena, 1875.
 Hanhart, J.: *Conrad Gessner*. Winterthur, 1834.
 Hecker, J. F. C.: *Der schwarze Tod im vierzehnten Jahrhundert*. Berlin, 1832.
 Hirsch, A. *Hdb. d. historisch-geographischen Pathologie*. Stuttgart, 1883.
 Holl, K.: *The cultural significance of the reformation*. New York, 1959.
 Hutyra, F. — Marek, J.: *Die orientalische Rinderpest*. Jena, 1916.
 Karasszon D.: A budapesti Állatorvostud. Egyetem könyvtárának XVI. sz.-i emlékei és azok állatorvostört. jelentősége. *Állatorvostud. Egyet. Évkönyve*, Budapest, 1976. pp. 39—47.
 —: *Wechselbeziehungen zwischen Religion, Naturwissenschaft u. Tierheilkunde im Zeitalter der Reformation*. (Előadás a Halle-Wittenbergi Luther Márton Egyetemen tartott Luther Symposiumon. Halle, 1983.)
 Kotlán S.: *A magyar állatorvosképzés története*. Budapest, 1941.
 Leclainche, E.: *Histoire de la médecine vétérinaire*. Toulouse, 1936.
 Mackinnon, J.: *The origines of the reformation*. London, 1939.
 (Magyary-) Kossa Gy.: *Magyar állatorvosi könyvészet 1472—1904*. Budapest, 1904.
 —: *Magyar orvosi emlékek*. I—IV. Budapest, 1929—1940.
 Melich J.: *Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből*. Budapest, 1902.
 —: *Szikszaí—Fabricius B. latin—magyar szójegyzéke 1590-ből*. Budapest, 1906.
 Paulet, F.: *Recherches historiques et physiques sur les maladies épizootiques*. I—II. Paris, 1775.
 Postolka, A.: *Geschichte der Periode der empirischen Tierheilkunde*. Wien, 1885.
 Rigler G.: *Közegészségtan és a fertőző betegségek*. Kolozsvár, 1910.
 Röhl M. F.: *Az állati járványok*. Ford. Rózsahegyi A. Budapest, 1882.

- Sacrosanctum consilium Tridentinum*. Bruxellis, 1639.
Schnurrer, F. S.: Chronik der Seuchen. Tübingen, 1823.
 Schultheisz, E.: Beitr. z. Pestliteratur d. Spätmittelalters. *Centaurus*, 1961. 7:213.
 Siebenthal, W.: *Krankheit als Folge der Sünde*. Hannover, 1950.
 Szamota I.: *A Murelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533—ból*. Budapest, 1896.
 Szumowski U.: *Az orvostudomány története*. Ford. Herczeg Á. Budapest, 1939.
 Terray P.: Pestis. In: Bókai Á., Kétli K., Korányi F.: *A belgyógyászat kézikönyve*. I. Fertőző betegségek. Budapest, 1894.
 Thanoffer L.: *Az állatorvosi tudomány és állatorvosi Tanintézetünk története*. Budapest, 1888.
 Winslow, Ch—E. A.: *The conquest of epidemic disease. A chapter in the history of ideas*. Madison, 1980.

ZUSAMMENFASSUNG

Die im 15—16. Jh. entstandene, heimatliche, veterinäre Fachliteratur durchstudierend, können wir behaupten, daß — am Ende des Mittelalters — die unter Menschen und Tieren wütenden Infektionskrankheiten, diejenige waren, die — unter anderen — den religiösen Glauben erschütternd, riesige, gesellschaftliche Veränderungen ergeben haben.

Mit dem Gebäude der Scholastik brach auch das mittelalterliche Weltbild zusammen. Das ruft hoffnungsvolle Interesse der Menschen, einerseits für die Renaissance, andererseits für die Reformation wach. Die Reformation bedeutet — nach medizinhistorischer Anschauung — auch die Geburt der Iatrobotanik und der wissenschaftlichen Tierheilkunde. Darin spielen die Tierepidemien eine bedeutende Rolle.

Mit der das Denken befreienden Wirkung der Reformation zusammenhängend, kamen die — auf naturwissenschaftlichen Gründen liegenden — epidemiologischen Beobachtungen zur Geltung, denen die Bestimmung des Begriffs „contagium“ und die Geburt der Epidemiologie zu danken ist.

Darin spielten die Tierepidemien auch eine bedeutende Rolle, dessen Studierung zur Erkennung des infektiösen Ursprungs der Epidemien führte. Diess alles unterstreichen nachdrücklich die Bedeutung der Zusammenhänge und Wechselwirkungen der Zeit der Reformation, mit den medizinhistorischen und veterinärhistorischen Ereignissen, besonders mit den Epidemien.

D. KARASSZON, Dr. med. vet. C. SC.
 vice president of the Hungarian Society for
 the History of Medicine
 Budapest, Szamuely u. 37/c, Hungary H—1093

(GYÓGY)NÖVÉNYISMERETÜNK A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ KORÁBAN*

GRYNAEUS TAMÁS

A füveskönyvek sora az antik szerzők — *Plinius Historia naturalis*-a és *Dioszkoridész* — műveinek kiadásával kezdődött. Az első latin—német nyelvű füveskönyv Mainzban, 1484-ben jelent meg Peter *Schoeffer* tollából. Ezt gyorsan követte a többi¹: egy év múlva — az utóbb sok kiadást megért — *Ortus sanitatis*, majd a *Herbolarium*, 1510-ben pedig *Strabo* 700 évvel azelőtt íródott *Hortulus*-a látott nyomdafestéket.² Buda elfoglalása után egy évvel jelent meg Leonhardus *Fuchs*-*ius Commentarius de stirpium historia* c. műve (1542), majd nem sokkal ezután *Lonicerus* (1557) és *Matthiolus* munkája (1565). Ez utóbbiak már szoros kapcsolatban vannak a magyarországi füveskönyvekkel, mert az — ilyen európai előzmények után aránylag későn — 1578-ban Kolozsvárott megjelent *Herbarium szerzőjéről*, *Melius Juhász Péter*-ről feltételezik, hogy forrásai, előképei éppen *Lonicerus* és *Matthiolus* lehettek³.

A füveskönyvek európai divatja tehát Magyarországra is elérkezett. A „divat” szót jó értelemben is használtam: nyilvánvalóan valamilyen *igényt* elégített ki. Milyen igényt és milyen mértékben? Szabó T. Attila jóindulatú számítása szerint *Melius Juhász Péter* műve 1000 példányban jelenhetett meg⁴. Tételezzük fel, hogy ez az igen nagy szám reális. Ha magunk elé képzeljük a korabeli Magyarországot számtalan apró falujával, feltéve továbbá, hogy ez az ezer példány egyenletesen oszlott el az ország területén — ami nyilván nem így volt, márcsak a hódoltsági terület miatt sem — ha ehhez még hozzávesszük a korabeli írni-olvasni tudást, akkor rögtön kiderül, hogy ebből az ezer példányból mi jutott és kinek jutott. Valójában csak egy igen vékony réteg igényét elégíthette ki, s azt sem hiánytalanul, amit a kéziratban terjedt *Melius* másolatok nagy száma is bizonyít⁵. Ennek a vékony, írni-olvasni tudó rétegnek, a papok-prédikátorok-tanítók rendjének igényét, a medicina pastoralis szükségleteit elégíthette ki úgy-ahogy *Melius* műve. Kis túlzással úgy is mondhatnók: ez volt a korabeli „hivatalos” (gyógy)növényismeret.

A filológusok szeretik megrajzolni a herbariumok családfáját, melyik honnan származott, milyen forrásokból táplálkozott. Ez nem csupán öncélú filológiai egybevetés hanem fontos kultúrtörténeti összefüggésekre mutathat rá. *Melius* külföldi mintáit már említettük — ezekre ő is hivatkozik munkájában —, de mi volt közvetlenebb, hazai éltető és sarjasztó környezete? Szabó T. Attila és *Botta István*⁶ tanulmányából tudjuk, hogy *Melius* egyik hazai mestere — és patrónusa — az itáliai reneszánsz egyetemeken tanult, és komoly orvos-botanikai ismeretekkel rendelkező

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Schreiber, W. L.: *Die Kräuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts*. München, 1924.

² Walahfrid von der Reichenau (= Strabo): *Hortulus* (Gedichte über die Kräuter seines Klostersgartens vom Jahre 827). Ed. Th. Keller, Reichenau, 1974. (Az 1510-i bécsi facsimiléje).

³ Gulyás Pál: *Melius Péter Herbariumának címkéjéről*. *M. Könyvszemle* 36 (1929) 1—8.

⁴ Szabó T. Attila *Melius Péter: Herbarium*. Kriterion, 1978.

⁵ Uo.

⁶ *Botta István: Melius Péter ifjúsága*. Budapest, 1978.

A MAGYAR ÉS AZ EU

Magyar szójegyzékek, füveskönyvek	Magyar növénynevek száma
1375—85 Soproni Szójegyzék (töredék)	30
1400—10 Schlägli-Szójegyzék	189
15. sz. v. Besztercei szójegyzék	144
15. sz. v. Casanate glosszák	83
1487 Gyöngyösi Szótártöredék	64
1520—30 Herbarium glosszák (1491. kiad.)	126
Ortus san. glosszák (1517. kiad.)	218
1533 Murmelius f. Szójegyzék	137
16. sz. e. f. Kolozsvári glosszák	124
16. sz. m. f. Fuchsius glosszák (Szeged)	245
16. sz. m. f. Fuchsius g. (Nyitra m; Holuby)	?
16. sz. Dorstenius glosszák	228
1578 Melius: Herbarium	1236
1583 Clusius: Rar. st. historia	
1584 Clusius—St. Beythe: St. nomencl. Pann.	
1590 Szikszai—Fabricius: Dictionarium	455
1591 Pécsi Lukács: Az keresztyén . . .	20
16. sz. v. (Szabó T. Attila)	185
1595 Beythe A.: Fives könyv (Melius)	275
1656 Kájoni J. kézirat (Melius, Beythe)	244
1718 Zay Anna: Orvos könyv	
18. sz. m. h. frater Cyprianus herb. (kézirat)	
1792 Nedilicz Vályi M. (< Melius)	

RÓPAI FÜVESKÖNYVEK*

Európai és magyarországi csemények	Európai füveskönyvek
	827, Reichenau. Strabo: Hortulus (kézirat)
1466 Gutenberg	1469, Velence. Plinius: Hist. nat.
	1478 Dioszkoridész: De materia medica
	1484, Mainz. P. Schoeffer: Herbarium (lat. — nem.)
	1485, Mainz. Ortus sanitatis (I. kiad.)
1492	1491 Herbolarium Vincentinae
	1493, Róma Herbarium Apulei Platonici
	1510, Bécs Strabo: Hortulus
	1532, Strassbg. Brunfels: Herbarium
	1539, Strassbg. H. Bock (= Tragus): New Kreuterbuch
1541 Sylvester J.	1540, Frankfurt. Dorsteinus: Botanicon
Újszöv. ford.	1542, Basel. L. Fuchsius: Commentarius
1543 Kopernikusz	1554, Velence Matthiolus: Commentarii
	1555, Frankfut. Lonicerus: Historia natural.
16. sz. m. f. C. Fraxinus mű- kódése	
	1588, Frankfurt. Tabernaemontanus: Neuw Kreuterbuch
1590 Vizsolyi biblia Dictio- narium	
	1644 Theophrasztosz latin ny. kiadása (Historia plantarum)
1735 Linné: syst. nat.	

Szegedi Kőrös Gáspár, humanista nevén Casparus Fraxinus, Nádasdy Tamás sárvári udvari orvosa volt. Clusius kísérője, munka- és szerzőtársa: Beythe István Meliusnak diáktársa; az 1590-ben megjelent szótár szerzője, Szikszai-Fabricius Balázs reformátor pedig Melius tanártársa volt. Ha föl is tételezzük, hogy műve formáját, beosztását, javallatait többé-kevésbé Lonicerusból és Matthiolus művéből merítette Melius, egy dolgot azonban *biztosan nem* merített, nem *meríthetett* e nagy, nyugati mesterek munkájából: — a kisszámú fordításnév (tükörszó) kivételével — a magyar növényneveket. Vizsgáljuk meg ezek tanulságait!

Melius művében 275 faj leírásában összesen 1236 magyar növénynév szerepel, tehát minden növénynek kb. 3—5 szinonimáját adja meg. (Most ezek helytálló voltát nem vizsgáljuk: ő akkor így tudta.) Időrendben visszafelé haladva: *Dorstenius Botanicon*-jának 16. századi glosszált magyarországi példányában 228 magyar növénynevet⁷, L. Fuchsius említett művének a szegedalsóvárosi ferencesek birtokában volt példányában 245 kézzel beírt magyar növénynevet találunk (16. sz. második fele)⁸. Egy másik Fuchsius-példány Nyitra megyében került elő, ennek magyar növénynevei kb. 80%-ban megegyeznek a Szegeden beírtakkal⁹. Nyilván mindkét — térben egymástól távol lévő — glosszator azonos forrásból: a népi növényismeretből merített. Az *Ortus sanitatis* 1517. évi kiadásának is ismerjük egy glosszált példányát, ebben 218 magyar növénynév található¹⁰. A 15. és 16. század fordulójára érve a kézírásos művek következnek: az ún. *Casanate corvinában* 83¹¹, az ezeknél valamivel korábbi *gyöngyösi latin—magyar szójegyzék*-ben 64 magyar növénynevet olvashatunk¹².

Tovább haladva időben visszafelé, már az első, említett nyugati füveskönyvek *előtti* időszakba érkezünk, s a nagy szójegyzékek közül — rövidség kedvéért — csak kettőt idézünk. A *besztercei szószedetben*¹³ (15. sz. vége) 144, az ún. *Schlägli-szójegyzék*-ben¹⁴ (1420—1433) pedig 189 a magyar növénynevek száma. Még egy századdal korábbi, Nagy Lajos idejéből való (1375—1385) a töredékesen megmaradt *soproni latin—magyar szójegyzék*¹⁵, s még ebben is 30 magyar növénynevet találhatunk. Ez az utóbb említett három szójegyzék: a besztercei, Schlägli és a soproni már a legelső füveskönyvek előtt készült, tehát a Kräuterbuchok nem hathattak rájuk, nem lehettek mintáik. Nem is növénytani vagy éppen orvos-botanikai céllal készültek, hanem a mindennapi, gyakorlati nyelvhasználat elemeit őrizték meg, ezért mutatják jól a Melius előtti, nem „hivatalos” növényismeretet. Még ennél is tovább mehetünk: a magyar írásbeliség első három századában keletkezett oklevelek, összeírások, határjárások, nyelvemlékeink és nem utolsósorban helyneveink¹⁶ igen sok, eddigi adatgyűjtésem szerint 56 növénynevet őriztek meg, ezekből 21 lágyszárú növény.

Ez tehát az a forrás, ahonnan Melius magyar növénynevei származnak. S hogy ez milyen gazdag forrás, azt hadd illusztráljam három példával. A fentemlített Árpád-kori forrásokból előkerült növénynevek olyan nagy számúak, hogy segítségükkel — remélem — könnyen megrajzolható lesz

⁷ Toldy Ferenc: Egy XVI. századbéli növénytani névtár. *MTA Érték. Ny. és Széptud. köréből* II/7, (1871), 65—77.

⁸ Iványi Béla: Régi magyar növénynevek. *M. Nyelv* 7 (1935) 172.

⁹ Holuby József: Magyar növénynevek. *Term. tud. Közl.* 4 (1872) 400.

¹⁰ Erneyi József — Jakubovich Emil: Két természetrajzi szójegyzék. *M. Nyelv.* 11, (1915) 37—39, 80—83, 131—135.

¹¹ Schönherr Gyula: A római Casanate könyvtár Korvin-kódexe. *M. Könyvszemle* 12 (1904) 435.

¹² Melich János: *A gyöngyösi latin—magyar szótártöredék*. Budapest, 1898.

¹³ Finály Henrik: *A besztercei szószedet*. Budapest, 1892.

¹⁴ Szamota István: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. sz. első negyedéből*. A schlägli Hortularium gloszszái. Budapest, 1894.

¹⁵ Házi Jenő: A soproni latin—magyar szójegyzék. *M. Nyelv* 20 (1924) 149.

¹⁶ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, 1963.

Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I.—III. Budapest, 1891—2.

majd e korszak növényföldrajzi térképe¹⁷ Egy-egy fajra vonatkozó adatok is igen bőségesek: Árpád-kori forrásokban eddig 31 [!]-féle körte nevét találtam meg (apró-, veres-, kalamár-, keselyű-, remete-, csákány-, csonka-, kőben álló-, gyakor-, farkasakasztó-, gyöngyös-, édes-, ikres-, árpávalérő körtvély stb.)¹⁸. Másutt is ugyanevvel a fajtagazdagsággal találkozunk. *Diószegi Vilmos* írja — *Vámbery* és *Almási* nyomán —,¹⁹ hogy egy, a századfordulón élt és társadalmi-gazdasági szempontból a honfoglaló magyarsággal analógiába állítható átlagos kirgiz pásztor 125, állatai takarmányozására szolgáló növényt ismer. 125 takarmánynövény — és akkor még hol vannak az emberi táplálékot adó növények, a festő-, gyógy-, rost- és mérgező növények?! Egyébként is nyilvánvaló, hogy a nomád pásztorok állatállományának élete, jóléte függött a növények vegetációs periódusát követő, szigorúan szabott legeltetési rendtől.

Remélhetőleg sikerült érzékeltetnem, mennyire elhibázott és téves az az iskolás tétel, mely szerint az élet és a világ felé forduló reneszánsz nyitotta meg az utat a természettudományok, köztük a növénytan fejlődése előtt. A növénynevek, növényismeret az emberi kultúrának csak kicsi, de nem jelentéktelen része. (*Lévi-Strauss* a kultúra-teremtés egyik legfontosabb lépésének éppen azt tartja, amikor az ember környezete élő világát valamilyen rendszerbe igyekszik foglalni.) A magyar növénynevek vizsgálatából láthattuk, hogy *Melius* a sok mindenféleképpen kikiáltott középkor gazdag eredményeit összegezhette. Nem volt szükség — mint egyik nyelvészünk állítja²⁰ — valamiféle „korai nyelvújításra”, mert a fogalmi rendszer készen állott, de nem volt szükség nagymértékű „felülről alászállásra” sem, mert az ismeretanyag igen bőséges volt. (Korai növényneveink között igen kicsi a latin vagy görög eredetűek száma, német eredetű meg egyáltalán nincs!)²¹ A legelső magyar Herbárium tehát egyúttal ennek a műfajnak csúcspontja is: a *Melius* utáni szerzők művei — mint *Szabó T. Attila* írja — „az európai fejlődés élvonalából érezhetően lemaradnak”, újat nem adnak; *Meliust* másolják, kivonatolják, ismétlik: egy önmagát túlélt műfaj korszerűtlen képviselői. Ez jól látható a *Melius*-epigonok műveiben szereplő növénynevek számából is (*Szikszai*—*Fabriczius*, *Beythe A.*, *Kájoni*, *Nediliczi Vályi M.* — l. táblázat).

A középkori helynevekben, oklevelekben írásba foglaldott honfoglaláskori tudásanyag tovább élt a glosszák-, tematikus szójegyzékekben és *Melius*—*Clusius*—*Beythe* műveiben teljesedett ki. Mindegyik az előzőre épített, legföljebb azt gazdagította, finomította, rendszerezte. Míg azonban *Melius* Herbáriuma *lezárja* az előző nagy korszakot, addig *Carolus Clusius* és magyar munkatársa, *Beythe István* botanikai és flóraművei már annak a korszaknak előfutárai, melyet majd *Linné* *Systema naturae*-ja zár le 1735-ben, de ez már kívül esik vizsgáldásunk keretén.

¹⁷Készülő munkámban.

¹⁸ Futólagos vizsgáldatom szerint a mai városi értelmiségiek (pomologus szakemberek kivételével) 3—6 körtefajt tudnak felsorolni. Ezzel szembeállítható, és az Árpád-kori fajtagazdagságot jól értelmezi *A. Borza*: *Soiurile de pere cultivate in R. P. R. (Studii si cercetari de agronomie [Cluj] XIII. [1962] 163—215.) tanulmánya, melyben Erdélyből és Moldvából 58-féle magyar körtenevet ill. körtefaj ismeretét sorolja fel. Ugyanílyen nagy fajtagazdagságról ír *Andrásfalvy Bertalan* is a sárközi ártéri gyümölcsstermesztéssel kapcsolatban. (*A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi történeti füzetek*, 6. sz. Budapest, 1973.)*

¹⁹ *Ethnographia* 63, (1952) 310.

²⁰ *Barlay Szabolcs*: A *Clusius*nál található magyar növénynevek kérdése. *M. Nyelv* 44 (1948) 69—72, 151—153. és 45 (1949) 91—93.

²¹ *Grynaeus Tamás* — *Papp József*: Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15—17. sz. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 9—10 p. 41.

* A táblázatban szereplő művek elemzése, bibliográfiai adatai *Szabó T. Attila* (1978) és *Grynaeus T.* — *Papp J.* (1977) idézett munkáiban található.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser revidierte den Ursprung der ungarischen Pflanzennamen, im 1578 publizierten, ersten ungarischen Kräuterbuch (Péter Melius: Herbarium). Es beweist, dass Melius diese Namen keineswegs von seinen Vorbildern, — Matthiolus und Lonicerus — übernehmen konnte. Es war auch nicht nötig, weil der Begriff — und Wortvorrat fertig stand: das fasste zusammen und systematisierte Melius.

Chronologisch erwähnt er folgende Argumente und Dokumente:

Das Dasein des Tierbestandes der nomadischen Grosstierhalter, hängt von der gründlichen Kenntnis der Pflanzen, und seinen Vegetationsperioden ab. (Seine reiche, vegetabilische Kenntnisse beweisen auch die, im 19. Jh., bei Nomaden verrichtete Forschungen.)

In den Ortsnamen, Flurbesichtigungen und Registrierungen der Árpádenzeit (bis 1301), wurden sehr viele (56) Pflanzenartnamen bewahrt, darunter auch der Artreichtum auffalend ist. (Das veranschaulicht er auf dem Beispiel der Birne: die erwähnte Quellen bewahrten der Name von 31 Birnenarten.)

In den Fragmenten der sogenannten Ödenburger (vom Ende des 14. Jhs.), Schlägler (von Anfang des 15. Jhs.) und Bistritzer (vom Ende des 15. Jhs.), handschriftlichen Glossarien befinden sich 30, 189, beziehungsweise 144 ungarische Pflanzennamen.

Alle drei Werke entstanden vor der Erscheinung der ersten Kräuterbücher, aus keinem botanischen oder ärztlich-botanischen Ziel, sondern sie bewahrten die Elemente des alltäglichen Sprachgebrauchs.

Das Wörterbuchfragment von Gyöngyös (1487) enthält 64, die sogenannte „Casanate-Corvina“ 83, (vom Ende des 15. Jhs.), das „Ortus sanitatis“ 218 (um 1520—1530), L. Fuchsius's Werk 245 (2. Hälfte des 16. Jhs.), ungarische Pflanzennamen. Diese reiche, gemeinsprachliche (völkische) Kenntnis der Pflanzenwelt, organisierte und schrieb der Verfasser des ersten ungarischen Kräuterbuches ab.

T. GRYNÆUS, M.D., C. SC.
neurologist

Budapest, Szécher út 76., Hungary H—1021

ORVOSI KERTEK MAGYARORSZÁGON A XVI. SZÁZADBAN*

STIRLING JÁNOS

AXVI. század az európai kertkultúra nagy választóvonalára, ami azt jelenti, hogy jellegét alapvetően két, egymástól élesen elhatárolható hagyomány határozza meg.

Az egyik a középkorra vezethető vissza, egyrészt amiatt, hogy a kolostori és a világi kertek architektikus tagolásának továbbélése¹ tapasztalható a kor kertjeiben is, másrészt azért, mert a *Capitulare de villis* néven ismert karoling kori királyi rendelkezés² szigorúan előírt növényei még mindig a kertek fő növényanyagát teszik ki. A másik hagyomány abban foglalható össze, hogy a fellendülő kereskedelmi utazások hatására megindul egy olyan törekvés, ami a különleges növényritkaságok megismerését és tudományos vizsgálatát tűzi ki célul.³ Ez a tendencia egyúttal a botanikai és kertészeti szemlélet megújulását is eredményezi, mely különösen az orvosbotanikai szakirodalomban követhető szemléletesen. Nem lehet véletlen tehát, hogy a XVI. század európai orvosbotanikai szakirodalmának hirtelen fellendülése, a megjelenő művek nagy száma, az illusztrációk színvonalának javulása,⁴ valamint a kertészet tudományos művelésének újjászületése egybeesik. Az orvosbotanikai munkák — noha nagy részben antik szerzők kommentárjai⁵ — olyan tartalommal bővülnek, amely mögött feltételeznünk kell a kertészeti empiria meglétét is.⁶ Például Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtárának inventáriumában⁷ olyan szerzők művei szerepelnek, amelyek kertészeti munkák is, és ez egyben azt is jelenti, hogy a könyvtár tulajdonosa is érdeklődött a kertészet iránt.

E dolgozat keretében nincs mód arra, hogy a jelentősebb kertészeti szempontból is figyelemreméltó műveket felsoroljuk,⁸ csupán utalunk arra, hogy Magyarországon az ilyen jellegű könyvek csak később, a XVII. század közepétől kezdenek megjelenni.⁹ Ennek ellenére természetesen

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Ormos, I.: *A kerttervezés története és gyakorlata*. Bp. 1967. 41—60.

² Meyer E. H. F.: *Geschichte der Botanik*. Königsberg, 1856. 401—410.

³ Kraus, Gregor: *Geschichte der Pflanzeneinführungen in die europäischen Botanischen Gärten*, Leipzig, 1894. — Wein, K.: Deutschlands Gartenpflanzen um die Mitte des 16. Jahrhunderts. *Beihefte zum Botanischen Centralblatt*, 1914, Bd. 31/3. 463—555.

⁴ Nissen, Klaus: *Die botanische Buchillustration*. Stuttgart, 1952.

⁵ Pl. Brunfels, Cordus, Matthiolus et al. művei

⁶ Ez különösen P. de Crescentiis *Opus ruralium commodorum* c. művében érezhető. Vö. Meyer i. m. IV. köt. 138. skk. Ld. még Brunfels, O.: *Herbarum vivae icones*. 1538. — Fischer, H. *Mittelalterliche Pflanzenkunde*. München, 1929, 157—184.

⁷ Tóth I. Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 1979. 272—284.

⁸ Részletes felsorolását l. Arber Ágnes: *Herbals. Their origin and evolution. A chapter in the history of botany*, 1470—1670. Cambridge 1912. — Amherst, Alicia: *Bibliogr. of works on gardening*. Repr. from the second ed. *A history of gardening in England*. London, 1896.

⁹ Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat, 1664, Bécs, 1667. *Melius Péter Herbáriuma (1578)* ugyan sok kertészeti utalást tartalmaz, de művét nem tekinthetjük tisztán kertészeti munkának.

Magyarországra is eljutottak a fontosabb orvosbotanikai, kertészeti művek, amint ezt az előbbi példából is és hasonló inventáriumokból is látjuk.¹⁰ Nem maradt fenn magyarországi kertészeti tervrajz vagy alaprajz,¹¹ de az összeírások és levelezések gazdag anyagából így is rekonstruálható a magyar kert a XVI. század közepétől.¹²

Szükséges az orvosi kert fogalmának a definiálása ahhoz, hogy a kertművelésnek erről a tudománytörténetileg igen mostohán vizsgált területéről áttekintő képet rajzolhassunk. *Konrad Gesner* a németországi kertekkel foglalkozó munkájában¹³ ötféle kertípust ismertet. Meghatározása szerint az orvosi kert olyan létesítmény, ahol az orvosok és gyógyszerészek nemcsak kerti, hanem mindenféle vadon termő és idegen növényeket is nevelnek, hogy azok részeitől az embereknek orvosságot készítsenek.¹⁴ E meghatározásban fontos szerepet kap a kert tulajdonosa. Magyarországi vonatkozásban ez a meghatározás nem alkalmazható, mert hazánkban az ilyen célra rendelt kertek egy kivételével¹⁵ nem orvos tulajdonában voltak. Ez bizonyára a hazai orvospérezés hiányával is összefügg.

Gesner további meghatározásában vannak olyan kertek is, ahol a gyógynövények mellett főként ritka növényeket is termesztettek, amelyek a természet csodálatára és vizsgálatára indítanak.¹⁶ Ezeket mai néven *botanikus kerteknek* nevezhetnénk.

A meghatározást figyelembe véve, a magyarországi sajátosságokat is szem előtt tartva, a továbbiakban orvosi kertnek nevezem azokat a kerteket, amelyekben a növények arra a célra lettek telepítve, hogy feldolgozásuk után gyógyszerként vagy kozmetikumként kerüljenek alkalmazásra, függetlenül attól, hogy a kert tulajdonosa orvos-e vagy sem.

Forrásainkban az ilyen célú kertek legtöbbször „füves kert” néven szerepelnek.¹⁷ Az elnevezés valószínűleg összefüggésben lehet azzal, hogy gyógynövényneveink nagy részében a „fű” szó mint a szóösszetétel utótagja szerepel. Néhány példa: székfű, bajfű, esketőfű, örvényfű, kakukkfű, feketefű, szaporafű, ezerjófű, sebkötőfű stb.¹⁸ A XVI. századi források másik, hasonló elnevezésű kerttípusa, az ún. „füvelőkert” viszont a takarmánynyerésre szolgáló kaszálókertet jelenti,¹⁹ így ez a név nem tévesztendő össze a „füves kert”-tel.

A korszak magyar kertjeit vizsgálva feltűnik, hogy a kertek több részre tagolódnak és az egyes kerti növények elhelyezése, illetve a kerti kompozíció tekintetében átfedések is lehetségesek. Így például díszkerti elemek megjelenhetnek gyümölcsösben,²⁰ a gyógynövényes ágyakat nyírott sövény szegélyezheti,²¹ vagy a zöldséges ültetvényeket lugas határolhatja²² virágokkal kiegészítve.²³

¹⁰ Sitte Alfred: Gróf Nádasdi Ferenc művei és könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 1902, 146–158. — Országos Levéltár (OL) Urbaria et Conscriptioes (U et C) 78. fasc. 7. Somló, 1594: „Egy herbariumos könyv Joannes Ruelly . . .”

¹¹ Takáts Sándor kéziratos anyaga (Piarista Közp. Levéltár, jelzete: V 379. sztl. fol.)

¹² OL Magyar Kamara Archivuma U et C. jelzete: E 156.

¹³ *Horti Germaniae*, (Tiguri, 1560.) megjelent Valerius Cordus *Historia Plantarum* (1561.) c. művében

¹⁴ Idézi: Rapaics Rajmund: *A magyarság virágai*, 220.

¹⁵ Gombocz Endre: *A magyar botanika története*, Bp. 1936, 81.

¹⁶ Rapaics R. i: m. 221.

¹⁷ PKL V 379. 13. fol.

¹⁸ L. még *Régi magyar glosszárium* (Bp. 1984.) 255–258.

¹⁹ PKL V 379 sztl. fol.

²⁰ Ez még a XVII. században is megmarad. L. Lippai J. *Posoni kert* c. művének Gyümölcsös kert c. részében.

²¹ OL U et C. 148. fasc. Fejérház in oppido Huszt; 123. fasc. 2. 1684 uott.; PKL V 379. 50. fol. Apaffy-kertek

²² OL U et C. 14. fasc. 39. Fogaras 1632. *Inventarium bonorum mobilium . . . ,Vetemenies kerth . . . vagon ez kertben Egy kereszt Lugos Cirkalom formán csinált fákra . . . No. 1.*”

²³ OL U et C. 21. fasc. 8. Zboró, *Inventarium universum bonorum* (másolati kötet)

Európa más országaiban, különösen Itáliában,²⁴ az egyes kertek egymástól jobban elkülönülnek, a kertekben nagyobb szerepet kap a vízi architektúra, pl. szökőkutak formájában, a kerteket szobrok díszítik stb. Nagyjából ugyanez mondható el a főúri francia kertekről is.²⁵ A holland kertészet — különösen a városi polgárok házak közé zárt kertjei — sok eltérése ellenére is hasonlóbbnak mondható a magyar kertekhez. A kerti fényűzés a tárgyalt kor magyar kertjeire egyáltalán nem jellemző; az a Mátyás király korabeli, olasz hatásokat mutató kerti fényűzés, ami ellen Temesvári Pelbárt oly élesen kikelt, gyakorlatilag teljesen eltűnt.²⁶ Nem lehet véletlen tehát, hogy a forrásokban gyakorta előforduló „magyar módra készült kert” kifejezés éppen a XVI. század közepén tűnik fel, még olyan helyeken is, ahol a kert felosztása az európai szokást követve, a középkori hagyományra épülő és a reneszánsz kertekre általában jellemző táblás kiosztású. Legközségesebb az úgynevezett 16 táblás kert, de előfordul 8 vagy 24 táblás is.²⁷ Mindez bizonyára a rendelkezésre álló terület és a munkaerő függvényében válik érthetővé. E forma általánosnak mondható Európa-szerte, mert külföldi kertészeti teoretikusoknál²⁸ ugyanúgy előfordul, mint később nálunk, Lippay János kertészeti munkájában. A táblákat ágyakra osztották, egy-egy ágyba többnyire azonos növényt telepítettek, különösen veteményeskertek esetében.

Orvosi kertjeinkben — az ábrázolások szerint külföldön is — ez nem nevezhető általánosnak.²⁹ Az orvosi kertek gyógynövényei olyan nagy értéket képviseltek, hogy bekerítették őket.³⁰ Ezek a kerítések palánkkal vagy sövényfonással készültek, sokszor a kétféle megoldást együtt alkalmazták. Ugyanez a szőlőültetvényeket magas földsáncsal védték.³¹

A kerítések nem egy esetben közvetve a kert pusztulásához is vezettek, mert a hadművelési területeken átvonuló csapatok először a kerítést, majd a kert növényeit, fáit használták tüzelőnek. Erről panaszkodik egy beadványában Kiss Péter diák, akinek a Csallóközben levő híres sáfrányos és füves kertjeit a bekvártélyozott császári csapatok 1566-ban teljesen szétdúlták.³² Az ilyen esetek a század utolsó harmadára mindennaposak lettek, mert az összeírások vagy a teljes pusztulásról írnak vagy — különösen a XVII. század első harmadában — a kertek teljes újraterelítéséről.³³

Orvosi kerteket rendeztek be az ispotályházak közelében is. Forgách Imre és Zrinyi Kata, miután megszerezte a trencsényi uradalmat, több községben az ispotályház mellé kertet is telepített.³⁴ Bán községben például a Podmaniczky-kertnek nevezett gyümölcsösben volt a füves kert, ahol sáfrányt is termesztettek. Az itt lakó szegények ugyanazon regulák szerint éltek mint az ispotályház lakója. E szabályok szerint évente 4 alkalommal, karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor és Szent Imre napján „minden ispita három tál étket kap, bárányt, hat-hat tyúkot, 24 icce borsót, szalonnát, lisztet, 6—6 icce bort és 10—10 icce sert. Egyik tál étel mindenkor borsos és sáfrányos legyen.”³⁵ Amint az előbbi példából látható, a gyógynövényes kertben termesztették az exkluzív

²⁴ Masson, Georgina: *Italienische Gärten*. München, 1962. 60.

²⁵ Riat, Georges: *L'art des jardins*. Paris, é. n. 138—159.

²⁶ Ennek ellenére az olasz kapcsolatok e téren sem szűntek meg. L. Koppány Tibor: Francisco da Pozzo „Architectus regius” és köre. *Műemlékvédelem*, 1984/1. 1—6.

²⁷ PKL V 379 32. fol.

²⁸ De Vries, Vredeman: *Hortorum viridariumque elegantes et multiplicis formae ad architectonicae artis normam*. Antwerpen, 1583.

²⁹ Crips Francis: *Mediaeval gardens*. New York, 1979. fig. 71.

³⁰ PKL V 379 34. fol.

³¹ uo.

³² PKL V 379 42. fol.

³³ OL Urb. irregest. 4. csomó, conscriptio 1603.

³⁴ Takáts Sándor: *Magyar Nagyasszonyok*. Bp. 1926, 360.

³⁵ uo.

nak számító fűszernövényeket is, melyek közül a felvidéki, különösen bajmóci safrányt³⁶ az egykori leírások mindennél előbbrevalónak tartják. Hasonló kerteket említenek Rozsnyó mellől is, ahol a Szőlómál, Bányaalda és a Rákos lejtői még a XVII. században is tele vannak safrányos és gyümölcsös kertekkel.³⁷

Az egyetlen adatunk, amely szerint orvosi kert orvos tulajdonában volt, Pozsonyból származik. *Purkircher György* (1530—1578)³⁸ miután Wittenbergben, Padovában és Párizsban befejezi tanulmányait, Pozsonyban lakása mellett kertet rendez be,³⁹ feltehetően nagy szakértelemmel, mert Wittenbergben *Melius Péterrel* együtt botanikai tanulmányokat is folytatott, Párizsban pedig kapcsolatba került *Clusiusszal*, aki kertészeti felügyelő is volt.⁴⁰ Sajnos a kert növényeiről nem maradt felsorolás, mindössze egyről tudunk, melyet Clusius Purkircher tiszteletére *Phaseolus primus sive Purkircherianus*nak nevezett el.⁴¹

XVI. századi orvosi kertjeink növényösszetételére érdekes adatot szolgáltat Enyinghi Török Bálintné csurgói kertjének 1552-ből fennmaradt inventáriuma.⁴² *Az inventárium az alábbi növényeket sorolja fel: Lentesc lencese,*⁴³ *milium keles,*⁴⁴ *cicera rubea*⁴⁵ . . . *arbores cerasorum,*⁴⁶ *lentiscus herba bokor 3,*⁴⁷ *pisa fára folyó borsó,*⁴⁸ *cicera alba et rubra,*⁴⁹ *spinacium,*⁵⁰ *cepe rubeum,*⁵¹ *porhagyma, cepe amorum,*⁵² *magnak való fejes káposzta,*⁵³ *weres monyorófák,*⁵⁴ *agreste hortulana cum nullis bokris, Piretrum bokor 200,*⁵⁵ *lilium album bokor 400,*⁵⁶ *spica nardi bokor 15,*⁵⁷ *lavendula bokor 4,*⁵⁸ *Izop 16,*⁵⁹ *rutha 55,*⁶⁰ *obruha 45,*⁶¹ *persiai és vörös duranci 88,*⁶² *Prunea Bistricensi,*⁶³ *et alior arbore 82.*

A felsorolásból kiderül, hogy a feltűnően sok lilium nem mint dísznövény, hanem mint virágvíz nyeresre alkalmas nyersanyag szerepel. XVI. századi kertjeinkben nagy számban fordulnak elő olyan fajok, melyek szirmait vagy leveleit lepárolták, és a belőlük nyert desztillátumot kozmeti-

³⁶ Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*, III. 457. A safrányoskert.

³⁷ Mikulik: *Magyar kisvárosi élet*. Rozsnyó, 1885, 54.

³⁸ Bálint Nagy I.: Purkircher György (1530—1578) pozsonyi orvos élete. *Orvosi Hetilap*, 1930, 553—556; 581—584.

³⁹ Gombocz E. i. m. 81.

⁴⁰ Sadler József: A növénytan története honunkban a XVI. században. *Term. Tud. Társ. Évk. I. köt.* 100. megállapítása helytelen, mert Clusius nem fűvészkert felügyelő volt.

⁴¹ Rapaics R. i. m. 250.

⁴² Közös p. ü. ltr. Acta Andrásyana, Idézi Takáts S. *Magy. aagyasszonyok* 106.

⁴³ *Lens culinaris* Medik.

⁴⁴ *Panicum miliaceum* L.

⁴⁵ *Lathyrus cicera* L.

⁴⁶ *Prunus cerasus* L.

⁴⁷ Közelebből nem határozható meg

⁴⁸ *Pisum sativum* L.

⁴⁹ *Cicer arietinum* L.

⁵⁰ *Spinacia oleracea* L.

⁵¹ *Allium ampeloprasum* L.

⁵² *Allium* sp.

⁵³ *Brassica oleracea* L. var. *capitata*

⁵⁴ *Corylus maxima* Mill. „Purpurea”

⁵⁵ *Chrysanthemum leucanthemum* L.

⁵⁶ *Lilium album* L.

⁵⁷ *Lavandula latifolia* (L.) Medik.

⁵⁸ *Lavandula angustifolia* Mill.

⁵⁹ *Hyssopus officinalis* L.

⁶⁰ *Ruta graveolens* L.

⁶¹ *Artemisia abrotanum* L.

⁶² Rapaics R. *A magyar gyümölcs*. Bp. 1940. 106. Eszerint lehet szilva és őszibarack fajtaneve egyaránt. Itt valószínűleg *Persica vulgaris* L.

⁶³ *Prunus domestica* L. ssp. *domestica*

kumként használtak. Mindezek a növények, noha ma főként dísznövényként használatosak, nagy mennyiségben éppen erős illatuk miatt nem kerültek a díszkertbe, ahol a kert tulajdonosa sokkal több időt tölt el, mint a füves vagy a veteményes kertben.

A lepárlóberendezések, mint azt Melius *Herbáriumának* címlapjáról tudjuk, a kert közelében voltak. Formájuk nagyjából megegyezik a Nyugat-Európában használtakéval. A lepárlás fontosságát szakkönyvek is mutatják,⁶⁴ és noha nálunk hasonló mű nem jelent meg, Melius orvostanikai könyvében a kozmetikumok olyan nagy számban szerepelnek,⁶⁵ hogy magyarországi vonatkozásban is el kell fogadnunk a külföldi példák kínálta következtetéseket.

Ismeretes, hogy noni gyümölcs- és zöldségkertészetünk a XVI. században az európai élvonalba tartozott. Mindezt, az elmondottak alapján gyógynövényes-fűszeres kertjeinkről is elmondhatjuk, még akkor is, ha a témakör korabeli feldolgozása könyvekben a nyugati országokéhoz képest jóval szegényesebb.

ZUSAMMENFASSUNG

Zufolge der Tätigkeit der Ärzte, Apotheker und Heilpflanzenhändler, wurden von den 30er Jahren des 16. Jahrhunderts an in West-Europa medizinische Gärten eingerichtet. Über das Pflanzenmaterial der Gärten Deutschlands kann man sich aus *Konrad Gesners* Werk: „*De Horti Germaniae*“, das als Anhang des Werkes von *Valerius Cordus* 1561 erschien, ein klares Bild schaffen.

Über den ersten ungarischen sowohl für medizinische Zwecke errichteten Garten aus Csurgo im Komitat Somogy, stehen uns nur von 1552 Angaben zur Verfügung. In Kenntnis des ausführlichen Pflanzenverzeichnisses des obenerwähnten Gartens, ist es anzunehmen, dass diese Gärten einen Übergang zwischen Ziergarten und Gemüsegarten bildeten.

Laut des Gebrauches des Zeitalters wurden die im Garten angebauten Pflanzen destilliert, vor allem um kosmetische Präparate zu gewinnen. Obwohl die Mode der Destillation in Europa bloß durch einige Jahrzehnte existierte, sind in den Inventaren der Herrenhöfe Ungarns und Siebenbürgens auch noch von Ende des 17. Jhs. Angaben darüber zu finden die beweisen, dass die Anwendung der Destillierung nicht zurückfiel. Die ausgesprochen für medizinische Zwecke dienenden Gärten werden oft „*Kräutergärten*“ genannt. In den Namen der für heilkräftig gehaltenen ungarischen Heilpflanzen dieser Zeitperiode, war das zweite Mitglied der Wortzusammensetzung meistens das Wort „*Kraut*“. Berühmte Kräutergärten wurden von den Aristokraten für die Armen gegründeten Hospitäler herum errichtet wo bei der Ausformung des Gartens das Ziergartensystem vor Auge gehalten wurde. Die Entwicklung des Prinzips der Gartenbaukunst in Ungarn, hebt sich in mehreren Hinsichten von dem westlichen, italienischen Beispiel ab; eben darum ist es nicht als Zufall zu betrachten, dass in der Beziehung der Gärten des 17. Jhs. die den Bestand aufnehmende Person (Provisor) oft von einem „nach ungarischer Art ausgebildeten“ Garten schreibt. Man konnte diese Beziehung in Siebenbürgen nicht nur hinsichtlich der Gartenkomposition, sondern auch bezüglich des Pflanzenmaterials, noch am Anfang des vergangenen Jahrhundert wahrnehmen.

J. STIRLING, Ph. D., C. SC.

Budapest, Tamási Áron u. 30., Hungary H-1124

⁶⁴ Brunschwygk, Hieronymus: *Das Buch der Rechten Kunst zu distillieren die einzige ding von . . .* Strassburg, 1500. Fischer, H. *Mittelalt. Pflanzenk.* 109. skk.

⁶⁵ Szabó Attila *Melius Herbáriumához írt bevezetője*, Bukarest, 1978, 54.

COMENIUS TANKÖNYVEINEK ORVOSI VONATKOZÁSÚ SZAVAI ÉS A SZÓHASZNÁLAT ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE*

BÜKY BÉLA

ELŐZMÉNYEK

A legősibb orvosi vonatkozású szavakat csak a nyelvtudomány segítségével áshatjuk ki távoli, időben tőlünk igen messze eső „homályukból”. Hajdú Péter és Domokos Péter „Uráli nyelvrokoinak” címmel írt kézikönyvükben (Bp. 1978.) foglalkoznak néhány idevágó szóval, pl. a *hagymáz-zal*, a *révül*-lel stb. Mikola Tibor egy kiadatlan munkája is érint finnugor kori orvosi vonatkozású, vagy inkább pszichiátriai vonatkozású szavakat. Vannak olyan szavaink is — s ennek kiderítéséhez különösen jó forrás az uráli szóállomány készülő, nagyszabású szótári feldolgozása — amelyek csak régebben tartalmaztak orvosi (pl. anatómiai) vonatkozást, s mai nyelvünkben már elveszítették azt. Így a *maga* „selbst” jelentésű szavunk korábbi, ma már nem élő jelentése „test” *Körper* volt, a *jó* „gut” melléknév jelentéselőzményei a rokon nyelvekben sok esetben az „egészséges, gesund” tartalom felé mutatnak stb.

A Magyar Orvostörténeti Társaság orvosi nyelvi és nyelvtörténeti témájú megbeszélésein többször szó volt arról, hogy magyarítsuk-e a latin, görög és egyéb idegen eredetű orvosi szavainkat: egyes hozzászólók az erőltetett magyarítás ellen voltak, arra hivatkozva, hogy az orvosi nyelvnek meg kell őriznie a maga titkosságát, rejtjelszerűségét. A legősibb orvosi tevékenység — a sámánkodás jelenségeivel egybefonódva — szintén tartalmazhatott ilyen „titkos”, csak a „beavatottak számára érthető” szavakat, szóképleteket. Ezek bizonyára olyan merev, megcsontosodott kifejezések, varázsszavak lehettek, amit a sámánkodók vagy javasemberek emlékezetből hibátlanul el tudtak mondani. Azt ugyan még senki sem hangoztatta — tudomásom szerint —, hogy e varázsszavaknak „titkossága” olyan formában is jelentkezhett, hogy azok, akik hallották, a mondás folyamatának gyorsasága miatt nem értették: én a „titkosság” ilyen természetét sem tartom kizártnak. A *Bagonyai ráolvasások* elnevezésű nyelvemlék ilyen ősi orvosi „varázslás” emlékét is őrizi a maga archaikus elemeivel (ismert változatának keletkezési ideje: 1488).

Az orvosi szó- és kifejezéskincs persze nemcsak az ilyen babonás orvoslás szókincsét tartalmazza már a kezdet kezdetén sem, hanem egyházi szövegekbe nem orvosi céllal beilleszkedő orvosi jellegű szóanyagot is. Az 1510-ben írt *Margit-legenda* rendkívül nagy mennyiségű orvosi és fiziológiai vonatkozású szót tartalmaz. Ezt a szóanyagot sajnos még senki sem dolgozta fel orvostörténeti szempontból. Mezey László feltevése szerint a nyelvemlék igen ősi előzményre megy vissza: számos nyelvi elemet tartalmazhat a 14—15. századból.

Az említetteken kívül — előzményként — már csak ismert forrásokra hivatkozhatunk. Ezeket orvostörténészeink megfelelő gonddal és pontossággal tartják számon; hiszem tehát, hogy így ezek (Schlägeli Szójegyzék, Gyöngyösi Szótártöredék, Casanate-glosszák, Murmelius szótára, Pesti Nomenclatura-ja, Calepinus szótára, Verantius Faustus szótára, Szikszai Fabricius témakörök szerinti szótára, Melius Juhász Péter Herbáriuma, Beythe István fűvészkönyve, Frankovics

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

Gergely Hasznos Könyve stb. stb.) ismertetésére, még csak cím szerinti pontos leírására sem kell itt vállalkoznom.

Az előzményként említett közismert források anyagával kapcsolatban utalni kell arra, miszerint Comenius esetében különösen fontos az, hogy milyen tankönyvek, iskolai használatú kézikönyvek léteztek a nagy pedagógus magyarországi működése előtt, amelyek természettudományi, orvosi vonatkozásokat is tartalmaztak. Ilyen tankönyvet hiába keresünk. A korabeli „trivium”-ra és „quadrivium”-ra tagoló oktatás nem célozta meg a biológiai tudományokat. Ezzel szemben a szakcsoportokra bontott Szikszai Fabricius Balázs-féle szótár — ami szintén iskolai használatú segédkönyv volt —, igen sok biológiai-orvosi vonatkozású szóval, kifejezéssel szolgál. Ennek 1590-ben megjelent első kiadása után 1592-ben, egyetlen évben, két kiadása, majd 1593-ban és 1597-ben egy-egy kiadása volt, hogy csak a 16. századi kiadásoknál maradjunk. Meg kell jegyezni, hogy éppen iskolai használatú jellegénél fogva, e szótárt gyakran kéziratban is használták, ill. kéziratot másolatokat készítettek belőle. Mindez bizonyára a tanulók anyagi helyzetével is összefüggésben állt.

Kevésbé tekinthető iskolai használatú könyvnek Szenczi Molnár Albert szótára. Első kiadása 1604; ezután 1611-ben és 1621-ben jelent meg újabb kiadás belőle Comenius hazai (= magyarországi) működése előtt. Ennek másolására a korabeliek már nem gondolhattak, hiszen akinek kellett, lévén gazdag ember, ki tudta fizetni az árát, s nagyobb úr volt, semmint hogy másolatással foglalkozott volna.

COMENIUS ÉLETMŰVE

Comenius Amos Janos 1592. március 28-án született Nivnicében vagy Uhersky Brodban és 1670-ben november 15-én halt meg Amsterdamban. Herbornban és Heidelbergben végzett teológiát. 1616-ban a Cseh Testvérek Közösségének prédikátora, majd 1632-ben püspöke. A 30 éves háború hazájából való menekülésre kényszerítette; élt Lengyelországban, Angliában, Svédországban. 1650-ben a sárospataki kollégium meghívására Magyarországra érkezett. Ehhez a Cseh Testvérek Közössége hozzájárult. Feltehetően szerepet játszott a Cseh Testvérek e döntésében az is, hogy az otthonukból menekülésre kényszerített, katolizálni nem akaró morvaországi hívek közül többen baráti fogadtatásra találtak Sárospatakon és környékén.

Comenius működését vallási elgondolásainak ismerete nélkül nem lehet megérteni. Ismeretes, hogy Wycliffe és Husz János számára mennyire fontos volt a hamisítatlan, eredeti keresztény hit a maga ősi formájában. Ez a hit közel áll — ilyen értelemben — a judaizmushoz, ahol Isten fogalma, lényge a vallásos hit központi, más kérdéseket részben elhomályosító problematikája. A Cseh Testvérek — akik Husz hagyományát követték — természetesen folytatták az Isten-centrikusságnak e hagyományait. De talán a késő középkori misztika is (így Meister Eckehart) hatott tanáikra, miként ismeretes, hogy a Luther előtti vallási erjedés időszakában is erős hatást tett ez az irányzat, mintegy 100 évvel korábban Comenius fellépte előtt. A misztika lényege az, hogy az egyházi élet külsőségeitől elvonatkoztatva, pusztán meditatív úton el lehet jutni az Istenig, ennek megismeréséig. A Cseh Testvérek gondolatrendszerének lényege az, hogy az ember célja az Istennel való egyesülés, ezt azonban nem meditációval érheti el az ember — miként a misztika hívei vallották — hanem a tárgyi világ, valamint a tárgyi világ fölött álló erények, továbbá az erények betetőzése, a jámborság megvalósítási elvei megismerésével.

Az egész élet — vallották a Cseh Testvérek — bizonyos magasabb értelemben vett „iskola” (*Panpaedia*) az Isten megismerésének folyamatában. A nevelésnek (melynek elveit Comenius *Didactica Magna* c. munkája jól képviseli) a „természetet”, azaz az emberben és az egész világegyetemben jelen levő „objektív rendet” kell a gyermekkel megismertetnie. Az „életközelség” elvé-

ből egyenesen következik az anyanyelv elsősége — miként ezt az akkor már megerősödött empirista irányzatok is hangoztatták. Hiszen ez segíthet legjobban a világ törvényszerűségeinek megértésében, mint az emberhez leginkább közel álló, csecsemőkortól kezdve tanult kifejezésrendszer. A spontán beszéd is fontos, fontosabb a régiek által sokat gyakoroltatott lelketlen grammatikánál. Végül a reálismeretek anyaga, amit a korábbi nevelés alig említett, szintén nélkülözhetetlen a világ egységes rendjének felfogásához, megértéséhez.

A „JANUA LINGVAE LATINAE„

Comenius tankönyvei ilyen értelemben oktatnak, és a bennük levő szókészlet is e fenti cél szolgálatában áll. Minthogy a megismerendő világ és ennek rendje igen változatos, természetes, hogy Comenius tankönyvei is változatos szóanyaggal szolgálnak. Rendkívül gazdag a Janua linguae Latinae c. munkájának szó- és kifejezőkészlete. E munka hazánkban széleskörű használatnak örvendett Kelet-Magyarországon és Erdélyben Comenius sárospataki tanárkodása előtt is. A Nagyváradon 1643-ban megjelent kiadás, XXIV., betegségekkel foglalkozó fejezete jelzi a témába vágó szókészlet gazdagságát:

„XXIV.

A' Betegségekről 292. A' gyomor (melyől vagyon a' betegségeknek [nyavalyáknac] eredeti) üres lévén éhezic es bomjuhogic; meg-töltetvén tsuklic és bőfög; (úkrondőzic) a' meg-húlt nyers az ételt utállya (meg unnya).

293. A' fárgaság és re-|zketege| |ég ve|zetséget (ro|z|ul lételt) az az gyenge és bádgyat egé|éget, a' lankáság mély álom és a' lunyhaság (aluszékony|ság) megerőtlenedettet jelent.

294. A' nyavalyác közül némellyec hideg miat való meg-keményedé|t, némellyec fájdalmat, (|é-relmet), némellyec érzékeny|ég nélkül való meg-|ibbadá|t, némellyec tulajdon tsak viszketegyet, némellyec meg |ugorodá|t hoznac: de a meg-térőc (vi|zontag le-éjtőc) fölöttéb való kemén|ég-gel gyakran elfolyatnak (meg-őlnec, eméftnec).

295. Az ágyban e|et vefteg fekvők ha rövid nap meg nem könnyebbednec (fő| nem gyógyulnac) beteg|ek léfnec, és a' mi ro|bbabb, ágyban ventergő lecitá|ok.

296. Ez viga|ztalásul vagyon, a' ki |okáig |inlódót, (volt a' fájdalomban) ha a bánattul meg bunt.

297. A' fő fájás avagy meg-rőgzőt (örökódót), főnec fájdalma (kiváltképpen ha a' kapotnyac avagy fő kaponya merő tsont lében) vag' |zédelgé|t vagy főnec hígula|at (eftelen| eget) vagy diuhó|éget és helyoká| e|zelo|éget |szerez.

298. A' fog fájás lé|zen midőn a' kisedeknek fogoc kél; vagy az után mikor az inyec rothadnac.

299. A' bemtsepego t|ipáság a' vakságnac elől járo kébété|e; vet még a' főleknec gyakor |őngé|e-is, nem jót jelent (jövendő|).

300. A' főnec nehéz volta és torha a' náthánac le-tsópőgé|e; (folyása) a' melly |zorulus és |zív togás, a' léleketnec nehéz|ége.

301. A' toroc gyéc a' nyelv csapot |zorongatvan, és a' toroc mirigyét gyula|ztvan, hogy a' nyelv dekló meg ne fojtsa, a' torkodat vízzel meg-rotyogta|fad.

302. A bágycada|oc és elménec ájulá|i etzettel (melly az etzet ágyokban |-mint az etzetes edényben-is, hozatic elő) meg-enyhítettenc, (elle|ztetnec újéttanac).

303. A has el-tsapás has menés és vér has te|zic az ha|nak folyását; a has mené|re (|zarásra) való erőltetés hejában való (elmúló) |oc puffa|ztó szelleketet.

304. A' főnn akadt vizeletnec meg-zorula|a a' kőnec (fővénynek) elől járo kezdeti.

305. Az has tekeré|ec, geli|zta huddozá|oc avagy has rágó fájdalmac, és a kődőc tsómőr |zenvedé|e az ágyéket (kőldőket) és a' kolica a' bélt |zorongattác."

Meg kell egyébként jegyezni, hogy a XXIV. fejezetet megelőző XXI—XXIII. fejezetben (XXI: *A testről és elsősben a külső tagokról*; XXII: *a belső tagokról*; XXIII: *A testnek külső esetiről*) szintén igen gazdag magyar orvosi (főleg anatómiai szóanyag található, és hogy a részben idézett XXIV. fejezet után a XXV—XXVIII. fejezetben (XXV: *A főkélyekről és sebekről*; XXVI: *A külső érzékenységekről*; XXVII: *A belső érzékenységekről*; XXVIII: *Az elméről*), valamint a LV., és LXXXI. fejezetben (LV: *A gyermekszülésről . . .*; LXXXI: *Az orvosi tudományról*) ugyanígy gazdag magyar orvosi (részben fiziológiai és pszichológiai vonatkozású) szóanyag tűnik elénk.

A bemutatott szöveg — mint láttuk — elég sok orvosi szót tár elénk. Ugyanígyen szöveg gazdagságot tükröznek a nem idézett fejezetek is.

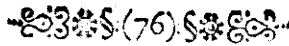
Mégsem a szöveg gazdagság az értéke e szövegnek, hiszen az 1640-es években már olyan fejlett volt a magyar orvoslás, hogy a Comeniusnál található szóanyagnál sokkalta összetettebb, gazdagabb szakszóanyaggal rendelkezett. Elég csak a felvidéki Jeszenszky János, valamint iktári Bethlen István orvosa: Ruland János Dávid, továbbá Köleséri Sámuel, Schwab Christian Joachim, Spielenberger Sámuel és mások latin nyelvű műveire, vagy a *De conservanda valetudine c.* latin nyelvű kiadványra gondolnunk, melyek igen gazdag és fejlett orvosi szóállományt örökítettek meg.

De az sem kiemelkedő értéke Comenius műveinek, hogy a bennük levő orvosi szavak magyar nyelvűek, hiszen már — mint említettük — Szikszai Fabricius Balázs munkája, továbbá az 1577 körül keletkezett híres *Ars Medica* és a *De conservanda valetudine c.* mű Felvinczi György által készített fordítása is gazdag magyar nyelvű orvosi szóanyaggal szolgált. Az viszont az idézett tankönyvszövegnek már fontos és figyelemre méltó ténye, hogy a betegségeknek, kóros állapotok megnevezése többnyire főnévi alakban jelenik meg benne. Ez nagyfokú előrelépés Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturája orvosi vonatkozású részéhez viszonyítva, ahol a betegségeknek, kóros állapotok sok esetben még igei alakban tűnnek elénk, miként a következő példák mutatják:

<i>astmaticus</i>	= <i>ki nehezen veszen lélekzetet</i>
<i>carcinomaticus</i>	= <i>Kin farkas seb vaгон</i>
<i>cardiacus</i>	= <i>Kinek szívere esik</i>
<i>disentericus</i>	= <i>Kin vér has vaгон</i>
<i>paralyticus</i>	= <i>Kinek mind lába keze el esik</i>
<i>spasticus, spasmaticus</i>	= <i>Kit a' görcs bánt stb.</i>

A főnévi formára való redukálás ténye, amit Comeniusnál nagy százalékban érvényesülni látunk, a szakszóvá, az orvosi műszóvá válás folyamatának az addigiaknál előrehaladottabb állapotát jelzi.

Az is jellemzi Comenius ide vonatkozó szóhasználatát, hogy igen sok esetben két szót ad meg, ez a párhuzamosan megadott két szó lehet két szinonimaként használható műszó. Így pl. a 297. szakaszban látjuk egymás mellett a *meg-rögzőt* és az „*örökódót*” jelzőket, mint a fejfájás minősítéseit, mind a kettő a „makacs” jelentést adja vissza; a 299. szakaszban olvassuk, hogy valamely kóros tünet valamit „*jelent*” ill. „*jövendő*”. Az is előfordul, hogy az egymás mellé tett két szó közül az egyik a szakszó, a másik ennek köznyelvi, ill. népies változata. A 292. szakaszban olvassuk a „*betegség*” mellett zárójelben a „*nyavalya*” szót, ugyanezen szakaszban a „*bőfőg*” mellett zárójelben az „*úkrondőzic*” szót. Úgy gondoljuk, hogy itt a kevésbé szakszószerű változatok szerepelnek zárójelben. Ám ebből a szempontból még majd további elemzéseket kell tennünk, ti. a korabeli magyar orvosi nyelvet még nem ismerjük olyan pontosan, hogy minden esetben el tudjuk dönteni az orvosi vonatkozású szinonimákról: melyik volt ezek közül inkább szakszó jellelű és melyik kevésbé az. (A „*lunyhaság*” ill. „*aluszékomyság*” szavak közül ma az utóbbit érezzük szakszónak, 350 évvel ezelőtt esetleg éppen az előbbi volt az.)

XXXVII.

Membra Hóminis Die äusserlichen Glieder
externa. des Menschen.

Az Embernek külső
tagjai.

Муды Чловечій
zewnyčnē.

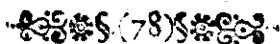
Caput 1 m. III.
est in tē.
ánfelj. pades. 20
Collis
(quod definit
in axilla 2)
pars I. III. anterior,
[c. III
est jugulum: 3 u. II.
posterior, c. III.
cervix. 4 f. III.
Pectus, 5 u. III.
est antē;
tertio, dorsum c. n. II.

Das Haupt 1
ist oben;
vuten die Häse/ 20
Der Hals/
(der sich endet
an den Achseln 2)
Wördertheil/
ist die Häle: 3
das Hindertheil/
der Nacken. 2.
Die Brust/ 5
ist vornen;
hinten/ der Rücken: 6

Az Fej 1
főlyei vagon,
alól az álla k. 20
Az nyaknak,
(a' melly végeződik
a' vállakkal) 2
elöl- való része
a' torok: 3
az hátsó
a' nyak-szűz, (nyak
csig.) 4
A' melly 5
elöl vagon;
hátsul, az álla: 6

Глава 1
gest na vrchu/
na spodku noby. 20
Зрдіа
ftere se konij
na paždych (ramenach)
strana piedni
gest/ pod berdly/ 3
3adny strana/
krk. 4
Prse/ 5
gest spredu;
3 zadu hidet/ 6

in illo

XXXVIII.

Caput & Manûs. Das Haupt und Hände.
A' Fej és a' Kezek. Glawa a Ruce.

In Capite sunt:
capitulum, 1 m. II.
(qui peditur
pédine 2)
lunæ aures, 3
tempora, 4 n. II.
& facies, 5 f. V.

in facie, sunt:

fronti, 6 f. III.
oculos; oculus, 7 m. II.
nasus 8 m. II.
(cum duabus
naribus)
Oris, 9 n. III.
genua. (maxilla), 10
& mentum, 13 n. II.

am Kopffe sind:
das Haar, 1
(welches gekämmt wird
mit dem Kamm, 2)
die beyde Ohren, 3
die Schläffe, 4
und das Angesicht, 5

Im Angesichte sind:

die Stirn, 6
die beyde Augen, 7
die Nase, 8
mit zweyen
Nasenlöchern)
der Mund (das Maul) 9
die Wannen (Backen) 10
und das Kinn, 13

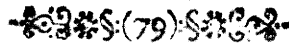
A' Fejzen vannak
az haj, 1
(amely fölértetik
füvel) 2
a' két fülek, 3 [vak] 4
a' két szemek, (vakár-
és az ábrát, (arcu-
l.) 5

Az arczalathoz van:

az szemek, 6
a' két szem, 7
az orr, 8
(a' két
orrlyukokkal)
a' két, 9
a' poszt, (oreg) 10
és az álla, 13

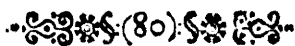
Uc glawe sau
urasy/ 1
(kere cesane bywagi
brebenem/) 2
dwoge Dsy/ 3
a' Gluchy/ 4
Twar/ 5
Na twaiy/ sau:
čelo/ 6
obe ocy/ 7
Nos/ 8
(3 dwoma chypeny)
(du kaml.)
Dsta/ 9
lice/ (poličy) 10.
& Brada (podbrady) 13

Os,

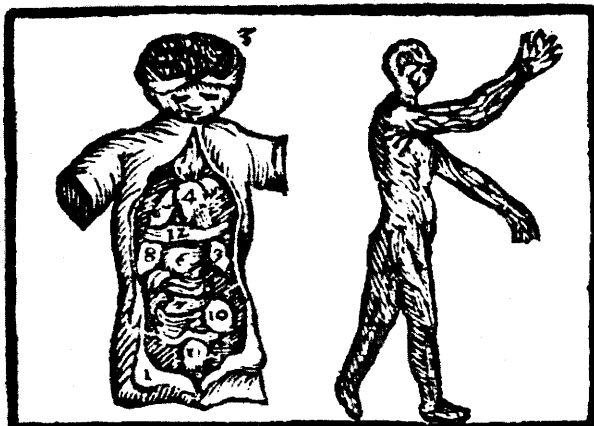
<p><i>Or</i>, n. III. <i>septum</i>, [est] <i>orifices</i>, 11 & <i>labia</i>, 12 <i>lingua</i>, f. I. <i>empalato</i>, sep[er] est <i>dentibus</i> 16 <i>in maxilla</i>.</p>	<p>Der Mund ist umge- [von] mit dem Knebel/dra; 12 und mit den Lippen; 12 die Zunge/ samt dem Gaumen/ ist umgeben mit den Zähnen 16 am Kiefer.</p>	<p>A' izáj könyűt vagyoni (veve) <i>bujsza</i> 2. sz., 11 <i>es ajakokat</i>; 12 <i>a nyelv</i>, <i>az innyesépyűtt</i>, <i>bé vagyoni keréve</i> <i>szájakat</i> 16 <i>az állkapozáiban</i>, <i>é feru áll</i>, <i>bé-fidetterik</i>, <i>szaklial</i>, <i>a' szem pedig</i> <i>(a' melyben a' fejéri</i> <i>és a' szem-feny)</i> <i>bé-fidetterik</i> <i>szem-fidakkal</i> <i>és száj-fidakkal</i>. 15</p>	<p>Vsta sau obrazene wlasen/ ((sau samj.) 17 a pyřkamj. 12 Yazyk/ spolu 3 pednebjm/ obr 3em gest Zubamy/ 16 a čelustym.</p>			
<p>Vtile mentum, <i>ęgitar barba</i>; 14 <i>beulu</i> m. II. vero (in 9 10 <i>albię</i>, f. III. & <i>pipilla</i>, f. I.) <i>ęgitur</i> <i>palpebris</i> & <i>upercilio</i>. 15</p>	<p>Das männliche Kien reid bedekt vñ Bart/ 14 das Aug ober/ (in welchem das Bieffen und der Waaspiel/ wird bedekt von den Wimmern/ und von den Augenbrau- [en]. 15</p>	<p>A' bé-vonyattatot (bève szonitoc) <i>akz</i> <i>ad</i>; 17 <i>a' ineg-nyilt</i> (ki terjesz- <i>tenyér</i>; 18 <i>tetot</i>) <i>kéz</i> köröppen vagy in a' <i>marok</i>; 19 <i>a' közb vége</i> <i>az ivelyk</i>, 20 <i>a' negy</i> <i>tegyakkal</i>, <i>a' maroknál</i>. 21 (<i>in</i> 22 <i>a' közb</i> (<i>tegy</i>) <i>tegy</i>) <i>az</i> <i>az ivelyk</i> (<i>tegy</i>) <i>tegy</i> (<i>tegy</i>) <i>tegy</i>. 23 <i>és közb</i> (<i>tegy</i>) <i>tegy</i>. 24</p>	<p>Podbrady Muszke/ oktwa sebradau/ 14 ale oko/ (w kterem belmo/ a 3relnidce) prkrywa se wřękamj/ (obr wán) a obočqm. 15 Spolu stáhnuta rufo gest Pest/ 17 otewrena Ruka gest dlah/ 18 w prostredku gest dlah (ponj/ 19 3 fonca/ gest wclky prřt/ 20 3e čutma prřtnj/ vřasugicym/ 21 prostřednym/ 22 prřstennym/ 23 a vřřnym/ 24 Ka fajdem sau m ilanky/ a b e a rolit fmkw/ d e f 3 Nectem.</p>			
<p><i>Contracta manus</i>, (f. IV.) <i>est pignm</i>; 17 m. II. <i>aperta manus</i> <i>est palma</i>; 18 f. I. <i>in media</i> <i>est uola</i>; 19 f. I. <i>externa</i> f. III. <i>est uola</i>, 20 m. III. <i>Contracta manus</i> o. ind. <i>digitis</i>, <i>media</i>, 21 <i>media</i>, 22 <i>annulari</i>, 23</p>	<p>Die zugedruckte Hand ist eine Faust; 17 die offene Hand/ ist eine Flachhand; 19 in der mitten/ ist die Hand; 19 das auferne ist der Daum; 20 mit den vier Fingern/ den Zehen/ 21 Mittelfingern; 22 Ringfingern; 23 und Oberfingern; 24</p>	<p>Mindenképpen vannak három írák a b c <i>és nyvan könnyai crumál</i> (<i>bucbó</i>) <i>d e f</i> <i>a' közb</i> <i>tegy</i> <i>tegy</i> <i>tegy</i> (<i>ben</i>. 25</p>	<p>In quod abet <i>functes</i>, c. III. <i>arti-</i> (<i>culi</i>) a b c, & <i>touidem condyli</i>, d (e f) <i>Gum lingue</i>. 25</p>	<p>In te dem sind drey Glieder/ a b c and so viel Knöchel des samt dem Nagel. 25</p>	<p>Mindenképpen vannak három írák a b c <i>és nyvan könnyai crumál</i> (<i>bucbó</i>) <i>d e f</i> <i>a' közb</i> <i>tegy</i> <i>tegy</i> <i>tegy</i> (<i>ben</i>. 25</p>	<p>In quod abet <i>functes</i>, c. III. <i>arti-</i> (<i>culi</i>) a b c, & <i>touidem condyli</i>, d (e f) <i>Gum lingue</i>. 25</p>

Caro

XXXIX.

Caro & Viscera. Fleisch und Ingeveid. Hus és belső Részek. Miaso a Strowá.

In corpore, sunt
cutis, f. III.
cum membranis,
caro, f. III.
cum musculis,

Vanáler, m. III. pl.
carilógines,
ossa
& viscera.

Detraht
cutem, 1
apparet caro, 2
non continua masz, 3,
sed distributa,

Am Leide/ sind
die Haut/
nur den Häutlein/
das Fleisch/
mit den Mäusen/

das Geäder/
die Nörpeln/
Seine
und das Ingeveid.

Nach abgetogner
Haut/ 1
erscheinet das Fleisch/ 2
nicht in einem Stuck/
sonderu getheilet/

A' esten, vannak
a' bőr,
a' hártyikkal,
a' bu, 1
az inakom valb áruá bu-
(fokkal, tagokon való
ni, adóború bujokkal)
az erek,
a' pncogók,
a' csontok
és bűlek.

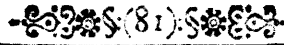
Le-vonnyattatván
a' bőr, 1
meg-terzik az hus, 2
nem egybz dsrabban,
hanem e ósztva

W Tele/ saó
Fuze
3 blánkámj
maso 3 mystámj/
jyly/
chrustácty/

Éosij a wnjtinosfi.

Z táhnurffe
Fuzy/ 1
sparrugefe maso/ 2
ne wgednegbromade
(gednostegne)
ale rozdelene/

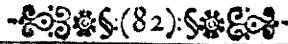
tanquam

<p>canquã in <i>sare mens</i> quod vocant</p>	<p>gleichsam in Würke : welches sie nennen</p>	<p>mint egy <i>kóhá/sakra</i> : a mellyet egereknak (Ar) va hűoknak</p>	<p>gafo w hlobãr : ftere zűrwemc iny <i>stãni</i> / fterych poçũtugi ũtury sta</p>
<p>mũsculos, quorum numerantur <i>quadrigenii</i> <i>quatuor</i>; o. in d. cl. <i>canãles</i> <i>Spirituosum</i> ad movendam <i>mens</i> (br. 1.)</p>	<p>die <i>Ardufe</i> / deren geschlet werden vierhundert und fünf; Leitröhren; der Lebens-geister / zu bewegen die Glieder;</p>	<p>hivunk, mellyek szãmĩaitanak <i>négy/száz</i> <i>ötszék</i>; <i>c.rott</i> az <i>éleventős-teleknek</i>, az <i>izagoknak</i> mozdulás- (kita.)</p>	<p>y pet; <i>slabŕe ducha</i> zwũstichbo / E <i>hybanj</i> audũw. W <i>mirinosfil</i> sau wintine audy:</p>
<p><i>Viscera</i>, sunt interna <i>meembra</i> : ut, in <i>cãpũte</i>, <i>crẽbrũm</i>, n. II. <i>circumdatam</i></p>	<p>Das Ingeweid / sind die innerlichen Glieder : als / im Hauptes das Gehirn / 3 umgeben</p>	<p>A <i>bélek</i> belső részek: ugymint a <i>fejben</i>, az <i>agymãk</i>, 3 melly <i>kányãl</i> vagyon (vére aggy <i>kaponyã</i> bõrũl, ez <i>aggy kaponyã</i> bõrũn (bãrtnyãval</p>	<p>gafo w hlobãr : ftere zűrwemc iny <i>stãni</i> / fterych poçũtugi ũtury sta y pet; <i>slabŕe ducha</i> zwũstichbo / E <i>hybanj</i> audũw. W <i>mirinosfil</i> sau wintine audy: gafo w hlobãr / možẽ, 3 obtabnury lebern a <i>ũũũũ</i>.</p>
<p><i>exans</i>, & <i>perieratio</i>.</p>	<p>mit der <i>Hirn-Schale</i> / und <i>Schwarte</i>.</p>	<p>aggy <i>kaponyã</i> bõrũl, ez <i>aggy kaponyã</i> bõrũn (bãrtnyãval</p>	<p>W <i>preŕfch</i> / Frũce / 4 obwĩnẽne / blãnkãũ frũceãnu / a <i>Phice</i> / 5 ftere oddũchũgũ.</p>
<p>In <i>pẽdũro</i>, cor, a n. III. obvultum <i>pericardũ</i>; & <i>pulmo</i>, 5 m. III. qui <i>respirat</i>.</p>	<p>In der <i>Brust</i> / das <i>Herz</i> / 4 eingewickelt in dem <i>Herzbandel</i> ; und gie <i>Kunach</i> 5 so <i>Atphem</i> holet.</p>	<p>Az <i>mellben</i>, a <i>szẽro</i>, 4 a <i>melly bẽ</i> vagyon <i>takã-</i> <i>szũr hũrũs bãrtnyãval</i>; es a <i>ũũũũ</i>, 6 a <i>melly telegzetet</i> vẽ- (szẽn.</p>	<p>W <i>preŕfch</i> / Frũce / 4 obwĩnẽne / blãnkãũ frũceãnu / a <i>Phice</i> / 5 ftere oddũchũgũ. W <i>Brũnchũ</i> / ãaludeE / 6 a <i>stĩewã</i> / 7 brãnicũ (<i>maũdrũckũ</i>) (obwĩnũre.</p>
<p>In <i>venne</i>, <i>ventriculu</i>, 6 m. II. & <i>intestina</i>, 7 n. II. p. <i>omentũ</i> obducta :</p>	<p>Im <i>Bauch</i> / der <i>Maggen</i> / 6 und das <i>Bedẽren</i> / 7 ins <i>Mẽn</i> eingewickelt;</p>	<p>Az <i>hasban</i>, a <i>gyõrtor</i>, 6 es a <i>bélek</i>, 7 bõl <i>wirãggal</i>, (<i>Lãstõr</i>- bãllet) <i>bõtãkãretãtãva</i> a <i>mũy</i>, 8 es <i>bũkẽzrũd</i> az <i>elleneben</i> által hely- (hezteret <i>lõp</i> ; 9</p>	<p>ãaludeE / 6 a <i>stĩewã</i> / 7 brãnicũ (<i>maũdrũckũ</i>) (obwĩnũre. Nãtra / 8 ã slẽwẽg strãny. na <i>protũw poloũena</i> <i>slẽsũna</i> / 9</p>
<p><i>jequir</i>, (<i>hepar</i>) 8 n. III. & a <i>sinũtro</i> ei <i>oppõnũs</i> <i>liens</i> : 9 (m. III. <i>duo renes</i>, 10 <i>cũm vẽscũd</i>. 11</p>	<p>die <i>Leber</i> / 8 und zur <i>Linken</i> ihrentgegen <i>gesetzt</i> das (<i>Kũlũ</i>) 9 die <i>beden</i> <i>Nieren</i> / 10 samt der <i>Blãse</i>. 11</p>	<p>a <i>kẽt verek</i>, 10 võ <i>bũeggãl</i>. A <i>mell</i>, (<i>mely</i>) ei-vãlãntãtũk az <i>hãstũl</i> egy <i>tõmerdek hãrtãval</i> az <i>melly hũvũtrũk</i> <i>által</i> <i>re...</i> (<i>lõp</i> a ...) 11</p>	<p>Nãtra / 8 ã slẽwẽg strãny. na <i>protũw poloũena</i> <i>slẽsũna</i> / 9 dwo <i>ledwĩny</i> / 10 ã <i>medũĩerũm</i> / 11 Prũcũ / od <i>Brũnchũ</i> oddelũge <i>se</i> <i>hrũban</i> <i>fuũj</i> (<i>blãnu</i>) ftere <i>se sũwẽ</i> <i>maũdra</i> / (<i>brãnice</i>) 12</p>
<p><i>Pũllũ</i> n. III. <i>divĩditũr</i> ã <i>venũre</i> <i>crãkã</i> <i>membrãnã</i>, que <i>vocãtur</i> <i>diãphragmã</i>. 12 b. 3.</p>	<p>Die <i>Brust</i> wird <i>unterschieden</i> von dem <i>Bauch</i> durch eine <i>dĩcke Haut</i> / welche <i>genennũt</i> wird das <i>Zwẽrchfũll</i>. 12</p>	<p>A <i>mell</i>, (<i>mely</i>) ei-vãlãntãtũk az <i>hãstũl</i> egy <i>tõmerdek hãrtãval</i> az <i>melly hũvũtrũk</i> <i>által</i> <i>re...</i> (<i>lõp</i> a ...) 11</p>	<p>dwo <i>ledwĩny</i> / 10 ã <i>medũĩerũm</i> / 11 Prũcũ / od <i>Brũnchũ</i> oddelũge <i>se</i> <i>hrũban</i> <i>fuũj</i> (<i>blãnu</i>) ftere <i>se sũwẽ</i> <i>maũdra</i> / (<i>brãnice</i>) 12</p>

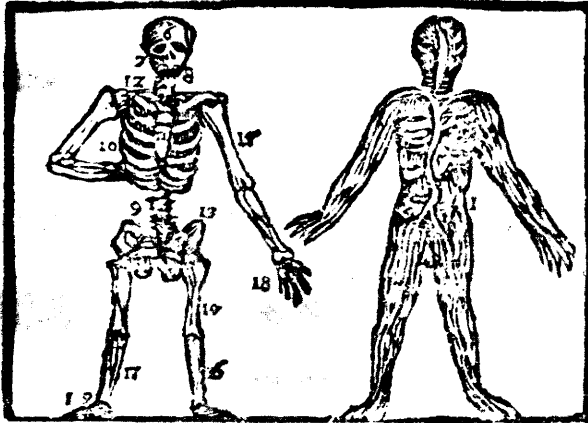
L Canãles

6. ábra

XL.

Canales & ossa. Das Geäder und Gebeine.
Az Erek és Csontok. Hury (Zlaby) a Kosty.

Canales
obscuros sunt:
vena:
quae sanguinem;
ex hepate;
artéria,
quae calorem
& vitam
è corde;
nerui;

qui sensum
& motum
à cerebro,
per corpus deferunt.

Hæc tria i
 inuenis ubiq; sociata.

Geshire
 des Leibes sind:
 die Adern;
 so das Gehülz/
 aus der Leber;
 die Puls Adern/
 so die Wärme
 und das Leben/
 aus den Herzen;
 die Nerven/ (Cenui: A.
 defn.)
 welche die Sinnlichkeit
 und Bewegung
 aus den Gehirn
 durch den Leib leiten.

Diese dreye i
 findest du überall bey samen

Az testnek
 csevti:
 az erek;
 mellyek a' vért
 a' májbul;
 a' fűköd' erek, (Hes erai)
 mellyek a' meleget
 és az életet
 a' szívből;
 az inak;
 mellyek az értelkeneséget
 és mozgást
 az agyveldőből
 a' tetten által viszik.

Ezt a' háromot i
 mindenütt együtt találod

Zlaby
 tela san:
 žyly:
 ktere krew
 žyly pulswow/
 ktere teplo
 a' žywot
 od srdce:
 Nerwy/
 ktere žmistli
 a' hnutí
 od mozku.

Ťrse telo promozugi.
 Třito troje i
 naležněsť wšudy spo-
 čene.

Porro

(83)

<p>Potro, ab ore est gula, via f. l. cibi ac potus in ventriculo, a & juxta hanc ad pulmonem gustus (n. III.) pro respiratione; in ventriculo ad gustum est colum, 3 n. II. ad excernendum ster- (cus); ab hepate ad vesicam, uriter, 4 n. II. ad urinam reddendam (dant.</p>	<p>Kerner/ vom Mund ist der Schluab/ die Straffe der Speis und des Tranchs in den Magen/ 2 und neben dieser zur Lungen die Lufttröh- (re) 5 zum Odemholen; vom Mägd zum Hindern/ ist der Mastdarm/ 3 auszuföhren den Unflat; von der Leber zur Blase/ die Harnröhre/ 4 den Harn zu lassen.</p>	<p>Añakutónna, a' kóntul vagy a' nyelvékél fogva az íveljiek és a' ártak uerua a' gyomorba, 2 és e' melet a' tüdőre szolgáló csövek a' lélevezet uttalára; a' gyomortul az all. falig vagy on az éregbünka, 3 a' gancjnak kivételére; (tíz-tíz távára) a' májtu fogva a' hójagis a' izlelet erejére, 4 a' vizelésnek ki bocsátá- (ára a' vizelésre) Csontok: az ívben, a' kaponyra, 6 a' két áll-csont, (átkapo- hannintz két cza) 7 fogoknál; 8</p>	<p>Caieg/ od Vst gest (hüen/ cista potemu a napoge do žaludka/ 5 a podle tohoto do plici chran (brdlo) pro oddychany/ od žaludka k zadku/ gest welke sti ewo/ 3 k wacisteng Leyna; od gater do mechyru/ gest jyla moce/ 4 k wipuffrenj moce (stein) Kostisau: w blawce/ kcp/ 6 dwe ejelsti/ 7 3 dwema a tricitmy Judamy. 8 Potom/ Pater/ 9 ship tela/ slo peny 3 tridceti: itje prubby/ aby telo se bydani moblo. Kebra/ 10 kterych gest itri a dwadcet. Drsny Kost/ 11 dwe lopatky/ 12 bedrowa kost/ 13 Kamena a lakte/ 15 stebnowe kosti/ 14 predha/ 14 a zadha Kost hnatowa. 17 Kosty w Kuce/ 18 sau itri a tridceti/ w Klose/ 19 tridcet. W Kostech/ gest moze/ (izjjet.)</p>
<p>Ossa sunt: in capite calvaria, 6 daz maxilla, 7 com triginta o. ind. dentium; 8 (duob)</p>	<p>Gebeine sind: am Kopf/ die hirschsale 6 die zwey Kiffer/ 7 mit XXXII. Zähnen; 8</p>	<p>limét, a' bús-gernicz, 9</p>	<p>Potom/ Pater/ 9</p>
<p>Tum spina f. l. d' r' f' n. II. 9 columna f. l. corporis conitans ex triginta quatuor c. vertebra, (indecl. ut corpus se hēctere queat;</p>	<p>Weiter/ 8 Kuchgrad/ 9 Die Seile des Leibs/ bestehend in XXIV. Gelencken; daß der Leib sich biegen könne;</p>	<p>a' testnek osalapsa, á van harmincz négy gerezedkölül (forgh íron- hogy a' test (okkub) magat meg-hajthassa; (meg-hajthallón Az olda' csontok, 10 mellék hátfon negyen vannak; A' mel-csont, 11 a' két váll-lapoczkái, 12 a' far-csigája (csip) tsör a' karok, (8/8k) 15 a' csomb seimék; 14 az első 16 és utolsó szár-csont. 17</p>	<p>ship tela/ slo peny 3 tridceti: itje prubby/ aby telo se bydani moblo.</p>
<p>Costa, 10 quarum viginti o. indecl. qua- (tuor) Os pectoris, 11 n. III. daz scápula, 12 os scissibuli, 13 n. II. lacris 15 (utna) tibia, 14 anterior 16 & posterior fibria 17 f. I. Ossa manū, 18 sunt triginea quatuor pedis, 19 triginta. In ossibus est medulla. f. I.</p>	<p>Die Rippen/ 10 deren vier und zwanzig; Das Brustblat/ 11 die 2. Schulterblätter 12 das Hüftbein/ 13 die Armschienen/ 14 die Schenkelbeine/ 15 das vordere/ 16 und hinter Schienbein. 17 Keine an d' hand/ 18 sind XXXIV. am Fuß/ 19 XXX. In den Beinen ist das Mark.</p>	<p>A' kétnek csontjai 18 harmintz negyen vannak. a' lábna 19 harmintzan A' csontokban vögyon a' vöd.</p>	<p>Kebra/ 10 kterych gest itri a dwadcet. Drsny Kost/ 11 dwe lopatky/ 12 bedrowa kost/ 13 Kamena a lakte/ 15 stebnowe kosti/ 14 predha/ 14 a zadha Kost hnatowa. 17 Kosty w Kuce/ 18 sau itri a tridceti/ w Klose/ 19 tridcet. W Kostech/ gest moze/ (izjjet.)</p>

L2 Sensūs

—*33*§(84)*33*—

XLI.

Sensûs Externi & interni. **Äusserliche und Innerliche Sinnen.**

Külső és Belső Erzékelések. **Smisly Ze- wnyerne a wnyerne.**

Externi Sensus
sunt quinque; o. indecl.
Oculus 1 m. II.
videt colores,

quid album vel atram

viride vel coeruleum.
rubrum aut luteum fit
Auris 2 f. III.
audit sonos,

tam naturales,
voces & verba;

quam artificiales,
tenor muscor.

Äusserliche Sinnen
sind fünffe.
Das Auge 1
siehet die Farben/

was weiss oder schwarz/

grün oder blau/
rot/ oder gelb sey.
Das Ohr/ 2
höret die Schalle/

soviel die natürlichen/
die Stimmen und Worte;

als die künstlichen/
die Musc. Thöne.

A' külső érzékelések
ötsz vannak.

A' szem 1
láttya (szemléli) a' szí-
[keket,
micsoda fehér avagy fe-
(kece,zöld avagy kék,
vörös avagy sárga légyen

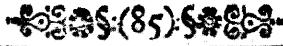
A' fül, 2
hallja az hangokat; zen-
gésen/
mind a' természeteket
a' szokat (szavakat); a'
[gét/
mind a' melleket; a' tenor-
a' musika; hangokat (m-
sákat)

Zemjstine Smisly
sau Per:

Ofo 1
vidi Barwy/
co biale/ neb černé/
zelene/ aneb modré/
čerwene/ aneb žlute
(gest.

Vcho/ 2
slyši zručy/
tak prirodné
blasy a' slova;
gako funstrowne/
blasy Musicke.

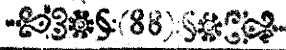
Nasus

<p>Nasus 3 m. II. olfacit odores, & feiores.</p>	<p>Die Nase 3 riechet die Gerüche/ und Gerstände.</p>	<p>Az orr 3 szagonya a' szagokat es euorkes.</p>	<p>Nos 3 wony (cyri) wüne (pas & smradz. Or)</p>
<p>Lingua 4 f. I. cum (palato)</p>	<p>Die Zunge 4 mit den (Gaumen)</p>	<p>A nyelv 4 az nyelv</p>	<p>Yažyk 4 3podnebnim (všimim)</p>
<p>gustat sapores: quid dulce aut amarū acre aut acidum, acerbum aut aucterū. Manus 5 dignoscit tangendo,</p>	<p>schmecket die Beschwacke: was süß oder bitter scharf oder sauer/ herb oder urenig sep. Die Hand 5 unterscheidet durchs An- rühren/ der Sachen Maas/ und Beschwackheit; varians a id faures; fociores und trufnes; dartes und weiches; glattes und rauhes; rhodres und reines.</p>	<p>k' Pallya az izeket: micsoda edes vag' kefer erős vagy foranyó. csipos vagy foytos légyet. A' kéz 5 meg-ittineri egy máskul, tapatatalással. a' dolgotnak mennyiség- gek, és min. intisgek; meleget és hideget, nedveit és szárazat; keményit és lágyat; simát és durabóit; nehézet és könnyűt. A' belső erzekenlegek hármak. A' k' szénszagos érteleim</p>	<p>lossunge smaky; co'ladke/ aneb borke/ teple/ anebo prake/ ostre aneb kwafne/ (Eia RuKa 5 sele) gest roze snawa dotyknutim wecy myra (welkosi) a gakerost/ teple a zomné/ wibke (mokre) a suche/ bladke a drsnate/ tejske y lebske.</p>
<p>verum quantitatem & qualitatem; calid im & frigidum; humid im & necum; durum & molle; laxe & asperam; grave & leve. Sensus interni sunt tres.</p>	<p>Die innere Sinne sind dreye.</p>	<p>A' k' Schnszagos érteleim</p>	<p>Smisl wngtine sau tit.</p>
<p>Sensus m. IV. com- (intus) 7 c. III sub fronsice, apprehendit a' sensibus externis perceptas res</p>	<p>Die gemeine Ehrkhab unter dem Vorhaupte/ erreichet die von aussertlichen Ehr- eingebrachte Sachen (in- ter)</p>	<p>A' k' Schnszagos érteleim</p>	<p>Smisl polspolity 7 pod tymenem/ podhopuge odsmslow 3 ewnitinich wecy prigate.</p>
<p>Pbarracia 6 f. I. sub vertice diudicat res istas, cogitat, somniat.</p>	<p>Die Einbildung: kafft 6 unter dem Wirbel; entscheidet dieselben Sa- chen/ denket/ träumet.</p>	<p>Az elmeked 6 erd (be- szerez, ember el- mi: ben forgó kép) 6 a' k' Schnszagos érteleim</p>	<p>Premyslowány (fana razy) 6 pod wrdem hlavy rosjudzge rjro wecy/ misi/ a mary (snige)</p>
<p>Memoria, 8 f. I. sub occipito; sangua recondit, & deponit: quaedam deperdit; & non est obliu.</p>	<p>Die Gedächtnis: 8 unter dem Hinterhaupt verdwret alle Sachen (vor: und laßt sie wieder her- etliches verticet sic: und das ist die Beschwackheit)</p>	<p>Az emlékező ere, 8 a' Schnszagos érteleim</p>	<p>Damét / 8 pod tylem hlavy/ wisseke zachowává/ a znornu pronássi/ netco potracuge/ a to gest 3apomcnuty.</p>
<p>Somnus, m. III. est requies f. III. & V. lencaum</p>	<p>Der Schlaf ist eine Ruhe der Sinnen</p>	<p>Az álom az erzekenlegeknek nyu- godalma,</p>	<p>Sen/ gest od počínutú smi- sluw.</p>

L3

Anima

XLIII.

Deformes
&
Monstrófi.

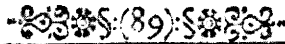
Ungehalte
und
Wißgeburtten.

Ektelenek
és
csuda természetűek.

Spainj
a
Potwornj.

Monstrosi

	Náležebarten und Nagekante sind :	Corda-terminisch. Es kateienek, di,	Potworne/ a) spainj (nek)stelrow= ni) sau 3
corpore abc antes à communi formā.	die mat. der Leib ab pau. ... der Gestalt ;	a)	Ftery telem wytracugi od obycęnego zrostu/ gafu sau :
ut fant : immānis gigas, 1. (m. III.)	als da sind : der ungeheure Ries/ 1	a)	brošny(welky) Obrim z trpašik/ pidimužik/ 2
nanus pumilio, 2 (m. III.)	der winige Zwerg/ 2	a' piczin šrpe, 1	dmutelny/ 3
bicornor, 3 o. III. biceps, 4 o. III. & id genus monstru.	der Zwenbelebret/ 3 der Zwenkopf/ 4 und der gleichen Unfor- (men.)	a' kš-ščik, 3 a' kš-ščik, 4 čs eněle crudič.	a) tjm podobne potworj
His accententur : capito, 5 m. III.	Zu diesen werden gähllet : der Großkopf/ 5	Fzekhez számhátamak : a' nagy-fejé, 5	Zu Fterym ponečud od nekřetych přičenj byragi/ Blawaty/ (welko hlá- wy) 5
naso, 6 m. III. lábeo, 7 m. III. bucco, 8 m. III. frabo, 9 obšipin, 10 m. III.	der ... / 6 ... / 7 ... / 8 ... / 9 ... / 10	a' nagy-oryu, 6 a' nagy-anku, 6 a' nagy-fejé, 8 a' szádai ... / 9 a' görbe-lábu ... / 10	welko nosy/ 6 welko pyšky (pyškaty) 7 tlamary/ (odufaly) 8 šlylary/ 10 frywekřky/ 9
fronsus, 11 m. II. gibbifus, 12 m. II.	der Fronnsicht/ 11 der Höckerichter/ 12	a' g'lyzár, 11 a' gombor-(görbe-)bátu, [12]	rolowaty/ (grlawy) 11 bi bary/ 12 frywonohy/ 13
dripes, 13 m. III.	der Dulsuf/ 13	a' görbe-lábu (eztheries) [13]	čelary (chocholary/ dlus bohlawy) 15
cilos, 15 m. III. adite oavastum.	der Eriakopf/ 15 sche hintu den Ladjkopf. 14	az begyes (bafszu) fejli; tedd hozzá a' kopasz. 14	prideg fřim lyščo. 14

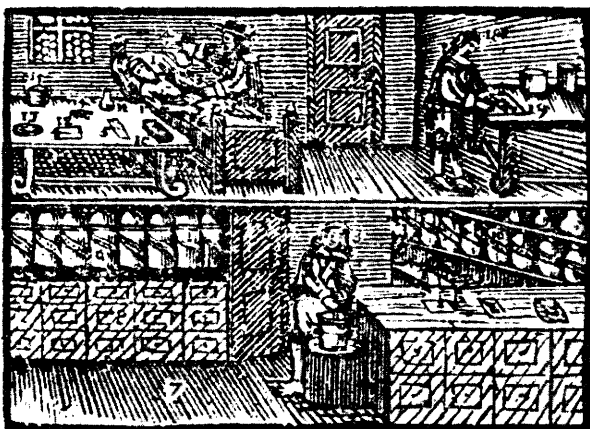
M

Hortó-

❁❁❁(262❁❁):❁❁❁

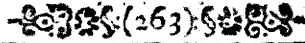
CXXIX.

Ars Médica. Die Artzney-Kunst.
Az Orvosi Tudomány.
Vimenj Lékárste.

<i>Agricans</i> , 1 o. III. <i>accersit Medicum</i> , 2 qui tangit	Der Kranck liact/ 1 lässe vollen den Urst/ 2 der sühlet	A' Beteges 1 el-hivattya az Orvost, 2 a' ki meg-tapalztaliya	Chory (nešdravý) 1 pištywa Lékáre/ 2 čtóry mačá
<i>arbitrium</i> , 3 & in'piscit <i>vinum</i> ; 4	den Puls/ 3 und beschauet den Harn (Urin) 4	a' székleret, 3 és meg-nézi a' vizell-est; 4	Puls žily/ 3 a popatuge na Moč/ (vodu) 4
idm praescribit <i>medicamentum</i> <i>medicula</i> . 5	alédantú (Schreibt er vor die Artzeneu auf einem Zettelin. 5	azután rendelí az orvosi'gor egy cédulán. 5	potom předpisuje Lékárstvi na Cedul/ 5

Itud

Itul paritur 2 <i>Pharmacopoea</i> 6 <i>ap pharmacopoeia</i> , 7	Dieselbe wird über- setzt dem Apotheker 6 in der <i>dispositio</i> 7	Az el-készítettik 2' <i>Patikárosul</i> 6 a' <i>patikában</i> , 7	Toto bywa piipras wens
<i>abi pharmaca</i>	da die Arzneysachen	az hol <i>patika szerzä-</i> <i>ladu-</i> (<i>szobony-</i>) ^{mnk} <i>fcsu-</i> <i>kat. m.</i> , 8	od <i>iparefate</i> 6 w <i>ipatece</i> 7
<i>in capsula</i> , 8	in Kästlein (Tödlein)	<i>peffalye len</i> , 9 <i>és palacsokban</i> (<i>börsé-</i> <i>ben</i>) 1	<i>fejto</i> <i>lekarste wecy</i> w <i>ifaculech</i> / 8
<i>piciditov</i> , 9 & <i>lagena</i> 10	Büchstein/ 9 und Flaschen. 10	<i>meg-tartatnak</i> .	<i>puffiékach</i> (<i>puffiékach</i>) 9 a <i>weflassech</i> / 10
<i>obstantur</i> .	auffbehalten werden.		<i>chowane</i> <i>bywagi</i> .
<i>Estq</i> <i>vel potio</i> , 11 f. III.	Und ist entweder ein Tränk- lein/ 11	Es ugyan <i>vagy ital</i> , 11	<i>I gest</i> <i>anebo</i> <i>kapog</i> / 11
<i>vel pulvis</i> , 12 m. III. <i>vel pilula</i> 13	eder ein Pulver/ 12 oder Pillelein/ 13	<i>vagy por</i> , 12 <i>vagy pilulák</i> , 13	<i>anebo</i> <i>Prasset</i> / 12 <i>anebo</i> <i>Pilule</i> / 13
<i>vel passili</i> , 14	oder Kuchlein (Schend- lein) 14	<i>vagy apró pagacskák</i> , 14	<i>anebo</i> <i>Kofáék</i> / 14
<i>vel electuarium</i> . 15 n. II.	oder ein Saft. 15	<i>vagy lékariom</i> . 15	<i>anebo</i> <i>Sok</i> (<i>lektwar</i>) 15
<i>Dista</i> , f. I.	Eine gute <i>Esch-Ordnung</i>	Az <i>itelben itald. m. u. a.</i> <i>lé is vend-tartás</i> <i>és az imádk. 16</i> a' <i>leg jobb orvoslás</i> .	<i>Márnost</i> w <i>gedeng</i>
<i>Decoratio</i> , 16 f. III. <i>sanat optima Ad. d. c.</i> <i>na. f. I.</i>	und das Gebet/ 16 und die gute Arznei.	A' <i>seb-gyógyító orvos</i> ¹⁵ <i>orvosollya</i> (<i>gyógyéttya</i>) a' <i>sebeket</i> 17 <i>és félttyeket</i> , <i>sál istrom. a. a. l.</i> 19	a' <i>Modlitba</i> 16 <i>san neglepssi</i> <i>lekarste</i> w <i>do</i>
<i>Chirurgia</i> 18 m. II.	Der Wundartz 18		<i>Bradji</i> 18
<i>curat vulnera</i> , 17	heilet die Wunden 17		<i>boji</i> <i>Kany</i> / 17
<i>et ulcerum</i> <i>spemus</i> (<i>emplastrum</i>) 19	und Schäden/ mit Pflasteren. 19		a' <i>Wredy</i> (<i>vražená</i>) <i>fflastram</i> . 19

Sepul-

AZ „ORBIS SENSUALIUM PICTUS”

Különleges hely illeti meg Comenius tankönyvei sorában az *Orbis sensualium pictus*-t. Ezt Comenius Sárospatakon állította össze és — egy nemrég előkerült nyomdai ív bizonyosága alapján — még itt-tartózkodása alatt nyomtatatni kezdte, 1653-ban. A teljes mű — valószínűleg a jó falmetsző hiánya miatt — csak kb. 15 év múlva jelenhetett meg. Mi a lőcsei négy nyelvű kiadásból közöljük a következőkben az orvosi vonatkozású részek hasonmását.

Az „*Orbis sensualium pictus*” révén vált különösen elismertté Comenius neve: még ma is hasznosnak tartják az egykori mű faksimile-kiadásának megjelentetését.

Milyen forrásból jöhettek a magyar szavak? Az egyik legkézenfekvőbb megoldás az lehetne, hogy *Molnár Albert* szótárából írta ki ezeket Comenius, ill. íratva ki tanítányaival, tanártársaival. Ezt a feltevést részben cáfolják a tények: *arteria* megfelelőjeként Comeniusnál *szőkőér* áll, *Molnár Albert*nél: *élő ér, pulzus nevű ér; diaphragma* alatt Comeniusnál *által rekesztő- (középgyék) hárgya* áll, *Molnár Albert*nél egyszerűen: *ágyékhártya; musculus* ill. *musculi* megfelelőjeként Comeniusnál: *egerek (árva húсок)* található, *Molnár Albert*nél: *egerecske, Embernek tagjain való inas domború húсок*.

Nem egyértelmű a *szőkőlcsonz* *Calepinus Ambrosius* szótárából és *Szikszai Fabricius Balázs* szöszedetéből sem.

Nyilvánvaló tehát, hogy a nevezett könyv szavait Comenius több forrásból szedte vagy inkább szedette össze. Arra nézve sajnos biztos adatunk nincs, hogy Comenius *saját magyar nyelvi tudását* milyen mértékben hasznosította a kötet összeállításánál.

A korábban idézett másik tankönyvben, a *Janua*-ban még számos nehézkes kifejezés, bonyolult szövmeghatározás szerepelt, ezzel szemben az „*Orbis sensualium pictus*” letisztult, mindenki számára érthető, köznyelvivé általánosult szókészlettel dolgozott. Még ha körülírással határoz is meg valamit (pl. *általrekesztő hárgya*), akkor is nyomban érthette a kor átlagembere a körülírás jelentését.

Nézzük meg néhány példa tükrében, hogy mely meghatározások maradtak meg mind a mai napig Comenius orvosi vonatkozású szavaiból, vagy pontosabban fogalmazva azokból a korban használatos orvosi szavakból, melyeket Comenius leginkább köznyelvinek, elterjedtnek ítélte és a művébe felvette! (XXXVII. fejezet) *fej, láb, nyak, váll, torok, nyakszirt, emlők, has, köldök, ágyék, lapocka, kar, könyök, kéz, derék, csípő, alfél, far, comb, (láb)szár, lábikra, boka, sarok, talp, hüvelykujj*. (XLI. fejezet) *szem, lát, szemlél, fül hall, hang, természeti hangok, mesterséges hangok, orr szagol, szag, a nyelv, kéz, tapasztalás, dolgok mennyisége, meleg, hideg, nedves, száraz, kemény, lágy, sima, nehéz, könnyű, értelem, elme, ítélet, gondolkodik, emlékező, feledékenység, álom*.

Talán ennyi példa is elég! Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy számos esetben a mai magyar szakszó eltér ugyan a Comenius által 350 évvel korábban alkalmazottól, de annak bizonyos elemei mégis megtalálhatók a mai szóalakban is. Így pl. az *általrekesztő hárgya* „rekesz” eleme megtalálható a mai rekeszizom szóban, a *fő megfogja a külső érzékenységektől bevett dolgokat* szövegben a „fog” elem megtalálható a mai *felfog, felfogás* szavakban. A példákat még nagy számban szaporíthatnánk.

A mai szaknyelvbe nemegyszer a comeniusi szóhasználat került be a *Molnár Albert*-féle változattal szemben.

A Z „ANYAISKOLA”

Magyar nyelven az 1600-as évek végén még egy Comenius-mű látott napvilágot: két kiadásban is megjelent Comenius „*Praecepta morum*” c. munkája, ez azonban sajnos nem nyújt semmi orvosi szóanyagot. Meg kell viszont jegyezni azt, hogy Comenius nem csak a maga idejében hatott a magyar orvosi szaknyelvre, hanem halála után századokkal is. Különösen szokatlan téma volt a maga idejében az anya-, csecsemő- és gyermekgondozás. Comenius ezzel a témával kapcsolatban is írt egy rövid könyvecskét („*Informatorium der Mutter-Schul*” Weissenfels, 1633.), amit ha nem is tankönyvnek, de a szülőknak szánt segédkönyvnek lehet tekinteni. Ebben is jelentkezik az, amire az „*Orbis sensualium pictus*” c. munkát illetően hivatkoztunk, ti. hogy az adott témakör fogalmainak, feladatainak, feladat-mozzanatainak, kérdéseinek Comenius mindig igyekszik nyelvileg körülhatárolni, szabatos, rövid meghatározását adni. A nevezett munkát magyarra csak 1929-ben fordította Petrich Béla „*Anyaiskola*” címen; előszóval Kenyeres Elemér látta el. Ebből idéznék mutatványként egy rövid részletet:

„Mindenekelőtt pedig, mivel a gyermek csak úgy nevelhető fel, ha friss és egészséges az élete — mert a beteg s hibás gyermekkel bajos boldogulni —, a szülők legfőbb gondja az legyen, hogy gyermekeiket jó egészségben tartsák meg, amiből az oroszlánrész természetesen az édesanyjának jut. . . Vigyáznunk kell, hogy a gyermek gyöngé testében se meleggel, se faggal, se mértéktelen evéssel s ivással, se éhséggel, se szomjúsággal kárt ne okozzunk. . . Igen helyes, ha bizonyos meghatározott életmódhoz szoktatjuk, azaz: hánykor fekdjék le, hánykor keljen fel, hánykor egyék és játsszék. Mert mindez nagyban hozzájárul az egészséghez és jó alapot nyújt a később kialakuló rendszeretethez. Az bizonyos — ha némelyek ezt nevelésnek is találják —, hogy ilyen módon lassanként rászoktathatjuk a gyermeket a rendre. A példák igazolják ezt.

Mivel az élet folyamatos égés, a tűz pedig, ha nem kap levegőt s nincs állandóan mozgásban, hamarosan kialszik, a gyermeknek is szüksége van arra, hogy mozogjon. Hiszen ezért találta ki az ember a ringatást, még mielőtt a gyermek futni megtanulna, azután a hordozást, a kocsi-bantologatást s az ide-oda dobálást. De mihelyt a gyermek némileg fölcseperedett és lábacskaíra tud állni, megengedhetjük, hogy fusson s egyet-mást cselekedjék. Minél többet tesz, fut s dolgozik a gyermek, annál jobban alszik, annál jobban emészt, annál jobban nő, annál frissebb és elevebb testben és lélekben, csak arra kell vigyázni, hogy baj ne érje. Éppen ezért biztos helyeket kell számára kijelölnünk és meg kell neki mutatnunk, hogyan gyakorolhatja magát testi kára nélkül, azonkívül mindig öröket, dajkákat s kiseddévönőket kell melléje rendelnünk.

Mivel pedig a közkeletű szólás szerint a friss kedély már magában félegészség . . . törekedjenek a szülők arra, hogy gyermekeik sem örömben, sem vigasztalásban ne szenvedjenek hiányt.”

(*Anyaiskola*. Bp. 1929, 26—27. lap.)

Az itt idézett „*Anyaiskola*” c. kötet a maga késői fordításszövegével is segíthetett alakítani a század elején formálódó óvodai nevelési nyelvet. Érdekes a védettség hangsúlyozása (amit majd Hermann Imre emel ki), a mozgás fontossága, a szükségletek kielégíttetése, a vidámság.

*

Az alapfogalmak megnevezése: ez a valódi értéke orvosi és nyelvtörténeti szempontból Comenius orvosi vonatkozású magyar szókészletének. Ez a meglehetősen nagy mennyiségű szó értékes anyagát (részben törzsanyagát) képezhette volna annak az igényes, de sajnos — mindnyájunk sajnálatára — meg nem valósult vállalkozásnak, amit Gortvay György (Loványi Gyula nyelvész tanácsadói bevonásával) olyannyira szorgalmazott, aminek feladata, ill. célja egy magyar orvosi nyelvtörténeti (kibővített változatában: természettudományi nyelvtörténeti) szótár összeállítása lett volna.

A Comenius által képviselt magyar szaknyelvi kultúrát, ami a sárospataki környezetben és ennek kisugárzó övezetében, tehát a magyar reformáció eszmei miliőjében az elmondottak tanúsága szerint oly szépen kezdett „virágozni”, a történelmi-politikai viszonyok, különösen a katonai események durván megzavarták. Így a comeniusi kezdeményezéseknek igen hosszú ideig kellett várniuk arra, hogy a magyar felvilágosodás — részben a nyelvújítási mozgalomhoz kapcsolatosan — a magyar nyelvű tudományosságot, pedagógiát és a lassan formálódó tudományos ismeretterjesztést lendületbe hozhassa és így a comeniusi szaknyelvalkotási hagyományokat átvehesse, továbbépíthesse.

I R O D A L O M

- Bakos József: *A magyar Comenius*. Budapest, 1957.
 Bakos József: *Comenius nyelvszemlélete és nyelvpedagógiai nézetei*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1962—1963. MTA Könyvtára, Kéziratár.
 Büky Béla: A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse (1585—1607). I. rész. *Comm. ex Bibl. Hist. Med. Hung.* 41 (1967), 27—132.
 Comenius, Jan Amos: *Anyaiskola*. Ford. Petrich Béla. Budapest, 1929.
 Comenius, Jan Amos: *Janua linguae Latinae* . . . Várad 1643.
 Comenius, Jan Amos: *Nagy oktatástana*. Budapest 1953. — Első kiadása: *Didactica Magna*, 1628.
 Comenius, Jan Amos: *Orbis sensualium pictus quadrilinguis*, Leutschoviae, Typis Samuelis Brewer, Anno 1685. — Első kiadása: Norimbergae, 1669.
 Melich János: *Szikszi Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből*. Budapest, 1906.
 Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum* (2. rész:) *Dictionarium Vngarico—Latinum*. Norimbergae, 1604.
 Turnbull, G. H.: Plans of Comenius for his stay in England. *Acta Comeniana*. 17 (1958) 7—28.

Z U S A M M E N F A S S U N G

In der Entfaltung der ungarischen medizinischen Fachsprache spielte auch der grosse Pedagog J. A. Comenius eine Rolle, indem er in seinen Lehrbüchern zeitgemässe medizinische, oder mit der Medizin verbundene Wörter anwandte. Sein Werk „Janua linguae Latinae“ enthält einen reichen ärztlichen Wortschatz, und sein später verfasstes Werk „Orbis sensualium pictus“ hebt sich damit hervor, dass Comenius bestrebt ist dem allgemeinen Brauch und dem fachlichen Usus nachzukommen. In beiden Werken basiert er auf den Wortvorrat der ärztlichen Lektüre.

Es ist interessant zu erwähnen, dass der Wortschatz von Comenius' Lehrbücher mit den zeitgenössischen Quellen, ärztlichen Druckschriften und mit dem Wortvorrat der Wörterbücher in solchem Ausmass keinen Zusammenhang zeigen, dass man annehmen könnte, dass er die Ausdrücke aus diesen Quellen in seine Lehrbücher übernommen hat. Man kann also sagen: bezüglich der Quelle der Fachwörter — von der wissenschaftlichen „Verkehrssprache“ ausgehend — weisen Comenius' Lehrbücher Selbständigkeit und Originalität auf. Verfasser kann die Frage: in welchem Ausmass Comenius seine ungarische Sprachkenntnisse in dem Wortschatz seiner Lehrbücher anwandte, nicht beantworten, er nimmt aber an, dass er sich bei der Zusammenstellung des Wortvorrates mehr auf seine Professor-Kollegen, Dolmetschern und auf die, bei der Buchausgabe mitwirkenden Personen stützte, als auf seine eigene Sprachkenntnis.

Verfasser erwähnt ein drittes Werk von Comenius, von medizinischem Inhalt, nämlich die ungarische Übersetzung von: „Informatorium der Mutter-Schul“ vom Jahre 1929. Dieses Werk ist auch ein Beispiel dafür, dass Comenius — durch seine Übersetzer — noch Jahrhunderte nach seinem Tode Einfluss auf die ungarische Fachsprache des Gesundheitswesens der Kindergärten und die der Kleinkinderziehung ausübt.

B. BÜKY, M. A., Ph. D., C.Sc.

linguist

Institute of Linguistics of H. A. S.

Budapest, Szenttháromság u. 2., Hungary, H—1014

BAKÓCZ PÁL AGYSÉRÜLÉSE ITÁLIÁBAN

BAKAY LAJOS

Az első sebész, aki írásban kijelentette, hogy „*én nem hiszem, hogy az agyhártyák és az agyállomány sérülése szükségszerűen halálos*”, Berengario da Carpi volt 1518-ban^[2]. Könyvében hat betegről számol be, akik túlélték sebesülésüket annak ellenére, hogy jelentős mennyiségű agyállományt (*notabilis quantitas medullae cerebri*) vesztek el. Csak röviden említi az első hármát, akik szülővárosa, Carpi környékéről való fiúk voltak. A negyedik Pistoiaiban sérült meg s egy helybeli zsidó orvos, Angelus („Angelus Hebraeus”) kezelte, aki meglehetősen képzett volt („*satis expertus chirurgus*”). Az utolsó két sérültet már Bolognában operálta Berengario, aki 1502-től ott a sebészet és anatómia professzora volt. Az egyikről keveset ír, csupán annyit tudunk róla, hogy „dominus Vincentius Ragacia”-nak hívták (Vincenzo Ragazza). A másik azonban nem kisebb személyiség volt, mint „dominus Paulus, nepos Cardinalis Strigoniensis”, s ennek a kórtörténetét, nyilván a beteg kimagasló társadalmi helyzeténél fogva, a korabeli orvosi könyvek stílusától eltérve, részletesen írja le.

Jacopo Berengario da Carpi 1560 körül született Carpiban, az Appennin hegyek egyik kis falujában. Ősei, többek közt apja, Faustino, borbély-sebészek voltak, de Jacopo nagyobb karrierre vágyott. Csakhamar otthagyta szülőhelyét és Bolognában telepedett le, ahol anatómiát és sebészetet tanult az egyetemen. A Vesalius előtti kor egyik legjobb anatómiai tankönyvét írta meg, melyben többek közt a valóságnak megfelelően vázolta az agy kamráit és a plexus chorioideusokat (1522)^[3]. „*Galenus tévedett*,” írta ezzel kapcsolatban ugyancsak merészen, mert az ilyen kijelentés nem csak az ő korában, de még jóval később is csaknem szentségtörésnek számított. Mint sebész nagy praxist tett szert főleg azután, hogy sikeresen kezelte Lorenzo Medicit, Urbino hercegét, akit fejbe lőttek.

A fejsérülések különösen érdekelték Berengariót. Könyve — „*De fractura Calve sive Cranei*” —, az első monográfia, mely kizárólag a koponya és agy sérüléseivel foglalkozik, 1518-ban jelent meg^[2]. Mondanunk sem kell, hogy ezt a művet Urbino hercegének dedikálta. Ez a könyv nagy sikert aratott annak ellenére, hogy Berengario merészen szembeszállt sok, korában divatos nézettel. Új kiadások jelentek meg 1522-ben, 1535-ben, 1629-ben, 1651-ben, 1715-ben és végül 1728-ban. Mindig az eredeti latinul; más nyelvre még a késői kiadásokban sem lett lefordítva. Nem mintha a latin szöveg nyelvtanilag olyan jó lett volna. Francis Adams, több korai görög és latin orvosi szöveg angol fordítója ezt írta róla 1849-ben: „*The language of Berengar is excessively debased, and among the writers of the age he is perhaps the worst Latinist — and this is a position of no mean distinction*”^[4]. * A könyv szövege keveset változott a késői, barokk kiadásokban, melyek már mint Liber Aureust hirdették; a fontos eredeti dogmák változatlanok maradtak. Még századokkal később is idézték. Percivall Pott, korának talán legjobb angol sebésze még 1808-ban is megemlíti Berengariót, mint „*a most excellent writer on this subject*”^[6]. **

* „Berengario nyelvezete rendkívül gyatra, és a kortárs írók közül talán ő tud a legkevésbé latinul — ami nem kitüntető helyzet”

** „a tárgyról értekezők legkiválóbbika”

A carpii borbély fia Itália legjobb sebésze lett, de minden sikere mellett tipikus renaissance egyéniség maradt, pénzvagyó és gátlástalan. Egykori barátja, Benvenuto Cellini egy fejezetet szán neki önéletrajzában „Maestro Giacomo Berengario da Carpi, a legjobb hírnévnek örvendő sebész” címmel. Ami azonban kiderül, az nem éppen épületes. Mielőtt Berengario elkezdett kezelni egy beteget, írja Cellini, behajtotta a honoráriumot, ami nem tíz, hanem inkább száz koronának felelt meg. Meg kell jegyezni, hogy Berengario nem csak sebészettel foglalkozott. Az első közt volt, akik higany bedörzsölést alkalmaztak szifilisz ellen. Ezért óriási összegeket zsebelt be Rómában, ahol a legjobb családok sarjai szenvedtek ettől a nyavalyától, és sietve eltávozott, mire páciensei elkezdtek szenvedni a higanymérgezésztől, mert mint Cellini írja, ha tovább is ott maradt volna, bizonyára meggyilkolták volna.

Cellini megbízta azzal, hogy mutassa be szobrászati terveit II. Gyula pápának. Berengario meg is tette ezt, bár ez sem biztos. Az azonban bizonyos, hogy ellopta őket. Hányattott élete végén 1530-ban halt meg Ferrarában, de legalábbis békésen és nem orgyilkosok keze által.

Berengario da Carpi korának kimagasló sebésze volt, aki korát messze megelőzően alkalmazott műtéti eljárásokat saját maga tervezte műszerekkel, melyek prototípusai lettek a későbbieknek.

Berengario elődjei és kortársai különösen azokat az agysérüléseket tartották halálosnak, melyek megnyitották az agykamrákat. Részben azért, mert nyilván mély sérülésekről volt szó, de azért is, mert a megnyitott kamrák ennek folytán elvesztették a bennük tárolt és a középkor humorális teóriája szerint igen fontos „spiritus animalis”. Galenus elgondolása alapján, melyet követői hűen utánoztak, a „spiritus vitalis” a carotis vérkeringése által kerül az agy alapon elhelyezett „rete mirabile”-be (ezt a tételt még Vesalius is elfogadta annak ellenére, hogy ez a csodálatos ércsomó emberben nem létezik), ahol átalakul „spiritus animalis”-sá, mely letéteményese minden szellemi és fizikai, testi funkciónak, s az agykamrákban van tárolva.

Berengario kortársai olyan veszélyesnek tartották az agy sérülését, hogy műtét közben, mikor a koponya törött szilánkjait távolították el vagy epidurális vérömlenyt eresztettek ki, tartózkodtak a durának még legkisebb sebzésétől is.

A „cardinalis Strigoniensis” nyilván Bakócz Tamás volt. Dr. Borsa Iván szíves közlése szerint a XV. századtól kezdve a bíborosok a római kúriában kaptak egyfajta „ragadványnevet”, mely az esetek túlnyomó részében annak az egyházmegyének a neve volt, melynek élén álltak. Bakócz Tamás még okleveleiben is használta az egyébként nem hivatalos „cardinalis Strigoniensis” címet. Ezt Vittorio Putti^[7] is megemlíttette Berengario da Carpiról írt olasz nyelvű életrajzában.

A nepotizmus nem volt ismeretlen Bakócz Tamás korában és személyében. Mint szegény, kilencgyermekes jobbágycsalád ivadéka, minden eszközt megragadott, hogy előmozdítsa családjának szerencséjét, saját magáról nem is szólva. Bakócz renaissance nagyúrnak számított Itáliában, s szinte korlátlan hatalommal irányította Magyarország politikáját 1521-ben bekövetkezett haláláig. Az 1513-as év Rómában találta, ahol időt, pénzt és fáradságot nem kímélt, hogy pápává választassa magát a II. Gyula halálával megüresedett trónra (Putti szerint „*molto quotato nel Conclave*”). Ez a terve majdnem sikerült, de végül is a bíborosok X. Leót választották meg.

Fraknói^[4] szerint Bakócz Tamásnak volt egy Pál nevű unokaöccse, Miklós testvérének a fia. Nyilván ő volt a Berengario által említett „nepos Paulus”. Egyebet nem tudunk róla csak azt, hogy gyermektelenül halt meg, és Berengario szövegéből azt is, hogy egyházi személy volt.

A baleset Bolognában történt, s bár Berengario nem említi időpontját, nyilván 1513-ban, amikor Bakócz Tamás nagy kísérettel és pompával utazott Rómába. A baleset nincs történelmileg dokumentálva, de részleteit tudjuk Berengario könyvéből. Eszerint Pál urat alabárddal verték fejbe („*causa fuerat cuspis runchae*”). Ez nyilván az alabárd tetején levő dárdacsúcsot jelenti. A „runcha” (még most is „runca” a modern olaszban) középkori latin szó, a régi rómaiaknak nem volt alabárdjuk.

Az alabárd betörte a koponyát, s az egyik csontszilánk („*frustulum*”) négy ujj mélységbe hatolt

be az agy állományába. Közvetlenül a sérülés után jókora mennyiségű agy esett elő a tátongó sebből. Néhány nap múlva Berengario nagy nehézséggel („magno labore”) eltávolította a csontszilánkot, mely olyan mélyre hatolt be, hogy nehéz volt megtalálni és műszerrel megragadni. A tizenharmadik napon megint agy extrudált a sebből („*alia notabilis portio*”). Ekkorra már elég nagy üreg tátongott az agyban, valószínűleg a frontális lebenyben, bár Berengario nem írja le anatómiailag. Ebből az üregből vízszerű folyadék szivárgott ki nagy mennyiségben („*semper emanabat humiditas aquosa & multa*”). Nyilvánvaló, hogy az alabárd olyan mélyen vágott az agytekébe, hogy megnyitotta az oldalkamrát, ami liquorfisztulához vezetett.

Ez az eset igen hasonló Ambroise Paré egyik betegéhez, aki Perpignan ostrománál, tehát 1542 nyarán sebesült meg. Egy zsoldost kártyajáték közben egy társa fejbevágtá alabárdal. Az alabárd éle megnyitotta a bal oldalkamrát. A sérült katona nem vesztette el eszméletét, nem is operálták meg, csupán bekötötték a tátongó sebet. Három nap múlva, kötést váltás közben a beteg epilepsziás rohamot kapott, és percek alatt meghalt⁵¹.

Bakócz Pál szerencsésebb volt, mert túlélte a balesetet, bár nem minden komplikáció nélkül. Berengario igen okosan drenálta a sebet, hogy megakadályozza a liquorpangást. Ehhez egy „*canulát*” használt, ami abban a korban fémből készült szondát jelentett. A liquor szabad folyása volt a fő oka, hogy a seb nem fertőződött el s a beteg nem kapott agyhártyagyulladás vagy agytályogot, ami az aszepszis nélkül szabadon feltárt agyban különben elkerülhetetlen lett volna. Még így is csodával határos, hogy elkerülte.

Néhány hét múlva a liquorfolyás csökkent, és Berengario úgy vélte, hogy a seb elég száraz ahhoz, hogy be lehessen zárni („*tentavi consolidare vulnus*”). Ez meg is történt ötven nappal a sérülés után. Sajnos Berengario nem írja meg részletesen, hogy zárta be a sebet. Néhány sebész már használt tűt és fonalat a késői középkorban, de az nem volt még általános szokás. Sokkal valószínűbb, hogy Berengario szoros kötéssel húzta össze a seb széleit. Az ilyen kötés rendszerint rózsajajba és tojásfehérjébe volt beáztatva, és úgynevezett „*örmény anyagot*” („*bolus Armeni*”) is tartalmazott, mely megszáradva keménnyé vált, és nem csak összetartotta a seb ajkait, de meg is védte a másodlagos, külső fertőzéstől.

A seb bezárása nem volt szerencsés eljárás. Néhány nappal később szegény Pál úr lázas lett, és elvesztette eszméletét, súlyos epilepsziás rohamok közepette („*maximus paroxismus epilepsiae*”). A zárt sebben összegyülemlt liquor, mint kiváló táptalaj, nyilván befertőződött.

Berengario nem esett kétségbe. „*Ezt látván — írja — elrendeltem, hogy a beteg lábait emeljék magasba és a fejét süllyesszék le. Azután egy kést [„stilus”] szúrtam a seb mélyébe, oda, ahonnan előzőleg az agy állományt veszett*”. Nagy mennyiségű tejszínű folyadék (nyilván fertőzött liquor) ürült ki, az epilepsziás roham azonnal megszűnt, s a beteg visszanyerte eszméletét. Berengario visszahelyezte a drént, s attól kezdve rendszeresen irrigálta a sebet valami folyadékkal, hogy „*be-szárítsa a nedvességet*”. Sajnos nem említi, hogy miből állt a folyadék.

A beteg hamarosan meggyógyult s a seb bezárult. Dominus Paulus sokáig élt, írja Berengario, s magas rangot ért el az egyházban („*ascendit ad apicem Episcopatus*”).

I R O D A L O M

1. Bakay, L.: *An early history of craniotomy. From Antiquity to the Napoleonic era.* Thomas, Springfield 1985.
2. Berengario da Carpi, G.: *Tractatus de fractura calve sive cranei.* De Benedictis, Bologna 1518.
3. Berengario da Carpi, G.: *Isagoge brevis perlucide ac uberrime in anatomiam humani corporis a communi medicorum academia usitata.* Hectoris, Bologna 1522.
4. Fraknói, V.: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* Budapest 1889.

5. Paré, A.: *Oeuvres complètes d'Ambroise Paré* révues et collectionnées sur toutes les éditions avec les variantes par J. F. Malgaigne. Baillière, Paris 1840.
6. Pott, P.: *The surgical works of Percivall Pott*, F. R. S. Johnson, London 1808.
7. Putti, V.: *Berengario da Carpi*. Capelli, Bologna 1937.

SUMMARY

The first detailed description of a surgically treated injury of the brain substance is given by Berengario da Carpi in his book „De fractura Calve,” published in 1518. The patient was Sir Paulus, a cleric, nephew of Cardinal Tamas Bakocz, who accompanied his uncle on his trip to the papal conclave in 1513. He was hit on the head with a halberd and treated in Bologna by Berengario, one of the foremost surgeons of his time. The wound was deep, it penetrated the lateral ventricle resulting in loss of brain substance and cerebrospinal fluid fistula. Berengario removed broken skull fragments embedded in the brain and left the wound open. For 50 days following the initial operation cerebral tissue and liquor issued forth. The free flow of ventricular fluid may have prevented infection because the surgeon drained the wound with a cannula. When he thought that the wound was dry enough, he attempted closure. A few days later the expected complication developed in form of brain abscess and meningitis. The patient developed high fever, a major epileptic seizure and lapsed into coma. Berengario opened the wound again. A great amount of milk-colored, watery material was evacuated, whereupon the seizures stopped immediately and the patient regained consciousness. Berengario replaced the cannula, re-established drainage and irrigated the wound until it eventually closed spontaneously. Pal Bakocz was restored to health. „He lived a long life,” writes Berengario, „and achieved high rank in the church.”

L. BAKAY, M. D.
Professor of Neurosurgery
152 Bryant St., Buffalo, N. Y. 14222, U. S. A.

HERALDIK UND MEDIZINGESCHICHTE: DIE ERSTEN ÄRZTEADELUNGEN IN UNGARN*

LAJOS TARDY

FESTREDE ANLÄSSLICH DER VERLEIHUNG DER ISTVÁN
WESZPRÉMI-EHRENMEDAILLE

Die erfreuliche Tatsache, daß die Heraldik den ihr gebührenden Platz in der Hierarchie der Disziplinen wiedergewonnen hat, bewirkte zugleich eine wahre Renaissance in der Pflege und dem Studium der geschichtlichen Hilfswissenschaften. Vor gar nicht langer Zeit, in der jüngsten Vergangenheit sozusagen, erfreute sie sich noch derselben, in Anführungszeichen eingeklemmten Achtung wie in meinen Gymnasialjahren seligen Angedenkens das Ersatzlehrfach für Griechisch oder das Freihandzeichnen, während heute, bei einem durchweg niveauvollen Geschichtsunterricht, die bislang beinahe oder völlig vernachlässigten Disziplinen — von der Paläographie bis zur Heraldik und Genealogie — sowohl im Kreise der werdenden Historiker als auch des schreibkundigen Publikums zu einem neuen Leben erwachen.

Im Rahmen der Ungarischen Gesellschaft für Geschichtswissenschaft wurde eine Archäographische, Heraldische und Genealogische Sektion gegründet, die meines Erachtens zu einer wichtigen Rolle berufen ist. Geplatzt ist die auf Unkenntnis und Argwohn beruhende „Ansicht“, wonach diese in den Fünfzigerjahren zurückgesetzten geschichtlichen Wissenszweige nichts anderes als wissenschaftlich getarnte retrograde Kräfte seien. Dies bezeugt für jedermann ersichtlich die auf Schritt und Tritt wahrnehmbare Verehrung der Traditionen, von den dekorativen Emblemen der Massenverkehrsmittel bis zu den neuen Stadtwappen, die die historischen Traditionen mit den Symbolen der Gegenwart fachkundig vereinen — ja, leider sogar bis zu den neuerdings komponierten heraldischen Ungeheuern, die vom Nichtbefragen der Experten zeugen. Die fachwissenschaftliche Bedeutung heraldischer Kenntnisse wurde in anderen sozialistischen Ländern seit langem erkannt, neben Polen vor allem in der Sowjetunion, in deren jüngsten repräsentativen Buchausstellung in der Akademischen Buchhandlung ich die Freude hatte, einen echten Lückenbüßer, nämlich die heraldische Facharbeit eines zeitgenössischen Autors, kaufen zu können.¹

Um diesen Rückstand aufzuholen, veröffentlichte unsere Gesellschaft — noch vor der Erscheinung des vorzüglichen Werkes von Iván Bertényi² — vor zwei Jahren in einer mustergültig redigierten Prachtausgabe eine Auswahl der Wappen alter ungarischer Ärzte unter dem Titel „*Insignia medicorum in Hungaria*“.³ Der wegweisende und exemplarische Wert dieser Arbeit ist unbestreitbar und hätte vielleicht noch dadurch weiter erhöht werden können, wenn auch der die

* Die Studie wurde auf der Gedenksitzung zur Verleihung der Weszprémi—Medaille verlanbart, am 24. Februar 1984.

¹ Sobolewa, N. A.: *Wappenkunde der russischen Städte u. Provinzen im 18—19. Jh.* Moskau 1981 (russisch).

² Bertényi I.: *Kis magyar címertan* (Kleine ungarische Wappenkunde). Budapest 1983. (ungarisch)

³ Antall J.—Buzinkay G.: *Insignia medicorum in Hungaria. Wappen ungarischer Ärzte.* Budapest 1982. (bilinguis)

Verdienste des Geadelten würdigende Teil der Donationsurkunde publiziert worden wäre. Das aber dürfte schon, unter den gegebenen Wirtschaftsverhältnissen, die Kriterien des verzeihlichen Maximalismus der „*pia desideria*“ erschöpfen. Was den Inhalt, die wissenschaftsgeschichtliche Untermauerung und die typographische Gestaltung anbelangt, ragt dieses Werk selbst aus der Reihe der früheren, ähnlichen Publikationen erheblich hervor.

Wiewohl die Heraldik mit all den anderen geschichtlichen Hilfswissenschaften zu jahrzehntelangem Stillschweigen verurteilt war, konnte es doch auch in dieser Hinsicht zu leisen Äußerungen des „*ius murmurandi*“ kommen. Ich darf mich hierbei auf die Tatsache berufen, daß wir mit meinem gelehrten Mitautor, unserem hochverehrten Präsidenten, schon vor 19 Jahren, im Jahre 1965, eine bescheidene Auslese von alten ungarischen ärztlichen Wappen herausgegeben haben⁴ — wenn auch nicht daheim, so doch im Ausland. Wir verfahren mit einiger Willkür oder, wenn man so will, mit einer für das gegebene Zeitalter überhaupt nicht bezeichnenden expansiven Auslegung, indem wir auch den Feldscher und Zahnausreißer von König Sigismund dem Luxemburger (1387—1437) miteinbegriffen haben. Auch hoffe ich, nicht gegen das Gebot erforderlicher Bescheidenheit zu verstoßen, wenn ich nun ein wenig in meine fachliterarische Vergangenheit zurückgreife. Nachdem ich nämlich über die damals unbekannte, nunmehr aber völlig erwiesene Tatsache eine Vorlesung gehalten und eine Abhandlung veröffentlicht habe,⁵ wonach das Testament des römischen Kaisers Augustus, das weltberühmte Monumentum Ancyranum, gegen Mitte der 1550er Jahre von zwei Ungarn, namentlich von Antal Verancsics und János Belsy, entdeckt und der letztere zum Lohn dafür in den ungarischen Adelsstand erhoben wurde,⁶ begann ich nachzuforschen um zu erfahren, wer in Europa als Erster für wissenschaftliche Verdienste geadelt worden ist. Selbst jenen, die unserer Disziplin gewissermaßen fernstehen, dürfte es allgemein bekannt sein, daß der Adelstitel seit seiner Einführung, also dem 12. Jahrhundert, geradezu ausschließlich für kriegerische Tugenden — Erfolge auf dem Schlachtfeld oder bei Ritterspielen — verliehen wurde. Dies beweist schon die Tatsache, daß ein Wappenbild, welches nicht in einem schildförmigen Feld steht, gar nicht als Wappenbild angesehen wird.

Als ich das Adelswappen des Belsy-Belsius zum erstenmal etwas eingehender in Augenschein nahm, bemächtigte sich meiner allmählich das wohlthuende Gefühl, der Zufall, einer unserer zuverlässigsten Verbündeten, habe mir die Freude einer neueren Entdeckung zugespielt und die Chance gegeben, vielleicht als Erster den in der Heraldikgeschichte erstmals für wissenschaftliche Verdienste verliehenen Adelswappen erkannt zu haben. In der Disziplin der Heraldik halte ich nach wie vor die Engländer und Franzosen für die besten Experten und so ersuchte ich sie im Jahre 1973 brieflich um Auskünfte, wen die Fachliteratur als Ersten aus der langen Reihe jener anführt, die nicht für kriegerische oder ritterliche, sondern für wissenschaftliche Dienste einen Wappenbrief erhielten.

Von der österreichischen heraldischen Gesellschaft, an die ich mich mit der gleicher Bitte wandte, erhielt ich keine Antwort; jetzt, nach Verlauf von elf Jahren, dürften meine diesbezüglichen Hoffnungen offenbar schon gestandlos sein. Nicht so die englischen und französischen Heraldiker! C. R. Humphery, Präsident von „The Institute of Heraldic and Genealogical Studies“, teilte mir am 19. September 1973 mit, daß die erste bürgerliche Persönlichkeit, die den Adelsbrief für wissenschaftliche Verdienste erhalten hatte, der große Anatom Andreas Vesalius gewesen ist; er war Hofarzt des Kaisers Karl V. und des Königs Philipp II. von Spanien, seine Tätigkeit war von derart überragender Bedeutung, daß sie im Jahre 1556 diese damals einmalige

⁴ Schultheisz, E.—Tardy, L.: Ungarische Ärzlewappen berichten von erfolg u. Tradition. *Die Waage*, 4(1965) pp. 156—160.

⁵ Tardy L.: *Beyond the Ottoman Empire*. Szeged 1978.

⁶ *Siebmacher Wappenbuch des Adels von Ungarn*, Bd. I., 1885. p. 51.

Anerkennung einbrachte. 1556 — seufzte ich enttäuscht, also ein knappes Jahr vor meinem János Belsy-Belsius! Allerdings dürfte es zum Trost der hier anwesenden Ärzte und Medizinhistoriker reichen, daß der erste Mann, der seinen Aufstieg in den Stand der Privilegierten nicht seinem säbelschwingenden Arm, sondern seinem zum Wohl seiner Mitmenschen wirkenden Geist verdankte, weder ein Anwalt, noch ein Philosoph, sondern ein Arzt war!

Doch selbst die englischen und französischen Heraldiker sind vor Fehlbarkeit nicht gefeit.

Jetzt, da das eigens zu diesem Zweck zusammengetretene Sondergremium unserer Gesellschaft mich für würdig befand — und sei es aufgrund meiner bisherigen medizingeschichtlichen Tätigkeit oder wegen der seit meiner Geburt vergangenen runden Zahl der Jahre — nach namhaften Vorgängern nun auch selbst ein Mitglied der illustren Konfraternität der Westprémi-Preisträger zu werden, möchte ich, meine Damen und Herren, auf den Kern meines Vortrages zu sprechen kommen. Mehr als sechzig Jahre vor Vesalius wurde schon ein anderer Arzt in den Adelsstand erhoben und ihm ein Adelswappen verliehen. Und was für uns ungarische Repräsentanten der historischen Disziplinen von besonderer Bedeutung ist: Der mit dem Wappenbrief geehrte Arzt hatte auch mit Ungarn nicht wenig zu tun. Zunächst sei es mir jedoch gestattet, mich ganz kurz bei der Vorgeschichte aufzuhalten.

Heute, am 24. Februar 1984, versetzte ich mich nach einem tiefen Atemzug in Gedanken an den Wiener Katafalk unseres großen Königs Matthias Corvinus. Sein gebieterisches Antlitz, welches die Ausstrahlung seines für humanistische Ideen aufnahmefreudigen Geistes widerspiegelte, war am 6. April 1490 noch nicht erkaltet, als sich machtgierige Thronprätendenten anschickten, sein gewaltiges Erbe — Ungarn und die von ihm angegliederten Länder und Landesteile — für sich zu ergattern. Neben Wladislaus Jagello, dem Polenprinz Johann Albert und freilich auch Johannes Corvinus trat als Erster der Sohn Friedrichs III., des ewigen Widersachers des großen Toten, auf die Bühne: Maximilian, römischer König und sodann Kaiser, eine in der einheimischen Geschichtsschreibung nicht gebührend behandelte Persönlichkeit.

Um neunzehn Jahre jünger als Matthias, dürfte er in Anbetracht seiner Beschaffenheit, seiner Liebe zu Wissenschaft und Kunst, seiner Ritterlichkeit und seiner glänzenden politischen Einbildungskraft als mit diesem seelisch engverwandt und aus mitteleuropäischer Sicht als Fortführer seiner Ideen angesehen werden. Noch heutzutage erleben seine Schriftwerke immer wieder Neuauflagen, er war ein überdurchschnittlicher Maler, Musiker und Poet zugleich, und trotz mancher Fehlschläge auch als Heerführer nicht der Letzte. Vom Gesichtspunkt seiner eigenen Heimat war es durchaus verständlich und begründet, daß er mit seinen Landsknechten das von Matthias unterworfen Österreich überrannte; aus Kärnten und der Steiermark zogen sich die ungarischen Garnisonen nach Friesach zurück, wo ihnen freier Abzug gewährt wurde.

Unterdessen richtete Maximilian, knapp 12 Tage nach Matthias' Tod, an die ungarischen Landstände ein Schreiben, in dem er unter einem nicht gar zu fragwürdigen Rechtstitel Anspruch auf den ungarischen Thron erhob, zugleich aber den Ständen versicherte, die Freiheiten des Landes nicht nur respektieren, sondern auch vermehren zu wollen und all seine Kräfte zur Überwindung der Feinde Ungarns (sprich: vor allem der Türken) einzusetzen. Sein Gesandter, Rudolf, Herzog von Anhalt, versprach ferner in seinem Namen, daß er Mähren, Schlesien und Lausitz für die ungarische Krone behalten, die Moldau von den Polen zurückerobern und die Streitkraft seiner eigenen Länder gegen die Türken voll und ganz in Anspruch nehmen werde.

Selbst wenn wir gemäß unserer heutigen skeptisch-objektiven Anschauungsweise von Nennwert der Versprechern abziehen, was abzuziehen ist, obliegt es keinem Zweifel, daß Maximilian unendlich mehr für das rechtzeitige Aufhalten und Zurückdrängen der Türken getan hätte als der zum Regieren vollends ungeeignete, memmenhafte Jagellone. Wenn unsere hohen Würdenträger nach dem Tod des großen Herrschers sich einen König wünschten, dessen Schopf sie in der Hand halten konnten — nun, den haben sie zweifellos bekommen. Doch ebenso unbestritten bleibt, daß Maxens Thronbesteigung dem Land offenbar eine ganz andere Zukunft beschert hätte.

Da aber die Historiographie für Kategorien wie „hätte“ und „wenn“ nicht viel übrig hat, wollen wir uns darauf beschränken, daß Maximilian unter den Großen des Landes keinen beachtlichen Parteigänger hatte — bis auf den weitsichtigen humanistischen Kirchenfürsten, den Erzbischof János Vitéz,⁷ der besser als jeder andere das Kernproblem erkannte. Dabei war Maximilian in Sachenfindigkeit ebenso wenig verlegen wie Matthias Corvinus. Was Fürst Franz II. Rákóczi mehr als zwei Jahrhunderte später tat, als er in seiner Zeitung „Mercurius Veridicus“ eine Propagandakampagne im Interesse der von ihm geführten Freiheitsbewegung führte, ist Maximilian schon jetzt eingefallen, indem er die Begründung seines Anrechts auf den ungarischen Thron in einer Druckschrift verbreitete und somit früher als jeder andere die Presse für politische Ziele einsetzte.

Nachdem die Frage der Thronfolge auf dem Reichstag zu Rákos am 7. Juni 1490 entschieden und Wladislaus am 15. Juli in der Ofner St. Georgskirche als König akzeptiert wurde, drohten Maximilians Abgesandte in einer schriftlichen Erklärung den Krieg an. Die Drohung wurde bald in Taten übersetzt. Nach der Rückeroberung Wiens im September des gleichen Jahres führte Maximilian seine Truppen gegen Ungarn, um sein vermeintliches Erbe in Besitz zu nehmen. Im Handstreich erobert er die Städte Kismarton, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Veszprém (Eisentadt, Ödenburg, Güns, Steinamanger, Veszprim) und noch vor dem Winter die Festung und Stadt Székesfehérvár (Stuhlweißenburg).

Durch den Besitz der ehemaligen Landeshauptstadt, zugleich auch Krönungsstadt und Begräbnisstätte der Ungarkönige war Maximilians Position sozusagen auch öffentlich-rechtlich gefestigt. Dieser war übrigens bis zu seinem Lebensende stolz auf die Erstürmung von Székesfehérvár, ebenso auch sein Enkel, Ferdinand I., der im Innsbrucker Dom dem Großvater ein prächtiges Grabmal setzte; ein silbernes Relief des Monuments stellt die Belagerung von Székesfehérvár dar. An Hand zeitgenössischer Quellen, vor allem des Kriegstagebuches von Maximilian sowie der Mitteilungen von Bonfini und Tubero, dürfen wir mit Gewißheit annehmen, daß die Einnahme der vorzüglich fortifizierten Stadt keine leichte Aufgabe war und wollen auf eine kurze Beschreibung derselben schon deshalb nicht verzichten, um die Rolle verdeutlichen zu können, die in der bewaffneten Durchsetzung des Maximilian'schen Anrechts auf den ungarischen Thron von dem für einschlägige Verdienste geadelten Arzt gespielt wurde.

Die Belagerung wurde in zwei Etappen durchgeführt. Zunächst ließ Maximilian die Stadt umzingeln, das schlechte Wetter verhinderte jedoch die Bestürmung. Für eine Weile verließ Maximilian das Lager, doch seine Landsknechte, von den kräftigen Rebensäften der Gegend berauscht, wurden von der hervorstürmenden Burgwehr größtenteils niedergemacht. Maximilian kehrte mit seinen ungarischen Anhängern — Miklós Szécsi, László Kanizsai und Jakab Székely, der die Schwächen der Verteidigungswerke wohl kannte — eilends zurück; nach erfolgreicher Bestürmung des eines Festungstores drangen seine Truppen in die Stadt ein, die nach blutigen Straßenkämpfen erobert und sodann zur Plünderung freigegeben wurde. Laut Quellen waren die Straßen überall mit den Leichen der Krieger und Bürger bedeckt. Maximilian beabsichtigte nun, von Székesfehérvár als Stützpunkt gegen die Landeshauptstadt Buda anzurücken, doch die Söldner gerieten in Streit über die gewaltige Beute und zerstreuten sich in alle Winde, als Maximilian zu schlichten versuchte. Der Thronanwärter mußte seine weiteren Pläne, namentlich die Belagerung von Buda, aufgeben — ich weiß nicht, ob ich trotz des Blutbades in Székesfehérvár das Wörtchen „leider“ nicht hinzufügen sollte. Die Herrschaft der Jagellonen war nunmehr durch diesen, zu Großen berufenen Regenten nicht mehr gefährdet; mit fast dem ganzen Abendland hinter sich, hätte er das Schicksal von Mittel- und Mitteleuropa gewiß durch andere

⁷ 1408—1472, Erzbischof von Esztergom, Primas von Ungarn.

außenpolitische und strategische Konzeptionen geprägt. Vorerst blieb allerdings sein kleines, aber starkes eigenes Heer noch ein halbes Jahr in Székesfehérvár.

Es ist nun einmal in unserem Geschichtsverständnis zutiefst verwurzelt, daß ein Thronanwärter — der übrigens aufgrund seiner Machtposition und aus anderen Gesichtspunkten auch als Gegenkönig bezeichnet werden kann —, der lediglich einige Wochen lang einen größeren oder kleineren Teil des Landes beherrschte, unweigerlich zu den Ungarnkönigen gezählt wird, vorausgesetzt, daß er mit der Stephanskronen gekrönt wurde. Wenn aber ein Anderer, ebenfalls Mitglied eines Herrscherhauses, einen beachtlichen Teil des Landes erobert, in der traditionsreichsten Stadt des Landes residiert und seinen königlichen Aufgaben nachkommt, Privilegien, Donationsbriefe, Titel usw. verleiht, nur eben nicht mit der Heiligen Krone gekrönt wurde, der gilt nicht einmal als Gegenkönig. So erging es dem römischen König, Erzherzog Maximilian von Habsburg, obwohl er von August bis Ende Dezember 1490 in den von ihm eroberten Dreieck Sopron — Zágráb (Agram) — Székesfehérvár die königliche Macht ausübte, den Titel eines Königs von Ungarn trug und als solcher seinen Getreuen Güter schenkte, den Burgfrieden verkündete und Rangerhöhungen vornahm. Der sich auf die Mitteilung von Daten Beschränkende Österreicher Friedrich Firnhaber,⁸ der als ehrenwerter Positivist anzusehen ist, zählt gegen Mitte des vergangenen Jahrhunderts die ungarischen Komitate auf, die sich Maximilian zum König wünschten (und es waren ihrer gar nicht wenig!), und bringt sodann im Wortlaut einen Teil der Urkunden von Städten und Komitaten aus dem Jahre 1492, die den Preßburger Frieden vom 7. November 1491 anerkennen, wonach Maximilian im Einvernehmen mit Wladislaus auch weiterhin den Titel eines Königs von Ungarn führen darf und mit dem Erlöschen der Jagellonen-Dynastie „als legitimer und unbestrittener König“ akzeptiert wird. Mehrere hohe Würdenträger — so Johannes Corvinus, István Szapolyai, Pál Kinizsi und andere — haben Maximilians Thronfolgerecht auch persönlich, schriftlich anerkannt. Die Städte, auch die siebenbürgischen, folgten ihrem Beispiel; am 27. April 1492 bezeugen die Ratsherren des Magistrats von Klausenburg (Kolozsvár, heute: Cluj-Napoca, Rumänien), ua. der Richter Miklós Teremi, Miklós Petri, György Szabó, Mihály Schörl, János Bártfay, György Tamás, das Einverständnis ihrer Stadt in einer feierlichen Urkunde.⁹

Trotz all dem wird Maximilian in unseren Geschichtsbüchern¹⁰ allenfalls in einem halben Satz als lästiger Thronprätendent abgetan, während ein italienischer Jüngling beklagenswerten Schicksals dortselbst als Karl II. oder der Kleine, König von Ungarn, angeführt wird. Dieser Anjou-Prinz hat nun insgesamt 55 Tage, von 31. Dezember 1385 bis zum 24. Februar 1386, regiert, ja eigentlich waren es nur 38, denn am 7. Februar wurde er von Balázs Forgách nicht nur halb geblendet, sondern mit dem Säbel so arg hergerichtet, daß sich sein Dasein fortan auf die Agonie beschränkte. Als König gilt er immerhin.

Geadelt in Székesfehérvár von Maximilian, der, obschon nicht gekrönt, den Titel eines Königs von Ungarn nicht zu Unrecht führte, ist solcherart der Doktor Georg Kirchmayr — und damit auch die erste Adellung eines Arztes in Ungarn — in nicht geringem Maße auch als Anliegen der ungarischen Medizingeschichte zu betrachten.

Und so kommen wir nun auf den Doktor der Medizin zu sprechen, der im Unterschied zur Mitteilung des Institute of Heraldic and Genealogical Studies (Northgate, Canterbury) schon lange vor seinem geadelten Kollegen Andreas Vesalius in den sorgsam behüteten Stand der Privilegierten aufgenommen wurde.

Eine Biographie des Doktor Georg Kirchmayr zusammenstellen zu wollen würde eine langwie-

⁸ Firnhaber, Fr.: Beiträge zur Geschichte Ungerns unter die Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490—1526. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, Jg. 1849, Bd. II, pp. 81 ff., 157 ff.

⁹ Ebenda, p. 157.

¹⁰ Hóman B.—Szekfü, Gy.: *Geschichte Ungarns*. 7. Aufl., Bd. II. Budapest 1942, pp. 319—321., usw.

rige Arbeit in Archiven erfordern, zumal die bei weiterem zuständigeren österreichischen Kollegen auf diesem Gebiet noch keine nennenswerten Ergebnisse erzielt haben.

Er dürfte gegen Mitte der 1450er Jahre in der Grafschaft Tirol, in einer Ortschaft des Inntales zur Welt gekommen sein. Sein Vater, ebenfalls ein Arzt, ist vermutlich mit jenem Georgius Chirchmayr identisch, der im Jahre 1429 an der medizinischen Fakultät der Universität Wien immatrikuliert wurde.¹¹ Mangels konkreter Angaben können wir zur Zeit noch nicht feststellen, wo der junge Kirchmayr seine medizinische und juristische Ausbildung erhalten hatte, doch besteht der Grund zur Annahme, daß dies an einer ausländischen, wahrscheinlich italienischen Universität erfolgte. Eines steht fest: Von 1471 bis 1485, also 14 Jahre lang, war der junge „doctor in der ertzney“ Hofarzt des Herrschers von Tirol, Sigismund von Habsburg, genannt der „Münzreiche“, und wurde sodann von dessen Neffen, Erzherzog Maximilian, römischer König, übernommen.¹²

Von Sigismund bezog er ein jährliches Honorar von hundert Gulden¹³ — für die damaligen Zeiten eine ansehnliche Summe, jedoch im Vergleich mit den üppigen Pfründen, die der verschwenderische, doch von den fabelhaften Erträgen seiner Gold- und Silbergruben steinreiche Monarch mit leichter Hand zu vergeben pflegte, eine erbärmliche Kleinigkeit. Die Tatsache, daß Sigismund in seinem Diplom von 3. Februar 1485 „*freit Jorgen Kirchmayr Doctor der Arznei, seinen Rath und Leibarzt von aller Steuer und Raysgelt. Wer Sprüche an ihn hat, soll ihn nur von ihm oder den Hauptleuten an der Etsch und im Innthal vornehmen*“;¹⁴ sollte offenbar diese Knauserei kompensieren. Diesen Vorrechten gesellte sich eine noch grössere, für die in der ausländischen Heraldik weniger Bewanderte vielleicht seltsam anmutende Ehre: Es wurde ihm ein Wappen verliehen, doch ohne Adel, ein sog. Bürgerwappen. Nach westlicher Praxis waren nämlich auch jene bürgerlichen Familien wappenberechtigt, denen der Herrscher den Wappengebrauch aus besonderer Gnade genehmigte, obwohl ihnen dieses Recht kraft ihres öffentlich-rechtlichen Status nicht zustand. Auch diese Bürgerwappen waren hereditär.

Im Jahre 1485 übernahm Maximilian den Doktor Georg Kirchmayr von seinem Oheim Sigismund¹⁵ und erhob ihn an 29. November 1490 laut nachstehender Urkunde in den Adelsstand:¹⁶ „*Wir Maximilian etc. . . wann wir gütlich angesehen vnd wargenommen haben, sollich erberkeit redlichkeit kunsterfarung gut adelich sitten tugent vnd vernunft damit wir den ersamen, vnnsern leibarzt lerer der reicht vnd des reichs lieben getrewen Georgen Kirchmair in erwagung der getrewen vnnd vnuerdrossen dinste, so er vnns, dem hochgebornnen Sigmunden ertzherzogen zu Osterreich etc. vnnsern lieben vettern vnd fursten, seiner lieben selbst person den heiligen rech vnd vnnsern loblichen hewsern Osterreich vnd Burgundj auch vnns in disen vnnsern kriegern wider den durleuchtigen fursten Wladislaen kunigen zu Beheim vnd sein anhenger in der kron zu Hungern, damit wir dieselben cron vnd kunigreich Hungern, der erblichen gerechtigkeit nach so der allerdurchtigist grossmechtigist furst herr Fridrich romischer keiser zu allentzeiten merer des reichs zu Hungern Dalmacien Croacien etc. kunig hertzog zu Osterreich zu Steyr etc. vnnsrer lieber herr vnd vatter, vnnd wir dartzu haben, in vnser gehorsam vnd gewalt bringen vnd erobern mugen vnd insonnderheit in erobrung vnnsrer statt Stuelweissemburg mit*

¹¹ Szaivert, W. (Bearb.): *Die Matrikel der Universität Wien*. Bd. I. 1377–1450, Graz—Wien—Köln 1967, p. 369.

¹² Kühnel, H.: *Die Leibärzte der Habsburger bis zum Tode Kaiser Friedrichs III. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. Bd. II. Wien 1958, p. 52.

¹³ Kostenzer, O.: *Die Leibärzte Kaiser Maximilians I.* in Innsbruck. *Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum*. Bd. 50. (1970) pp. 85–86.

¹⁴ Lichnowsky E. M.: *Geschichte des Hauses Habsburg*. Th. 8, Wien 1844, p. DC.

¹⁵ Kostenzer op. cit. p. 85.

¹⁶ Firnhaber op. cit. p. 54.

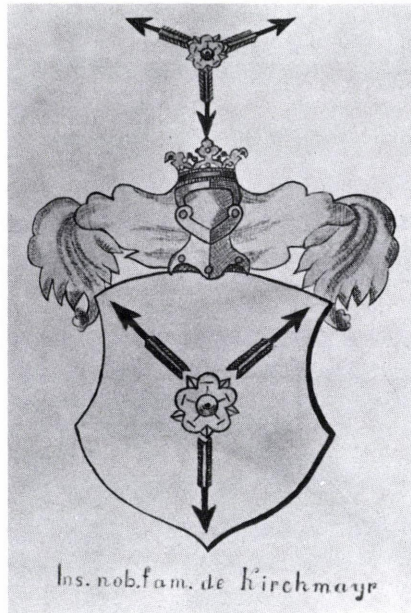

Abb. 1.

darstreckung sein selbst person ritterlichen vnd manlichen getan hat, noch täglichs thut vnd fürbesser wol thun mag vnd sol vnd haben darumb mit wolbedachten muet, guetem rat vnd rechten wissen, demselben Georgen Kirchmayr vnd allen seinen eelichen leibserben vnd derselben erbenserben für vnd für in ewig zeit, dise sonnder gnad vnd freiheit getan vnd gegeben, vnd sy in den stand vnd grad des adels erhebt, darzu gewirdigt edlgemacht vnd der schar, gesellschaft vnd gemeinschaft vnsser vnd des heiligen reichs rechtgebornnen edlen rittermessigen wappens vnd lebensgenossleuten zugleich gesellet vnd zugefuegt vnd inen darczu ir erbliche wappen vnd cleinet, so mitnamen sein, ein rotter schillt, in mitte desselben ein weisse oder silberfarbe rosen enntspringende daraus drey straln mit iren svarczen federn, kerende die zwe ire schefft vber sich in die egkhe vnd die dritt straln vnnder sich in grunt des schildes vnd auf den schilt ainen helm getziert mit einer roten vnd wysen oder silberfarben helmdekken, darauf aber ain weisse oder silberfarbe rosen vnd enntspringende daraus drey straln, kerende die scheffte vber sich in inen der gemelt vnsser lieber vetter vnd furst ertzherzog Sigmund zu Osterreich verlihen gnediglich confirmirt vnd bestett vnd den helm mit einer gelben oder goldfarben cron, daraus die drey straln enntspringen sullen für die weisse oder silberfarbe rosen gegeben, gecront, getziert vnd gepessert, als dann dieselben wappen vnd cleinete mit derselben vnsser cronung zierung vnd pessrung in mitte diss gegenwirtigen vnssers kuniglichen briefs gemalt, vnd mit varben eigentlichen aussgestichen sind etc. etc.

Geben in vnsser statt Stuellweissenburg am neun vnd czweinzigsten tag des monats Nouembris nach Cristi geburt viertzehnhundert vnd in newntzigsten vnsser reiche des romischen im funfften vnd des hungrischen im andern jare.¹⁷

¹⁷ Ebenda, pp. 54—55.

Ob sich Doktor Kirchmayr an den blutigen Kämpfen in Westungarn und namentlich in Székesfehérvár mit der Waffe in der Hand beteiligt oder eher in der Versorgung und Behandlung der Verwundeten hervorgetan hat, ist freilich dem schwülstigen Text des Adelsbriefes nicht zu entnehmen. Nach Maximilians gescheiterten Ungarnfeldzug ist ein höchstwahrscheinlich ebenfalls in die Erbländer zurückgekehrt. Auch ist mit Gewissheit anzunehmen, daß er mit der ungarischen Adelsfamilie Kirchmayer, die in Oberungarn, namentlich im Komitat Gömör lebte, nichts zu tun hat.

Zum Schluß noch eines: im Kirchmayr-Wappen deutet kein einziges Element auf den Beruf des Geadelten hin, es ist also kein „sprechendes“ Wappen; auch Heldentaten werden nicht versinnbildlicht, zumal es sich um eine verbesserte Variante des noch in Tirol erhaltenen Bürgerwappens handelt. Schließlich hat Maximilian unserem Doktor nicht den ungarischen Adel, sondern ausdrücklich den Reichsadel verliehen, obwohl er sich im Donationsbrief auch König von Ungarn nennt. Aber wir wollten auch gar nicht behaupten, daß Doktor Georg Kirchmayr der erste Arzt war, der den ungarischen Adel erhalten hat. Es dürfte immerhin nicht uninteressant sein, daß Maximilian, der Titelsverleiher, nicht nur aus eigenem Entschluß, sondern — später — auch im Einvernehmen mit seinem Rivalen Wladislaus den Titel eines Königs von Ungarn führte, besonders aber, dass die unseres Wissens erste Ärzteadlung in Ungarn, namentlich in der alten Krönungstadt Alba Regia, stattgefunden hat.

Etwa anderthalb Generationen später, nach dem Doktor Georg Kirchmayr in Adelstand erhoben wurde, kam es wieder zu einer Ärzteadlung — worüber wir als erster benachrichtigen können — in welchem Falle so der Herrscher, wie der Geadelte geborene Ungarn waren.

Der letzte Herrscher ungarischer Nationalität bevor die Dynastie Habsburg endgültig die

Abb. 2.

Macht über Ungarn erwarb, der König János (Johann)¹⁸ der Erste aus dem Hause Szapolyai hat einen Adelsbrief in seiner Festung Gyulaférvár (Alba Iulia) ausstellen lassen für István (Stefan) Zilahi Székely, Barbier und Chirurg; der Begünstigte genoss auch bis dahin die Vorrechte des Adelsstandes, obzwar es brieflich nicht festgelegt war. Er stammte wahrscheinlich aus dem privilegierten Stande der szeklerischen s. g. „pixidarii“.

Diese Ärztheadelung verdient vielleicht eine spezielle Aufmerksamkeit — so zufolge einiger Merkwürdigkeiten, als z. B. in dem Adelsbriefe befindliche, in diesem Zeitalter ungewöhnlich begehrte Würdigung der Heilkunst. Dass mag besonders betont werden, da Ungarn in diese Epoche anderthalb Jahrhunderte lang zum Schlachtfeld wurde, so dass die Herrscher ausschliesslich kriegerische Verdienste durch Adellungen belohnten. Aus dem Text des Adelsbriefes scheint wahrscheinlich, dass der brave István Zilahi Székely hat vielmehr am Schlachtfeld mit einsatz seines Lebens die blessirte Krieger kurirt, als am friedlichen hochherrschaftlichen Höfen mit erfolgreiche Klistierungen exzelliert, oder aber auf Grund seiner fachwissenschaftlichen Abhandlungen seinen Adelswappen erworben hat.

Der Text des in lateinischer Sprache abgefassten Adelsbriefes (dessen fast gleichzeitige Abschrift vorhanden ist)¹⁹ lautet in zeitgemässer deutsche Übersetzung, wie folgt:

„Wir, König János usw. Mit dem Inhalt der vorliegenden Urkunde geben Wir jedem, dem es angeht, bekannt usw. (Dass) obwohl Wir oft und lange darüber nachgedacht haben, welche der zum Wohle der Menschheit erfundenen Wissenschaften die lobenswerteste sei, — dennoch: die Medizin, die die Gesundheit der Menschen betreut, wurde zu allen Zeiten in höchsten Ehren gehalten: dies beweist schon der Umstand, dass das weise und viele Wissenschaften erfindende heidnische Zeitalter²⁰ die Erfindung dieser Wissenschaft nicht wie der anderen den Menschen, sondern teils dem Apollo und teils dem Aesculapius,²¹ seinem Sohn, und allen beiden als Götter der Heiden zugeschrieben hat, und gewiss nicht unverdienterweise; denn die leibliche Mutter der existierenden Dinge, nämlich die Natur, hat den menschlichen Körper so gestaltet, dass an ihm nichts besseres als die Gesundheit und nichts schlechteres als die Krankheit ist; und so muss es gewiss eine Erfindung Gottes²² sein, was das Beste schützt und das schlechteste fortjagt. Denn: da das menschliche Leben Tausenden von Krankheiten ausgesetzt ist, wäre es aus mit den ganzen Menschen,²³ so oft wir von einer derselben befallen werden, käme nicht diese Wissenschaft, um sofortige Hilfe zu leisten. An den Höfen der Könige und Fürsten ist also diese Menschenart mit Fug und Recht liebevoll und gerne zu empfangen, namentlich jener unter ihnen, dessen Fertigkeit in dieser höchstlöblichen Wissenschaft schon einige empirische Beweise geliefert hat. Da Wir nun aus dem Bericht des Hochwürdigen Herrn Imre Czibak, Weihbischof von Várad (Grosswarden)²⁴ sowie von vielen anderen unserer Getreuen in Erfahrung brachten, dass der edle Meister Istvan de Zilah²⁵ neben seinem Beruf als Barbier auch in der chirurgischen Wissenschaft — einem Hauptteil der Medizin — auch laut Urteil der gelehrten Professoren dieser Disziplin ganz hervorragend ist; und dass er in einigen Unserer Feldzüge in der Heilbehandlung der für Uns verwundeten getreuen Untertanen seine Arbeit mit Fleiss und Treue verrichtet und vielen, die in grosser Lebensgefahr schwebten, ihre frühere Gesundheit zurückgegeben hat; für all dies handeln

¹⁸ 1525—1540.

¹⁹ Istvánffy, Nicolaus: *Diplomatarium Regni Hungariae* (ms.). Eger (Ungarn), Bibliothek der Erzdiözese, Y. IV. 55., ff 6v—7r.

²⁰ hier: hellenistische Antike.

²¹ d. h. dem Sohn des Apollo und der Koronis, bei Homer nur Arzt, doch später als Gottheit beehrt.

²² Hier ist schon der christliche Götterbegriff zu verstehen.

²³ d. h. mit dem soeben erkrankten Menschen.

²⁴ gest. 1534.

²⁵ . . . intelligamus Nobilem Magistrum Stephanum de Zylah . . .

Wir gewiss nicht unwürdigerweise, wenn Wir ihn für seine Treue und seinen Eifer im Heilen der von Krankheiten Heimgesuchten mit einem Erinnerungszeichen Unserer königlichen Munifizenzen beschenken, wodurch auch Unsere Nachkommen deutlich sehen werden, wie lieb uns die Dienste der mit Tugenden geschmückten Menschen waren. Und obwohl Meister István mit diesem seinen Eifer den Adel seiner Ahnen genügend, ja sogar übermäßig dekoriert hat, beschlossen Wir — damit seine Verdienste, infolge des von Uns ausgestellten Zeugnisses, in den kommenden Zeiten noch heller leuchte-, ihn und ihm zuliebe seinen Sohn Vince und seinen älteren Bruder, Andrés Zekel de Zilah²⁶ die adelige Gemeinschaft unseres Landes aufzunehmen, was Wir hiermit tun und schriftlich aufzeichnen. — Als Abzeichen ihrer solcherart erfolgten Adellung²⁷ verleihen, schenken und übertragen Wir ihnen folgendes Wappen aus Unserer freien Willen, mit bestimmtem Wissen, aus Unserem königlichen Machtvollkommenheit:

Dreieckschild, blau gefärbt,²⁸ im unteren Eck ein Lindenstamm, mit drei grünen Blättern, als wäre der Baum soeben gefällt worden; darauf eine Eule mit weit ausgebreiteten Schwingen, hell leuchtenden Augen, gekrümmten Schnabel und zwei aufwärts stehenden kleinen Ohren; dieser Vogel, so schmuck er ist, bedeutet die unermüdete Tätigkeit des besagten Meister István, womit er sich — wie Uns berichtet wird — zwecks Erwerbung seiner Wissenschaft und Erfüllung seines Berufes gar eifrig beflüssigt hat; in den beiden oberen Ecken des Schildes stehen einander gegenüber zwei Buchstaben, die den Vor- und Nachnamen des besagten Meister István darstellen. Über dem Schild ist ein Helm von natürlicher Farbe, darüber ein, dem vorangehenden ähnlicher emporfliegender Vogel. Das Wappen wird von zwei Menschen, einem Mann und einer Frau, gehalten, deren Ebenbild zwischen verschiedenen Laubblätter dargestellt ist. So wie dies an der Stirnseite²⁹ dieses unserer Schenkungsurkunden von der Hand des Malers gemalt und mit den eigenen Farben geschmückt zu sehen ist. — Überdies geben, verleihen, übertragen und schenken Wir ihm auch das Recht, dass besagter Meister István, sein Sohn Vince und sein Bruder Andrés sowie all ihre Erben und Rechtsnachfolger beiderlei Geschlechtes das oben beschriebene Wappen, nach der Art anderer Edelleute, fortan in Zukunft überall tragen dürfen — in Schlachten, Kriegsspielen und Duellen, bei Ritterturnieren, an ihren Ringen, Vorhängen, Bannern, Teppichen, Decken, Zelten und allen sonstigen Gebrauchsgegenständen, in allen Feldzügen, bei adeligen und militärischen Übungen, kraft ihres echten und wahren Adels; es ist unser Wille, dass jedermann und jeder einzelne Mensch, ungeachtet seines Ranges und seiner Würde, sie als Inhaber dieses Rechtes betrachte, bezeichne und sie auch dafür halte, ebenso auch ihre Erben und Rechtsnachfolger; ferner ist es Unser Wille, dass sie all die Gnaden, Ehren, Privilegien, Schutzrechte,³⁰ Vorrechte und Freiheiten genießen, die den anderen Würdenträgern, Edelleuten, Soldaten und Klienten³¹ kraft Brauch oder Gewohnheitsrecht zustehen; infolge Unserer vorliegenden Urkunde und Unserer besonderer Gnade sollen sie hierzu rechtsfähig sein. Ausserdem: damit Wir besagten Meister István mit noch mehr königlicher Munifizienz und Unserer besonderen Wohlthätigkeit überhäufen, in Anbetracht seiner ober erwähnten Verdienste, haben Wir beschlossen, das Wohnhaus, in dem er in irgendeiner Stadt unseres Landes in Zukunft zu wohnen geruht und auch das Haus, das er zur Zeit bewohnt, für alle Zeiten gnädigst der Entrichtung bzw. Erfüllung sowohl der regulären wie auch der ausserordentlichen Steuern und Dienstleistungen zu entheben, die

²⁶ Weiter oben wird er selbst nur Stephanus de Zylah genannt; der Familienname (gleichzeitig Hinweis auf seiner Abstammung) „Szekely“ (d. h. Szekler) kommt in der Urkunde nur an dieser Stelle vor.

²⁷ Die erneute Verleihung des Adels war keine Seltenheit, wenn sie neue Verdienste belohnte, wie dies auch im vorliegenden Falle durch das neue Wappen bezeugt wird. Allerdings wäre es auch möglich, dass sie bisher, obschon geadelt, kein Wappen hatten, d. h. keine Armalisten waren.

²⁸ d. h. mit blauem Feld.

²⁹ in fronte

³⁰ das Recht auf persönliche Unverletzbarkeit.

Uns und den königlichen Fiskus³¹ nach dem Wohnhaus des besagten Meister István, seiner Erben und Rechtsnachfolger gebühren würden, ja, kraft unserer vorliegenden Urkunde erheben Wir dieses Haus in den Adelsstand.³² Eben deshalb, kraft Unserer vorliegenden vorliegenden Urkunde, befehlen Wir Euch strictissime, Unsere edlen Getreuen: den Obergespanen, Vizegespanen, Stuhlrichtern, sowie Euch, Stadträten und Geschworenen,³³ unseren gegenwärtigen und künftigen Schatzmeistern und Dikatoren, den Eintreibern all Unserer königlichen Steuern und Dienstleistungen, Euch, die Ihr diese Urkunde sehen werdet, dass Ihr fortan in Zukunft zu keiner Zeit Euch unterstehet, das Wohnhaus des besagten Meisters und seiner Erben, im Gegensatz zur gegenwärtiger Formel Unserer gnädigen Adeligung und Enthebung, zu besteuern.³⁴ Ihn selbst oder seine Erben und Rechtsnachfolger sollet Ihr weder zur Bezahlung jedweder Steuern zwingen, noch sie in ihrer Person und ihrem Vermögen wegen Nichtzahlen dieser Steuern beschädigen oder belästigen, und dies unter Androhung des Verlustes Unserer Gnade. Wir befehlen ferner, dass Unsere vorliegende Urkunde nach Erfolger Durchlesung jederzeit ihrem Vorzeiger zurückzugeben ist. Zum immerwährenden Andenken des Obigen und zur Sicherung seiner Rechtskraft haben wir beschlossen, diesen Freibrief zu erlassen, bestätigt durch das Geheimsiegel, das Wir als König von Ungarn gebrauchen. Datum in Alba Iulia (Karlsburg)'' (Der Text bricht hier ab — im Stylionarium wird es nicht fortgesetzt).

Es gelang mir nicht weiteres über die Tätigkeit und Abstammung von István Zilahi Székely auf die Spur zu kommen.*

ÖSSZEFOGLALÁS

A heraldikai szakirodalom szerint Andreas Vesalius volt az első orvos, aki hivatása gyakorlásáért, a tudományos haladás előmozdításáért — V. Károly, majd II. Fülöp udvari orvosaként — a nemesek soraiba került 1556-ban. Jóval korábban is történt már orvosi megnemesítés, bár az adományozott címerben semmilyen jel nem utalt arra, hogy orvos kapta. Hatvanhat évvel korábban tüntette ki Georg Kirchmayer doktort a nemesi ranggal I. Miksa német—római császár (1493—1519), aki Mátyás halála után trónkövetelőként tartózkodott Magyarországon.

Kirchmayer az 1450-es évek közepén született Tirolban. Apja is orvos volt, valószínűleg azonos azzal a Kirchmayerrrel, aki 1429-ben a bécsi egyetemre iratkozott be. Georg Kirchmayer feltehetően olasz egyetemen szerezte orvosi és jogi képesítését. Fialat orvosdoktorként Tirol uralkodójának, Habsburg Zsigmondnak udvarában volt 1471 és 1485 között, később Miksa szolgálatába állt.

Az adományozásra Székesfehérvárról került sor 1490. november 29-én; a hadseregben teljesített szolgálataiért kapta Kirchmayer a birodalmi nemességet. (Ez a család nem azonos a Gömör megyében élt Kirchmayer családdal.)

Szapolyai János nevéhez is fűződik orvosnemesítés: gyulafehérvári udvarában Zilahi Székely István sebészorvost tüntette ki 1526 és 1540 között. Az armális a gyógyítóművészetet magasztatja, és említi Székely István érdemeit a hadjáratok során.

L. TARDY, M. A., D. SC.

Professor of History

Budapest, Orgona u. 5., Hungary, H—1023

³¹ unter königlichem Schutz stehende Person, gewöhnlich aus einem befreundeten Land.

³² die Finanzkammer.

³³ königliche Steuereintreiber

³⁴ die dem König nach jedem Adelshof gebührende Steuer von 1 Gulden, oder Kriegszeiten die ausserordentlichen Steuern zu erheben und eintreiben.

* Ich ergreife die Gelegenheit den Herren CSc. Gábor Barta und Prof. Győző Kenéz für die mir geleistete Hilfe meinen innigsten Dank auszusprechen.

ÚJABB ADATOK BÁNFIHUNYADI JÁNOS ÉLETÉHEZ (1576 — 1646)

SZENTGYÖRGYVÖLGYI GÁBOR

A magyar alkímisták sorában vitathatatlanul előkelő hely illeti meg *Bánfihunyadi Jánost*¹ Magyary—Kossa által a szakirodalomból összegyűjtött korabeli jelzők „great”, „celebrated”, „famosissimus” kémikusnak magasztalták, dicsérték matematikai, csillagászati hozzáértését.² Egyik angol tanítványa — az 1671-ben Londonban kiadott „*Metallographia*” szerzője — mesterének nevezte.³ Tarnóc Márton csak mint a bölcsek követ kereső alkímistát említette.⁴

Iskolai végzettsége, eredeti foglalkozása *Weszprémi István* „*Succincta*”-ja megjelenési idejében már kideríthetetlennek tűnt, így tekintettel gyógyszervegyészeti munkájára, helyet kapott Magyarország és Erdély orvosai között.⁵

Varannai Gyula a magyar orvosok emlékérméit bemutató értekezésében a következőképpen fogalmazott: „*Bánfi-Hunyad János kémikus és alkímista 1645-ből származó keretes érméről is emlékezem meg, bár orvos művoltáról bizonyítékunk nincsen.*”⁶ *Huszár Lajos* újra felveti, hogy alkímista és orvos, „*az érem alkotója ismeretlen.*”⁷ Az említett ritkaság a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum orvosokat ábrázoló személyi érmei között van nyilvántartva, *Antall József és Szebellédy Géza* 1973-ban megjelent könyvének színes felvételén is látható.⁸ Az ábrázolás módja — sima gallér, ruha gombok, felpödört bajusz — emlékeztet Kolozsvári Jordán Tamás 1581-ben Prágában vagy Brünben készített emlékérmére.⁹

Noha Bánfihunyadi ifjúságáról eddig semmilyen megbízható adattal sem rendelkezünk, a Magyar életrajzi lexikon szerint diák vándorévei során került Angliába.¹⁰ *Szilágyi Sándor* értékes közleményének az „Egy magyar alumnus levele . . .” megtevesztő címet adta, ami Bánfihunyadi János egyetlen eddig ismert levelét tartalmazza.¹¹ A hatvanhat éves levélíró a kémia professzorának nevezte magát I. Rákóczi György udvari papjához, Medgyesi Pálhoz küldött levelében. Szót ejtett magáról, beszámolt a Stuart-abszolútizmussal szembe forduló puritanizmusról, vázolta a király és a parlament közötti vitát. „*Csak isten tudja mint leszzen víge ennek az dolognak,*

¹ Magyary-Kossa Gyula: A magyar alkímisták. *Természet* (1926), 23., és *Magyar orvosi emlékek* I. Bp. 1929. 276—283.; Szathmáry László: *Magyar alkímisták*. Bp. 1928. 285—296.

² Magyary-Kossa Gy. i. m. 279.

³ Webster, J.: *Metallographia* London, 1671. 161.

⁴ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp. 1978. 59.

⁵ Weszprémi, Stephani: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. I. Lipsiae, 1774. 13.

⁶ Varannai Gyula: Magyar orvosok emlékérméi. *Comm. ex Bibl. Hist. Med. Hung.* 12. (1959), 50.

⁷ Huszár Lajos: British Medals . . . *Comm. Hist. Artis Med.* Suppl. 6. (1972), 48.

⁸ Antall József — Szebellédy Géza: *Képek a gyógyítás múltjából*. Bp. 1973. 67.

⁹ Faludy Géza: Magyar orvosi nagyjaink numizmatikai emlékei. *Orvosképzés* (1933), 23, 522.; Vétes László: Jordán Tamás halálának 400. évfordulójára. *Orvosi Hetilap*, 125. (1984), 46. 2814.

¹⁰ *Magyar életrajzi lexikon*. I. Bp. 1967. 104.

¹¹ Szilágyi Sándor: Egy magyar alumnus levele Angliából. *Erdélyi protestáns közlöny*. Kolozsvár, (1874.) 34. 269—270.

igen filünk nagy hadakozástul; én most itt Londinumban az Gresham Collegiumban lakom, és az chymiában professor vagyok . . . mindazáltal, ha az úr isten akarja, az jövendő őszre haza megyek." A levél külsején I. Rákóczi György sajátkezű utasítása olvasható: „Ezt a levelet megtartsad, el ne veszítsed, 12 aprilis Sárkány 1642.”¹²

Medgyesi Pál 1631 januárjában Debrecen város ösztöndíjával érkezett Angliába fél éves tanulmányútra.¹³ Vegyészünkkel kötött ismeretsége szomszédi viszonyból fejlődött barátsággá. Mindketten az Aldgate kapun túl, Whitechapelben laktak, a Londonban megtelepedő külföldiek negyedében. Többen úgy hitték, hogy Bánfihunyadi János Medgyesi biztatására és az erdélyi fejedelem hívására 1633-ban végleg Gyulafehérvárra távozott. E hipotézis cáfolata a fenti levél. Hazatérése illúzióját lakásváltoztatása kelthette. 1633-ban feleségével és négy gyermekével a londoni City jó nevű intézetébe költözött a kalandos életű Sir Kenelm Digby asszisztenseként.¹⁴

Bánfihunyadi János — „John Huniades”, más néven Hans Hungar — hírnevét technológiai ismeretei alapozták meg. Bánfihunyadi személyéhez Digby komoly segítséget kapott csodaszerei kikísérletezéséhez, azonban a fő cél a nemesfémek előállítására lehetett. James Grangert idézve: „megtalálta a nagy titkot, hogy miként lehet aranyat és ezüstöt higanyra redukálni, úgy képzelte, hogy közel jár már ahhoz is, hogy viszont miként lehet a higanyt arannyá változtatni?”¹⁵

Bánfihunyadi János életútjának, angliai tevékenységének emlékeit kereste Faludy Géza numizmatikai érdeklődéstől vezetettve és Magyary—Kossa Gyula szenvedélyes orvostörténeti elhivatottsággal. Fáradozásukat nem koronázta komoly siker. A Sir Thomas Gresham (1519—1579) által alapított, 1566 óta a „londoni tőzsde” épületében működő College, 1768-ban leégett.¹⁶ Megsemmisült az írásos emlékeket őrző könyvtár is. Sikerült viszont annyit kinyomozni, hogy sem Digby, sem Bánfihunyadi nem lehetett az intézet professzora, mivel ott sem alkémiát, sem vegytant nem tanítottak rendes tantárgyként. „Az angolországi kutatástól már nem sokat remélhetünk . . .” — állapította meg Magyary — „Talán valamelyik erdélyi levéltárból előkerülnek még olyan adatok, melyek ifjúságára s angliai életére is világot fognak vetni.”¹⁷

A tudományos prognózis beigazolódtott. Balogh Béla és Oszóczki Kálmán a nagy múltú partiumi bányaváros, Nagybánya (Baia Mare) ötvöscéhét bemutató tanulmányuk¹⁸ adatgyűjtése során, Hunyadi Ötvös János két levélmásolatát találták meg a városi levéltár protokollumában.¹⁹

A levelek teljes szövege a következő:

„Datum: Cassoviae 1606. may 3. Johannis Bamphihuniadi ad prudent. et circumspectu(m) viru(m) dominu(m) Valentinu(m) Thagy transmissorum.

Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek mint jó akaró Sógor uramnak kívánok Istentől kegyelmednek jó egységig és hosszú ideig való békességes állapotot megadatni, minden háza népével egyetemben. Im értem az kegyelmed leveléből az kegyelmed kárvallását melyet én is szivem szerint bánok de ha Isten ő felsége azzal a kárval akarta megh látogatni kegyelmedet, nem csak azon szülő örökségem útján, de egyebőt is megh eshetett volna, az kegyelmed marháján, én is örömesben hallanám hogy inkább haszna volna kegyelmednek benne hogy nem mint az kegyelmed fáratsága után kára következne, de az jó Isten mindenőt szabad velünk, mind marhánkval. Tovább in értem

¹² Szilágy S. i. m. 270.

¹³ Tarnóc M. i. m. 96.

¹⁴ Magyary-Kossa Gy. i. m. 277.; Mac Donell, Anne: *The Closet of Sir Kenelm Digby Opened*. Ph. Lee Warner, 1910.

¹⁵ Magyary-Kossa Gy. i. m. 279.

¹⁶ Dr. Lambrecht Miklós szíves közlése.

¹⁷ Magyary-Kossa Gy. i. m. 276.

¹⁸ Balogh Béla — Oszóczki Kálmán: A nagybányai ötvöscéh a XV—XVII. százaban. *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest 1979. 121—137.

¹⁹ Levélmásolatok a szerző tulajdonában. A szerző ezúton mond köszönetet a Nagybányai Városi Levéltár kutatóinak és a debreceni román konzulnak.

azt is hogy kegyelmed azt írja hogy én emberségtelenül irtam volna kegyelmednek, kegyelmed énnekem meg bocsásson, de én semmi oly embertelenül nem irtam neis adja Isten hogy én kegyelmednek gonoszol igyekeznem lenni, az kegyelmed fáratságaért, és az én szőlőm kitől való gondviselésiért, hanem csak emlékeztetem kegyelmedet, az kegyelmed jó ígéreire és fogadására. Hogy penigh kegyelmed azt írja hogy az adósok nem akartak pénzt adni, kegyelmednek, hanem becsültetni akarnak, kegyelmed én reám semmit se halasszon, hanem mint ha én magam otthon volnék kegyelmed szintén az szerént cselekedjék, hiszen azért vallottam kegyelmedet Bíró uram előtt is, hogy mint sajátját kegyelmed szintén úgy bírja, énnekem becsüje nem kell, mert én az pénzt adtam neki, mégh penigh csak esztendeig kérte az szőlő mellé az forintot, vagy az szőlőt műveltesse, hogy megh fizessen. Kegyelmed azt írja hogy ha az szőlőt megh becsüllik, és az mivel jól leszen az szőlő, ha megh térítem tehát, kegyelmed embert szerezzen hozzá, avagy kegyelmed megh műveltetni. Én abban engedek kegyelmednek becsüllék megh, és azt is lássa megh kegyelmed, mennyivel most aláb való az szőlő annál az mint én Eötvös Balás kezébe bízam. Kegyelmed és János uram tudja, mint volt akkor az mikor megh osztottunk és az uraim az kik osztottattak azok is emlékezhettek reá, kegyelmed törvén szerint láttatná megh, ha tartozik i énnekem, azt a kárt megh téríteni Eötvös Balás, hogy én hírem nélkül másnak adja, egyik darabot is úgy pusztították el, és az szőlőrül való levelet is, kit neki adtam kegyelmed vegye el tőlle. Az mint most az szőlőt megh becsüllik valamivel ennek utánna, jól leszen, én azt megh fordítom vagy kegyelmednek vagy az kinek kegyelmed szerzi, az szőlőt annak, az mikor nekem kezemhez bocsájtják, mint hogy kegyelmed im már elindította kegyelmed vegye kezéhez az forint 55-öt, de kész pénzbe is legyen annál az ki az szőlőt műveltetni, az pinczét és az kazal rétet, az mint ennek előte ígértem, az kegyelmed fáratságáért, kegyelmed vegye hasznát, és ezzel is ígérem magamat kegyelmednek, hogy az mely szőlőt kegyelmedtől vöttem kész pénzen, ha engem Isten idegen helyen ez világból kiszólit, az kegyelmed gondviseléséjért egy pénz nélkül kegyelmedé legyen, és az én utánnam való Atyámfiai kegyelmedet megh ne háborithassák benne, mint hogy azt én pénzemen vöttem, és most pusztaságra jutott nincs ki gondját viselné, ha penigh idegen helyen letelepedném valamire most becsüllik, kegyelmed énnekem többet ne tartozzék irtete adni, az mostani becsült áránál: az forint 55, ha kegyelmed az adósokon megh veheti, és kegyelmed az szőlő mellé valakinek adja, avagy maga műveltetni kegyelmed az szőlőt, az szőlővel egygött kezemhez várom azt pénzt. Isten tarcsa megh kegyelmedet jó egissighben minden háza népével egyetemben.

Datum. Cassoviae 1606, 3 may. Huniadi Eötvös Janos Nagi-Baniai.²⁰

„London, 1613 Die 2 april.

Ez levél adassék az én jó akaró Sógor uramnak Thagy Bálint uramnak keziben hiven Nagy Bányán. Az másik levélnek ez az párja; köszönetem után.

Kigyelmednek ennek előtte is egy néhányszor küldöttem leveleket de nem vagyok bizonyos benne ha kerölte kegyelmed kezéhez vagy nem, mostanis akarom bizonyossá tenni állapotom felől.

Én hála Istennek jó egészségbe vagyok, melyet kívánok kegyelmednek is Isten ő felségétől. Itt Angliában Londonban lakom nem vagyok senki szolgája, hanem magamnak való bíres házban lakom és az ötveös mivet művelem, szándékom nem volt hogy ennyi ideig haza ne menjek. De mostan Isten kegyelmessége velem lévén minden szándékom az, hogy ez jövendő esztendő pünköszt napján, ti kegyelmedeket megh látogassam, kérem azért kegyelmedet jó akaró Sógor uram, jövendőbeli szolgálatomért, hogy az mint kegyelmed jelenlétiben Kassán megh ígérte vala te kegyelmed, azon

²⁰ Archivele Statului Baia Mare, fond I. Primăria orasului Baia Mare. Protocol nr. 1/1560—1635, file 288—290.

szőlőnek viselne gondját, az mint kegyelmedvel akkor vezettem volt, az szerint, mostan is én ugyan azon ember vagyok, az mint akkor ígértem magam kegyelmednek. Az sajtó héaztatása felől is, kegyelmed ne hagyja elpusztulni. János Kovácsnak kegyelmed mondja szolgálatomat, és mint jó szomszédomat kérem, hogy az ő maga hasznáért is, viseljen gondot reá, úgy hogy el ne pusztuljon; Ha Isten haza viszen, ő kegyelmének is szomszédgya akarok lenni, és az mi én reám háramlik ő kegyelmivel megh alkuszom. Jó akaró Sógor uram kegyelmedet kérem mégis hogy a szőlőket ne hadgya és az házat is azonképpen; Az mint kegyelmedvel büsigen vezettem felőle. Nem tudom ha az Asszonyom az mostoha anyám még él vagy nem, hogy ha megh holt, tehát kegyelmed az ládáknak mellyeket ő kegyelménél hadtam volt, könyvekkel és ón szerszámokkal rakva, melynek regestruma nállam vagyon te kegyelmed viselne gongyát hogy, valamiképpen el ne tékozhassék. Az mi építés penigh az házon vagyon, arra is kegyelmed viseljen gondot, ha Isten egissigben haza viszem kegyelmednek nem akarok háládatlan atyafia lenni irette, nem is halasztom penigh az haza menetelt tovább az mig ide fel megh jelentem, esztendő Pünkösdnél. Eötvös Fábiának is kegyelmed mongya szolgálatomat és szorgalmaztassa kegyelmed ötlet is az szőlő gongya viselésére, és az kert gongya viselésért, még ő kegyelmének is forint 33 dénár 33 mellyet ő kegyelmének adtam volt borul, hogy mikor az szőlőt kezemhez adgya, akkor azt is kész pénzből meg fizeti. Im János Uramnak is Forintverő uramnak írtam az mely portékám ő kegyelménél vagyon hogy ő kegyelme viselné gongyát. Az kis láda melyben ezüst és arany portékám vagyon, és viszontag szerzős láda, mellyet Kassáról küldöttem vala haza, és viszontag egy tarisznyában be varrva valamely portéka, kegyelmed is emlékezzék kegyelmének felőle, hogy ő kegyelme viselje gongyát, ti kegyelmeiteknek nem lesznek háládatlan érette, ha Isten ő felsége életet. Az Húgomnak Órsébetnek kegyelmed mongya szolgálatomat, és ha Isten egészséget ad rövid nap megh látogatom. Isten tarcsa megh kegyelmedet jó egissigben, minden háza népével egyetemben.

*Írtam Angliában Londonban. 1613 Die 2 april.
Hunyadi János Nagybányai szolgál kegyelmednek.*²¹

A nagybányai ötvösöket összesítő adattár 53. pontjához felvett Hunyadi Eötvös János Nagybányai (Johannes Eotthwes Bánfihunyadi) háza a város főterén állt.²²

A levélben megnevezett Eötvös Balázs 1583 előtt Eötvös Pál mester tanulója, 1604–1613 között az ötvöscéh tagja. Eötvös Fábián ötvösmester, városi esküdt, Forintverő János a nagybányai pénzverde aranyművese. Nicolaus Eötvös Kovácsy 1624-ben városi ötvös.²³ Amint láttuk Bánfihunyadi Ötvös János Nagybányán egy főtéri házzal, kerttel, két darabban lévő szőlővel, borpincével, présházzal (sajtó), és kaszáló réttel rendelkezett.

A 16–17. században a nagybányai ötvöscéh szoros kapcsolatot tartott a nagyváradi, kolozsvári, kassai testvércéhekkel. A nagybányai ötvösök anyagismereti tudását öregbítette a közeli arany-, ezüst-, higanybányák amalgenizációs gyakorlata²⁴, a pénzverdében használt ötvözetek ismerete; technikájuk és technológiájuk erdélyi és felvidéki műhelyekben tökéletesedett, úgynevezett „pogánypénzes” munkáikkal újszerű stílus képviseltek. A képzett nagybányai ötvösöket mindig szívesen látták Kassán, ahova ez időben a törököktől megszállt Magyarország ötvöseinek tekintélyes

²¹ Archivele Statului Baia Mare, fond I. Primăria oraşului Baia Mare. protocol nr. 1/1560–1635, file 290–292. Ortografia: ékezetek gyakran hiányoznak; eő = ő; gi = gy; i = j; li = ly; ni = ny; z = sz; kgl = kegyelmed.

²² Balogh B. — Oszóczki K. i. m. 135.

²³ Balogh B. — Oszóczki K. i. m. 135.

²⁴ Pierre Lescaopier utazása Erdélybe. (1574). Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. Bp. 1982. 80.; Köleseeéri Sámuel: *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, 1717.

része költözött. Itt működött a „két haza” legnépesebb ötvöscéhe. Létszámuk a 16. században 125 fő, a 17. században 120 fő volt.²⁵

A háborús viszonyok ellenére sem csökkent az ötvösművek kereslete. A földrajzi felfedezések révén exotikus állati, növényi eredetű anyagok felhasználására is sor került. Főként német és török közvetítéssel áramlott be a kereskedelem csatornáin a különféle kagyló, csiga, gyöngy, koráll, bezoárkő, kókuszdió, elefántcsont, hogy részben kegytárgyak, divatékszerek, részben gyógyszerek és gyógyászati segédeszközök készüljenek belőlük.

A korabeli orvostudomány és az ötvösök tevékenységének összefüggéseire mutatott rá *Kecskeméti W. Péter* ötvöskönyvében.²⁶ A korszellem, a szükség és az orvos- és gyógyszerészhiány az ötvösöket is az egészségügy határmezsgyéjére sodorta, miként a borbélyokat a sebgyógyítás területére.²⁷ Európa-szerte újraéledt a drágakövek gyógyító erejébe vetett ősi hit. Az ötvösök munkája nyomán a betegséget elhárító gyógyító kövek művészi kiképzést kaptak mint gyűrűk, karperecek, nyakba akasztható talizmánok, amulettek. A drágakövek pora gyógyszerként került forgalomba. (Még 1796. január 4-én is Debrecen város gyógyszerterárának leltári jegyzőkönyvében a gránát, a bezoár, a judakő, a hyacintus, a lazuli, a smaragd, a zafir gyógyszerként szerepelt.)²⁸

A hadicselekmények következtében az ötvösökre más, egészségügyi jellegű feladatok is vártak. A tehetős koponyacsont-sérültek, a durván extrahált fogúak részéről a hiányok pótlása, a protetikai helyreállítás igénye jelentkezett.²⁹ A megoldást arany- és ezüst lemezekből készített protézisek, obturátorok, elefántcsontból vagy vizilófogakból faragott és nemesfém ligatúrával rögzített fogpótlások jelentették.

Joggal feltételezzük, hogy Bánfihunyadi János szakmai tudása kora színvonalán állt, s szakmája határterülete, így a speciális egészségügyi kérdések sem voltak számára ismeretlenek.

Kassa, 1604. november 12-től Bocskai István haláláig (1606. december 29.) fejedelmi székhely, főurak, katonák, diplomaták találkozó helye, élénk forgalommal a tulajdonképpeni császárváros, Prága felé. Ötvösünk 1606. május 3-án kelt levelében tudatta sógorával, hogy Kassát készül elhagyni. Még sor került személyes találkozásukra — értékeit Forintverő Jánosra bízta —, de hogy bevárta — e a fejedelem halálát vagy sem, bizonyosan nem tudhatjuk.

A kassai ötvösökre a legnagyobb vonzerőt Prága gyakorolta. II. Rudolf (1552—1612) Prágája Európa művészeti és tudományos fővárosa, az alkímisták központja, sosem látott fénnel ragyogott. Itt szabott új irányt a matematikának és csillagászatnak *Tycho de Brahe* után *Johann Kepler*, nyilvános boncoláson itt engedett bepillantást az emberi szervezet makroszkópos szerkezetébe *Jeszzenszky János* (1566—1621)³⁰, aki ismerte és ismertette *Ambroise Paré* (1509—1590) protetikai munkásságát is.³¹ A Hradzsín laboratóriumokká alakított termeiben éjjel-nappal lobogtak az olvasztókemencék tüzei. Az aranyművesek, vegyészek, szédélgők népes csapatát maga a császár vezényelte a híres-hírhedt *Jeronimo Scotto* közreműködésével, aki állítólag „magateremtette” aranyból verette emlékérmét.³² A rövid fénykor nem tartott sokáig. Rudolf egészségét aláásta a

²⁵ Pallai Sándor: *Ötvösművészet*. 2. kiad. Bp. 1972. 232.; Mihalik József: *Kassa város ötvösségének története*. Bp. 1900. 349.

²⁶ Ballagi Aladár: *Kecskeméti W. Péter ötvös-könyve*. *Archaeológiai Értesítő*. Bp. 3. (1884).

²⁷ Szentgyörgyvölgyi Gábor: Erdélyi történetírók egészségügyi közlései a török időkben. *Orvosi Hetilap*. 125. (1984) 14.

²⁸ Rótschnek V. Emil: *A Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész-Testület és az Általános Magyarországi Gyógyszerész Egylet III. ker. IV. Járás gyógyszerterárai, testülete és egyletének története alapításuk óta*. Debrecen 1882. 118.

²⁹ Huszár György: *A magyar fogászat története*. (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványa.) Bp. 1965. 27—28.

³⁰ Ruttkay László: *Jeszzenszky (Jessenius) János és kora 1566—1621*. Bp. 1971.

³¹ Salamon Henrik: *A magyar stomatológia (fogászat) története*. Bp. 1942. 18.

³² Alkimia címszó alatt közli az éremképet a *Tolnai Világlexikona*. I. Bp. 1912. 325.

lues, politikai hatalmát megroppantotta a Bocskai-szabadságharc, kincstára üresen tátongott. 1611. március 20-tól évdíjon élt közeli haláláig.

A császár félreállításának dátuma jelentőséggel bírhat Bánfihunyadi János sorsát illetően. Feltételezem, hogy 1606 és 1612 között Prágában tartózkodott. A Zlatá ulička valamelyik bolthajtásos ötvösműhelyében kapott mélyebb betekintést az alkémia vegykonyhájába, és a közvetlen prágai élmények alapozták meg természetfilozófiáját. Angliába érve, itt szerzett tudását is kamatoztatva, bérelt önálló műhelyt, amiről 1613. április 2-án Londonban kelt levelében beszámolt. Feltételezem, hogy Londonban prágai emlékek felemlegetése hozta közelebbi barátságba a prágai születésű Wenceslaus Hollarral.³³ A neves rézmetsző 1644-ben rajzolt Bánfihunyadi portréjához felhasználta *J. P. Gowy* flamand festő alkotását,³⁴ mely mintául szolgált az 1645-ben készített Bánfihunyadi-emlékéremhez.³⁵

W. Marshall 1646-ból származó, a British Múzeumban őrzött finomrajzú Bánfihunyadi-metszetén Tycho de Brahe geocentrikus világképét látjuk.³⁶ Az ovális keret felső központi részén kettős lepárló lombikból nyúlik ki a föld tengelye. A Föld körül kering a Nap, a Hold, míg a „mindenséget” körülölelő csillagok stilizált pályái gömbfelszínén mozognak. A kép felső sarkai-ban a Nap és a Hold (= arany, ezüst), lent a Mercurius (= a higany) allegorikus alakja pihen. A keret jobboldali közepén az ötvös-mesterségre utal a könnyecsepp alakú drágakő vagy próbakő és egy cseppentő alakú ötvösmunka; a kép másik részén összeillesztett, perforált lemezpalást és fémkörző.³⁷

Bánfihunyadi János harmincöt éves kora táján érkezett Angliába. Ötvösműhelyt nyitott, s arany-műves laboratóriumát mindvégig fönntartotta. 1646. február 4-én száz font adót vetettek ki rá. A végzést két hét múlva semmisnek nyilvánították, mert kérvényében öregségére, négy gyermekére, a rossz üzletmenetre hivatkozott, de megemlíthette végleges hazatelepülési szándékát is.³⁸ Valóban, 1646-ban *Arthur Dee* — John Dee fia — Amszterdamba hívta, hogy szakértelmét operátori minőségben igénybe vegye. Bánfihunyadi utazási terve Magyarorszáig hosszabbodott. „*Ez a Hans Hungar, miután sokáig Londonban lakott és megöregedett, elhatározta, hogy visszatér Magyarországra*”³⁹ — írja *Fell Smith*. Bánfihunyadi méltán remélte egyházi és világi vezetők jóindulatú támogatását *Keresztúri Pál*, *Medgyesi Pál*, *Haller Gábor* személyes barátsága révén.⁴⁰ Anglia a polgári forradalom időszakát élte. Sir Digby Franciaországba emigrált. A kíméletlen beharc Európa-méretű pestisjárvány dúlásával párosult. Végül is nem tudni, hogy milyen ok oltotta ki Bánfihunyadi János életét: *Kropf* Lajos kutatásai szerint elutazása előtt Londonban halt meg 1646. augusztus 28-án.⁴¹

Magyary-Kossa Pataki Jenőtől szerzett tudomást az Erdélyi Múzeum Egylet kéziratáról, amiben Frank Ádám, Erdélyből Angliába menekült unitárius pap, Bánfihunyadi 1697 táján elhunyt fiáról és ennek nővéréről adott hírt. A fiú 50 000 fontnyi öröklött és szerzett vagyonát nővérére hagyta, aki az összeg nagy részét kórházépítésre ajánlotta föl. A családról és vagyoni állapotukról ma sem tudunk többet. Bánfihunyadi Ötvös János életútjának nyomkövetése a jövő feladata.

³³ *Művészeti lexikon*. II. Bp. 1966. 412.

³⁴ Varannai Gy. i. m.

³⁵ Huszár Gy. i. m.

³⁶ Jeszenszky János: Tycho Brahe életéről és haláláról. *A tárgul világ magyarországi hírtmondói XV–XVII. század*. (Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Waczulik Margit.) Bp. 1984. 154.

³⁷ Pataki Jenő fénymásolata a „*Gratum illustrium Medicorum veterum Transsylvaniae memoriam recolit diario hoc perpetuo*” c. Chinoin-kiadásban. Újpest, é. n. — Magyary-Kossa Gy. i. m. 279–280.

³⁸ Magyary-Kossa Gy. i. m. 279–280.

³⁹ *Fell Smith, Charlotte: The life of John Dee*. Constable 8. Co. 1909. App. I.; Magyary-Kossa Gy. i. m. alaján.

⁴⁰ Mikó Imre gr.: Haller Gábor útinaplója. *Erdélyi történelmi adatok*. IV. Kolozsvár 1854. 15.

⁴¹ Magyary-Kossa Gy. i. m. 279.

Munkásságának alapos felderítése kettős hasznot ígér. Művészettörténeti vonalon tán eddig ismeretlen eredetű ötvösmunkák azonosíthatók, orvostörténeti vonatkozásban az aranyművesek gyógyszervegyészeti kapcsolatára derülhetne fény.

SUMMARY

Author presents two, hitherto unknown letters by Hungarian alchemist János Bánfihunyadi (1576—1646). The letters, which have been found copied into the minute-book of the municipal archives of Nagybánya (Baia Mare, Romania), were addressed to Bálint Thagy at Nagybánya, the first one dated from Kassa (Košice, CSSR) 3rd May 1606, the second one from London, 2nd April 1613. His instructions concerning the management and care of his properties at Nagybánya are indicative of a solid financial position. He had learnt the goldsmith's trade and he took it up after settling in England as well, in a hired workshop in London. Béla Balogh and Kálmán Oszódzki's study of 1979 on the goldsmiths' trade of Nagybánya definitely proved Bánfihunyadi's occupation. Upon this ground, author of present study excludes the century-old hypothesis of Bánfihunyadi's having been a doctor. He gives literary references to prove the auxiliary medical activity of goldsmiths, on the one hand in prevention by making jewels of curing precious stones to keep away diseases, on the other hand in restorative surgery by making appliances like obturators, prosthetic plates, artificial teeth etc. As an alchemist he became ever closer related with pharmaceutical chemistry. Once his name had been established, he was asked to co-operate with famous alchemists. He worked with Sir Kenelm Digby at Gresham College, Arthur Dee invited him to Amsterdam. Presumably he acquired his skill in alchemy during his Prague stay in 1606—1612.

G. SZENTGYÖRGYVÖLGYI, M. D.

district doctor

Földes, Vöröshadsereg u. 2., Hungary, H—4177

IN MEMORIAM JOHANNES SAMBUCUS

A Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár rendezésében a Magyar Tudományos Akadémián 1985. május 2-án megtartott tudományos ülés szakelőadásai. Németh István (Bécs) előadása — „A humanista Zsámboky János és az Osztrák Nemzeti Könyvtár” címmel — a Levéltári Szemle 1987. 1. számában jelent meg.

Papers of the conference organized by the Hungarian Society for the History of Medicine and the „Semmelweis” Institute — Museum, Library and Archives for the History of Medicine at the Hungarian Academy of Sciences on May 2, 1985.

Vorträge der Konferenz am 2. Mai 1985 in der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, organisiert durch die Ungarische Medizinhistorische Gesellschaft und das Semmelweis Medizinhistorische Museum, Bibliothek und Archiv.

ZSÁMBOKY JÁNOS (JOANNES SAMBUCUS)

1531—1584

Az európai és a magyar humanizmus történetében jelentős szerepet betöltő polihisztor orvos és történetíró az észak-magyarországi Nagyszombatban (Trnava) született 1531. július 25-én vagy 30-án. Származásáról Plautus-kiadása előszavában számol be: apjáról, Zsámboky Péterről pedig a *Poemata* (1555) és az *Emblemata* (1564) c. munkáiban emlékezik meg. Eszerint családja a Pest megyei Zsámbokról — a török elől menekülve — került Nagyszombatra. Atyja 1549-ben kapott nemességet I. Ferdinánd császártól a török elleni harcban tanúsított hősiessége és a városbírói tisztségben szerzett érdemei elismeréséül. Ezt jelképezik ciméállatai is: két, egymással szembenálló, féllábbal összekapaszzkodó daru, csőrében gyűrűt tart. Egy monda szerint az őrt álló daru egyik lábában követ tart, és a kő leejtésével figyelmezteti társait veszély idején.

Zsámboky tanulmányait Bécsben kezdte, ahonnan tizenkét évesen, 1543-ban tanulmány- és vándorútra kelt, megismerni Európa egyetemeit és szellemi központjait, s ahová 22 év után harminchárom évesen, 1564-ben ismét visszatért, s ahol véglegesen letelepedett mint I. Ferdinánd, majd II. Miksa udvari orvosa és történetírója. Vándorlásának állomásai: Lipcse (1543), Wittenberg (1545), Ingolstadt (1548), Strassburg (1550), Párizs (1551), Padova (1553, 1558, 1560), Bologna (1557) és más itáliai városok, Gent (1563—1564), Antwerpen (1564), Augsburg (1564. április), végül Bécs (1564. szeptember 24.).

Lipcseben a gyermek Zsámboky Joachim Camerarius házában lakott, aki beajánlotta mesteréhez és barátjához, Philipp Melanchthonhoz, és így került 1545. június 29-én a wittenbergi egyetemre. I. Ferdinánd ediktuma miatt — amely száműzetéssel fenyegetett mindenkit, aki nem a bécsi, freiburgi vagy az ingolstadti egyetemet látogatta — került az ingolstadti egyetemre 1549-ben. Retorikatanára a jeles Cicero-kutató, Veit Amerbach. 1550. augusztusban már Strassburgban hallgatja a neves latinista pedagógus, Johann Sturm előadásait. 1551 kora őszén érkezik Párizsba, ahová az ősi egyetem és az I. Ferenc alapította királyi kollégium vonzották. Legkedvesebb párizsi tanárai: Adrien Turnébe, a görög nyelv tanára, Pierre de la Ramée, a görög és latin filozófia professzora, és Pascal Duhamel, a matematika tanára. Bölcsészettől 1552-ben itt nyert mágiszteri fokozatot. Párizsban kötött barátságot a filológus-könyvnyomtató Henri Estienne-nel és itt, a görög kéziratkereskedelem fellegvárában vásárolta első görög kéziratait.

A humanizmus központjába. Itáliába 1553-ban érkezik Oláh Miklós érsek támogatásával, aki rábízta unokaöccse, Bóna György felügyeletét. A padovai egyetemen kezdte orvosi tanulmányait, ahol Andreas Vesalius, Gabriele Falloppio, Giambattista da Monte előadásait hallgatta. 1555-ben Oddus de Oddis és Victorius Trincavellus professzorok előtt vizsgát tett és licentiátust szerzett. A doktori címet valószínűleg sohasem szerezte meg. 1557—1559 között Bécsben élt mint az udvar fizetett „familiaris”-a. 1561-ben ismét Párizsban találjuk mint a párizsi humanista társaságok rendszeres látogatóját, barátai Charles de L’Écluse (Clusius), a jeles botanikus, Jean Dorat (Anratus), a „poeta regius”, Jean Grolier bibliofil. Második tartósabb olaszországi tartózkodása 1561 őszé és 1563 nyár vége közé esett: Genua, Milano, Nápoly, Brindisi, Otranto, Salerno, ahol egy-egy

A Zsámboky-család címere (1549)

kéziratot vásárolt könyvtára számára. Vásárlásait visszafelé: Capuaban, Firenzében, Viterbóban, Rómában, Siennában, Pistoióban és Bolognában folytatta.

I. Miksa koronázására a pozsonyi Purkircher György társaságában érkezett haza, még 1563. szeptember 8-a előtt. Még ebben a hónapban utoljára útra kelt északra; Gentben lakott a filológus

Theodor Poelmann (Pulmanus) házában. Poelmann révén ismerkedett meg az antwerpeni könyvnyomtatóval, Christophle Plantinnel, aki 1564 után leggyakoribb és legkedvesebb kiadója lett. Itt jelent meg többek közt az *Emblemata* 1564-ben, amely a sikerre való tekintettel 1566-ban Marcus Antonius van Diestl flamand, 1567-ben pedig Jacques Grévin francia fordításában is megjelent. A kötetben ismertetésre kerülő orvosportré-album, az „*Icones*”, amely 10 évvel később, 1574-ben látott napvilágot, a Plantin-nyomda legszebb terméke. Az arcképek reneszánsz-keretei díszítik a nyomda történetéről írott monográfiát is.

Zsámboky János 1564 szeptemberében végleg letelepedett Bécsben, és a jóbarát, Wolfgang Lazius 1565. június 19-én bekövetkezett halála után elnyerte az udvari történetíró címet. 1567. augusztus elején megnősült: feleségül vette Egerer Kálmán pozsonyi vaskereskedő Krisztina nevű leányát, házasságából két leány és egy fiú született. Bécsi letelepedése után nem szűnt meg gyarapítani könyvtárát, amely nagy hírnevét a görög és a latin kéziratoknak köszönhette. A régi pénzek és antik műtárgyak gyűjtése és egy családi pör azonban anyagi helyzetét megrendítették, és kénytelen volt eladásra felajánlani értékes kézirateit. Az 1578. október 17-én megkötött adás-vételi szerződés értelmében mintegy 530 kézirat került a bécsi császári könyvtár tulajdonába. Sajnos a teljes vételár kifizetésére sohasem került sor. Zsámboky életének 1584. június 13-án — 53 esztendőskorában — apoplexia vetett véget.

A jeles magyar humanista orvos és történetíró születésének 450. évfordulója alkalmából jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában a híres „*emblemata*” 1564-es 1. kiadásának facsimile kötete. Halálának 500. évfordulójára pedig egy másik Plantin-kiadás, a „*Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones*” c. arcképalbumot adták ki hasonmás-kiadásban, a Magyar Orvostörténelmi Társaság és az Állami Könyvterjesztő Vállalat gondozásában. A mű kiadástörténetéről és orvostörténetéről Vida Mária írt kísérőtanulmányt, az arcképek művészettörténeti értékelését Kádár Zoltán és Jantsits Gabriella készítette el. E tanulmányok a facsimile-kiadás mellékleteként magyar, angol és német nyelven jelentek meg.

JÁNOS ZSÁMBOKY
(JOANNES SAMBUCUS)

1531—1584

Polymath physician and historiographer of considerable significance in the history of European and Hungarian humanism, he was born in Nagyszombat in Northern Hungary (today Trnava in Czechoslovakia) on 25 or 30 July 1531. He refers to his origin in the preface to his Plautus edition, and remembers his father Péter Zsámboky in his works *Poemata* (1555) and *Emblemata* (1564). Accordingly, his family had fled the Turks from Zsámbok in Pest county to Nagyszombat. His father was granted nobility in 1549 by Emperor Ferdinand I. for his heroic behaviour in the fights against the Turks and for his merits as town magistrate. His heraldic animals tell about this, too: two cranes facing each other entwining with one leg, each holding a ring in the beak. The legend runs that the crane on watch holds a stone in one leg and in time of danger warns its companions by dropping it.

Zsámboky began his studies in Vienna which he left at the age twelve in 1543 for a study tour around the universities and spiritual centres of Europe, and where he returned after 22 years, at the age of 33 in 1564 to settle down definitely as court physician and historiographer first to Ferdinand I, then Maximilian II. The stages of his perigrination were Leipzig (1543), Wittenberg (1545), Ingolstadt (1548), Strassburg (1550), Paris (1551), Padova (1553, 1558, 1560), Bologna (1557) and other Italian towns, Gent (1563—1564), Antwerp (1564), Augsberg (April 1564), and finally Vienna (24 September 1564).

In Leipzig Zsámboky the child lived at Joachim Camerarius' house who recommended him to this master and friend Philipp Melanchthon, thus he got to the University of Wittenberg on 29 June 1545. The edict of Ferdinand I threatening with exile all those who attended universities other than those of Vienna, Freiburg or Ingolstadt, made him move to the University of Ingolstadt in 1549. His professor of rhetoric was the renown scholar on Cicero, Veit Amerbach. In August 1550 he attended the courses of the famous Latinist pedagogue Johann Sturm, in Strassburg already. He arrived in Paris in the early autumn of 1551 drawn by the ancient university and the royal college founded by François I. His favourite professors in Paris were Adrien Turnébe in the Greek language, Pierre de la Ramée in Greek and Latin philosophy, and Pascal Duhamel in mathematics. He became magister of philosophy there in 1552. In Paris he formed a friendship with the philologist - printer Henri Estienne and it was there in the centre of Greek manuscript trade that he bought his first Greek manuscripts.

He arrived in Italy, the centre of humanism, in 1553 with the help of Archbishop Miklós Oláh, charged with the supervision of his nephew György Bóna. He began his medical studies at the University of Padova where he attended the lectures of Andreas Vesalius, Gabriele Falloppio, Giambattista da Monte. In 1555 he was examined by professors Oddus de Oddis and Victorius Trincavellus and obtained his *licentiate*. He probably never acquired the title of doctor. In 1557—1559 he lived in Vienna drawing a salary from the court. In 1561 he was in Paris again, a regular frequenter of humanist societies there, among his friends were Charles de l'Écluse

(Clusius), the famous botanist, Jean Dorat (Auratus), the „poeta regius” and the bibliophile Jean Grolier. His second long stay in Italy took place between the autumn of 1561 and the late summer of 1563: Genua, Milano, Napoli, Brindisi, Otranto, Salerno were the towns he bought a manuscript in each for his library. He went on with his purchase on the way back in Capua, Florence, Viterbo, Rome, Siena, Pistoia and Bologna.

He arrives home for the coronation of Maximilian I in the company of György Purkircher of Pozsony (Pressburg, today Bratislava in Czechoslovakia), right before 8 September 1563. In the same month he left for the north, now for the last time, he lived in Gent at the house of the philologist Theodor Poelmann (Pulmanus). Through Poelmann he got acquainted with the printer of Antwerp, Christophe Plantin who after 1564 became his most frequent and most preferred publisher. Among others the „Emblemata” appeared there in 1564 with such a success that it came out again in 1566 in the Flemish translation of Marcus Antonius van Diestl and in 1567 in the French translation of Jacques Grévin. The collection of medial portraits discussed in this volume, the „Icones” published ten years later, in 1574, is the most beautiful product of the Plantin printing house. The monography on the history of the printing house is ornamented with the Renaissance frames of the portraits.

János Zsámboky finally settled down in Vienna in September 1564, and after the death of the good friend Wolfgang Lazius on 19 June 1565 he gained the title of court historiographer. In August 1567 he married the daughter Krisztina of Kálmán Egerer, and ironmonger of Pozsony, two daughters and a son were born of this marriage. After settling in Vienna he kept on enlarging his library which owed its fame to the Greek and Latin manuscripts. The collection of ancient coins and antiquities as well as a family dispute at law, however, shattered his financial position and he was forced to offer for sale his precious manuscripts. The sales contract dated from 17 October 1578 witnessed that about 530 manuscripts went over to the possession of the imperial library of Vienna. Unfortunately the whole purchase price was never paid. On 13 June 1584, at 53, Zsámboky died of apoplexy.

For the 450th anniversary of the birth of the excellent Hungarian humanist physician and historiographer, the facsimile of the 1564 first edition of the famous „Emblemata” was published by the Hungarian Academy of Sciences. For the 500th anniversary of his death the facsimile of another Plantin edition, the medical portraits of the „veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones” was published by the Hungarian Society for the History of Medicine and the State Book-Distributing Agency. In the accompanying essays Mária Vida discusses the publishing and medical history of the work while Zoltán Kádár and Gabriella Jantsits provide the art historical evaluation of the portraits. The essays were published as an inset to the facsimile edition in Hungarian, English and German languages.

ZSÁMBOKY JÁNOS (JOANNES SAMBUCUS)

1531—1584

Der in der Geschichte des europäischen und ungarischen Humanismus eine bedeutende Rolle spielende Polyhistor Arzt und Historiograph, wurde in Oberungarn, in Nagyszombat (Trnava) am 25. oder 30. Juli 1531 geboren. Über seine Abstammung berichtete er selbst im Vorwort seiner Plautus-Ausgabe; seinem Vater — Péter Zsámboky — widmete er in seinen Werken *Poemata* (1555) und *Emblemata* (1564) einen Nachruf. laut dieser Mitteilungen kam seine Familie — vor den Türken flüchtend — von Zsámbok, Komitat Pest, nach Nagyszombat. Sein Vater wurde 1549 vom Kaiser Ferdinand I. als Anerkennung seiner Dienste in seinem Posten als Stadtrichter und wegen seiner Heldenhaftigkeit in den Kämpfen gegen die Türken in den Adelstand gehoben. Diese Tatsache wird auch von seinen Wappentieren symbolisiert: zwei, einander gegenüber stehende, mit einem Fuss an einander klammernde Kraniche halten einen Ring im Schnabel. Laut einer Sage hält ein wachestehender Kranich einen Stein in seiner Krallen, und wenn Gefahr droht, lässt er den, seine Kameraden warnend fallen.

Zsámboky begann seine Studien in Wien. Von dort zog er als 12jähriger Knabe 1543 auf eine Studien- und Wanderfahrt, um die Universitäten und die geistigen Zentren Europas kennenzulernen. Nach 22 Jahren kehrte er als 33jähriger Mann 1564 dorthin wieder, siedelte sich an und wirkte als Hofarzt und Geschichtsschreiber des Kaiser Ferdinand I., später Maximilian II.. Die Stationen seiner Wanderschaft waren: Leipzig (1543), Wittenberg (1545), Ingolstadt (1548), Strassburg (1550), Paris (1551), Padova (1553), (1558), (1560), Bologna (1557) und andere italienische Städte, Gent (1563—1564), Augsburg (April 1564) und als letztes Wien (am 24. Sept. 1564).

In Leipzig war Zsámboky als Kind im Hause von Joachim Camerarius untergebracht, der ihn seinem Meister und Freund Philip Melancton empfahl. Durch ihn kam er am 29. Juni 1545 an die Universität zu Wittenberg. Zufolge eines Ediktums von Ferdinand I., laut welchem er einen jeden, der nicht die Wiener, Freiburger oder Ingolstädter Universität besuchte, mit Verbannung bedroht, — gelang er an die Universität in Ingolstadt im Jahre 1549. Sein Rhetorik-Professor war der ausgezeichnete Cicero-Forscher Veit Amerbach. Im August 1550 wohnt er schon in Strassburg den Vorträgen des berühmten Latinisten und Pedagen Johann Sturm bei. Im frühen Herbst 1551 kam er nach Paris, wo die altwürdige Universität und das von Franz I. gegründete königliche Kollegium eine grosse Anziehungskraft auf ihn ausübten. Adrien Turnébe, Professor der griechischen Sprache, Pierre de la Ramée, Professor der griechischen und lateinischen Philosophie, und Pascal Duhamel, Professor der Mathematik, waren seine meist geschätzte Professoren. Hier erwarb er 1552 den Magistergrad der Philosophie, schloss mit dem Philolog-Buchdrucker Henri Estienne in Paris eine Freundschaft und hier, in der Hochburg des griechischen Handschriftenhandels hat er seine ersten griechischen Handschriften besorgt.

Durch die Unterstützung des Erzbischofs Miklós Oláh gelang er 1553 in die Zentrale des Humanismus, nach Italien, wo er mit der Überwachung des Neffen des Erzbischofs, György Bóna, beauftragt wurde. Das medizinische Studium begann er an die Universität zu Padova, wo er den

Vorträgen von Andreas Vesalius, Gabrielle Falloppio, Giambattista da Monte beiwohnte. 1555 bestand er eine Prüfung bei den Professoren Oddus de Oddis und Victorius Trincavellus und erwarb das Lizenziat. Den Doktorrang erwarb er wahrscheinlich überhaupt nicht. Zwischen 1557 und 1559 lebte er als bezahlter „Familiaris“ des Hofes, in Wien. Im Jahre 1561 finden wir ihn abermals in Paris, wo er die Pariser humanistische Gesellschaften regelmässig besuchte. Seine Freunde sind: der ausgezeichnete Botaniker, Charles de l'Ecluse (Clusius), der „poeta regius“ Jean Dorat und der Bibliophil, Jean Grolier. Sein zweiter dauerhafter Aufenthalt in Italien fiel zwischen Herbst 1561 und Ende Sommer 1563; die Städte waren: Genua, Milano, Neapel, Brindisi, Otranto, Salerno, wo er je eine Handschrift für seine Bibliothek kaufte. Er setzte seine Anschaffungen bei seinem Rückweg in Capua, Florenz, Viterbo, Rom, Siena, Pistoia und Bologna fort.

Zur Krönung Maximilian I. kam er schon vor dem 8. September 1563 in der Gesellschaft des György Purkircher aus Pozsony, nach Hause. Noch in demselben Monat brach er zu seiner letzten Reise nach Norden auf; in Genf war er im Hause des Philologen Theodor Poelmann (Pulmanus) untergebracht. Durch Poelmann wurde er mit dem Buchdrucker aus Antwerpen Christolph Plantin bekannt, der nach 1564 sein beliebtester Verleger wurde. Unter anderem veröffentlichte er das *Emblemata* im Jahre 1564, welches mit Rücksicht auf den grossen Erfolg 1566 auch in der Übersetzung von Marcus Antonius Diestl in fländrischer, und 1567 in der Übertragung von Jacques Grévin in französischer Sprache erschien. Das im Band bekanntgegebene Ärzte-Portrait-Album „*Icones*“ erschien zehn Jahre später 1574, als das schönste Produkt der Plantin-Druckerei. Die sich mit der Geschichte der Druckerei befassende Monographie ist auch mit den Renaissance-Rahmen der Bildnisse dekoriert.

János Zsámboky siedelt sich 1564 endgültig in Wien an, nach dem, am 19. Juni 1565 eintreffenden Tode seines Freundes, Wolfgang Lazius, erwarb er den Hofgeschichtsschreiber Titel. Anfang August des Jahres 1567 heiratete er die Tochter des Pressburger Eisenhändlers Kálmán Egerer: Christine. Aus dieser Ehe wurden zwei Töchter und ein Sohn geboren. Auch nach seiner Ansiedlung in Wien vermehrte er stets den Bestand seiner Bibliothek, die seinen Ruhm den dort befindlichen griechischen und lateinischen Handschriften verdanken konnte. Wegen dem Sammeln alter Münzen und artiger Kunstgegenstände, sowie wegen eines Rechtsstreit in der Familie, wurde seine finanzielle Lage erschüttert, er war gezwungen seine wertvollen Handschriften zum Verkauf zu bringen. So gelangen laut des am 17. Oktober 1578 geschlossenen Vertrages etwa 530 Handschriften in Besitz der Wiener Kaiserlichen Bibliothek. Der gesammte Kaufpreis kam leider nie zur Bezahlung. Zsámbokys Leben endete am 13. Juni 1584 — in seinem 53. Lebensjahr durch Apoplexie.

Gelegentlich des 450. Geburtstages des hervorragenden Humanisten- Arztes und Geschichtsschreibers, erschien in der Betreuung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften der faksimile Band der 1. Ausgabe der berühmten „*Emblemata*“ aus dem Jahre 1564. Zum 500. Todestag wurde eine nächste Plantin-Ausgabe, das berühmte Portrait-Album, mit dem Titel: „*Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones*“ in faksimile Ausgabe, in der Betreuung des Staatlichen Buchvertriebs, veröffentlicht. Über die Ausgabe- und Medizingeschichte des Werkes verfasste Mária Vida eine Begleitstudie und die kunsthistorische Bewertung der Bildnisse wurde von G. Jantsits und Z. Kádár zusammengestellt. Diese Studien erschienen als Beilagen der Faksimile-Ausgabe in ungarischer, englischer und deutscher Sprache.

ZSÁMBOKY AZ ORVOS-HUMANISTA*

SCHULTHEISZ EMIL

Zsámboky Jánosról a történezsrről, irodalmárról, gyűjtőről nem jelentéktelen külföldi és hazai irodalom áll rendelkezésünkre.¹ Tudjuk, hogy a magyar humanista tudomány a 16. század későbbi időszakában a történetírás és filológia terén csak Zsámboky munkásságában vált nemzetközi érdeművé. Zsámbokynak nagy része volt abban, hogy Miksa császár udvara és Bécs a humanista tudomány egyik európai hírv központja lett.

Az orvosról megjelent kisszámú közlemény azonban a legjobb szándék mellett sem a valóságot leginkább megközelítő ábrázolást nyújtja.² Orvosi működését, gyakorló orvosi ténykedését túlértékelik. Mindenáron „nagy orvosként” történő beállítása Zsámboky jelentőségét inkább csökkenteni látszik, mint növelni. Kétségtelen, Zsámboky szerepe a medicina történetében nem kis jelentőségű, de nem az orvosi praxisra vonatkozik!

Életútját itt nem ismertetem, csupán tanulmányainak néhány fontosabb állomására utalok: Wittenberg, Ingolstadt után Strassburgban *Sturm* tanítványa volt. Párizsban lett a filozófia magistere. Paduában medicinát tanult, de továbbra is hallgatója volt a filológiai-történeti tárgyaknak, melyek változatlanul érdeklődésének középpontjában állottak.³ Az orvosi fakultás nagynevű professzoraival — közöttük volt a már akkor igen híres anatómus *Vesalius* — semmiféle személyes kapcsolatot nem tartott, jóllehet több humanistával már akkor élénken levelezett, sokkal közülük jó személyes kapcsolatban állott.⁴ Az 1555-ben megszerzett orvosi licenciátusnál fontosabb volt

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvosjóténelmi Társaság és a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár által a Magyar Tudományos Akadémián 1985. május 2-án megtartott Zsámboky (Sambucus) János emlékülésen.

¹ A legátfogóbb hazai tanulmány még ma is Weszprémié: *Succinta Medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia*, Viennae 1781, III. p. 682—734, valamint Orbán János értekezése „*Sámboky Jánosról*”, Szeged, 1916. A Zsámbokyra vonatkozó hazai irodalom közismert lévén, csak utalok Gulyás Pál, Veress Endre, Varga László, Téglási Imre, Bach Endre, Illéssy János, Borsa Gedeon írásaira. A külföldi szerzők közül Gerstinger, H.: Aus dem Tagebuch des kaiserl. Hofhistoriographen Johannes Sambucus. *Österr. Akad. d. Wiss. Sitzungberichte*, 248, Bd. II. Wien, 1965; Uő.: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, 1926. című műveire, valamint Bruck, A.-nak az Emblematához írott kísér tanulmányára hívom fel a figyelmet.

² Magyary-Kossa, J.: *Ungarische medizinische Erinnerungen*, Budapest, 1935. — Bálint-Nagy I.: Sámbo-ky János (1531—1584) orvosi működéséről. *Orvosi Hetilap*, LXXIII. (1929) klny. 17. 18. 35. sz. — Uő. *Sudhoff's Archiv*, 24 (1931) 150—154.

³ Vö. Bruck, A.: *Leben und Werk des Joannes Sambucus*, Budapest, 1982. p. 9. (*Einleitung zur Facsimile Ausgabe der Emblemata*.) Paduai tanulmányait, ott írt és kiadott műveit illetően l. Veress, A.: *Matricula et Acta Hungarorum in Italiae studentium*. Vol. I. (Padova 1264—1864.) Budapest, 1915. p. 54 ff.

⁴ Gerstinger, G.: *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554—1584*. (Wien, 1968), című művében Zsámboky *csaknem* minden fellelhető levelének eredeti szövegét in extenso tette közzé. A Gerstinger által nem, vagy nem teljességében közölt, általam vizsgált írások, ill. adatok forrását az adott helyen jelzem.

számára filológiai munkássága, kéziratok vásárlása, mint ez levelezéséből is kiderül. Éppen ebben az évben február 1-én kelt ajánlással jelent meg Paduában a „*Poemata*”⁵

Zsámboky nyilvánvalóan szükségesnek találta, hogy klasszikus filológiai, irodalmi és történelmi műveltségét orvosi stúdiumokkal egészítse ki. Ez megfelelt a kor teljes és tökéletes műveltségre törekvő szellemének, akármilyen lett légyen a tanulmányok sorrendje. A kitűnő hágai orvos és humanista, *Justus Velsius* azt kívánja „*Oratio, utrum in medico variarum artium et scientiarum cognitio desideretur?*” (Basel, 1540) című pamfletjében, hogy minden orvos legyen filológus és polihisztor. Hogy a korszak tudós orvosát kell-e humanistának tekintenünk, vagy a literátus humanista természettudományi illetve orvosi stúdiumokkal egészítve ki tudományát, kívánt l'uomo universale-vá lenni, kizárólag munkásságából következik, a tanulmányok sorrendje legfeljebb sejteti. Még az egyetemi qualificatio, sőt a különböző grádusok sem egyértelműen meghatározóak. Nem kell itt kitérnünk részletesen arra, a klasszikus nyelvek ismeretén alapuló képzési ideálra, mely az előbbi mellett, intencióiban látszólag ellentétes tendenciát mutat, újra felfedezve és irodalmi magasságra emelve a nemzeti nyelveket. Ez a hang Itáliában *Dante* és *Petrarca* nyelvén szólal meg. Német nyelvterületen ez az irányzat azonban csak jó két évszázaddal később jut érvényre *Luther* és *Paracelsus* írásai révén.

A 16. század második-harmadik évtizede a természettudományok klasszikus auctorai iránti megújult érdeklődés időszaka. *Plinius* Naturalis históriája, *Ptolemaeus* művei, *Dioscorides* Materia medicája iránt nem kisebb a figyelem, mint a klasszikus irodalom, a történelmi, a filozófiai munkák iránt. Ezt természetszerűleg követnie kellett — főleg a század második felében — az orvostan iránti érdeklődés fokozódásának, az orvosi klasszikusok újra kiadásának. Közismert, hogy ez az új szellem az, mely a forrásokhoz való visszatérést kívánja. Következésképpen purisztikus magatartása semmiféle elrontott szöveg használatát nem tűri. A szövegek torzulása nemcsak a többszöri, gyakran szakszerűtlen, csak mechanikus másolás következménye. Ennél nagyobb szerepet játszott az értelmezés-félreértelmezés annál a nagyon fontos, mégis nehézkes traditációs metódusnál, melynek révén a szöveg az eredeti görögből a szír, héber, illetve arab nyelven keresztül — néha még további spanyol közvetítéssel — a középkori latinba vezetett. Különösen így volt ez éppen az orvosi művek esetében.⁶

A humanista kör, mellyel Zsámboky levelezésben, elmélyült eszme- és adatcserében állott, igen széles volt. Tagjai között olyan ismert nagy nevekkel találkozunk, mint *Sirleto* bíboros, a vatikáni könyvtár prefektusa, *Bessarion* kardinális, *Paulus Manutius* és még több más híres és tudós nyomdász: *Plantinus*, *Oporinus*, *H. Stephanus* (*Étienne*). E körbe tartozott az idősebb és ifjabb *Camerarius*, *Hugo Blotius* császári könyvtáros, a bécsi egyetem rétorika professzora, *Oláh Miklós* érsek, *Kolozsvári Jordán Tamás*, *Hunyadi Ferenc*, *Dudith András*, a későbbi tinnini püspök, *Johann Crato von Krafftheim* császári tanácsos, udvari és házi orvos, *Luther* asztaltársa, *Clusius* a nagy hírű botanikus, *Purkircher György* pozsonyi városi orvos, *Jakob Monau* orvosdoktor és még sokan mások. A levelezést most általánosságban nem tárgyalom, vizsgálódásomat leszűkítem Zsámbokynak mint orvos-humanistának a működésére. Nem hagyhatom azonban említés nélkül a humanisták orvosi vonatkozású vagy kifejezetten orvosi leveleit — „*Epistolae medicinales*” — melyek önmagukban is nagymértékben járultak hozzá a kor orvosi szemléletének alakításához, az ismeretek elterjesztéséhez, az orvostörténelemnek pedig bő forrásai. Zsámboky leveleinek nagyobb részét Bécsben való letelepedése után írta, leggyakrabban onnan is keltezve. A címzettek között van a neves iskolaalapító, *Johannes Sturm*, nyomdász és főként görög nyelvészettel foglalt

⁵ Aponyi S.: Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok a XV—XVI. században. Budapest, 1900. (*Hungarica* No. 1769. vol. III. p. 208—210.)

⁶ Schultheisz E.: Az arab medicina assimilatioja a késő-középkori latin orvosi irodalomban. Keletkutató. Budapest, 1974. p. 73—79.

kozó humanista, az akkor európai hírű strassbourgi gymnasium rektora, akit érdemei elismeréseként V. Károly nemességre emelt. Sturm Párizsban orvosi előadásokat hallgatott, akárcsak Zsámboky Paduában, azonban ő sem azzal a céllal, hogy orvosi gyakorlatot folytasson, hanem hogy minél nagyobb műveltsége legyen. Egyetlen adat nem szól amellett, hogy valaha is orvosi működést fejtett volna ki. Teljes *Hermogenes* fordítása és kiadása, valamint a *Dionysios Halicarnasseos*-féle „*De Collocatione verborum Graece*” editioja nevét európai hírűvé, marandóan emlékezetessé tette.⁷ Életpályája egyébként is több hasonlóságot mutat Zsámbokyéval. Mint protestánsnak — bár mint láttuk, a legmagasabb császári elismerésben részesült — vallása miatt voltak kellemetlenségei, ha más okból is, mint Zsámbokynak. Sturmnak nem annyira a katolikus egyházzal, hanem buzgó kálvinista és hugenotta barát lévén, Luther híveivel gyűlt meg a baja. Nem folytatott orvosi gyakorlatot Zsámboky egy másik levelező társa *Joannes Oporinus* sem, a baseli humanista nyomdász. Pedig ő, mikor Paracelsus 1527-ben Baselba jött, nála medicinát tanult és famulusa lett. Ez az idő nem volt hosszú. A baseli egyetemen 1537-től a görög nyelv és irodalom tanára. Három év múlva otthagyva az egyetemet, megvette az egykori *Cratander*-féle nyomdát. Nagy tudása, szerteágazó tudományos kapcsolatai folytán a kor legjobb és legkorrektebb könyvei kerültek ki műhelyéből. A medicina stúdiumára neki is csak az orvosi textus tökéletes megértéséhez és magyarázatához volt szüksége.⁸

*Theodor Zwinger*nél is azt látjuk, hogy miután Baselban, Lyonban, Párizsban klasszikus nyelveket és hébert, spanyol nyelvet tanult, Paduában orvosdoktorrá promoveált (1559). Visszatérve Baselbe, éveken keresztül görögöt és etikát tanított, s csak igen rövid ideig adott elő teoretikus medicinát, miközben Oporinus nyomdájában korrektorként működött. Nyilvánvaló, hogy a számos, általa kiadott mű közül sem a *Hippokratés-editio*, sem a „*Theatrum vitae humanae*” nem nélkülözhetette az orvosi ismereteket.

A humanisták orvosi vonatkozású levelezése, és pedig nemcsak a kifejezetten orvosi írások (epistolae medicales) e tárgykört érintő eszmecserejük, megjegyzéseik a recepciót szolgálták.⁹ A kor orvosi működésének hierarchiájában a klasszikus orvosi irodalom művelése nem állt alacsonyabb helyen, mint maga az orvosi praxis. Sőt, a fordítást és a kiadást, a kiegészítést és a kommentálást sem tartották kisebb jelentőségűnek, mint egyik-másik korabeli szerző eredeti vagy ekéént megjelent írását. Ugyanakkor ez a szemlélet megszabadította a medicinát az elmélet és a gyakorlat hierarchikus dualizmusától. Ez tette lehetővé, hogy a 18. század vége felé az orvosi gyakorlatot már nem tekintették — általában — alacsonyabb rendűnek, mint a teoretikus tárgyak művelését. Ennek köszönhető a 17–18. század medicinája a mai értelemben vett klinikai oktatás kezdetét.

Amit Zsámboky tulajdonképpen képviselt, az az úgynevezett *medicina philologica*. Mint ilyen *Theodor Gaza* (1398–1475) és *Ugo Benzi seu Senensis* (1360–1439) munkásságának későbbi magyar folytatója.

Ennek a medicina philologicának a jelentősége túlnő a korrekt szövegfordításon, értelmezésen és kiadáson. Döntően járult hozzá az antik szerzők érdemi megítéléséhez. Addig a neves orvosokat nagyrészt „statikus” formában ismerték. Egyeseket nagyra értékelték, másokat egyáltalán nem, vagy alig ismerték, s ha igen, nem jelentőségüknek megfelelően értékelték. A kiválasztott

⁷ Schmidt: *La vie et les travaux de Jean Sturm*, Strassbourg, 1855., valamint *Kückelhahn, J. S.* Strassburgs erster Schulrektor, Leipzig, 1872.

⁸ Roth — Schulz, F.: *Icones bibliopolarum et typographorum*, Nürnberg, 1726, ahol a képe alatt ez olvasható: „*J. Oporinus Basileensis Primus Rector scholae patriae, deinde Theophrasti Paracelsi Amanuensis postea Graece Linguae, Professor . . .*”.

⁹ L. pl. Manardus, G.: *Epistolarum medicinalium libri XX*. Basel, 1540, melyek sok — a kor magyar medicinájára és orvosi életére vonatkozó — megjegyzést tartalmaznak. Igen jelentősek Manardus Galenus fordításai, főleg az *Ars medicinalis*. Mesue Simplicijához és Compositájához írt kommentárjai közkezen forogtak. A bevezető levelet Győrött írta, sokat pedig Budán.

nagyságokat, mint *Hippokratést*, *Galénost* hozzáférhetetlen magasságokban tisztelték, őket a legcsekélyebb kritika sem érthette. A már említett okokon kívül ez nem kis mértékben járult hozzá helyes megállapításaik egy részének félreértéséhez, helytelen hipotéziseiknek pedig több évszázados fennmaradásához. A medicina philologica minden öncélú tekintélytisztelést megszüntetett. Nemcsak a textusok kerültek a helyükre, de a szerzők is. Az összehasonlító szövegvizsgálat, több forrásmű egybevetése, utána a szövegek kiegészítése és a sok kitűnő annotáció végül is nem csorbította, hanem emelte értéküket. Helyreállította például Galénosnak a középkor folyamán kritizálhatatlan, de a 15. század vége felé némiképpen megtépázott tekintélyét. Ez a galenizmus reneszánsz kori térhódításának magyarázata.

Hogy Zsámboky milyen nagymértékben ragaszkodott a filológiai pontossághoz és egyidejűleg a szaktudáshoz, kiderül a Hofkammerrathhoz írott, Bécsben 1565. április 26-án kelt leveléből.¹⁰ Egy nyilván onnan érkezett felkérő levélre válaszolva közli, hogy túlterheltsége ellenére szívesen vállalkoznék a beszercebányai *Waldordnung* latinra fordítására, bár a németben nem eléggé jártos — „... *der deutschen Sprache nich so gar wohl erfahren* . . .” — írja végig ragyogó német-séggel, főként azonban azért ajánlana más személyt, mert ő maga a montán és agrár szakkifejezéseket — „*Perkh und Waldwörtlein*” — alig ismeri, nem lévén jártos az említett szakmában. Majd kifejti, hogy *Cicerónál*, *Liviusnál* ilyen fogalmakkal nem lehet találkozni. Ha pedig egyes íróknál, például *Varrónál* megfelelő szavak találhatók is, azokat alkalmazva az átlagember — „*die Gmeyn*” — nem értené, tehát igen körülményesen kellene fogalmazni, illetve a fogalmakat körülírni. *Paulus Rubigallus (Rothahn)*, akit maga helyett ajánl, előkelő selmecbányai „Waldbürger”, humanista, aki végül a fordítást el is készítette. Bár más megfogalmazásban, de újból hangsúlyozza, hogy ha történelemről vagy más, általa ismert tudományról lenne szó, szívesen vállalná a fordítást, ha százszor nagyobb terjedelmű lenne is. Befejezésül tudatja, hogy mindezt a levél megírását megelőző napon öfelségének is jelentette. Az aláírásnál pedig szokásától eltérően használja a doktori címet. Mindkettőt nyilván a nyomaték kedvéért teszi, elkerülendő a Hofkammerrath esetleges presszióját.

Ismerve Zsámboky akribiáját, tudván azt, hogy kortársai Európa-szerte elsősorban szövegkiadásait dicsérték, biztosra vehető, hogy az általa gondozott orvosi klasszikusok kiadásának pontosságához tartotta szükségesnek a medicina kellő ismeretét. Annál is inkább, mert még a történetírás terén is főként filológus volt. Az orvosi művekkel kapcsolatos minden levele ezt a szemléletet tükrözi.

1566-tól állandóan foglalkoztatta *Hippokratés* kiadása, lett légyen az saját kézirat, vagy másé, illetve az ő kéziratával, fordításával és korrekcióival felhasznált editio. Ilyen a *Zwinger-féle Hippokratés*, melyet egy Bécsben 1566-ban kelt levelében említ.¹¹ Dicséri a könyvet s külön megköszöni, hogy az előszóban a kiadó megemlíti az ő nevét is. Kifogásolja azonban, hogy *Zwinger* nem jelölte meg pontosan, mi származott Zsámbokytól, mi mástól, illetve másoktól.

A történet teljességéhez tartozik annak ismerete, hogy egy *Cratonak* írt levél után, melyben az ő saját *Hippokratéséhez* kér előszót, megtudta, hogy *Zwinger* egy *Hippokratés* kiadását tervezi. Elküldte ezért a saját *Hippokratés-szövegét* a *Paulus Aegineta* és mások kommentárjaival együtt, hogy azokat *Zwinger* a kiadásnál felhasználhassa.¹² Ezzel tulajdonképpen lemondott a saját *Hippokratés* kiadásáról. Az ügyet tartotta fontosnak, nem a tulajdonjogot vagy a prioritást. A jó és gyors kiadás érdekében sürgeti *Zwinger*t, aki egy válaszevélben *Auber*¹³ „impedimentum”-ára hivatkozva men-

¹⁰ Középtette Tagányi Károly: *Magyar Erdészeti Oklevéltár I.* (1015–1745), Budapest, 1896, 91–94.

¹¹ A levél a wroclawi városi könyvtárban: *Cod. Rehiger* 241, No. 375. Vö.: Gerstinger i. m. 78. Zsámboky ugyan külön nem írja, de itt az *Epidemiák* 6 könyvéről van szó a *Palladius-féle* kommentárokkal.

¹² „... *Hippocratem cum Aeginaeta et aliis zur Auswertung für diese Ausgabe.*” Vö. Gerstinger i. m. 245, 308. A *Zwinger-féle* kiadásra vonatkozóan l. még: Nessel, *Catalog Caes. Bibl. Ms.* III. 49. (Cod. Med. gr. 43.)

¹³ *Auberius* = J. Aubry, igen jól képzett, de orvosi diplomával nem rendelkező nyomdász és kiadó.

tegetőzik. Ez a kifogás nem akceptálható, — írja Zsámboky — mivel Zwinger „*magister in tractanda medicina*”, ezért fölényben van a nyomdásszal szemben. Befolyásolhatja, irányíthatja. Következésképpen Zwinger megkapja a felszólítást: „*magister es, perinde scribe*”. 1568-ban az Aegineta kommentárokkal kiegészített Hippokratés még mindig nem jelent meg, panasolja Oporinushoz Baselbe írt, Bécsben kelt levelében is.¹⁴ Ezek a levelek is a fordítás és az orvosi képzettség sokszor említett összefüggésére utalnak. A Hippokratés-kiadás előzményeihez tartozik az a levél, melyet Petersdorfból 1570. szeptember 1-én írt Cratonak.¹⁵ Eszerint Zwingernél két esztendeig volt Zsámboky Hippokratése, nemcsak a kommentárokkal, de a variánsokkal együtt. Szeretné tudni Cratótól, hogy Zwinger mit hiányolt, kifogásolt a szövegben, mit tartott kiegészítésre szorulónak.

Nem maradhat említés nélkül itt sem a *Dioscorides* kiadás. A nyomdakész szövegről egy 1575-ben *Étienne*nek (*Stephanus*) írott levelében esik szó: reméli, hogy a címzett megkapta a kiadandó szöveget. Többször utal erre a könyvre az akkor már Nürnbergben városi orvosként is jól ismert ifjabb *Camerarius*nak írt leveleiben is.¹⁶ 1568–69-ben kezdett foglalkozni *Dioscorides* *Materia medica*-jának újra való, korrigált kiadásával. Ez *Sirleto* vatikáni könyvtárhoz 1573-ban írott soraiból is kitetszik. Terve már 1571-ben szilárd elhatározás volt, amint ez Zwingerhez címzett levelében olvasható.¹⁷ Az időpont nyilván azzal van összefüggésben, hogy *Busbeck* indítványára a császári könyvtár számára megszerezték a *Med. Gr. I.* jelzetű híres *Dioscorides Constantinopolitanus* kódexet. Erről később *Hugo Blotius* „*Pro Bibliotheca Imperatoria*” című beszédében (1576. április 24.) azt mondja, hogy ezt a 100 aranyon megvett legrégebbi kódexet Zsámboky hosszabb időn keresztül tanulmányozta.¹⁸ 1570-ben már arról számol be, hogy teljesen elfoglalja a görög *Dioscorides*-szöveg tisztítása. Ehhez kér *Victorius*tól olasz könyvtárakból anyagot. Hasonló kérést intéz Cratohoz 1570. szeptember 1-én kelt levelében.¹⁹ 1578. január 31-én Bécsből azt írja *Joachim Camerarius* juniornak Nürnbergbe, hogy két római kézirat és egy firenzei fragmentum segítségével négy kérdéses szöveghelyet tisztázott. Tudjuk, hogy *Sirleto* bíborostól *Dioscorides* kéziratot kért és kapott.²⁰ Három általa ismert, de még hiányzó kéziratot pedig *Bessarion* kardinális küldött meg. *Ursinus*nak²¹ szóló levelében írja, hogy bár a *Dioscorides* hét régi kéziratból javítva állította össze és látta el kommentárokkal, kéri, hogy ha valami fontos megjegyzése volna, küldje el a nyomdásnak (*Étienne*), aki azt még figyelembe veheti. Ebben és egy más levélben fejti ki, hogy számos ismeretlen és valódi *Dioscorides*-fejezetet talált. Itt nyilván a *Matthiolus* kommentálta Zsámboky által javított, *Aldus-féle*, valamint az 1549-es pá-

¹⁴ Gerstinger i. m. p. 307. A kiadásról és Zwinger egyéb kiadói ténykedéséről ld. Adam: *Vitae Germ. Medicorum*, Heidelbergae, 1620. p. 301 ff. — Az Oporinushoz írott levél a baseli egyetemi könyvtárban *Cod. Gr. II. 26,210*, vö. Gerstinger i. m. p. 85.

¹⁵ *A wroclawi városi könyvtárban Cod. Rehdiger*, 241; No. 340. — Gerstinger i. m. p. 100. A levél Cratohoz *Speierbe* ment, ahol akkor a Reichstag ülésezett. A császár ott lévén, Crato természetesen kíséretében tartózkodott. Ebben az írásban Zsámboky kéri Cratót, adja át üdvözlétét *Camerarius*on kívül még *Kolozsvári Jordán Tamás*nak, aki 1566—1570 között a török háborúk idején II. Miksa tábori főorvosa volt. A keltezés helyét illetően meg kell jegyezni, hogy Petersdorfból Zsámboky a Bécsben dühöngő pestisjárvány miatt vonult vissza, mint ahogy pestis idején máskor is vidékre ment. Ez akkor természetes, bevett szokás volt. Még a gyakorlatot folytató, magas képzettségű orvosok zöme is elhagyta a járvány színhelyét. Helyüket több helyen külön erre a feladatra alkalmazott pestisorvosok töltötték be.

¹⁶ Gerstinger i. m. p. 185 és 225.

¹⁷ Gerstinger i. m. epistola XLIV.

¹⁸ Mosel, F.: *Geschichte der k. k. Hofbibliothek zu Wien*. 1835, p. 302—303.

¹⁹ Gerstinger i. m. epistola XXXIV. és XXXVIII.

²⁰ Gerstinger i. m. p. 142; 233.

²¹ A Sziléziából Magyarországra telepedett *Ursinus Vélius* Erasmus híve és barátja, a „humanitas Erasmusna” neves képviselője. Vö. Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. *Klny. A Föv. Könyvtár Évkönyve* IX. k. (1939) p. 18—19. Vö. még Weszprémi: i. m. III. p. 685, 716.

rizsi kiadásról, illetve ezek egyesítéséről, a Crato által ígért kiegészítéssel bővített editoriol van szó.²²

A Dioscorides-kiadás csak halála után 14 évvel jelenik meg Étienne kiadásában Genfben 1595-ben. Az előszóban olvasható: „... *varias tum clariss. viri D. Sambuci, tum et aliorum hinc inde in Dioscoridem depromptas lectiones... margine adscribere visum est*”. Mint ismeretes, e szerény megjegyzés mögött Zsámboky hatalmas munkája búvik meg.²³

Genfben az Étienne-nek küldött kézirat gondozását *Saracenus* vette át.²⁴ Zsámboky igen nagyrabecsülhette Saracenuszt: „... *Saracenum V. Cl. et magnum iardov (iatron) a me saluta...'*” — írja H. *Stephanus*nak Bécsből 1581 májusában datált levelében.²⁵

Magyar szempontból érdekes még *Publius Renatus Vegetius Mulomedicinaja* Zsámboky-féle kiadásának története. Ez külön tanulmányom tárgya lesz.

Mindössze egy olyan Zsámboky-levelet ismerek, mely tőnyomórészt orvosi témájú — ez is főként önmagára vonatkozik. Ennek a *Crato*hoz intézett epistolának értelemszerűen kellett, hogy egy hasonló tartalmú előzménye legyen, melyben e levélben már nem részletezett orvosi kérdéseket illetően intézett kérdéseket hozzá, többek között a fürdő gyógyhatásáról. Ez a levél vagy nem maradt meg, vagy lappang. A hivatkozott, tulajdonképpeni válaszlevélben²⁶ úgy tűnik, hogy a fürdők hatása ügyében némi zavarban van, mert mint hallja, a fürdők sokaknak használt, jóllehet mint *Crato*tól most már tudja, egyeseknek „*sub affectam aetatem*” értett is. Ezért ezt, valamint egyéb szereket óvatosan fog használni. Betegsége kapcsán nem sok jó tapasztalatot szerezhetett. Elítélőleg ír: „*de medicis illis Maiorum gentium et regiis*”: nagyképűek és hiúk. Az említett orvosok csak a bécsi egyetem professzorai, illetve a fakultás tagjai között kereshetők.²⁷

Más epistolákban a császár betegségéről is szó esik röviden. Ezekben mindig *Crato von Krafftheim* szerepel mint valódi kezelőorvos. A címzésből soha nem hiányzik az *archiater* megnevezés. Zsámboky érdeklődése nem túl nagy, inkább az udvari tisztviselő természetes kíváncsisága, helyenként aggódása olvasható ki. Ezek a levelek a császár betegségére vonatkozó egy-két udvarias mondattal kezdődnek, majd írjuk rátér valódi közlendőjére, ami mindig humanista-filológiai téma.²⁸

Úgy gondolom, nem véletlen, hogy bárhol, bárhonnán és bárkinek írt a császár betegségét érintve, vagy egyáltalán az udvarban előfordult betegségekről, kezelésekről, önmagát, mint ezek-

²² A szóbanforgó párizsi kiadás kétnyelvű (latin, görög). *Arnold Brinkmann* jelentette meg 1549-ben *Jacob Goupyllius* orvos-doktor előkészítő munkája segítségével, *Ruelli*us fordításában, *Jean de la Ruell*e (1474—1537) maga is neves orvos, a párizsi orvosi fakultás tagja, botanikus.

²³ *Bach, E.: Un humaniste hongrois en France. Etudes France. Szeged, 1932, továbbá Varga László: Sám-boky (Sambucus) János filológiai munkássága. Acta classica Univ. Sc. Debreceniensis I. (1965) p. 77—103.*

²⁴ *Jean-Antoine Sarrasine (1547—1598)* lyoni születésű orvos. Genfben városi orvos, a kórház vezetője, majd a medicina professzora. A könyv Frankfurtban 1598-ban jelent meg.

²⁵ *Goldast, Melch. H.: Philologicarum epistolarum centuria una... Francfurti 1610. p. 313. Vö. még Gerstinger i. m. 258.*

²⁶ A wrocławai városi könyvtárban *Cod. Rehdiger* 241 (Klose 160), No. 368. Vö. Gerstinger i. m. p. 244.

²⁷ *L. Crato*hoz *Breslauba* küldött Bécsben 1576. december 18-án kelt levelét, Gerstinger i. m. p. 203. Itt említi egyébként „*Dodonei filius*”-t. Ez nyilván az a *Mechel*nből származó *Rembert Dodonaeus*, aki 1574 óta az egyik császári „*Leibmedicus*”, később *Crato* ellenlábasa az udvarban.

²⁸ A császár betegségéről l. még: „*Nützliche Sammlung verschiedener, meistens ungedruckter Schrifften und Berichte, Urkunden, Briefe, Bedencken... erläutert und herausgegeben von Christian Gottlieb Bruder.*” Frankfurt und Leipzig, 1735. p. 589 ff. XXXIV. szám alatt olvasható: „*Joannis Cratonis Kayserl. Leib-Medici geheime Nachricht von der letzten Krankheit und Tode Kaisers Maximilian II. de Anno 1576.*”

ben aktív résztvevőt, vagy akár konziliárust soha nem is említi.²⁹ A róla írott, hozzá írott művek sem orvosi munkásságát dicsérik, hanem mint nagy filológust, történészt, elegáns poétát magasztalják, ahol pedig ez illő volt, udvariasan és tárgyyszerűen említik orvosi licentiátusát és titulálják későbbiekben doktornak, címei között felsorolva az udvari orvos titulust is. N. C. Papadopuli így ír: „*Joannes Sambucus Philologus magis quam Medicus . . . Poeta elegans, eruditus historicus . . .*”³⁰

Ebben a korban a címek még funkciót fedtek, a megszólításoknak tartalma volt. Érdemes tehát e szempontból vizsgálni Zsámboky címeit.

Még Bécsben való letelepedését megelőzően, 1557 decemberében Fedinándtól megkapta az „*aulae regis familiaris*” címet.³¹ Ez rendszeren az első lépcsőfok volt a magasabb udvari tiszttséghez. Valóban követte ezt végleges letelepedése után az udvari történétírói „*historiographus aulae*” cím és jelleg, mely valóságos történétírói, történészi funkciójának meg is felelt. Az udvari történétírói tiszttel többnyire együtt járt, vagy követte azt az udvari vagy császári tanácsosi cím. 1569-ben lett Zsámboky „*S. Caes. maiestatis consiliarius*”. A történétíró doktornak és nem az orvosnak szól például Rudolf császár egy fennmaradt leiratában használt megjelölés: „*Honorabilis, doctus, fidelis nobis dilectus Joannes Sambucus doctor ac historiographus noster*”.³² Minden korabeli forrásmű elsősorban udvari történétírónak nevezi.³³ Fenti rangokhoz járult még az általa alig használt palotagrófi „*comes palatinus*” cím.³⁴

Az orvosi címekkel, rangokkal a következő e korban: a legalacsonyabb cím és jelleg az udvarnál a „*medicus aulae titularis*”. Ezt kapta és viselte élete végéig Zsámboky anélkül, hogy az udvarban végzett orvosi gyakorlatot jelző „*medicus aulae actualis*” címet és a velejáró fizetést valaha is elnyerte volna. Ez utóbbi címet viselőik státusában is voltak jelentős különbségek aszerint, hogy egyszerűen csak az udvari orvos szerepét töltötték be (*Hofarzt*, 3–400 forint évi fizetéssel), vagy pedig a császári család közvetlen kezelőorvosa volt (*Leibarzt*, évi 800 forint javadalmazással). Az udvari főorvos, *archiater*, egyben az uralkodó kezelőorvosa „*maiestatis personae medicus*” Johann Crato von Kraftheim évi 1000 forint fizetést élvezett. Mint látható, a címdifferenciák és a rangkülönbségek a valóságosan betöltött szerephez igazodtak.³⁵

²⁹ Crato levelei nem klasszikus humanista epistolák, hanem kifejezetten orvosi írások. J. Crato a Kraftheim: *Consilia et epistolae medicinales*, Frankfurt 1589. Ebben található Dudith András több orvosi témájú levele is (az 1671. évi frankfurti kiadásban — Lib. VI. epist. XVII. p. 56). Dudith munkássága azért külön is figyelemreméltó, mert a később konvertált, de végül egyik egyházhoz sem tartozó pécsi püspök nem orvos léteire igen nagy érdeklődést mutatott a medicina iránt. Püspökségét elhagyva (1567) természettudományi és elméleti orvosi stúdiumokat folytatott. Ő is annak a reneszánsz tudósnak a megtestesítője, aki humanista műveltsége teljességéhez tartozónak tudta az orvosi ismereteket. Keményen érvelt az orvosi dogmatizmus és a kritikátlan tekintélytisztelet ellen. Esküdt ellensége minden sarlatánnak és sarlatánságnak. Vö. még Weszprémi i. m. I. 69, III. 699, IV. 54.

³⁰ Papadopuli, N. C.: *Historia Gymnasii Patavini*. Venetiis, 1726, p. 243. Ami Bálint-Nagy István fentebb hivatkozott egyébként igen kitűnő tanulmányait illeti, azokban semmi bizonyíték nem található, ami Zsámboky „nagy”, „jelentős”, „kiterjedt” orvosi gyakorlatát igazolná. Az adatok ugyan pontosak, de a levont következtetések túl messze mennek.

³¹ Ezt a címet Ferdinánd mint magyar király adományozta Zsámbokynak. *Pozsonyi kamarai iratok*. Közzétéve: *Anzeigen*, Wien, 1776. p. 174 ff.

³² *Tudományos Gyűjtemény*, 1831. III. 34, 40, idézi Orbán i. m. p. 43. Az eredeti címadományozási irat: *Cod. lat. 9534*, Nationalbibliothek, Wien.

³³ Jani Pannonii . . . *Opera*, Viennae, 1569. — Vö. még Bél M. *Notitia Hung. Novae*, II. p. 89. ff.

³⁴ Weszprémi i. m. III. 684.

³⁵ „*Archiateros = der Oberarzt, als Vorgesetzter der übrigen Ärzte desselben Standes, der Protomedicus, daher auch wohl erster (wirklicher) Leibarzt.*” A protomedicusként megjegyzi, hogy szokásos megnevezés, de barbár az archiateros ill. protoiateros helyett. Ld. Kraus, L. A.: *Kritisch-etymologisches medicinisches Lexikon*. Wien, 1831. — Páriz-Pápainál az archiater „*első doktor vagy fejedelem udvari orvosa*”: Heinsius, Th. pedig így határozza meg: „*Leibarzt = ein Arzt, welchen ein grosser Herr für seine eigene Person hält (Leibmedicus), zum Unterschiede von Hofarzt.*” *Wörterbuch der deutschen Sprache*, Wien, 1829. Bene Ferenc pedig a *medicus practicus* és *theoreticus* között tesz különbséget *Elementa Med. Pract.* (1833/34) című munkájában.

Zsámboky az udvarnál fizetést mint történetíró kapott, előbb 100, majd 200 tallért. A fizetésemelést a vonatkozó császári leirattal indokolja, hogy a rábízott feladatot, a történelmet jelesebben művelhesse: „... damit er die ime anbevolchene lucubraciones et historias desto statlicher absolvieren muge...“³⁶ Igen jellemző Hugo Blotiusnak, a császár könyvtárosának emlékkönyve, melyben barátainak, közöttük Cratonak és Zsámbokynak nevét, rangját és foglalkozását is feljegyzi: „Johannes Crato a Kraftheim, comes palatinus, intimus medicus, consiliarius Caesaris...“ — „D. Joh. Sambucus Caes. Maiest. Historicus doctissimus amicus optimus...“³⁷ Bizonyosra vehető, hogy a kortárs és jóbarát, akiről tudott, hogy a legjelentéktelebbnek tűnő mondatokat is csaknem kínos pontossággal fogalmazta, ne a ténylegesen gyakorolt funkciót tükröző címekeket, rangokat örökítette volna meg albumában.

Mindezek alapján úgy vélem, Zsámboky nem közvetlen orvosi gyakorlata miatt jelentős személyisége a magyar és nemzetközi orvostörténelemnek. Az orvosi irodalomra gyakorolt hatása, főként néhány igen jelentős klasszikus orvosi mű megújított, tisztított és kiegészített kiadása, azok recepciójának előkészítése teszi nevét az orvostörténelemben is halhatatlanná. Az sem vitás, hogy az első magyar orvostörténeti munka kiadása az ő nevéhez fűződik.³⁸ Az orvostörténeti értékelésben főként az originális teóriákat vagy felfedezéseket, illetve a szorosan vett orvosi ténykedést tartják általában fontosnak. A humanista orvost, még inkább az orvos-humanistát, mint amilyen Zsámboky is volt, nem elsődlegesen orvosi ténykedése teszi kiemelkedővé, hanem a medicina klasszikusainak átmentése érdekében filológiai és orvosi tudással egyaránt végzett munkássága.

ZUSAMMENFASSUNG

Die ungarische humanistische Wissenschaft gewann in den letzten Jahrzehnten des 16. Jh. durch die philologische und historiographische Tätigkeit Zsámbokys eine internationale Bedeutung. Er hat überwiegend dazu beigetragen, daß Wien zu jener Zeit ein Mittelpunkt der humanistischen Wissenschaft von europäischem Ausmaß wurde.

Seine ärztliche Praxis wird heute überschätzt. Zsámbokys Rolle in der Geschichte der Medizin ist nicht von geringer Bedeutung, aber sein Verdienst bezieht sich nicht auf die praktische Ausübung des Faches. Er hatte das Bedürfnis seine klassisch-philologischen, literarischen und historiographischen Kenntnisse mit dem Studium der Medizin zu ergänzen, welche Tatsache dem Zeitgeist entsprach, der die vollständige und vollkommene Bildung des Menschen als das höchste Ideal bewertete.

Der Humanistenkreis, mit dem Zsámboky korrespondierte, war reich an Persönlichkeiten, von denen nur der Kardinal Bessarion, der wissenschaftlich gebildete Drucker Plantin, der berühmte Botaniker Clusius, der Erzbischof Miklós Oláh, der Bischof András Dudith Erwähnung finden sollen.

Zsámboky vertrat die „medicina philologica“, die sich dem originellen Text zuwandte und anstelle der selbstbezweckten Autorität der antiken Autoren die vergleichende Textanalyse und ihre Bearbeitung ins Auge faßte. Seine Zeitgenossen in Europa schätzten vor allem seine Textausgaben, denen eine genaue philologische Arbeit zu Grunde lag. Die Kenntnis der Klassiker der Medizin hielt er für unentbehrlich zu dieser Arbeit, das auch in seinen Briefen zum Ausdruck kommt.

Ab 1566 befaßte er sich mit der Ausgabe des Hippokrates. Seine Dioscorides-Ausgabe, die er zuerst 1675 in einem Brief erwähnt, soll auch zu Wort kommen. Das Werk erschien 14 Jahre nach seinem Tod.

Der Verfasser kennt einen Zsámboky-Brief, der überwiegend ärztlichen Inhalt aufweist.

Das Gehalt bekam er vom Hof als Historiograph. Die Ausgabe des ersten medizinhistorischen Werkes „Icones“ ist auch ihm zu verdanken.

Prof. E. SCHULTHEISZ M. D. Ph. Hon. M. D.

Institute for History of Medicine, Semmelweis University, Medical School
Budapest, Nagyvárad tér 4, Hungary H-1445

³⁶ *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, Wien, 1887, No. 4417; No. 4425. 1889, No. 5130.

³⁷ Mindkettőt külön-külön idézi a *Cod. Vindob.* 9708 fol. 200. alapján Ernuszta Johanna: Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius. *Kluy. X. Jg. des Jahrb. des Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*. Budapest, 1943, 9. 19. 23.

³⁸ Vida Mária: Az „Icones“ mint az első magyar orvostörténeti munka. Kísérőtanulmány Zsámboky „*Medicorum Philosophorumque Icones*“ (1603) című reprintnyomatványhoz. Budapest, MOT, 1985. p. 3.

A RENESZÁNSZ ORVOSTÖRTÉNETI MUNKÁJA, A „MEDICORUM PHILOSOPHORUMQUE ICONES”*

VIDA MÁRIA

Zsámboky tanulmányait Bécsben kezdte, ahonnan 1543-ban tanulmány- és vándorútra kelt Európa egyetemeit, szellemi központjait megismerni, s ahová 22 év után, 33 évesen ismét visszatért, s ahol véglegesen letelepedett mint I. Ferdinánd, majd II. Miksa udvari orvosa és történetírója. Éppen tíz évvel később, 1574. január 1-én fejezte be orvosok és filozófusok arcképeit és a hozzájuk írott disztichonokat tartalmazó albumát. Az „Icones” mint az első magyar orvostörténeti munka, esztétikai értéke révén a könyvművészet jelentős alkotása, tartalma és szerkezete alapján a humanista szellemiség fontos forrása. Egyben a korszak egyik jeles orvos-polihisztorának, tudós filológus történetírójának a személyes életútját is „summázza”.

A „híres férfiak” arcképgyűjteménye** a reneszánsz jellegzetes könyvtípusa. A kortárs művektől, mind szerkezetében, mind tartalmában különbözik. Vitathatatlanul megnyilvánul benne a hellenistának induló, majd a latin grammatikai-humanitás hívévé és művelőjévé szegődő Zsámboky szellemi hatása.

Az 1985-ben megjelent hasonmás-kiadás örömeire szolgál a hazai és a nemzetközi, szakértő és nem szakértő, de a szép, ritka könyvet megbecsülő kutató, gyűjtő- és olvasóközönségnek egyaránt. Az album könyvritkaság. Ritka előfordulása azzal is magyarázható, hogy ez a rendkívül igényes munkával készült költséges kiadás eredetileg is kis példányszámban látott napvilágot. Az I. kiadás 1574-ben, Christopher Plantin nyomdájában Antwerpenben, a 2. kiadás 1603-ban szintén Plantinnél, de annak leydeni nyomdájában jelent meg. Ezenkívül csak két kiadása ismert: Guillaume Janssonius Amsterdamban adta ki 1612-ben latinul, majd 1613-ban hollandul. Hazai könyvtárainkban csupán az 1. és 2. kiadásból van példány: a Széchenyi Könyvtárban mindkettőből, a panonhalmi bencés főapátság könyvtárában az 1. és a kalocsai Érseki Könyvtárban a 2. kiadásból 1–1 példány. 1985-ben jelent meg egy reprint kiadás, amely a kalocsai, szép reneszánsz bőrkötésű, 2. kiadásról készült.

A 2. kiadás az 1. kiadással lényegileg megegyezik, csak annak bővített változata: a portrék elé illesztett rövid életrajzi jegyzékkel és a kötet végén dicsőítő költeményekkel gazdagítva. A Plantin Nyomda fennmaradt levelezése szerint az 1603-as kiadáshoz az eredeti lapokat használták fel. Eddig csupán az első, az 1574-es kiadásról készült hasonmás-változat (Antwerpen, 1901). Az antwerpeni Plantin Nyomda jeles kutatója, Max Rooses ennek az előszavában mindent összefoglalt, amit a nyomdai levelezésekben a kiadványra vonatkozóan talált.¹ A regiszterekben sem a szerzői leve-

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár által a Magyar Tudományos Akadémián megtartott Zsámboky (Sambucus) János emlékülésen 1985. május 2-án

** A nevek mellett zárójelben szereplő sorszámok az album portréinak sorrendjét jelölik

¹ Sambucus, I.: *Icones veterum aliquot, ac recentium medicorum, philosophorumque elegiis suis editae*. Nengendruck in Fac-simile volgens de hitgave van Plantin van 1574 met eene Inleiding door Max Rooses. Antwerpen, 1901. I–VIII.

lezésre, sem a rézmetszőkre és a munkásokra vonatkozóan nincsenek adatok. Mindössze egyetlen sor feljegyzés olvasható az egyik nyomdásztól, Mijken Liefrincktól: „*Le 27 Avril 1574 — 26 folia doctorum de P. Borcht.*” Eszerint Pierre van der Borch (Verborcht) (1545—1608) készítette volna választóívvel a rajzokat, de Rooses feltételezi, hogy a lapokat nem egyedül ő metszette. Ezt azonban — mivel az 1573—1580 közötti időszakból a metsző és a nyomda közötti levelezés hiányzik — bizonyítani nem tudja. Az album gazdagon díszített címlapjának és a 67 díszes reneszánsz keretbe foglalt portrénak a megrajzolásában, illetve metszésében talán a nyomda által foglalkoztatott metszők is közreműködtek, így Abraham Ortelius (1527—1598) vagy Philippe Galle (1537—1612). Ortelius — bár a könyv első példányát részére 1574. szeptember 28-án megküldték — nem vett részt a munkában, mert ő általában kartográfiai rajzokat készített. Galle részvétele a Zsámbokyhoz fűződő közvetlen baráti kapcsolata miatt már valószínűbbnek látszik. A híres rajz- és rézmetsző család alapítójának, Philipp Gallenak a műhelyében, az antwerpeni rézmetszés központjában készült Galle gyűjteménye 1572-ben, melyet maga Galle rajzolt és adott ki „*Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies XLIII*” címen. A keretdísz nélküli, szögletes formájú 44 portré között 8 olyan személy is szerepel, akiket Zsámboky is felvett az albumába: Vesalius, Becanus, Montanus, Iunius, Sambucus, Lazius, Matthiolus, és Ficinus.² Nemcsak Sambucus itt szereplő portréja bizonyítja kettejük barátságát, hanem az a tény is, hogy az 1564 óta rendszeresen Platinnal dolgoztató Zsámboky éppen ebben az évben egyik művét Galle műhelyében jelentette meg.³ Zsámbokyra azonban Galle műve nem lehetett hatással, amint ezt a reprint-kiadáshoz írott kísérő tanulmányomban feltételeztem.⁴ Bár néhány személy kétségtelenül mindkét albumban szerepel és ezek közül Vesalius, Junius, Sambucus, Matthiolus és Lazius arcképe bizonyos hasonlóságot mutat, de a kiadás terve Sambucust már az 1570-es évek előtt is foglalkoztatta. Személyes jóbarátjával Crato von Kraftheimmel, II. Miksa és II. Rudolf egyik udvari orvosával folytatott levelezéséből kiderül, hogy Antonio Abondio éremművész és viaszképfestőnek és udvari művésznek már 1570-ben megbízatása volt az arcképek hiteles elkészítésére.⁵ Zsámboky 1570 májusában Theodor Zwinger orvosbarátjának, a baseli Oporinus nyomda korrektornak levelében ígerte *Icones*-t, „cum tetrastichis”, a négyorososokkal, vagyis az általa képekhez írott disztichonokkal együtt.⁶ Abondio megbízatása már korábbi lehetett, mert több levelében is kéri Cratot, hogy figyelmeztesse Abondiot az orvosi képek polírozására.⁷ Először tehát Baselben Oporinusnál akarta kinyomtatni az *Icones*-t, Abondio megbízatásával, ő azonban ezt késlekedett elkészíteni. Végül Zsámboky Platinnal állapodott meg, akivel 1563 óta személyes jó barátságban volt és akinél 10 év alatt több mint 14 műve jelent meg, legutolsóként az *Icones*.⁸

Az antik pénzek és érmék alapján készült arcképgyűjtemények kiadása a XVI. században a reneszánszát élte. Zsámboky előtt sem volt ismeretlen a műfaj, ő maga is részt vett 1552-ben Johann

² Galleus, Ph.: *Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies XLIII*. Antwerpiae, 1572. CI., C3., B1., B4., D5., D7., D8., F1.

³ Sambucus, I.: *Trophea classica Iani Austrii*. Antwerpiae, 1572. RMK. III. 615. V6. Borsa, G. — Walsch, J. E.: Eine gedruckte Selbst-Bibliographie von Ioannis Sambucus. *Magyar Könyvszemle*, 1965, 131.

⁴ Vida M.: Zsámboky (Sambucus) János (1531—1584) és az „*Icones*”. Kísérő tan. Sambucus, I.: *Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones*. [Lugduni Batavorum, 1603.] Facsimile. Bp. 1985. 3.

⁵ Gerevich T.: Abondio császári és királyi szobrász, festő és éremkészítő. *Gróf Klebelsberg Kunó Emlékkönyv*, Bp. 1925. 478—482.

⁶ Geistinger, H.: *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554—1584*. Anhang. A. Vantuch. Wien, 1968. 106—108. XXXVI. lev. 1570. május 17.

⁷ Geistinger, H.: uo. 113—114. XLI. lev. 1570. október 31. 114—115.1. XLII. lev. 1570. november 20.

⁸ Borsa G. — Walsch, J. E.: i. m. 128—133.1.

Zsámboky János portréja az Iconesban

Huttich művének sajtó alá rendezésében: a 3. kiadást bővítette és az életrajzokat kijavította.⁹ A műfaj iránti érdeklődését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a legfontosabb arcképgyűjteményeket könyvtára részére is megszerezte. Így az elsőként napvilágot látott Andrea Fulvio „*Illustrium virorum imagines*” (1517) c. művét, továbbá Jacopo Strada (1553), Enea Vico (1554), a Hubertus Goltzius (1557), Wolfgang Lazius (1558), Bastiano Erizzo (1559), Constanzo Landi (1560) és Fulvius Ursinus (1570) munkáját. Mint éremgyűjtő a római éremgyűjtemények kedvelője volt, ezért Goltziusnak és Ursinusnak inkább az 1563-ban ill. az 1577-ben kiadott műveit szerzte meg magának.¹⁰

Az említett éremalbumok a XVI. században fellendülő numizmatika alapművei, kézikönyvei. Az első önálló orvosi albumot Galle állította össze, a portrék alatt versekkel. Orvosokon kívül másokat is felvett gyűjteményébe, pl. II. Pius pápát vagy a nyomdász Plantint. Érdeme az, hogy műve nem segédkönyv, hanem igazi portré-album. Zsámboky János — a műfajt tökéletesítve — orvostörténeti művet készített, amelyben személyes élményeinek, orvosi történelmi és filológiai ismereteinek szintézisét nyújtotta.

Célját az egyik arckép, *Matthiolushoz* (40. kép) írott versoraiban meg is fogalmazta: „*A jelen tanítója a múlt*”. A kortársak is így értékelték művét, a következők nemzedék, az ifjabb Raphaelengius is így látta életrajzai végén, jellemezve az Icones portréit: „*Lángszellemük nemes hadával oszlatták a vak homályt, utódaik javát nézvé*”. A 2. kiadás 1.-től eltérő alcímében ez áll: „*Ex Bibliotheca Iohannis Sambuci*”. Az utolsó arckép Zsámbokyhoz írt és valószínűleg Plantintól származó verssorai így kezdődnek:

„*Hírneves orvosokat festetsz le s ékesítesz fel,
Egyesítesz szívet, könyvtárt, munkát.*”

Válogatásának alapja tehát a könyvtárának az a több mint 500 orvosi műve, illetve az általa jelentősnek tartott gyógyszerészeti, botanikai, földrajztörténeti és kapcsolódó történelmi, filológiai munka volt.

Mikor 1564-ben 33 éves korában végleg letelepedett Bécsben, 22 éves tanulmány- és gyűjtőút állt mögötte. Vándorlásainak állomásai — Lipcse (1543), Wittenberg (1545), Ingolstadt (1548), Strassburg (1550), Párizs (1551), Padua (1553, 1558, 1560) és más itáliai városok, Gent, Antwerpen (1563) nemcsak orvosi és filológiai tanulmányainak, humanista filológus kapcsolatainak színheleyei.¹¹ Ez a vándorút alkalmat adott neki későbbi hatalmas könyvtárának a gyarapítására, ezt jól ismerjük a levelezéseiből is. Ez a gyűjtőszennvedély egész életében végigkísérte, hazatérése után

⁹ Huttich, J.: *Romanorum Principium effigies, cum historiarum annotationes* . . . Argentorati, 1552. RMK III. 407/1–4. Vö.: Gulyás P.: *Zsámboky János könyvtára*. Bp. 1941. 352. 1429. sz. Wespzprémi, I.: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. 3. k. Bp. 1968. 710–711. Az első kiadás képecskéssel, versekkel és tartalomjegyzéssel.

¹⁰ Strada, J.: *Epitome thesauri antiquitatum etc. Imperatorum Romanorum orientalium et occidentalium Icones ex antiquis numismatibus*. Lugduni, 1553.; Vico, E.: *Omnium imagines ex antiquis numismatis desumptae* . . . Venetiae, 1554.; Goltzius, H.: *Vivae omnium fere imperatorum veterum numismatis* . . . Antwerpiae, 1557.; Lazius, W.: *Commentariorum vetustiorum numismatum specimen*. Viennae, 1558.; Erizzo, B.: *Discorso sopra le medaglie antiche*. Venetiae, 1559.; Landi, C.: *In veterum numismatum Romanorum miscellanae Explicationes*. Lugduni, 1560.; Ursinus, F.: *Imagines et elogia virorum illustrium* . . . Romae, 1570.; Goltzius, H.: *C. Julius Caesar sive historia Imperatorum Caesarumque Romanorum, ex antiquis numismatibus restituae*, lib. I. Goltzius Fland, H. Goltzius, 1563.; Ursinus, F.: *Familiae Romanae que reperiuntur in antiquis numismatibus, ab urbe condita ad tempora* . . . Romae, 1577. Vö.: Gulyás P.: i. m. Az 1587. évi jegyzék alapján 102. 1652., 1848., 1689., 532., 763., 103., 1711., 1687. sz.

¹¹ Gulyás P.: i. m. 9–22.; Orbán J.: *Zsámboky Jánosról*. Szeged, 1916. 9–32.; Bálint-Nagy I.: *Zsámboky János orvosi működéséről*. *Orvosi Hetilap*, 73 (1929) 17., 18., 35. sz. Reprint. Bp. 1922. 4–12.; Vantuch, A.: *Ján Sambucus*. Život a dielo renesanceho ucena. Bratislava, 1975. 108–210.; Bruck, A.: *Leben und Werk des Ioannes Sambucus (Zsámboky János)*. Sambucus, I.: *Emblemata*. [Antwerpiae, 1564.] (facsimile) Bp. 1982. 7–15.

is kutatattja barátaival a ritka könyveket, a görög és latin kéziratokat; így pl. a nyomdász-kiadó Galle is és nem egy humanista barátja rendszeres könyvbeszerzője volt. A halála után, 1587-ben készített leltár szerint könyvtárának állománya 3163 nyomtatvány és 206 kézirat volt.¹² Könyveinek 71%-a 1541–1570 közötti kiadás. A könyveknek több mint 80%-a ókori nyelvű: 2438 latin, 263 görög és 114 görög–latin, 37 héber nyelvű; a nemzeti nyelvek közül első az olasz 143 és a francia 99 kötetel, magyar 9 mű. Kéziratai fele-fele arányban görög és latin nyelvűek. Ha ezt összehasonlítjuk a humanista mester és előd alig egy emberöltővel előbb gyűjtött magánkönyvtárával, Rotterdami Erasmuséval, elképesztő az arányokbeli differencia, Erasmus 413 kötetes könyvtárral rendelkezett, a maga korában ez értékes magánkönyvtárnak számított.¹³ Sambucusnak e tekintélyes könyvtár rendezése közben támadhatott az az ötlete, hogy alapul véve a gyűjteményt mintegy summázza orvosi ismereteit és műveltségét, mégpedig a reneszánsz jellegzetes könyvtípusának, egy arcképalbumnak a közreadásával.

Zsámboky Christopher Plantinnal még 1563 őszén ismerkedett meg, Bécsbe történő végleges visszatérése előtt járt először Antwerpenben.¹⁴ Kapcsolatuk kezdetét az *Emblemata* 1. kiadása jelentette, előző ugyanitt megjelent művét 1 évvel előbb, 1563-ban Libertus Malretius nyomtatta ki; címe: „De imitatione Cicerone Petenda”.¹⁵ Zsámboky János halála előtt — valószínűleg 1583 őszén — összeállította saját műveinek bibliográfiáját, amely szerint Plantinnal 1564–1574 között mintegy 14 munkája jelent meg, s ezek között a legutolsó az *Icones* volt.¹⁶ Az album ajánlása Johannes Henrich Herwart augsburgi patriciusához szól. Bécsben kelt 1574. január 1-én. Ezután április 27-éig elkészült az említett 28 lap, de a könyv első kész példányát csak a következő év szeptember 28-án szállította Plantin az első vásárló részére.¹⁷ Az eredeti lapok Christopher Plantin tulajdonában maradtak 1589-ben bekövetkezett haláláig, ezután leydeni nyomdájának örököse, egyik veje, Franchois van Ravelinghien (*Raphalengius*) (1539–1597) örökölte ezeket is.¹⁸ Az ő utódja, középső fia, Franchois 1603-ban az *Icones* újabb kiadását készítette elő, bővítve a művet az arcképekhez írott életrajzokkal ill. az album végéhez illesztett ókori és kortársi szerzők verseivel. A lapok nyomása és a szöveg tipográfiája egyébként teljesen megegyezik az 1. kiadáséval. Rooses közli még egy 1602. január 25-én kelt levél tartalmát is, amelyben Balthasar Moretus, az antwerpeni nyomda örökösének a fia írja leydeni unokatestvérének, hogy a nála lévő példányokat megküldte részére.

Rooses adataival nem egyeznek Szabó Károly a „Régi Magyar Könyvtár”-ban közölt adatai. Először is említ még egy antwerpeni, 1589-es kiadást, ismeretlen lelőhellyel, de létező példányról nem tud. Másodszor az 1603-as kiadás helyét Antwerpenben határozza meg, ami bizonyítható tévedés. Végül az utolsó kiadás évét 1615-re teszi.¹⁹ Az 1589-es kiadásban maga is kételkedik, a

¹² Gulyás P.: i. m. 31–32.

¹³ Vida M.: Egy humanista könyvtára — a könyvgyűjtő Erasmus. *Magyar Könyvszemle*, (1973.) 1, 41–52. Vö. Husner, F.: Die bibliothek des Erasmus. *Gedenkschrift zum 400. Todestage Erasmus von Rotterdam*. Basel, 1936. 238–244.

¹⁴ Geistinger, H.: Ioannes Sambucus als Handschriftensammler. *Festschrift der Nat. Bibl. in Wien*. Wien, 1926. 288–290. (Itinerarium Sambucianum). Bach, E.: *Un humaniste Hongrois en France*. Szeged, 1932. 33. Vö. Gulyás P.: i. m. 12.

¹⁵ Szabó K. — Hellebrandt Á.: *Régi Magyar Könyvtár* III. r. Bp. 1896. 503. a továbbiakban RMK

¹⁶ Borsa G. — Walsch, J. E.: i. m. 128–133. Az eredeti kézirat publikálása, címe: *Catalogus librorum quos Ioannes Sambucus typis edidit, vel Bibliotecae* . . .

¹⁷ Rooses, M.: i. m. I. láb. I.

¹⁸ Jöcher, Ch. G.: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. Teil 3. Leipzig, 1751. 1907. Novák L.: *A nyomdászat története*. II. XVI. sz. Bp. 1927. 39–40. Rooses, M.: *Christopher Plantin, Imprimeur Anversois*. Anvers, 1883. 369. Az első végrendelet 1585. november 26-án kelt. Rooses, M.: i. m. I. láb. I.

¹⁹ RMK. III/2. 232. 786. sz.; RMK III/2. 286. 999. sz.; RMK III/2. 1144. sz. Az 1589. évi kiadásról az Öst. Nat. Bibl. Kat. Abteilung. nem tud.

többi kiadás utalásaiban ezt meg sem említi többé. Az 1603-as kiadás téves helynév-jelölése a címlap és a kolofon hiányos impresszum adataival magyarázható. A címlapon ugyanis városnév nem szerepel, csupán az „*Ex Officina Plantiniana Raphalengii*”, amiből Szabó Károly természetszerűen Antwerpenre következtet. Holott már Weszprémi István 1781-ben megjelent magyar orvosokról szóló bibliográfiájában is Leydent említi a kiadás helyeként.²⁰ A külföldi könyvtárak katalógusaiban is általában szintén Leyden szerepel (pl. Wolfenbüttelben), de a bécsi Nationalbibliothekban szintén tévesen Antwerpen.²¹

Franchois Ravelinghien tizenhat évesen Plantin nyomdása, majd Párizsban folytatott görög és héber, Cambridgeben pedig görög nyelvi tanulmányait követően, 1564-től Plantin korrekтора és 1565-től veje is, Margarete lánya férje. 1586-tól a leydeni egyetemen a héber nyelv professzora lett és 1589-ben a leydeni Plantin Nyomda örököse. Impresszumadatai 1585—1597 között kiadott könyvein: „*Lugduni Batavorum, Ex Officina Plantiniana apud Franciscum Raphalengium (Franchois van Ravelinghien)*”.²² A nyomda adata 1619 után: „*Leidse officina Plantiniana*”.²³ Az 1597 és az 1619 közötti kiadványokon városnév nem szerepel, ugyanakkor Plantin nevét a nyomda még 1619 után is megtartja, sőt csak ezt használja.

Végül a két kiadás impresszumadatainak a különbözősége is a leydeni megjelenést igazolja: az 1. kiadás címlapján „*Antwerpiae, Ex Officina Christophori Plantini*” szerepel, a 2. kiadáson városnév nélkül „*Ex officina Plantiniana Raphalengii*”. Rooses említett levele, Raphalengius leydeni tartózkodása és a két nyomdai jelölés különbözősége együttesen szól amellett, hogy ez a kiadás Leydenben készült. Mivel a család 1603-ban már csaknem 15 éve Leydenben működött, a 2. kiadást — Rooses említett levele nélkül is — Leydenben kellett, hogy kinyomtaszák. A nyomda bizonytalan jogi státusa és Franchois van Ravelinghien konkrét szerepe a 2. kiadás bővítésében elfogadható magyarázat a kettős elnevezéshez, amely egyébként a nyomda korábbi jelölésének összevonása, rövidítése. A városnév azért maradhatott le a címlapról, mert az 1. antwerpeni kiadás lapjait vették igénybe az újabb kiadáshoz. Ezért használták a kettős nyomdai megnevezést, egyetlen városnév jelölés nélkül.²⁴

Az „*Icones*” ajánlása a Johannes Henricus Herwartnak, augsburgi patriciusnak, a régiségek gyűjtőjének és az irodalom maecenasának szól, aki eszmeileg és anyagilag támogatta a mű megjelenését. Ezért került címere a díszesen metszett címlapra, a pihenő Pallas Athéné kezébe. „*Váloban Minervához vagy méltó s joggal hordod a baglyot házad s nemességed jelképeként, hisz többet látsz másoknál*” — kezdi Zsámboky, majd dicséri a régiségek gyűjtése miatt, és szaktudásáért. Hivatkozva a „*fejedelmek és hősök képmásai*” kiadásához nyújtott tanácsaira, arra kéri, hogy fordítson figyelmet az orvosokra és a filozófusokra is. Ismeretségük tehát régebbi keletű lehet, mert az említett Johann Huttich munkájára való utalásról van szó, melyet Zsámboky 1552-ben bővített és javított ki. Ígéretet tesz arra, hogy törekedni fog a portrék hitelességére, amelyeket „*szobrokról, műkincsekről, képekről, részint pedig érmékről, valamint régi kódexek bevezető részeiből*” — tehát leírás alapján is! — vett, majd leszögezi: „*. . . arról is gondoskodtam, hogy korhűek legyenek*”. Példaképként Pliniust és Aelianust említi, aki Homéroszról szólva azt tartotta, hogy „*a képek a történeti leírások alapján rajzoltak, ne minta alapján másoltak legyenek*”. Hitelességre és korhűsége

²⁰ Weszprémi I.: i. m. 699.

²¹ Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel. Verzeichnis Medizinischer und Naturwissenschaftlicher, Drucke 1472—1830. Bd. 4. Millwood (London) Nadeln, 1982. Öst. Nat. Bibl. Kat. Abt. levele szerint, lelt. sz. 6969. A.81. RARA. A Hahlheimer közlése.

²² Rooses, M.: Christopher Plantin . . . i. m. 369.

²³ Gulik, van E.: De officina Plantiniana te Leyden (1853—1619). Veviliet, H. D. L.: Raphalengius en het zuiden. *Catalogus Librorum Rariorum Tabernae Raphalengianae*. Leyden, 1965. 7—31., 36—44.

²⁴ Vida M.: i. m. 4. l. 4.

Hygeia az Iconesban

törekedett tehát, ezért néhány keretet — mivel nem talált elfogadható arcképet — üresen hagyott (Argenterius, Becanus, Montagnana, Curtius).²⁵ A két kiadásban egyetlen arckép különbözik: *Johannes Crato von Krafftheim* császári orvosé (1. kiadás 45., 2. kiadás 44. kép), Rooses szerint a 2. portrét Pierre van der Borcht metszette.²⁶

Alakjait tudományosan válogatta össze, ezt a disztichonok tartalma is bizonyítja. Orvosi szemléletét — hasonlóan történelem- és nyelvszemléletéhez — a legtökéletesebbnek tartott görög medicina iránti feltétlen tisztelet vezérli. Ennek alapján kapcsolja össze a görög példákat is a latin nyelvekkel, mert a latint tartja grammatikailag gazdagabbnak a görögnél, aminek feladata a nemzeti nyelvek megnevesítése. Tisztelegése elsősorban azoknak a kortárs orvos-filológusoknak szól, akik — mintegy imitációs gyakorlatként — újra és újra lefordították, magyarázták és értelmezték a nagy görög orvosokat és az orvosi szemléletet teremtő filozófusokat. A vulgáris nyelveket csupán átmenetileg utasította el, mivel korabeli fejlettségük nem tette lehetővé a latin nyelv kiiktatását. Felfogását műveiből — *Poemata*, *Ars poetica Horatii*, *De imitatione Ciceroniana*, stb. — ismerjük.²⁷ Jól mutatja szemléletében a nemzeti nyelvek fontosságát az is, hogy olyan — csupán anyanyelven író — kortársakat is felvett albumába, akiknek orvostörténeti jelentőségéről meg volt győződve és anyanyelvi munkásságukat is korszakalkotónak tartotta, mint pl. a XVI. század németül író farmako-botanikusát, *Hieronymus Bockot*, vagy a iatrokémia atyját, *Paracelsust*, akinek műveit utóbb fordították latinra. A vulgáris nyelv korabeli elmaradottságát látja bizonyítva abban is, ahogy a paracelsiánusok félreértik mesterüket.

Az *Icones* formájában művészeti munka, lényegében azonban valódi orvostörténeti mű, azzá teszi szerkezeti felépítése és a képekhez költött disztichonok tartalma. S mivel magyar szerző, Zsámboky érdeme, mint hungaricát joggal tartjuk az első magyar orvostörténelmi műnek. Nem a szó mai értelmezése szerint orvostörténelmi, nem az a célja, hogy mindent, amit a kezdetektől a medicina „produkált”, értékeljen. Ez — a reneszánsz tendenciával készült orvostörténeti munkája, amely mintaként szolgálhat és szolgál is a jelennek, saját korának. Az ókor görög orvosainak és latin követőiknek, a római kor orvosainak, valamint a felfedezőiknek, a kortárs fordítóknak, magyarázóknak és kommentálóknak a gyűjteménye. Enciklopédikus kézikönyv, amelyben az új-platonikus szemlélet híveként *Sambucus* összegezi és értékeli azoknak az elődöknek és kortársaknak a működését, akiknek művei az újkori medicina alapjait képezik és útmutatóként szolgálnak a további lehetőségekhez. Hippokratész, Galénosz, Dioszkoridész újra fordításait és értékeléseit olyan nyelvi imitációs gyakorlatoknak tekinti, amelyek mint legtökéletesebb fordítások helyes értelmezés és értékelés alapján az orvostudomány új szemléletének és új módszereinek alapjai lehetnek. E véleményét a képekhez írott tömör, jellemző vessorokban fejezi ki, gyakran nem filológiai tevékenységre hivatkozva, hanem az orvosi praxisban elért eredményekre. Természetesen érdeklődésének előterében a XVI. századi egyetemi oktatás alapját jelentő anatómia és farmakológia áll, a sebészetet pl. teljesen figyelmen kívül hagyja.

Az *Icones* szemét gyönyörködtető díszes portréalbum. Ha azonban alaposan számba vesszük a képek sorrendjét és figyelmesen elolvassuk *Sambucus* disztichonjait, amit jól kiegészít a 2. kiadás életrajzi jegyzete, szinte eposzi szerkezetű „képes orvostörténelmet” tarthatunk a kezünkben. Az első, ókori fejezet (1—27. kép) tartalma a medicinát jelképező orvosistenek, majd az empirikusok és a hippokratészi szintézis, az orvosi elmélet és végül a görög medicina latin nyelvű „reneszánsza”. A második rész az anatómiára és a farmakológiára építő reneszánsz kori orvosképzés példaképeit és az orvosi grammatikai-humanitás művelőit gyűjti össze Zsámboky személyes éli

²⁵ Kádár Z. — Jantsits G.: A reneszánsz orvosi portré és az „*Icones*”, *Kísérő tan.* lásd 4. láb. 8—10. Néhány portrét sikerült azonosítani azzal a forrással, melyet a metsző használt az arckép elkészítéséhez.

²⁶ *Sambucus*, I.: *Icones* . . . Leyden, 1603. 49., 52., 57., 60. kép Rooses, M.: i. m. 1. láb. II.

²⁷ Téglásy I.: Zsámboky János (*Sambucus*) nyelv és történelemszemléletéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84/1980/1, 245—264.

ményei alapján, külön kiemelve a XV. század úttörőit. Végül a befejezés Zsámboky ókori és korareneszánsz mintaképei.

A gyógyítás eszméje az istenek érdeme: a görög medicina istenei és orvosistenei nyitják a sort, élükön a megszemélyesített *Hygeiával* (1.), az „egészséggel”: „*vélünk légy, gyere mint gyógyerejű csodaszert*” — hívja segítségül: *Apollónt* (2.) így —: „*orvoslás fölfedezője . . . , általad él ami él*” vagy a félisten *Kheirónt* (3.), Aszklepiosz nevelőjét: „*növények gyógyerejével gyógyítsz szörnyű sebet*”. Aszklepiosz a gyógyítás istene a legfőbb: „*rád bízván a világ titkainak seregét, megtanítod bajaink gyógymódját és csillapítását*” és fia, a sebész Makháon „*mesterségalapító*”; ők közvetítenek az istenek és az emberek között.

A jegyzetekből is kiderül, hogy mint az egészség megszemélyesítője jelenik meg Hygeia, aki — hivatkozva Plutarchusra — talán azonos a „gyógyító Minervával” (tész hügeiász Athénéász), akinek Periklész emeltetett szobrot Athénben. Ezért látható Athéné vagy Minerva Medica ismert alakja, pajzzsal és lándzsával, jobb tenyerében egyik jellegzetes állatával, a gólyával ábrázolva. „*Állatokat azért szoktak Hygeia mellett ábrázolni, mert azok az orvoslásban használatosak, vagy azért, mert valami olyat jeleznek, ami az emberi egészségnek üdvös*” — indokolja meg a bevezetés. A köztudatban azonban az él, hogy Hygeia Aeszklépiosz egyik leánya, nővérei: Aegle és Panacea (bátyjai: Podaliriosz és Makháon), ezért a három nővér együtt jelenik meg az „egészségnek” a lábánál. Hygeia bal kezében kígyót szorongatva mint a közegészségügy (higiéne), Panacea gyógyszeres tégellyel és Aegle mozsárral mint a gyógyszerkészítés megszemélyesítői. Hygeiát Rómában Dea Salusként tisztelték és a Quirinalis dombon temploma állott.²⁸

Másodikként a sorban az istenek orvosa, „*Apollo Medicus*” (2.) következik, aki előzi a betegségek szörnyeit, feltalálta az orvostudományt és átadta fiának, Aszklepiosznak, az 1603-as kiadás „*Brevis explicatio*”-ja nélkül, amelyet a kiadó, Franchois Raphalengius állított össze,²⁹ nehezen érthetnének meg, hogy a képek hitelességét ígérő Zsámboky miért választotta Apollo megjelenítésére a kövér fürtös fejű puttót, a feje mellett talán egy kabócával, az örök élet jelképével. „*Nem ez volt az igazi alakja — jegyzi meg a kiadó — de az antikvitásban mindenki tetszése szerint ábrázolta az isteneket és olyan állatokat festett melléjük, amilyeneket akart*”. Zsámboky disztichonjaiban pedig ez áll: „*A holtakat feltámasztod, érett természettel töltöd meg a magtárakat, a szőlőnek nedvet s a méznek ízt adsz . . .*”

Az empirikus ismereteket elsőként Homérosz (6.) foglalta össze az Iliászban és az Odüsszeiában, mely az orvosi ismeretek tárháza. Az empiriát az első orvosi iskolák — a püthagóreusok, a jón és a kózi iskola — kezdeményezték. A püthagóreusok mestere, *Püthagorász* (7.) és a jóniskola alapítója, a hét görög bölcs egyike, *Thalész* (8.) Az első orvos a görög medicina nagy enciklopédikusa, *Hippokratész* (9.), aki alapítója a kózi orvosi iskolának, melyet négy évtizeden át vezetett: „*. . . kózi sarjadék, nálad tökéletesebben ki adta át mestersége kincseit?*”

A következőt, a kappadókiai származású római orvost és sebészt, *Aretaioszt* (i. sz. kb. 120–180) (11.) versében „*második Hippokratész*”-ként említi. Dicsérete, — amely első görög kiadójának; a párizsi Goupylusnak és első latin fordítójának: *Crassusnak* (56.) szól, akik *Aretaioszt* a feledéstől megmentették, — bizonyíték amellel, hogy az albumba felvett kortársak érdeme a görög és a római medicina interpretálása. Sambucus szemében nem a legelső Rómában működött, tanult orvos Arkhagathosz (i. e. 219-ben), sem a methodikus orvosi iskolát alapító Aszklepiádész (i. e. I. sz. eleje) igazán jelentős, hanem Hippokratész diietetikai gyógymódjának római meghonosítója, *Aretaiosz*. Az empirikusokat az orvosi elmélet megalapozói — Szókratész, Platón és Arisztotelész — követik. *Platónhoz* (12.) írt disztichonjában Zsámboky az arisztotelészi középkori szemléletre utal: „*bölcsészettudomány-alapító, szellemi magtár, Arisztotelész mennyire hálátlanul értvelt ellened*”. A vetélytársnak szentelt disztichon *Arisztotelész* (13.) korszakalkotó hatását mégsem vitatja.

²⁸ Sambucus, I.: Icones . . . i. m. 25. láb. Vö. Petz V.: Ókori lexikon. 2. k. Bp. 1902. 304.

²⁹ RMK III/2. 196. 999. sz. „Praemissio hac editione Vitae singulorum et Scriptorum Indiculo . . .”

A reneszánsz szellem hatására főként a XVI. században fellendülő botanikai irodalom közvetlen előzményének a görög és a latin auktorok szakszerű fordítása tekinthető. Ezért a botanikai munkák szerzői elég nagy számban szerepelnek az albumban is. A farmakológia számára az első rendszerezést *Theophrasztosz* (kb. i. e. 374—288) (14.), Arisztotelész egyik munkatársa készítette el. Már az ókorban vitatták, melyikük volt a Politika és az Oikonomia szerzője. Arisztotelész a zoológia, Theophrasztosz a botanika megalapítója: „*Nálad ekesebben senki sem beszélt a gyógyanyagokról, s mindarról, ami a földön terem. Innen való 'isteni' neved. Méltó tanítványa vagy a nagy Arisztotelésznek*”. Munkásságára épül a kolophóni *Nikandrosz* (i. e. II. sz. eleje) (15.) toxikológiai műve, a hexameterekben írott „*Thériaka*”. *Krateuasznak* (16.), VI. Mithridatész Eupatőr (i. e. 134—63) udvari orvosának farmako-botanikai illusztrált munkája; *Sextius Niger*-nek (i. sz. I. sz. közepe) (17.) Dioszkoridész legjelentősebb farmakológusának fűvészkönyve. *Pedaniosz Dioszkoridész* (kb. i. sz. 40—90) (20.) „*Peri hülész jatrikész*” (De materia medica) c. munkája őrizte meg e szerzőket az utókor számára: „*Föltárod az egynemű gyógyszerek hatását, léírod valamennyit alakjával és színével együtt s bölcsen tanítasz, hogy a külsőségek meg ne tévesszenek bennünket*.” Nem kétséges, hogy a fenti botanikai szerzők forrása a bécsi Nationalbibliothekben őrzött legrégebb görög kézirat, az 512 körül befejezett „*Wiener Dioskurides*”.³⁰ A kódexben lévő 14 görög orvosból az „*Icones*”-ben 11 szerepel: A Kheirón-csoportból Kheirón, Makhaón félistenek, Pamphilus, Xenokratész, Niger és Hérakliosz Tarentinosz; a Galénosz-csoportból Galénosz, Hippokratész, Nikandrosz, Ruphosz, Krateuas és Apollóniosz.³¹ E múból maradt ránk Nikandrosz „*Thériaka*” c. munkája, Krateuasz növény-illusztrációi, *Pamphülosz Migmatorposz* („*kenőcsárus*” i. sz. I. sz. eleje) (27.) botanikai munkája. Zsámboky utalásai is ezt bizonyítják: Krateuaszról írja: „*Még Dioszkoridész is sokaknak elébe helyezi és dicséri, és még ő, az éles kritikájú ember is szeretettel emlegette*.” Sextius Niger fűvészkönyve elveszett, így „*nem volt részed dicsőségben*” — mondja a szerzőről. *Xenokratésztől* (i. e. utolsó sz.) pedig csupán Dioszkoridésztől hallott: „*Személyed ismeretlen . . . , de te lehetsz az, aki a mi Dioszkoridészünk első oldalán szerepelsz*”; végül *Hérakliosz Tarentinosz*-ról (i. e. III. sz.) is Dioszkoridésztől tudjuk, hogy „*a növények mellé az ásványokat is felvette*”.

Zsámboky szeretné a feledéstől azokat is megmenteni, akiknek a művei nem maradtak fenn. Az eklektikus orvosi iskola képviselőjéről, az epheszoszi *Ruphoszról* (i. sz. 53—117) (24.), akinek művei elvesztek, csupán a bizánci orvosírók őrizték meg az emléket, így ír: „*Vigyázz olvasó, ne-hogy elveszzen e nagy mű!*” *Apollóniosz* (i. e. 50 k. —), aki pedig Hippokratész kommentátora volt, s akire Galénosz is sokat hivatkozott: „*. . . mixturákat, gyors hatású szereket adott . . .*”

A római birodalomban a görög medicina és farmakológia újjászületése Celsus, Galénosz és Dioszkoridész érdeme. A birodalom fénykorából fennmaradt egyetlen latin nyelvű mű írója, Aulus Cornelius *Celsus* (i. sz. 50 körül) római polgár. Enciklopédiájából egyedül ránk maradt „*De medicina*” c. munkájának bevezetőjében az alapító Aszklepiosztól saját koráig az orvostudományt és annak történetét foglalja össze. Igazán Sambucus és filológus kortársai értékelhetik annak jelentőségét, aki a feledéstől megmentette a nagy elődöket: „*A kőszí Hippokratész itáliai partra vetődve nemzette s ruhájába öltöztette őt*.” Celsus „*csak biztosat ismétel el, csupa egyszerű szóval*”. Utána következik *Galénosz* (i. sz. 129—210) (19.) a középkor szaktekintélye: „*Hippokratész magyarul; egy félsort sem hagy ki*”, — de nincs amit „*át ne csiszolna legott*”. Végül megemlíttük még az ókori medicina utolsó interpretátorát, az alexandriai orvosi iskola utolsó orvosát, *Paulosz Aiginetát* (VII. sz. első fele) (23.), aki 640-ig működött (ekkor foglalták el a városát az arabok).

³⁰ Wien. Nat. Bibl. cod. med. gr. 1. Wiener Dioskurides. fol. 2v. fol. 3v. Vö. Mazal, O.: Pflanzen-Wurzeln-Säfe-Samen. Graz, 1981.

³¹ Kádár Z.: „*Icones . . . Medicorum . . . orvosportréjainak hitelességéről — különös tekintettel a Dioskurides-arckép mintaképre. Comm. Hist. Artis Med. 40/1966/, 139—149.*”

Az arab orvosírók előtt is nagy szaktekintély volt, a IX. sz.-ban művét arabra fordították. Eredeti görög szövegét a XVI. sz.-ban lefordították latinra, nyomtatásban 1528-ban Velencében, Aldus Manutiusnál jelent meg. A portré alá frott vers részlete külön figyelmet érdemel: „... a majom nyitja az egyenes utat a forrásokhoz” — szöveg és a keretdísz tükörbe néző majompárja között értelmi összefüggést vélünk felfedezni. A szerző orvosi tankönyve nem önálló mű, Dioszkoridész, Galénosz, Oribasius, Aetius munkáit használta fel, mégis ő közvetített az arab medicina felé. Az ókor és a középkor természettudományos enciklopédiájának *Plinius Secundus* (i. sz. 23–79) (22.) „*Historia Naturalis*”-ának dicsérete és kritikája zárja a sort: „*Bőszegszaru, érdekességek tárháza, más történészeknél teljesebb Plinius. Könyveddel mindenkihez méltó lehetsz, bár jobban ítélhettél volna, hisz nem minden igaz, amit írsz.*”

Az album második része — a reneszánsz korszak orvos-filológusainak portréi — szorosabban kapcsolódik az első részhez. Zsámboky humanista grécista és latinista körének tagjai ők, akik felfedezték az ókor jeles természettudósait és orvosait és az eredeti kéziratok alapján a kritikai kiadásokat előkészítették. A görög példák követése és a latinnal való összekapcsolása volt a célja annak az erasmista humanista körnek, melyről Zsámboky számtalanszor vallott.³² A könyvtára részére megszerzett kéziratokat sajtó alá rendezte, a fordításokat ellenőrizte ill. jegyzetekkel kiegészítette. A főként történelmi munkák között néhány orvosi munka is akadt. Közülük érdemes kiemelni Dioszkoridész kutatásait.³³ Arcképgyűjteményébe azoknak a tudós társaságoknak a tagjai kerültek be, amelyeknek maga is aktív tagja volt.³⁴ Tanárai, professzorai, akiket maga is hallgatott vagy akiknek a híre és tisztelete az egyetemeken elevenen élt akkor is, amikor Zsámboky azoknak hallgatójuk lett. Az *Icones* portréi jól tükrözik, hogy ebből az eseményekben bővelkedő vándorélet során mely városok ill. egyetemek szelleme hatott rá. Valódi humanista társaságra lelt Wittenbergben, Párizsban és az itáliai városokban, főként orvosi tanulmányai színhelyén, Paduában. Wittenberg Johannes *Hagenbut* (1500–1558) (39.) orvos-filológusnak, Johannes *Crato von Kraftheimne* (1519–1585) (44.), Melanchton hívének és Valerius *Cordus*nak (1515–1544) (51.), a jeles Dioszkoridész-kutatónak a barátságát jelentette számára. Párizsban — bár a magisteri címet nem az orvosi fakultáson nyerte — megismerkedett a Collège de France tanáraival: Jean *Fernel*-l (1497–1558) (29.), a közvetlen betegvizsgálat egyik úttörőjével; Jacques *Dubois* (1478–1555) (31.) anatómussal, Vesalius ellenfelével és Johann von *Andernach Guenther* (1487–1574) (34.) anatómussal. Itáliában a paduai orvosi egyetem hatása a legjelentősebb, ahol — többek között — *Vesalius* (1514–1564) (32.) anatómiai előadásait és *Vittore Trincavella* (1496–1568) (30.) eredeti görög szövegre épülő Hippokratész-elemzéseit hallgathatta s aki előtt végül orvosi vizsgát tett 1555-ben, licentiátust szerezve.³⁵ Paduai baráti köréhez tartozott *Girolamo Cardano* (1501–1596) (53.) asztronómus, *Julius Caesar Scaliger* (1484–1558) (54.), *Giulio Paolo Crasso* (+ 1574) (56.) grécista orvos és *Paulus Jovius* (1483–1552) (36.) történetíró, aki éppen Zsámboky ösztönzésére adta ki 1575-ben a háborúban hős férfiak illusztrált-verses albumát, nagy fametszetekkel díszítve.³⁶ A Paduában működött XV. sz-i híres professzorokról *Bartolomeo Montagnanaról* (+ 1460) (57.), *Michele Savonaroláról* (1384?–1440?) (58.) *Matteo Cortiról*

³² Sambucus, I.: *Poemata quaedam*. Patavii, 1555. II. Sambucus, I.: *Ars poetica Horatii et in eam praphrasissive commentariolus*. Antwerpiae, 1564. 45. Vö. Téglássy I.: i. m. 249.

³³ Varga L.: Zsámboky (Sambucus) filológiai és költői munkássága. Kádár Z.: i. m. 141. Kutatásait Sarassin (Saracenus) foglalta össze és adta ki Frankfurtban 1598-ban, ezt pontosan közli Wespriemi István 1781-ben megjelent *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* c. művében. Viennae, 1781. i. m. 9. l. 714.

³⁴ Hortus Musarum. *Egy irodalmi társaság emlékei*. Összeáll. Előszó: Ritoókné Szalay Ágnes. Bp. 1984. Téglássy I.: i. m. 246–249.

³⁵ Papadopuli, N. G.: *Historia Gymnasii Patavini*. Venetiis, 1726. Tom. I. 243. Vö. Orbán J.: i. m. 19. Bálint-Nagy J.: i. m. 5.

³⁶ Jovius, P.: *Elogia Virorum bellicae virtutae illustrium*. . . Basileae, 1575.

(1475–1542) (60.) *Johannus Montanus*ról (1498–1552) (28.) sem feledkezett meg. A bécsi udvari szolgálat idején elsősorban I. Ferdinánd és II. Miksa udvari orvosaival: *Andreo Matthiolival* (1500–1577) (40.), *Julius Alexandrinusszal* (1506–1590) (43.) és *Nicolaus Biese*-vel (1516–1572) (45.) került baráti kapcsolatba. Bécsben élt *Johannes Spieszhaymer* (1473–?) (50.) történetíró, kartográfus, akinek rajza nyomán metszette fába a jóbarát *Wolfgang Lazius* (1514–1565) (59.) orvos és történész Magyarország és Erdély térképét, ezt később Zsámboky nagyobb pontossággal ismét lerajzolta és kiadta.³⁷

Az együtt végzett filológiai munka kapcsolta az erasmista *Adrian de Jonghe*hoz (1511–1575) (48.), aki az *Emblemata* sikerén felbuzdulva egy évvel később sajtó alá rendezte a rövidített kiadást és akinek nyolc nyelvű nomenklatúrája (*Nomenclator octolingvis. Antwerpiae, 1567*) nagy segítségére volt *Sambucus*nak a görög és a latin szövegek ellenőrzésében, továbbá *Konrad Gesner*hez (1515–1565) (33.), a *Bibliotheca Universalis* szerzőjéhez, akinek a latin nyelvű kiadások megjelenítésében nagy érdemei voltak, és akivel együtt javította ki *Serenus Sammonicus* orvos és költő művét.³⁸

A disztichonok többségében fordítói, interpretálói tevékenységük mellett, orvosi érdemeikre is utal. Elsőként az orvosi oktatás példaképeit: a paduai, a párizsi, a strassburgi professzorokat mutatja be: *Johannes Montanust* (de Montan) (28.) a betegágy melletti oktatásért értékeli: „módszer szelleme hajtotta és a gyakorlat”; *Jean Fernelt* (29.) a közvetlen betegvizsgálat elvéért. „*suta érzéknek tárd fel az ősi tudást*”: *Vittore Trincavellat* (30.) eredeti görög szövegekre építő előadásaiért: „*kiemelte Galénoszt és mint magyarázóját tiszteli a világ*”; a strassburgi professzort, *Johann von Andernach Guenther*t (34.) oktatói tevékenységéért, akinek célja, hogy „*ősi tudást öröklítsen ránk*”. *Vesalius* korszakalkotó anatómiai jelentőségére viszont felhívja a figyelmet és nem áll ellenfelei táborába, még akkor sem, ha valamelyikükhöz személyes szoros kapcsolat fűzi, pl. *Dubois* esetében: „*Ki lehet tisztességes orvos vagy ügyes sebész, ha mestersége tárgyát, a testrészeket és azok helyzetét általad meg nem ismeri. Ez a tudomány évszázadokon át rejtve volt, mert a régi bölcssek nem embereket, hanem dísznókat és kutyakölyköket boncoltak*.” *Vesalius* elsőként vonta kétségbe Galénosz bonctani leírásainak a helyességét, aki zootómiai eredményeit ellenőrző vizsgálatok nélkül átvitte az emberre. Ellenfelét, *Jacques Duboist* (31.) Zsámboky reálisabban ítélte meg korunk orvostörténelménel: „*míg ajnározza Galénoszt, könyveiben folyóást fölfedi tévhiteit*”.

A farmakológiai munkák kortársi alpműveinek: a növénytanak, az ásványtanak, az ichtiológiának szerzői albumában elsőbbséget élveznek. A zoológia területén kizárólag az ichtiológia irodalma foglalkoztatja, pl. *Paulus Jovius*ról (1483–1552) (36.): „*halak népét kutató Rómában*”; *Hyppolito Salviánus*ról (1514–1572) (41.): „*neved él, míg a halak népét élteti, mossa a víz*”; ám közülük *Guillaume Rondeletius* (1507–1566) (42.) a legfontosabb: „*halas folyamatoknak mélyét fölfed, elnevezed lényei mindegyikét*”. A botanikusok közül *Leonhard Fuchs* (1500–1566) (37.) érdeme az, hogy illusztrált növénytanában megadta a növények görög, latin, német és francia elnevezéseit; *Pietro Andrea Matthiolinak* (1500–1577) (40.) pedig az első hely méltán jár a *fűtudományban*, mert „*Dioszkoridészből többre derített fényt, mint valamennyi előd*”. A közzétan úttörőjéről, *Georg Bauer Agricoláról* (1490–1555) (38.) sem feledkeznek meg: „*A föld méhét fürkészve nekünk sok szép ércet s ásványt gyógyanyagul kiemelt*”.

A gyógyszerkészítés, de főként a gyógyszerkeverés tan kérdése már a XV. században az orvosi érdeklődés középpontjában állt. Korai művelője a paduai *Bartolomeo Montagna* (?–1460) (57.),

³⁷ Weszprémi I.: i. m. 725. Először Bécsben jelent meg önálló lapként 1566-ban, majd *Ortelius, A.: Theatrum orbis terrarum. Antwerpiae, 1570.*

³⁸ *Sambucus, I.: Emblemata. Antwerpiae, Plantin, 1565.* (58 embléma). — Weszprémi I.: i. m. 730. Eszerint *Sammonicus* művét 1581-ben Zürichben *Caspar Wolf* nyomdájában nyomtatták ki.

aki: „Gyógyanyagok keverékeit írta le, hiszen ekkor épp alakult csak e tan”, ezért még „konyhala-tinját” is megbocsátja neki. Giovanni Michael Savonarola (1384?–1440) (58.) is, „sűrű és jó gyógyszereléssel kúrált lázat” Valerius Cordus (1515–1540) (51.) érdeme az, hogy a gyógyszerész és a gyógyszerértár számára és használatára írta Dispensatoriumát: „Nagyratörön tesz gazdaggá patikát és patikust s nagyszerű módszereket ír le és vezet be hamar”. Ugyanakkor a kortárs paduai professzor Matteo Corti (Curtius) (1475–1542) (60.) pedig dózisztanra oktatta az orvostanhallgatókat. Hironimus (Tragus) Bockhoz (1498–554) (61.) és Paracelsushoz (1493–1541) (62.) írott versében figyelmeztet a veszélyre, amit a plagizálók és követők hada jelent a mesterük tekintélyének. Az aktualitások közül figyelme korának nem rég megismert, új betegsége, a vérbaj felé is fordul. Nicoló Massaról (16. sz. első fele, műk.: 1530–1569) (47.) írja: „Másknál sikeresebben gyógyítod a vérbajt”, vagy Victorius Faventius (1481–1561) (55.), aki „kegyetlen kórok után nyomoz”.

Az album befejező képei és versei mintegy összefoglalják orvosfilozófiai és filológiai nézeteit: a görög eszmény és a latin grammatika ókori és reneszánsz elődei a mintaképei. Seneca (i. e. 5–i. sz. 65) (63.), aki „a latin drámát a göröghöz vélte emelni”; Sztrabón (i. e. IV. sz.) (64.), Geographia-jában „oly óriási tudást halmoz föl fű-fa-virágról”, s aki a járványokat földrajzi okokkal magyarázta. A kora-reneszánsz itáliai hírnöke, Petrus Crescentius (XIV. sz. első fele) (65.), aki a „medicinát művészetnek tartotta és azon gondolkodott, hogy segíthetnének ezek az élőkön”. Végül Sambucus szellemi elődje, az újplatonikusok mestere, a Corvin Mátyás budai udvarában élt Marsilio Ficino (1433–1499) (66.): „Tökéletes fordítója a teljes Platónnak, s orvosi művek sorát is kiadta.” Híres könyvtárában Ficino Platón-kiadásait is megtalálhatjuk.³⁹

Az utolsó arckép az album készítőjének a portréja, amelyhez a verset nyilvánvalóan a kiadó, Christopher Plantin, vagy talán egyik korrektora, a filológus-nyomdász, Franchois Raphalengius írhatta. Álljon itt a költemény, összefoglalva a jeles magyar polihisztor érdemeit, akinek ebben az esztendőben emlékezünk halála 400. évfordulójára:

*Hírveves orvosokat festetsz meg s ékesítesz föl
Egyesítesz szívet, könyvtárat, s tudományt.
Hadfiak érdemeit rögzíted, s fölfedezel rég
elfeledett sorokat: Grécia, Róma tiéd.
Gyógyítasz, s kijavítod még a Dioszkoridészt is,
Isteneink szabják hosszúra életidő!
Istenek áldják városodat, néped s a szülőid
s Pannoniát! Híred meg ne apassza a kor!*

ZUSAMMENFASSUNG

Die Portraitsammlung der „berühmten Männer” ist eine typische Buchform der Renaissance. Von den damals zeitgemässen Werken sie sich sowohl in ihrem Aufbau als auch in ihrem Inhalt. Zweifellos offenbaren sich in diesem Werk die anfänglich hellenistischen, später die aus der Richtung der latein-grammatikalischen Humanität kommenden geistigen Einflüsse.

„Icones” ist dem Augsburger Patrizier Johannes Henricus Herwart gewidmet, Sammler von Antiquitäten und freigiebigem Gönner der Literatur. Er unterstützte das Werk geistig und finanziell. Aus diesem Grund findet sich sein Wappen auf dem verzierten Titelblatt in der Hand der ruhenden Pallas Athene.

Das Album enthält 67 Portraits. Seiner Struktur nach ist es in zwei Teile zu teilen: die berühm-

³⁹ Gulyás P.: i. m. Katalógus 954., 1072., 1129., 1144. sz.

ten griechischen Ärzte und Philosophen des Altertums (Bild 1—27) und die zeitgenössischen Arzt-Philosophen der Renaissance (Bild 28—62). Am Schluss des Bandes sind einige Vorgänger des Altertums und der Renaissance aufgeführt, die in der Verbreitung der griechisch-lateinischen Kultur eine Rolle spielten (Bild 63—66), schliesslich der Verfasser, den wahrscheinlich der Herausgeber unter die Portraits aufnahm (Bild 67).

Der zweite Teil des Albums — die Portraits der Arzt-Philologen aus der Renaissance — schliesst sich eng an den ersten Teil an. Sie sind Mitglieder des Zsáboky'schen Humanisten-, Gräzisten- und Lateinkreises; sie sind es die die Naturwissenschaftler und Ärzte des Altertums entdeckten und anhand der Originalmanuskripte die kritischen Ausgaben vorbereiteten.

M. VIDA, M. A., Ph. D.

deputy general director of the Semmelweis Medical
Historical Museum, Library and Archives, secretary
of the Hungarian Society for the History
of Medicine Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
Budapest, Apród u. 1/3, Hungary H—1013

CONRAD GESNER ÉS MAGYAR BARÁTAI*

TÉGLÁSY IMRE

In memoriam Markus Bieler**

Az *Icones* 33. tábláján kalpagos férfi portréja látható. *Conrad Gesner* (1516—1565) ábrázolja a metszet, akit így mutat be magyar barátja, *Zsámboky* (Sambucus) János:

„Tengersok írót hajt fel hirtelen,
És sok ajándékot hoz s mutat be máris Latiumnak.
Nem szül a víz, sem a föld, sem a kék levegőég semmi olyat,
Mit le ne írma akár latinul vagy görögül.¹

Enégysoros versike szerzője szinte a lehetetlenre vállalkozott, amikor e pár szóval egy egész életmű összegzésére tett kísérletet. Tisztelgés volt ez mégis az antik szerzőkkel, gyógyvizekkel, botanikával, állattannal, nyelvészettel, teológiával és orvostudománnyal egyaránt foglalkozó svájci polihisztor emlékének, tisztelgés volt Gesner talán máig legnagyobb hatású tudományos teljesítménye, az először 1545-ben megjelent *Bibliotheca universalis* előtt, melynek alapján „a bibliográfia atyja” megtisztelő címmel emlegeti még ma is őt az utókor.²

Ez a hatalmas, mintegy 10 000 tételből álló bibliográfiai vállalkozás, mely egy kötetbe igyekezett gyűjteni a korabeli Európa nyomtatásban megjelent szellemi értékeit, a régi magyar művelődésnek is gazdag tárháza. *Temesvári Pelbárt* (1440—1504)³ nevén kívül olvashatunk itt *Laskai*

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár által a Magyar Tudományos Akadémián 1985. május 2-án megtartott Zsámboky (Sambucus) János emlékülésen.

** Markus Bieler (1920—1983) berni papp, költő, aki műfordítóként a magyar költészet kincseit ültette át német nyelvre. Értékes barátságának emléke e cikk megírását segítette.

¹ Zsámboky (Sambucus) J.: *Veterum aliquot ac recentium medicorum philosophorumque icones*, Lugduni Batavorum, 1603². Faksimiledruck mit Einteilung von M. Vida, Z. Kádár, G. Jansits, Budapest 1985. Nr. 33.

² C. Gesner; *Bibliotheca universalis* (und) *Appendix*, Tiguri 1555². Mit Nachwort von Prof. Dr. H. Widmann. Faksimiledruck, Osnabrück 1966., J. F. Fulton, *The Great Medical Bibliographers A Study in Humanism*, London-Oxford University Press 1951., J. C. Bay, Conrad Gesner (1516—1565) the father of bibliography, *PBSA* 10 (1916) 53—86., H. Escher; Konrad Gesner über die Aufstellung und Katalogisierung von Bibliotheken, *Mélanges offerts a M. Marcel Godet* (1937) 119—127., H. Fischer, Conrad Gessner (1516—1565) as Bibliographer and Encyclopedist, *The Library Fifth Series* Vol. XXI. Nr. 4. (1966) 269—281.

³ A *Bibliotheca* első, 1545-ös kiadásában „*Pelbartus Themaswar (barbarus quidam theologus ut uidetur) citatur in Io. Eccij Chrysopasso.*” C. Gesner, *Bibliotheca . . . Tiguri 1545—547*. Az 1555-ös kiadásban így szerepel: „*Pomerij (alias Ponzerij) sermones impressi Coloniae apud Quenel.*” Op. cit. 568. Az említett kölni kiadás egy példánya az Országos Széchényi Könyvtárban: *Evagatorium. Optimus modus praedicandi. Sermones III. . . universales*. Coloniae, 1505. Jelzete: Apponyi H. 1596. Cfr. Szabó K. — Hellebrant Á., *Régi magyar Könyvtár* III. kötet, I. rész. Budapest 1896, Nr. 130. (A jelzett kiadvány a továbbiakban: *RMK* III.) Meg kell jegyeznünk, hogy a krakkói egyetemen tanult későbbi Ferenc-rendi szerzetes két másik művéről Gesner (vagy informátora) nem tud. Ezek: *Expositio Psalmorum* (1483—1487), *Aureum Rosarium Theologiae* (1500—1503 k.).

Osvát (1450?–1490 k.)⁴, *Vetési László* (15. sz.)⁵, *II. Ulászló király* (?–1434)⁶, *Michael de Hungaria* (15. sz.)⁷, *Thuróczi János* (1435 k. – 1490 k.)⁸, *Rogierius mester* (1201 k. – 1266)⁹, a *Gyöngyösi Gergely* néven is számon tartott *Caelius Pannonius* (16. sz.)¹⁰, *Janus Pannonius* (1434–1472)^{11–12} és *Antonio Bonfini* (1427?–1505?) művéről. Az „Egyetemes könyvtár” szerkesztője hírt adott még *Dévai Bíró Mátyás* (1500 k. – 1545)¹³, *Christophorus (Preyss) Pannonius* (16. sz.)¹⁴, *Kolozsvári Imre* (16. sz.)¹⁵, *Brenner Márton* (?–1553)¹⁶ és *Rubigally Pál* (1510–1576)¹⁷ műveiről ismertette *Georgievics Bertalan* (1526–1539)¹⁸ *Gyalui Torda Zsigmond* (1510 k. – 1569)¹⁹, *Wernher György* (1490?–1556)²⁰, *Matthaeus Fortunatus* (?–1528)²¹, *Johann Honterus* (1498–1549)²² és *Zsámboky (Sambucus) János* (1531–1584)²³ munkásságát.

Gesner *Bibliotheca universalis*át forgatva olykor az az érzése támad az embernek, hogy a zürichi tudós személyesen is ismerhette a kortárs magyar írók némelyikét. Az 1543-ban Bázelen Bonfini művét nyomdába adó *Brenner Márton*ról már-már személyes hangvétellel írja: „*Napjainkban él és remélhetőleg hátrahagy majd néhány olyan munkát az utókornak, amellyel emlékmű-*

⁴ Laskai Osvát nevét Gesner nem ismeri. A bécsi egyetemen tanult író, obszerváns Ferenc-rendi szerzetes munkáját így regisztrálja: „*Hungarij fratris minorum conventus Pesthiensis sermones de sanctis 120 Biga salutis inscripti, sumptibus Ioannis Rimani impressi per Henricum Gran anno Domini 1497.*” Gesner, op. cit. 82^r (RMK III. 37.)

⁵ „*Ladislai Vetesij Pannonij oratio ad Sixtum M, F. Pontific. nomine Matthiae Vng. Boemorum regis habita, et impres. Rom.*” Op. cit. 116^r (RMK III. 87). A szerző humanista költő, Mátyás követeként 1484-ben diplomáciai küldetésben járt VIII. Ince pápa udvarában.

⁶ „*Ladislai Ungariae regis, oratio de Nicolai V. Pontificis laudibus, legitur inter orationes ab Alberto de Eyb collectas, quarta ordine.*” Gesner op. cit. 116^r

⁷ „*Michalelis de Vngaria sermones praedicabiles brevissimi per totum annum, Argentinae excusi, anno 1487.*” GESNER op. cit. 133^r, (RMK III. 13.) Az egyházi szónokként, íróként számon tartott szerzőhöz lásd Horváth C.: *Michael de Ungaria XIII. beszéde, Irodalomtörténeti Közlemények* (1895) 129–152., TARNAI A.; *Michael de Hungaria, Irodalomtörténeti Közlemények* (1974) 657–669.

⁸ „*Ioannes Thurotz Pannonius, scripsit chronicam Hungariae lib. 3. quaedam alia. Floruit anno 1494.*” Gesner op. cit. 127^v (RMK III. 16.) Thuróczi János történetíró, királyi ítélőmester.

⁹ „*Rogierius quidam scripsit de destructione Hungariae per Tartaros.*” Gesner op. cit. 161^r. A szerző a tatárok 1241-i magyarországi pusztításáról írta, részint saját, másfél évig tartó tatár fogságának élményeire támaszkodva *Carmen miserabile* című, Gesner által itt megemlített munkáját, amely a Thuróczi-krónika 1488-i brünni kiadásában maradt fenn.

¹⁰ „*Caelius Pannonius in Apocalypsim scriptum aliquid reliquit.*” Gesner op. cit. 29^r [RMK III. 372.] A szerző Gyöngyösi Gergely néven is számon tartott egyházi író.

¹¹ „*Iani Pannonij Quinquecclesiensis episcopi Sylua panegyrica, & epigrammata quaedam, excusa Basileae apud Ioan. Frobenium, 1518* [RMK III. 221.]. *Eiusdem poemata excusae sunt Venetijs apud Gualterum Scottum, anno D. 1553. in 8. cum Lazari Bonamici carminibus nonnullis* [RMK III. 418. E kiadáshoz lásd Ritoókné Szalay A., *Janus Pannonius* kiadója, *Hilarius Cantiuncula* című írását *Irodalomtörténeti Közlemények* (1980) 125–136.] *Item Basileae ab Oporino in 8. chartis 16* [RMK III. 426.] *Sunt autem haec. Ad Guarinum Veronensem Panegyricus. Ad Fridericum III. Imp. pro pacanda Italia carmen. Diomedis & Glauuci congressus, ex Homeri 6. Iliados Latino carmine redditus. Elegiarum liber unus. Epigrammata. Additae sunt his elegiae duae Baptistae Guarini iunioris ad Ianum Pannonium.*” Gesner op. cit. 86^r *Janus Pannonius* humanista költő, pécsi püspök, diplomata. A magyar világi líra első, korszakos jelentőségű képviselője.

¹² „*Antonius Bonfinius cuius Asculanus & Recin. Hermogenis de arte rhetorica libros Aphthonij Sophistae Praeexercitamentis Latinitate donauit, ad Matthiam Vngariae regem. Gryphius excudit Lugduni, 1538.* [Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példány jelzete: Ant. 6122]. *Scripsit etiam rerum Vngaricarum decades tres, id est, libros triginta, ad Vladislaum regem, demum industria Martini Brenneri Bisiriciensis Transyluani in lucem editas, una cum coronide Historiae Vngaricae Michaelis Ritiij, P. Callimachi Experientis, & T. Alexandri Cortesij. Basileae apud Robertum Vuinter, anno 1543* [RMK III. 344.]. *Translulisse etiam dicitur libros Philostrati de uitis sophistarum, & quaedam in Horatium conscripsisse.*” Gesner op. cit. 13^r *Olasz származású, főként magyar tárgyú munkákat kiadó humanista történetíró, aki 1481-től Aragóniai Beatrix magyar királynő szolgálatába állva folytatta írói és fordítói tevékenységét. Philostratos-fordítását az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (Cod. Lat. 417.). A Horatius-kommentár sajnos nem maradt ránk.*

- ¹³ „*Martinus Deuay Hungarus, scripsit disputationem de statu animorum post hanc uitam. Item de praecipuis articulis Christianae doctrinae.*” Gesner op. cit. 127^r [RMK III. 318.] A szerzőt „magyar Luther”ként is emlegetik, a magyar reformáció legjelesebb alakja. Cfr. Sóllyom J., *Luther és Magyarország*, Budapest 1938.
- ¹⁴ „*Christophori Pannonij elegia ad D. Nicolaum Perrenotum à Granuilla, excusa est cum Guilielmi Paradini de antiquo Burgundiae statu libello, Basileae apud Ioannem Oporinum, anno 1549.*” Gesner op. cit. 34^r Életéhez és működéséhez lásd Vásárhelyi J.: Két XVI. századi ciceróniánus. *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978) 273–285.
- ¹⁵ „*Emerici Colosuanni [sic!] de matrimonio Sigismundi Augusti Poloniae regis ad equites oratio, excusa est Cracouiae a Lazaro Andrea, anno Domini 1553. octern. 2.*” Gesner op. cit. 47^r [RMK III. 414.] Joachim du Bellay bíboros környezetében élt a szerző peregrinációja idején Párizsban az 1550-es évek elején. Hazatérve eltűnik szemünk elől.
- ¹⁶ „*Martinus Brennerus Bistricensis, Antonij Bonfinij rerum Vngaricarum opus nuper in lucem dedit, & epistolam praefixit. Vivit nostra aetate, & eruditionis suae monumenta quaedam posteris relicturus speratur.*” Gesner op. cit. 127^r [RMK III. 344.] Mivel Gesner a szerzőnek másik, viszonylag korai munkájáról, a szerzőnek kijáró megkülönböztetett figyelem ellenére sem szól, feltételezhető, hogy a *Bibliotheca nemely* adatát már a 40-es években elkezdte gyűjteni Gesner. Brenner e műve: *Brandolini-kiadása* (Basel, 1540., Bécs, 1541.)
- ¹⁷ „*Pauli Rubigally Pannonij Hodoeporicon itineris Constantinopolitani, carmine elegiaco, excusum Uuitenbergae anno Domini 1544. chart. 3.* [RMK III. 357.] *Querela Pannoniae ad Germaniam chart. 2. Addita sunt Philippi Melanchthonis, Ioachimi Camerarij, Melchioris Acontij, Arcturi Perrisij in commendationem auctoris epigrammata.*” Gesner op. cit. 144^r
- ¹⁸ „*Bartholomaei Georgieuitis Prognoma, siue praesagium Mahumatanorum, de christianorum calamitatibus, & suae gentis interitu, ex Persica lingua in Latinum ab eo conuersum, Eiusdem epistola exhortatoria contra infideles. Item, libellus de afflictione tam captiuorum, quam etiam sub Turca tributo uiuentium Christianorum. Item de ritu & ceremonijs, domi militiaeque ab ea gente usurpari solitis. Impressa sunt Basileae ab Oporino cum Alcorano Turcarum.*” Gesner op. cit. 24^v (Talán erre a kiadásra utal: RMK III. 392?) A szerző Szalkai László esztergomi érsek oldalán harcolva esett török fogságba Mohácsnál. Tizenegy évi raboskodás után Örményországban sikerült megszöknie. Rómába zarándokolt, majd a jelentősebb európai városokat járva mindenütt a török elleni összefogás eszméje jegyében mozgósított. Lásd *Rabok, köveitek, kalmárok az oszmán birodalomról*, Kiad. Tardy L., Budapest 1977. 181., Fr. Kidrić: *Bartholomaeus Gjorgjević*, Wien—Prag—Leipzig 1920.
- ¹⁹ „*Sigismundus Gelous Transylvanus, scripsit historiam Francisci Spirae Ciuitatuloni, qui ob fidei sanioris abnegationem in summam incidit desperationem. Excusam Basileae, cum doctorum aliquot virorum praefationibus, anno 1550. Ex Euripide uerit aliquot tragoedias, quarum una tantum excusa est, Orestes, Basileae apud Ioan. Oporinum 1550.*” [RMK III. 393.] „*Idem scripsit Orationem de beatitudine Quaestionem, An honeste natura sint, an uero opinione. Patauij excudit Iacobus Fabrianus anno D. 1549*” [RMK III. 385.]. Protestáns felekezethez tartozó író, Brenner Márton unokaöccse.
- ²⁰ „*Georgij Vuerneri Silesij, libri aliquot carminum editi* [RMK III. 381.] *Item epistola eius cum de fonte Smolnicio, cuius aquae ferri consumendi uis est, tum de alijs in Pannonia undarum miraculis, nondum exc.*” Gesner op. cit. 61^v A *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation* már 1544-ben elkészült, de csak 1549-ben jelent meg. Cfr. E. Resing; Georg Werner (1490[?]-1556) Präsident des Zipser Kammer Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institut für ung. Geschichtsforschung in Wien (Red. D. Angyal, Budapest) 3 (1933) 31–58.
- ²¹ „*Fortunatus quidam Matthaues nomine in Senecae Questiones naturales scripsit: liber ab Aldo excusus 1522.*” Gesner op. cit. [RMK III. 252.] Cfr. Gerézy R.: *Aldus Manuzius magyar barátai, Magyar Könyvszemle* 1945 38—98 (Különnyomat): *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest 1968. 204—266.
- ²² „*Ioannis Honteri Coronensis de Cosmographiae rudimentis libri duo, impressi Basileae apud Henricum Petrum 1534. cum Dionysij Afri uersione liber prior Astronomiae, posterior Geographiae principia breuissime continet, cum catalogo de antiquis & recentioribus locorum nominibus. Eadem haec rudimenta impressae sunt in Appendice Margaritae philosophiae. Tabulae duae in Aratum Solensem (cum eiusdem uersione impressae Basileae, 1535) quibus circuli coelestes, & omnes siderum imagines ob oculos ponuntur* [RMK III. 308.]. *Eiusdem rudimentorum cosmographicorum libri 4. hexametris uersibus elegantissime descripti, cum tabulis aliquot elegantissimis, impressi Coronae in Transylvania, & Tiguri apud Froschouerum* [RMK III. 369, 380, 387.]. *Quartus nihil cosmographicum sed uariarum rerum quasi catalogum texti, uidelicet partium corporis, animalium, stirpium, artium, ciborum, morborum, etc.*” Gesner, op. cit. 101^v
- ²³ „*Ioannis Sambuci Turnaiensis [sic!] expositio Methodi conscribendarum epistolarum incerti authoris: item ἐπιστολακῶν τύπων Libanij* [RMK III. 403.]. *Eiusdem uersio concionum aliquot ex Pædia Cyri Xenophonis, pro tyronibus Graecae linguae, cum orationibus Critiae & Theromenis, ad usum scholarum. Item oratio quod oratores ante poetas a pueris cognoscendi sini* [RMK III. 402.]. *Eiusdem car-*

G E S N E R V S. 33.

Scriptorum pelagus celeri aura peruolat omne,
Et Latio donat multa, notátque statim.
Nil mare, nil tellus gignit, nil purior aër,
Romuleo, & Graio quin sciat ipse stylo.

G 3

vet állít majd tehetségének.²⁴ Alapos tájékozottságának jelét adja a *Gyalui Torda Zsigmondról* szóló sorokban. Itt ugyanis arról tudósít, hogy a Bázelen, 1550-ben megjelent egyetlen Euripidész-fordításon, az *Orestesen* kívül Gyalui néhány más darabot is lefordított, ezek azonban nem jelentek meg.²⁵ Gesner orvostudományi érdeklődésének is jele, hogy *Wernher György* magyarországi gyógyvizekről szóló művéről a *Bibliotheca* tanúsága szerint már megjelenése előtt tudott.²⁶

Kortárs életrajzírója szerint Gesner „nemcsak hazájában, hanem külföldön is igen sok teológussal, orvossal, patikáriussal állt igen szoros barátságban, és köztük nemcsak németek, hanem angolok, franciák, olaszok, lengyelek [és mint még látni fogjuk: magyarok] is voltak.” Gesner eszerint „mindig ajtót nyitott minden ember, különösen a tudós peregrinusok előtt, kik közül nap mint nap igen sokan özönlöttek hozzá; némelyek azért, hogy lássák és megismerjék őt, némelyek meg azért, hogy valami ritka és bámulatra méltó dolgot láthassanak nála.”²⁷

Talán e vizitálások is ösztönözték Gesnert, hogy a soknyelvű vendégsereg látogatásait tudományos műben is kamatoztassa. Az 1555-ben megjelent *Mithridates avagy a nyelvek különbözőségéről* szóló könyvben Gesner 75 különféle nyelvet ismertetett, köztük a magyart is. Ismertetésében elmondja, hogy a „Tanaisz” forrásától nem messze van még egy másik Hungária is, ahonnan a magyar nyelv származik. Előadja, hogy a még ma is ott élő magyarok nyelve és szokása csaknem azonos a magyarországiakéval, a különbség csupán annyi, hogy míg ez a nép civilizált és keresztény, amaz barbár szokás szerint él és bálványimádó. Az *Angyalú üdvözet*, a *Miatyánk* és a magyar *töszámmelvek*²⁸ közlése után az írott magyar nyelv ügyéről is nyilatkozik:

„Hallom, hogy kinyomtatták e nyelven az Újtestamentumot, de csaknem hasznavehetetlen, minthogy mindeddig nem használták írásra ezt a nyelvet, és még a parasztok is azzal kísérleteztek, hogy — amennyire tőlük tellett — latinul írjanak. Az a véleményem, hogy nincs oly barbár nyelv, melyen a művelt emberek ne tudnának úgy írni, hogy érthető legyen.”²⁹

Gesner bírálatának „hallom” szava arról árulkodik, hogy a *Sylvester János* 1541-ben megjelent *Újtestamentum*-fordítására vonatkozó véleményt mástól vette.³⁰ De vajon kítől? Talán attól az

mina quaedam poematum à se edendorum specimen ut promittit [RMK III. 430]. *Omnia haec excusa sunt Basileae ab Oporino. Caesarum Romanorum uitae ab eodem castigatae & auctae, excusae sunt Argentinae apud Vuolfgangum Cephaleum anno domini 1552.*” Gesner op. cit. 108 [RMK III. 407.] Zsámboky klasszikus szerzők kiadója, költő, II. Miksa udvari történetírója, orvosa, tanácsosa, jelentős irodalomteoretikus. Tanulóévei során a legjelentősebb európai humanistákkal került személyes ismeretségbe, barátságba. Cfr. Bach E., *Un humaniste hongrois en France, Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584)*. Szeged 1932. (Études Françaises 5.), Becker, Ph. A.: Jacques Grévin und Joh. Sambucus. *Zeitschrift für romanische Philologie* 24(1900), 121–122.; Borzsák, I.: Ein Copernicus-Exemplar aus der Bibliothek des Johannes Sambucus in Debrecen *Magyar Könyvszemle* (1965) 133–138.; Gerstinger, H.: *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584)*, Wien 1965.; Várady, E.: Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll’umanesimo italiano *Corvina* (1935) 3–54.; Téglásy I.; Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez I. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84(1980), 245–265.; Téglásy, I.: A tolvajlás művészete. Zsámboky János (Sambucus) imitáció-elméletéhez. *Irodalomtörténet* 63(1981) 157–181.

²⁴ Cfr. 16. jegyz.

²⁵ Cfr. 19. jegyz.

²⁶ Cfr. 20. jegyz.

²⁷ Simler, J.: *Vita clarissimi philosophi et medici excellentissimi Conradi Gesneri Tigurini . . . Item, Epistola Gesneri de libris a se editis. Et carmina complura in obitum eius conscripta*, Tiguri 1566 E 1^r

²⁸ Gesner, K.: *Mithridates de differentiis linguarum tum veterum tum veterum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt* Neudruck der Ausgabe Zürich 1555. Herausgegeben und eingeleitet von M. Peters Aalen 1974 50^r–52^r

²⁹ „*Audío hac lingua impressum esse nouum Testamentum, sed fere inutiliter, quod hactenus in scribendi usu non fuerit hic sermo, & rustici etiam Latine scribere quantum poterant conati sint. Mihi nulla lingua tam barbara videtur, quae non ab hominibus literatis ita scribi possit ut intelligatur . . .*” Op. cit. 51^v–52^r

³⁰ Sylvester, J.: *Újtestamentum* Neanesi [Sárvár-Újsziget] 1541 (RMK I. 15.)

embertől, aki Gesner egyik állattani könyve láttán azt jegyezte meg 1564-ben, hogy a benne látható bölénynél kétszeresek nagyobbak vannak Magyarországon és hogy az az igazi erdei bölény, nem pedig az, amit neki (tudniillik Gesnernek) rajzoltak.³¹ Vagy talán *Crato von Kraftheim* (1519—1585), II. Miksa magyar király udvari orvosa, akit ugyanekkor arra kér, tudakolná meg a Habsburg-udvarban élő magyaroktól, milyen névvel illetik a bölényt.³²

Gesner informátoraként szóba jöhet *Johann Dernschwam* (1494—1568), a Fugger-ház magyarországi érdekeltségének vezetője is, aki egy követség tagjaként 1553/55-ben Konstantinápolyban és Kisásziában is utazásokat tett.³³ Gesner ugyanis éppen rá hivatkozik a *Historia animalium* halakról szóló kötetében, ahol a tokhalról szólva Dernschwam levelét idézi:

Dernschwam János kalmár leveléből: „Elküldöm neked, Gesner, egy tokhal élethű rajzát, ezt nem lehet mindenhol és mindenkor fogni a Dunában, hanem csak amikor vonul. Az agyagos, kövér medret szereti. Ősztől csaknem egész januárig halásszák a Bécs és a környéken Presburgnak nevezett Pozsony között lévő tíz mérföldes szakaszon, ahol a Csuka (?) nevű, várral igen jól megerősített szigetnél van e halfajta fogásának legutolsó helye: der letst Hausen fang. Péntekenként Bécsben több mint ötven-hatvan, sőt nem ritkán száz tokhalat is árulnak. Ezeket csaknem egyben eladják, fontonként legalább 6, másokat 8 vagy akár 10 magyar dénárért (ez keresztes pénzben számolva csaknem négynek, ötnek vagy hatnak felel meg). E halakat legnagyobb tömegben az Oláhországban lévő Chiliánál, a Duna torkolatától nem messze fogják, ahol a folyó a terhet a Fekete-tengerbe szállítja. Innét sózott állapotban szállítják el messzi vidékekre.”³⁴

Dernschwam könyvjegyzéke egyébként arról tanúskodik, hogy könyvei között ott volt Sylvester János hibáztatott Újtestamentum-fordítása, s hogy Gesnernek igen sok könyvét szintén őrizte. Az Újtestamentum-fordítás bejegyzéseiről mutatták ki, hogy „Dernschwam . . . a legmélyebb megvetéssel kezelte Sylvester János Új Testamentum-fordítását, valóságos bibliai átkot szórt nemcsak a fordító, hanem annak mecénása, Nádasdy Tamás fejére is.” Szerinte Sylvester rossz fordító („perversus interpres”).³⁵

Nem kizárt persze, hogy a „zürichi” műbíráló Gesner más magyarországi vagy erdélyi barátjától származik. *Liber amicorum*ának bejegyzői között találjuk egy közelebről nem ismert, braszósi szász vendégnek, *Titus Amicinus*nak a nevét, aki 1560. július 18-án járt Gesner zürichi házában.³⁶

Gesner tisztelői közé tartozott *Kolozsvári Jordán Tamás* (1539—1585) is, aki elsőként tanulmá-

³¹ Gesner, K.: *Epistolae medicinales*, Tiguri 1577 17r

³² *Ibidem*

³³ Babinger, F.: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinople und Kleinasien 1553/55*, München-Leipzig 1923. (Studien zur Fugger-Geschichte. Hrg. von J. Strieder, 7. Heft); Berlász J.: *Johann Dernschwam könyvtára* In: *A Dernschwam könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kiad. Berlász J., sajtó alá rend. Keveházi K.—Monok I. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12. Szerk. Keserű B.) Szeged, 1984. 299—340.

³⁴ „Ex epistola Ioannis Dernschwam mercatoris. Mitto tibi Husonis piscis (Gesner) effigiem viam, is in Danubio nec vbiq̄ue nec tempore quouis capitur, sed quando migrat. Terra argillosa et pingui gaudet. Capitur fere ab autumnio usque ad Ianuarium, per spatium decem milliarium inter Viennam & Posonium, Presburgum vulgo vocant: vbi ad insulam Schutam nomine, cum arce munitissima, vltimus huius piscis capturae locus est, der letst Hausen fang. Viennae die Veneris vaeneunt plerunque quinquaginta, vel septuaginta, & aliquando centum husones qui integri fere distrahuntur, libra ternis minimum obolis, alias quaternis aut quinīs (hoc est cruciatis numis ferme quatuor, alias quinīs aut senis). Copiosissima horum piscium captura sit in Vualachia iuxta Chilian non procul ab ostois Danubij, quibus in mare Ponticum se exonerat, inde salsi exportantur in remotas regiones.” Gesner, K.: *Historiae animalium liber IV. Qui est de Piscium & Aquatiliū animantium natura*, Francofurti 1604. 54.

³⁵ Herrman Zs.: *Hans Dernschwam könyvei között Egyetemi Könyvtár Évkönyve* 4(1968), 167—177.

³⁶ A *Liber amicorum* eredeti példányát az USA-beli Nat. Library of Med. Bethesda őrzi. Jelzete: K 1967/946. A továbbiakban *Liber amicorum*. Részleteket közzétett belőle Durling, R. J.; Conrad Gesners *Liber amicorum Gesnerus*. 22 (1965), 134—159.

nyozta a morbus Hungaricus néven számon tartott kiütéses tifusz szimptomáit, aki leparlás és vegelemzés útján csoportosította Morvaország és a felvidéki Magyarország gyógyvizeit, és aki megállapította, hogy a „francuz” (szifilisz) nemi érintkezésem kívül is terjedhet (tudniillik a fürdőházban köpölyöztek vérbajos fertőzést kaptak a köpölyöző edénytől).³⁷ Jordán Tamás 1562. október 1-én jegyezte nevét a vendégekönyvbe.³⁸

Vendégeskedett Gesner házában Perényi Gábor későbbi orvosdoktora, *Balsarati Vitus János* (16. sz.) is, akivel vendéglátója a magyarországi halfajtákról beszélgetett. R. Szalay Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy az orvosnak készülő Balsarati éppen akkor érkezett Zürichbe, amikor Gesner a *Historia animalium* 4. kötetén dolgozva a halak és csúszómászók rendszerezésével foglalkozott. 1558-ban megjelent művében Gesner hivatkozott is magyar forrására: „*quae ex eruditi iuvenis Io. Viti Balsarati Ungari colloquijs accepi*”, „*ut narravit mihi Joannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus*”. Balsarati ekkor mesélte el neki azt a történetet is, mely szerint Nagylak környékén hosszú fárasztás után kifogtak a Tiszából egy óriási harcsát. A hal gyomrában emberfőre és ujjain három gyűrűt viselő jobb kézre bukkantak. A megundorodott lakosság ezután éveken át nem evett ebből az egyébként jóízű halfajtából.³⁹

Egy helyütt Gesner egy bizonyos „*Catalogus piscium Hungariae*”-t is emleget, amit szintén magyar barátaitól kaphatott. Nem lehetetlen, hogy éppen Draskovich Györgytől (1515–1587), aki a *Historia animalium* 1558-ban megjelent, 4. kötete szerint szintén személyes beszélgetés során adott nyelvészeti fejtegetést is tartalmazó fölvilágosítást zürichi vendéglátójának a magyarországi halakról, köztük a harcsáról, tokról, süllőről és kecsegéről. Gesner igen elismerően nyilatkozott adatszolgáltatójáról, amikor azt állította róla, hogy a pécsi püspök „igen művelt ember, aki a természettudomány terén is tájékozott.”⁴⁰ Bizonyítékunk ugyan nincs rá, mégis úgy gondoljuk, hogy a Sylvester-féle, evangélikus szellemű bibliafordítás Gesnernél található kritikáját inkább e későbbi magyar bíboros, mint a Gesnernél megforduló többi, többségükben protestáns felekezetekhez tartozó magyarországi látogató sugallta. Ezt a hipotézisünket megerősítené, ha igazolni tudnánk, hogy Draskovich már 1555 előtt ismerte Gesnert.

Balsarati Vitus János bejegyzése alatt egyébként még egy másik magyarnak, a peregrinustárs *Szikszai Lukács*nak a latin versikéje is olvasható:

„*Jő már az éj, Krisztus maradj velünk,
Ne engedd, hogy kioltsák fényedet!*”

Nevének bejegyzése után ezt írta még magyarul az emlékkönyvbe: „*Christus Jesus meg ualto, kozbe iaro, es wduozto*”. Ez alatt pedig Gesner jegyzete, hogy e szöveg „*Vngarice*”, azaz magyarul íródott.⁴¹

³⁷ Görgényi G.: Kolozsvári Jordán Tamás az első magyar orvosbaleológus. *Orvosi Hetilap* 105(1964), 1135–1138.

³⁸ Cfr 36 jegyz.

³⁹ A Wittenbergben tanult Balsarati Melanchthon tanácsára — alacsony termete miatt — nem lelkész, hanem orvos lett. Cfr. Ritoókné Szalay Á. Balsarati Vitus János orvosdoktor a 16. században. *Orvostörténeti Közlemények* 78–79(1976), 2–3, 13–42.

⁴⁰ „*De Silvro, Vngarice Hartscha. Piscatores Hungari vocant Schvvreg, vel Shvvreg, & literati quidam Latino nomine ad vernaculum efformato Scurionem. Deinde cum illustrem dominum Georgium Draskovvyth Hungarum Episcopum Quinecclesiensem (virum doctissimum, et rerum etiam naturae consultum,) rogassent super eodem pisce . . . respondit mihi proculdubio illum, vnum ex duobus, nempe vel Scurionem esse, de quo nunc scripsi: vel potius quem Hungari Harcha . . . appellant. Harcha enim habet in ventre cum illas maculas, tum ruffas Nulli quidem pisces in Danubio magni sunt praeter Husonem, Sturionem, Tok, (Germani Ticken vocant,) Harcha & Schvvreg . . .*” Gesner, C., *Historia animalium* . . . 873. Draskovich György katolikus részről elsőként adott ki Magyarországon vitairatot a protestantizmus ellen: „*Igen szép könyv . . . minden eretnekségek újsági ellen.*”, Bécs, 1561.

⁴¹ „*Vespera iam uenit nobiscum Christe maneto, Extingui lucem ne patiari tuam.*” *Liber amicorum* Nr. 27–28.

Gesner természettudományos érdeklődésének gyermekkorá óta központját képezte a botanika. A füvész Gesnerről mondja életrajzírója: „...összegyűjtötte, lefestette és kis kertjében elültette mindazon növényeket, amelyeket korábban nem ismert. Ezen kívül szorgalmasan kutatta a növények elsődleges jellemzőit és hatását, és ennek érdekében bármilyen növényt megízlelt, testéhez kötött, és különféle módon kísérletezett hatóerejükkel. Nemcsak a maga ítéletére támaszkodott, hanem készséggel meghallgatta mások véleményét is, nemcsak az orvosokét, hanem az átlagembereket is, mert nem röstellte, hogy parasztoktól, sőt olykor a fehérméptől tanulta meg a növények köznyelvi nevét és azt, hogy miként kell gyógyításra használni őket, melynek módját vagy ők maguk tapasztalták vagy őseiktől vették át. Gyakran olyan tapasztalatok birtokában vannak ugyanis a parasztok, melyeket mintegy őseik kezéből vettek át, és amelyekkel gyakran igen jó eredményre jutnak. Mindezt gúnyosan nem vetette meg, nem tett úgy, ahogy sokszor a másképpen jól képzett emberek tesznek, hogy gógös fölfuvalkodottságukban még a legjobb dolgokat is lenézik, de nem is hitt el rögtön akármit, hanem lépésről lépésre, ésszerűen és alapos módszerességgel szorgosan kivizsgálta.”⁴²

Nem kizárt, hogy míg Balsaráti a magyarországi halakról, Szikszai Lukács a magyarországi fűvekről számolt be a házigazdájának. Gesner botanikai rajzai között mindenestre fennmaradt egy növényi ábra, melynek rajza mellett ez olvasható: „*Baran irem magna magna copia circa Szikszouia loca finitima.*”⁴³ Vagyis: bárányüröm, nagy-nagy bőséggben van Szikszó környékén. Egy 1562-ben Wittenbergben kelt levél azt is mutatja, hogy Szikszai továbbra is fenntartotta Gesnerrel és ennek környezetével kapcsolatát. Ebben a levélben azt írja Szikszai Gesner teológusbarátjának, *Heinrich Bullinger*nek, hogy Magyarországot immár nemcsak a török, hanem Stancaro dogmái is pusztítják. Éppen ezért arra kéri, hogy a mellékletként küldött Sancaró-tételeket cáfolja meg, a cáfolatot tartalmazó levelet pedig adja át Conrad Gesnernek, aki azt a saját levelével együtt elküldi majd neki Magyarországra. Levele végén arra kéri Bullingert, olvassa el azokat a leveleket is, amelyeket ő küldött Gesnernek.⁴⁴

Ha a Szikszai-Gesner levelezésnek nem is maradt egyéb nyoma, fennmaradt egy másik, nem kevésbé érdekes levél, amit *Zsámboky (Sambucus) János* intézett Gesnerhez 1560. január 18-án Padovából. Az eddig ismeretlen levelet érdemesnek tartjuk arra, hogy teljes terjedelmében közöljük.⁴⁵

⁴² „...omnes ante sibi non visas plantas colligebat, depingebat, in hortulo suo plantabat. Diligenter praeterea primas qualitates plantarum et temperamenta inuestigabat, et in hunc vsuum quasuis plantas gustabat, alligebat corpori, et variis rationibus earum vires experiebatur. Nec vero suo vnus iudicio viebatur, sed nec medicorum tantum, sed vulgarium quoque hominum: neque enim pudebat eum a rusticis, et saepe mulierculis, vulgaria nomina plantarum discere, et vsuum herbarum in medendo quem ipso aut experti essent, aut a maioribus suis accepissent. Habent enim saepenumero homines rustici varia experimenta a maioribus quasi per manus tradita, quibus saepe feliciter admodum vtuntur: haec illa neque aspernabatur fastu quodam, quo saepe homines alioqui eruditi, inflati etiam optime spernunt: neque statim quibusuis fidem habebat, sed singula, ratione & methodo exacta diligenter examinabat.” Simler op. cit. D 2^v—D 3^r

⁴³ Lelőhelye: Zürich, Zentralbibliothek, Kantons-, Stadt- und Universitätsbibliothek Ms Z VIII. 395/189.

⁴⁴ Lelőhelye: Zürich, Staatsarchiv, Bullingers Briefe E II. 359. 3040^r—3041^r

⁴⁵ [Külcím:] „Doctissimo atque humanissimo domino Conrado Gesnero. Medico et domino et amico obseruando Tiguri Heluëtorum.

S[alutem] D[ico] Optime, ac doctissime Gesnere, in proximis literis, quibus indicem meorum quorundam librorum incluseram, festinatione praepropera factum, ut hos sequentes omitem. Itaque si pro tua fide, et humanitate, pro voluntate, quae literis coniungere soleo, oro, hos etiam ad Compendiorum tuorum confectores in καταλογουσητή mitas, qua re benevolentiam in te eorum augebis, et me vicissitudine sanctissima devinxeris a quo dissentire fuerit impium, descendere inofficiosum, permanere vero longe utilissimum et maxime delectabile.

Vale Patauio 18 Ianuarii 1560. Joannes Sambucus, Jacobi Fuggeri praeceptor. Diui Gregorij ad Petrum

[Külcím]: „Igen bölcs és emberséges
Conrad Gesner orvosdoktor uramnak, tiszteletre
méltó uramnak és barátomnak
a helvétek Zürichjében

Üdvözöllek jó és tudós Gesnerem!

Legutóbbi levelemből, melybe könyveim egy részének lajtsromát tettem, a nagy sietség miatt kihagytam az alább következőket. Ezért hát hitedre, emberségedre és jóindulatodra kérek, hogy csakúgy, mint az eddig leveleimhez csatoltakkal szoktad, tedd ezeket is közzé mindazok javára, akik kiegészítéseinél katalóguskészítőként közreműködnek. Így növeled majd irántad tanúsított jóindulatukat, engem pedig a legszentebb kölcsönrel kötelezel majd le, amit el nem ismerni becstelenség volna, elhagyni ostobaság, benne megmaradni viszont fölötte hasznos és gyönyörködtető dolog. Isten veled!

Padova, 1560. január 18.

Zsámboky János, Jakob Fugger tanítója

Szent Gergelynek Péterrel folytatott 22 beszélgetése Plótinosz ellen.

Constantinus Manassa krónikáinak verses összefoglalása. Matthaeus Koiesztorosz és Angelus Panaretus a latinok ellen, melyekben tőlük eltérően vélekednek.

Planudész Chronikáinak Coproniushoz intézett (könyve) és kivonata.

Mihály apostolnak Gaza elleni védekezése.

Arisztotelész a lényegről és Planudész Bessarionnak adott válasza.

Nikephorosz filozófus és rhétor Antonia felett mondott gyászbeszédei.

Nazianzenus Gergely Theodor vértanú életéről.

Theodor Smyrnaeus a természet tanáról és a legelső dolgokról, négy fejezetben közreadott kivonat.

Alexander Sophistának a szent füvek keveréséről szóló könyvecskéje.

dialogi 22 religione Plo[ti]nj. *Chronicorum synopsis rythmica* [sic!] *Constantini Manassae. Matthaei Koiesztoros* et *Angeli Panareti contra Latinos in quibus ab iisdem dissident.*

Planudis Chronicorum ad Copronium atque εκλογη. Michaelis apostoli contra Gazae defensionem de Ente Aristotelis, et Planude responso ad Bessarionem.

Nicephori philosophi et Rhetoris Epitaphias λεγεισ de Antonia.

Greggorij Nissenii de Vita Theodorj Martyris.

Theodori Smyrnaei de physica doctrina, et principijs επιτομη εκ τευειδα τμημαδς τεταρδι

Alexandri Sophista libellus τας των ιερων βοτανων περιεχουδα κραδεις

Hi praeterea apud me sunt, quos maximis sumptibus, et non sine ingenio ac industria coegi ad communem utilitatem. Illud te non nescire volo, Maximilianum nostrum Regem ita uetustate omni, imprimis librorum incensum cupiditate, partim mea commemoratione, partim exemplo priuatorum ut nunc Constantinopoli qui legatus est noster Vngarus, uir doctissimus, precio, et pecunia congesserit (ad) Codices antiquos ad mille. Quam (omnem) Graeci quidam primarii Venetiis indigne ferentes, de communi consensu, Constantinopolim scripsere, ut prohiberet Patriarcha eos nocivos [?] periculosos, et sibi infames cum nulla ex re latini questum, et honorem maiorem, quam ex graecis libris adipiscantur. Sed mi Gesnere, quid illi amplius, propter theologos quosdam habent? Sed de hac re proxime ad te. Ego nec labori, nec sumptui parcam, pergo. Vale.” Lelőhelye: Zürich, Zentralbibliothek, Kantons-, Stadt- und Universitätsbibliothek Ms F. 61.98^r Ez Zsámboky második legkorábbiól ismert levele, a Gerstinger által közzétett levelek sorában időrendileg a I. és II. közé tartozik I/A jelzéssel. Cfr. Gerstinger, H., *Die Briefe des Johannes Sambucus 1554–1584*. Graz—Wien—Köln 1968. Zsámboky kéziratgyűjtő tevékenységéhez lásd Gerstinger, H.; Ioannes Sambucus als Handschriftensammler, *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, 1926. 251–400.

Ezek még azokon kívül nálam vannak, miket hatalmas összegekért, nem kevés érték nélkül és szorgalommal gyűjtöttem össze a közhaszon érdekében. Szeretném, ha tudnád, hogy Miksa királyunk részint az én unszolásomra, részint magánemberek példájától indítva oly heves lelkesedéssel viseltek minden régiség, elsősorban könyv iránt, hogy az a nagy tudományú férfiú, aki most a mi magyar követünk Konstantinápolyban, pénzt és költséget nem kímélve mintegy ezer régi kódexet vásárolt össze.⁴⁶ Mindezt bizonyos görög előkelők rossz néven vették Velencében és közös megegyezéssel levelet írtak Konstantinápolyba, hogy a pátriárka vessen véget ezeknek a rájuk nézve kártékony és szegyélni való vásárlásoknak, minthogy ők ebből semmi hasznot nem húznak, viszont a latinokat jobban tisztelik, ha görög könyveik lesznek. De Gesnerem, hát még mire vete-mednek némelyek az ő csuhásai miatt?! De erről inkább legközelebb személyesen beszélek még veled. Én fáradtságot és költséget nem kímélve folytatom. Isten áldjon!”

Zsámboky, aki levelének aláírásában a „Jakob Fugger tanítója” titulust használja — korábban Gesner maga is tanítóskodott a Fuggerek augsburgi házában, és később is igen jó kapcsolatban maradt velük⁴⁷ — listát adott tehát azokról a kódexekről, melyeket dél-itáliai vándorlása, kódexgyűjtő útja során vásárolt. A jegyzék tételei közül bizonyára közelebről is érdekelt az orvosfilológus Gesner *Alexander Sophista* görög nyelvű könyvecskéje, mely „a szent fűvek keveréséről” szól, mert a Zsámboky-levél margójára mintegy emlékeztetőül odaírta magának: „Megkérdezem majd hogy mi az ára.”⁴⁸

Néhány hónappal később Zsámboky Padovából Zürichbe érkezett, így élőszóban is hangot adhatott annak a humanista felháborodásnak, amit a szűk látókörű, ökumenistának korántsem nevezhető görög egyházpolitikusok kultúraellenes magatartása váltott ki belőle. Zsámbokynak ezt az 1560 pünkösdjén tett látogatását stílusszerűen görög jelmondat őrzi a *Liber amicorum*-ban: „πάντα τῷ καιρῷ καλά”. Vagyis: minden szép a maga idejében.⁴⁹ Alatta Gesner jegyzete: „Ez Zsámboky, aki pünkösdkor járt itt, most Párizsban van.”⁵⁰

A padovai levélben jelzett tudományos program jegyében Zsámboky Franciaországban is folytatta tudományos és szervező munkáját. 1561/62 táján arra buzdította *Henri de Mesmes*-t, a francia király államtanácsosát, követét, Siena podesztáját, hogy értékes éremgyűjteményének és könyvtárának listáját vétesse föl Gesner és a katalóguskészítők jegyzékébe.⁵¹ Ő a maga részéről mindent megtett, hogy zürichi barátjának tudományos munkája minél tökéletesebb legyen, ezért még 1565 előtt elküldte a *Bibliotheca universalis* bővített kiadásaihoz a maga könyvészeti fáradozásának redményeit.^{51b}

De Zsámboky más módon is ápolta Gesnerhez fűződő barátságát. Az 1564-ben megjelent *Emblemata* egy Zürichben őrzött példánya Zsámboky saját kezű ajánlásának nyomát őrzi. A példány

⁴⁶ A követek Auguier Ghislain de Busbec (Busbequius), Verancsics Antal és Zay Ferenc voltak.

⁴⁷ *Allgemeine Deutsche Biographie* Leipzig 1879 112—113.

⁴⁸ „Petam pretii.”

⁴⁹ Cfr. *Omnia tempus habent. Eccl. 3,1., Suo quoque tempore facienda sunt. Plinius Hist. nat. 18,6,44.*

⁵⁰ „Qui Pentecoste huc veniebat Sambucus est nunc Lutetiae.” *Liber amicorum* Nr. 130.a

⁵¹ „... intelligam indicem tuae multorum numerum Bibliothecae num inseri catalogo Gesneri καὶ τῶν καταλογοποιῶν velis. Dignus enim es una cum tuis libris, qui locupletiolem ornatoremque indicem denuo recudendum efficias.” Gerstinger, *Die Briefe* . . . 55.

^{51b} Josias Simler írta Gesner *Bibliothecájának* 1574-es, zürichi bővített kiadásában: „Ioannes Sambucus cum propriarum lucubrationum catalogum Gesnero nostro transmisit, tum etiam indicem veterum auctorum, quos pluitimos atque optimos in bibliotheca sua possidet, atque complures iam in publicum edidit.” Cfr. Borsa, G.—J. E. Walsh: *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus Magyar Könyvszemle* 81(1965), 128—133.

¹²⁹
 Pictas ad omnia utilis
 Turingus Ru.
 J. Bernar.
^{130.a}
 Joannes Hott. ^{Holder} 1560.
 τὰν τὰν τὰν τὰν
 qui in p[er]iculo h[ab]et n[on] m[er]ita
 Sambucus & n[on] L[ib]er.

3. ábra. Zsámboky (Sambucus) János görög nyelvű bejegyzése C. Gesner Liber amicorum-ában

valaha Gesneré volt, Zsámboky küldhette neki ajándékba.⁵² Gesner maga is többször utalt leveleiben arra, hogy Zsámbokyval kapcsolatban áll.⁵³ 1565. szeptember 8-án például, közvetlenül halála előtt egy Zsámbokytól kapott, görög nyelvű botanikai kézikönyv használatáról számol be.⁵⁴ Zsámbokynak Gesner iránt tanúsított önzetlenségét dicséri egyébként évekkel később Caspar Wolf is, Quintus Serenus Sammonicus orvosi tanközlteményének kiadójaként:

„A hírneves Zsámboky János mindazokat a helyreigazításokat és javításokat, melyeket egy régi kéziratoss példány alapján állított össze Q. Serenusra vonatkozólag egy valahol Franciaországban lévő mű alapján, becses és nagyvonalú gesztussal Gesnernek ajándékozta. Méltó, hogy hálát mondjunk ennek a nagy embernek mindazért a nagy jóindulatért és szeretetért, mellyel annak idején Gesner iránt viseltetett, mind pedig azért, amit az orvostudomány támogatásáért tett.”⁵⁵

Zsámboky és Gesner barátságának, munkatársi kapcsolatának eddig még nem értékelt mozzanatát kutatjuk a helvét és pannón tudós önbibliográfiájában. Zsámboky nemrég előkerült nyomtatott önbibliográfiája feltűnő szerkezeti egyezést mutat Gesnernek azzal a levelével, melyet 1562-ben a maga által kiadott könyvek bibliográfiai leírásával együtt küldött egy angol barátjához, és amely később nyomtatásban is megjelent. Zsámboky egyleveles nyomtatványa éppen úgy tartalmazza a maga által kiadott könyvek címét, megjelenési helyét és évét, ahogy azt a korábban publikált Gesner-féle önbibliográfiánál látni. Zsámboky a zürichi tudós barát példáját követve szintén közzétette azon művek listáját is, melyek megjelenés előtt álltak és ezzel együtt azon általa gyűjtött kéziratok jegyzékét is, amelyeknek közzétételére tudós társait biztatta. Úgy gondoljuk, nem alaptalan tehát kölcsönhatást látnunk Gesner *De libris a se editis* (1562) és Zsámboky *Catalogvs librorvma* (1583) között abban az értelemben, hogy a svájci tudós teljesítménye a magyar bibliográfus munkájának mintájául szolgált.⁵⁶

Az 1565-ös zürichi pestisnek áldozatul esett Gesnert szinte az egész tudós világ gyászolta. Az emlékére kiadott gyászvers-gyűjteményben Theodor de Bèze, Paul Melissus, Nicolaus Reusner és más híres személyiségek mellett ott olvasható „Ioannes Sambucus Pannonius” búcsúverse is:⁵⁷

⁵² Lelőhelye: Zürich, Zentralbibliothek, Kanton-, Stadt- und Universitätsbibliothek Gal Tz 495. A zürichi könyvtár katalógusának állításával ellentétben Zsámboky töredékesen olvasható, sajátkezü ajánlásán kívül („D. Gesnero . . .”) e cikk írója nem találkozott Gesner bejegyzéseivel. Gesner egykori könyvtárában megvolt egyébként Zsámbokynak Szigetvár ostromáról szóló műve: „Obsidio Zigaretiensis An. MDLVI descripta Viennae” [1558] (RMK III. 450.) Zürich jelzete: Z 20.956

⁵³ „De litteris meis Viennam curatis gratias ago: et nunc quoque ad D. Sambucum scribo, eius ad D. parentem tuum admonitus.” „D. Sambucum tam cito literas meas (tua diligentia) accepisse ac respondisse, miratus sum.” Gesnernek 1565. november 5-én Adolph Occo orvoshoz intézett, fent idézett zürichi levelei: Gesner, C., *Epistolae medicinales* . . . 78^v–79^v

⁵⁴ „In Lexico Graeco rei herbariae, quod Sambucus nunc ad me misit, innumeris erroribus refertum, verba haec invenio . . .” *Op. cit.* 81^r

⁵⁵ Caspar Wolf 1581-ben, Zürichben adta ki Quintus Serenus Sammonicus *Medicinale poemáját*. Zsámbokyról e kiadás előszavában tett nyilatkozatát idézi Weszprémi I. *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Második száz. Második rész. Budapest 1968. Nr. 26.

⁵⁶ Borsa–Walsh *op. cit.*, Gesner: *Epistola de libris e se editis* In Simler *op. cit.*

⁵⁷ „Haud Latium quenquam, non Hellas protulit vllum,
Hoc qui scripsisset plura, vel ediderit.
Interpres varius, monumenta quot ille sepulta
Restituit luci, quot dedit ingenij.
Nil adeo abstrusum naturae, nil fuit astris,
Nil Phoebo, linguis, Balde, sophista tibi:
Quod non Gesnerus tenuisset, tradere nosset,
Multis quod docuit, poenituitque minus.
Quippe sua felix mediocri forte nec aulas
Nec strepitus voluit, non titulosque leues.
Seruivt Patriae pulchrum testatus amorem,

„*Sem Latium, sem Hellász nem szült bárki olyat,
 aki nála többet írt vagy adott volna ki.
 Több nyelven is értő tolmács volt ő, aki oly sok eltemetett emléket
 hozott napfényre ismét, ahány író csak létezett.
 Nem volt a természetben, a csillagok között,
 a költészetben, a nyelvek közt, a filozófiában oly rejtett dolog,
 amit Gesner meg ne ragadott volna, amit ne akart volna közzétenni,
 amit sok emberrel meg ne ismertetett volna, és kevés dologban kellett szégyenkeznie,
 mert elégedett volt ő a maga közepes sorsával, és nem vágyódott
 sem az udvarok, sem a zsvivajgás, sem a talmi rangok után.
 Hazaszertetének szép tanújelét adta,
 mikor tehetségével hírt szerzett neki, a halál csak hamvát kapta meg.
 Ó Apolló, bárcsak elkészíthette volna még a nagy
 fűvészkönyvet, azt várta az orvostudomány.
 Bármí jó van a tudományban, azt ő nem rejtette véka alá,
 és lecsillapodtak nála az elmérgesült viták.⁵⁸
 De nem akarta Isten, hogy árnyak mögé és rejtett dőlgekba lássunk,
 e tiszta életművet gyásszal zárta le.
 Amde hírnevét így sem törlik el most már az évek,
 elterjed az minden országban, az egész világon.”*

ZUSAMMENFASSUNG

Conrad Gesner (1516–1565) — der aufgrund seines Werkes *Bibliotheca universalis* (1545) von der Nachwelt mit dem Titel „Vater der Bibliographie“ geehrt wurde — registrierte in seiner Arbeit auch Werke zahlreicher ungarischer Verfasser. Die Studie befasst sich vor allem mit der Analyse des ungarischen Materials, und weist darauf hin, dass Gesner, der mit mehreren zeitgenössischen ungarischen Humanisten befreundet war, von ihren Werken schon vor ihrer Veröffentlichung, Kenntnis hatte. Das philologische Werk Gesners: *Mithridates* (1555) ist eine besondere Analyse, dessen wahrscheinliche Informanten in seiner Studie auch vorgestellt werden. Da dieses Werk eine interessante kritische Beurteilung über die erste, in ungarischem Druck erschienene Übersetzung des Neuen Testaments, über das 1541 erschienene Werk János Sylvesters enthält, ist die Beurteilung des Ursprunges überaus wichtig. Diesem Ursprung nachzukommen macht das Crato v. Kraftheims

*Dum ingenio famam, morte dedit cineres.
 Phoebe vtinam nobis plantarum grande volumen
 Absoluisset, erat cur Medicina vellet.
 Parte tui latitas nulla magis, hicque profectae
 Lites obscurant quidquid in arte boni est.
 Sed Deus hic umbras, rerumque aenigmata scire
 Non cupiens, liquidum funere rupit opus.
 Nomen plagas omnes, peruolitatque polos.”*

Zsámboky versét közli Simler *op. cit.* K 4^r

⁵⁸ Gesner szép tanúbizonyságát adta a felekezeti kérdéseket a békeességnek alárendelő ember humanista magatartásának, melyről Simler is megemlékezik. „Sok olyan emberrel barátkozott, akiknek a véleménye vallási kérdésekben eltért az övétől . . .” Simler *op. cit.* D 4^r

(1519—1585), Johann Dernschwams (1494—1568), im *Liber amicorum* erwähnte Titus Amicinus', Tamás Kozlovári Jordáns (1539—1585), János Balsaráti Vitus' ‚György Draskovitchs' (1515—1587), Lukács Szikszais und János Zsámbokys (Sambucus) (1531—1584) Freundschaft mit Gesner bekannt, und nimmt an, dass von der, im Lutherschen Sinne verfertigten Übersetzung, der von seiner humanistischen Bildung und als Freund der Wissenschaften gekannte katholische Bischof, György Draskovitchs derjenige war, der Gesner überführt hatte. In Bestand der Züricher Zentralbibliothek ist bis heute ein unpublizierter Zsámboky-Brief erhalten geblieben (Ms F61.98.) den er als der Erzieher Jakob Fuggers am 18. Jan. 1560. an seinem Freund in der Schweiz gerichtet hat, da er sich eben in Padova befand. In diesem Brief gibt er Gesner kategorisch jene in griechischer und lateinischer Sprache geschriebenen Handschriften an, die er während seines Aufenthaltes in Italien erwarb, und bat Gesner, dass er ausser den schon zugestandten Werken, auch diese Titeln in die der geplanten Ergänzung seines Kataloges registrieren soll. Zsámboky teilt seinem Züricher Freund noch mit, dass die griechischen Priester aus Venedig — den Eingriff des Patriarchs von Konstantinopel ersuchend — Kaiser Maximilians II. Boten daran verhinderten, die in Kostantinopel gekauften etwa tausend griechischen Kodexe weiter zu vermehren. Laut der Eintragung in griechischer Sprache des *Liber amicorum* und laut des schriftlichen Kommentars des Eigentümers des ‚Gastbuches‘, hat Zsámboky zu Pfingsten 1560 seinen Züricher Freund persönlich besucht, wonach er nach Paris fuhr. Gesner und Zsámbokys freundschaftlicher kollektiver Kontakt hörte auch in der Zukunft nicht auf. Diese Freundschaft ist zum Teil durch Briefe, dedizierte Bücher, zum Teil auch durch für einander zur Publikation übergebenen Manuskripte gekennzeichnet. In der Studie wird festgestellt, wie wichtig die Tatsache ist, dass Zsámbokys vor kurzem zum Vorschein gekommene gedruckte Selbstbibliographie, die *Catalogus librorum* (1584), zufolge der Einwirkung von Gesners Selbstbibliographie, *De libris a se editis* (1562) entstanden war, welches als ein wertvolles Produkt der frühen schweizerisch-ungarischen wissenschaftlichen Zusammenarbeit zu betrachten ist.

I. TÉGLÁSY, M. A., C. Sc.

literary historian

Budapest, Böszörményi út 3/a, Hungary H—1126

ZSÁMBOKY JÁNOS NUMIZMATIKAI TEVÉKENYSÉGE*

HUSZÁR LAJOS

A 16. században a humanista műveltségnek elismert tekintélye volt a magyarországi születésű Zsámboky János (ismertebb humanista néven Johannes Sambucus) Pozsonyszentgyörgyön (Bazinban) született 1531-ben, és 53 éves korában hunyt el Bécsben 1584-ben, ahol mint orvos és udvari történetíró működött. Nem kívánjuk ezúttal, sem az életrajzát ismertetni, sem pedig nem kívánunk számos művével igazolható irodalmi, történeti vagy orvosi munkásságával foglalkozni, hanem az összegyűjthető adatok segítségével csupán egy vonatkozásban igyekszünk bemutatni őt, mint a numizmatikának is kiváló művelőjét. A régi érmeek iránti érdeklődését nem lehet csupán a véletlen szeszélynek tulajdonítani. Zsámboky tudvalevőleg ugyanis hatalmas könyv- és kéziratgyűjteménnyel rendelkezett, és az ő korában általános divat volt a könyvtárak mellett, mintegy annak tartozékaként, éremgyűjtemény kialakítása is. A humanista szemléletnek megfelelően az éremgyűjtemények ez időben természetesen általában antik pénzekből állottak, és ebben a tekintetben Zsámboky gyűjteménye sem képezett kivételt.

Zsámboky már 10 éves kora óta Bécsben tanult, majd különböző külföldi egyetemeken folytatta tanulmányait, és mindez kitűnő lehetőséget nyújtott könyvtára mellett az éremgyűjteményének a fejlesztésére is. Főként a tartós olaszországi időzése adott jó alkalmat az éremgyűjtésre. Olaszországban az antik pénzek gyűjtése már a 15. század óta virágzott, és a régi római pénzekhez könnyebben lehetett itt hozzájutni.

Zsámbokynak a numizmatikához fűződő kapcsolatait ezúttal négy szempontból tesszük vizsgálat tárgyává, amennyire a rendelkezésre álló adatok megengedik. Elsősorban ismertetjük ez irányú irodalmi munkásságát, majd idézünk kéziratos és nyomtatásban megjelent műveiből néhány numizmatikai adatot, továbbá foglalkozunk éremgyűjteményének az ismertetésével, és végül megemlítjük a személye emlékének a megörökítésére készült emlékérmét.

Tudni kell, hogy az a kor, amelyikben Zsámboky működött, az éremtani tudomány kialakulásának az ideje. Ez időben kezdtek megjelenni előbb Olaszországban, majd másutt is az antik pénzekkel foglalkozó művek, de ezek többnyire ekkor még csak éremleírásokat tartalmaztak. Ebbe az irodalomba illeszkedik be Zsámbokynak néhány numizmatikai tárgyú műve is a kor ízlésének és felfogásának megfelelően.

Az egyik ilyen irányú műve 1552-ben jelent meg Baselben „*Romanorum principum effigies*”¹ címen. Ebben a művében a római császároknak és családtagjaiknak a pénzekről lemásolt képei tűnnek fel. Bár a portrék körvonalban ábrázolva jelennek meg, mégsem lehettek a pénzek hiteles másolatai. Az ilyen császársorozat közlése igen kedvelt témája volt az egykorú numizmatikai iro-

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár által a Magyar Tudományos Akadémián megtartott Zsámboky (Sambucus) János emlékülésen 1985. május 2-án.

¹ *Romanorum Principum effigies: cum historiarum annotatione, olim ab Jo. Huthichio confecta: nunc vero alicubi aucta longe Castigatiora opera Jo. Sambuci Tirnaviensis. Basileae, 1552.*

dalomnak, melyek némelyikében a római császárok után a német—római császárok is fel vannak sorolva. Zsámboky művében is a római császárok közzététele voltaképpen *Iohannes Huthichius* hasonló tárgyú könyvének a mintául vételével készült.

A numizmatikai szempontból legjelentősebb műve 1564-ben Antwerpenben jelent meg, röviden csak *Emblemata* címen ismeretes.² Zsámboky 1563 karácsonyán Gentben és Antwerpenben tartózkodott, és itt találkozott Christophorus Plantinnal, az ismert antwerpeni kiadóval, aki megjelentette az *Emblemata* című művet, függelékében római pénzek képeivel. Zsámbokynak talán ez az egyik legnépszerűbb műve, amelyik még további hat kiadást ért meg, és lefordították francia, holland, valamint angol nyelvre is. Az emblémák négyszögletű metszetek, amelyek a hozzájuk tartozó rövid versszövegekkel (epigrammákkal) együtt a szerző és kora egész gondolatvilágáról nyújtanak ismertetést. Minket azonban természetesen főként a nyolc oldalon át érmetek ábrázoló függelék érdekel.

Végül a harmadik, már csak áttételesen numizmatikai vonatkozású műve, az 1574-ben Antwerpenben „*Icones veterum et aliquot recentiorum medicorum*”³ stb. című könyve, amely 67 arcképet tartalmaz dekoratív keretekbe foglalva. Az egyes ábrázolásokhoz (Aesculapius, Hygeia stb.) antik pénzekről vett mintaképeket, amint ezt ő maga megírta az *Icones* bevezető soraiban, a Hygeia-ábrázolás magyarázatakor. Ennek a munkának voltaképpen csak ennyi a numizmatikai vonatkozása.

E három munka közül kettőben inkább csak éremképek átvételéről van szó, tehát ezeknek nagyobb tudományos jelentősége az éremtan szempontjából nézve nincsen, az *Emblemata* függeléke viszont azért figyelemreméltó, mert a szerző gyűjteményéből ábrázol érmetek. Így ennek a közlésnek bizonyos kultúrtörténeti jelentősége is van, minthogy egy korabeli éremgyűjtő tevékenységéről ad megbízható képet.

Az említett éremképek közlése mellett Zsámboky különböző irataiban előfordulnak olyan szórványos numizmatikai vonatkozású említések, amelyek önmagukban véve jelentéktelenek, de a numizmatikus Zsámboky ez irányú állandó érdeklődésének mégis jó bizonyítékai. Így például a *Hans Gerstinger* által kiadott levelezésében egy alkalommal kéri *Henri de Mesme* professzort és ismert éremgyűjtőt, hogy látogassa őt meg, mert ritka antik pénzeket akar neki mutatni.⁴ Majd *Petrus Victorius* firenzei professzorral közli, hogy a saját éremgyűjteményéből válogatott ki érmet publikálásra.⁵ Bizonyára az *Emblemata* függelékében megjelent érmekekről van szó, és ezúttal is igazolást kapunk arra nézve, hogy ezek az érmekek az ő gyűjteményéből valók.

Ezeknél érdekesebb az *Emblemata* kötetében található egyik metszet, amelyik romokat ásó férfialakot ábrázol, és a *Sirletus Guglielmonak* ajánlott, a metszethez tartozó epigrammában azt fejti ki, hogy az ásások nélkülözhetetlenek az antik tanulmányokhoz.⁶ Ezúttal a régész Zsámboky nyilatkozik meg. Guglielmo Sirletus egyébként tudós kardinális volt a pápai udvarban.

Az *Emblemata* függelékében ábrázolt érmekeket *Ioannes Groliernek* ajánlotta. Ebben a hosszabb ajánlásban megemlíti, hogy milyen sokat tanult Groliertől együttlétük idején. Ezekkel az éremképekkel a hálóját kívánja leróni. Itt is leszögezi, hogy az érmekek eredeti példányai, amelyeket egyébként — mint írja — római kardinálisok és itáliai fejedelmek egyaránt megcsodáltak, mind az ő gyűjteményéből származnak. Grolier, akinek a művét ajánlotta, Párizsban királyi kincstartó és ismert éremgyűjtő volt.

² *Emblemata cum aliquot nummis antiquis operis. Antwerpiae, 1564.*

³ *Icones veterum aliquot ac recentium medicorum elegiacis suis editae opera. Viennae, 1574.*

⁴ H. Gerstinger: *Die Briefe des Johannes Sambucus 1554—1584.* Wien, 1968. 54. p. A levél 1561/62-ben kelt.

⁵ Uo. 148—149. p. A levél kelt: 1573. okt. 25.

⁶ Uo. 191. p.

A közzétett levelezésből egyébként kiderül, hogy kora minden ismert humanistájával összekötésben állott. A levelezés természetesen elsősorban irodalmi, történeti és bibliográfiai kérdésekkel foglalkozik, de amint a felhozott példák mutatták, szórványosan numizmatikai említések is előfordulnak benne.

Gerstinger gondozásában kiadásra került *Zsámboky naplója* is, amelyben elvéve megint csak található numizmatikai érdekességű feljegyzések. Egy példa: 1566 áprilisában Szapolyai János királyról megemlékezve írja, hogy az ő pénzein a farkas motívumú címer tűnik fel, és bár denárai jó ezüsből készültek, mégis a hatalma alatt álló területeken főként az ellenkirály, I. Ferdinánd pénzei forognak, mert kevés denárt veretett. Ez a megfigyelés, illetve megjegyzés nyilván személyes tapasztalaton alapszik, és ennek a megjegyzésnek a pénztörténeti kutatás is hasznát veheti.⁷

Ezekkel a kiragadott példákkal Zsámboky állandó numizmatikai érdeklődését kívántuk illusztrálni, de lássuk most már magát az éremgyűjteményét. Már az eddigiekből is következtetni lehet arra, hogy szép gyűjteménye lehetett. Hiszen az Emblemata függelékében ábrázolt érmek a saját szavai szerint is az ő gyűjteményéből valók, de csak válogatott példányok, tehát a gyűjtemény maga ennél gazdagabb lehetett. Erre nézve van írásbeli bizonyítékunk is. Ugyanis fennmaradt két kézirat, amelyek a gyűjteményről említést tesz. Az egyik kézirat egy leltár, amelyik Zsámboky bútorait felsorolva említ egy íróasztalt, melyben érmek voltak 750 forint értékben. Ugyanez a leltár említ nagy medaillonokat, illetve római réz pogánypénzeket, vagyis nyilván római érmeket 2500 forint értékben. Ez az érték jelentős összeget képviselt a maga idejében.

Emellett fennmaradt még egy másik, latin nyelven írt kézirat is, amely 1583. június 23-án kelt és tételesen felsorolja a gyűjtemény anyagát. Ebben az időben a gyűjtemény már a császár birtokában volt, és ezért nem lehet megtudni, hogy ki készítette a leltárt az éremgyűjteményről. Mindkét kéziratot Faludi Géza közölte a *Numizmatikai Közlöny* 33–34. évfolyamában.⁸

Míg az Emblemata függelékében mindössze 43 érem 46 rajzát találjuk, addig az említett leltári jegyzék 127 bronzéremről tesz említést, majd részletezés nélkül még további 50 bronz és 500 ezüstpénz létezését bizonyítja; de már csak sommás összegezésben. Eszerint tehát az éremgyűjtemény 767 darabból állott, és ez már végső összegzés kell hogy legyen, minthogy Zsámboky ekkor már megvált a gyűjteménytől, és így tovább nem gyarapíthatta.

Zsámbokynak az éremgyűjteménye kizárólag római pénzekből állott. Az említett leltári jegyzékből az érmek részletes felsorolása ellenére is csak általános áttekintést kaphatunk az éremgyűjteményről. Az érmek rövid megnevezése ugyanis — néhány példát említve — a következőképpen hangzik „Nero cum curru triumphali” vagy „Vespasianus cum Victoria”, továbbá „Traianus cum curru” stb. Tehát a jegyzék az érmeket a császárok nevei szerint sorolja fel, és a név mellett röviden megemlíti a hátlapi ábrázolások képét, illetve tárgyát. Mindez azonban önmagában véve nem elegendő az érmek pontos és tudományos meghatározásához.

Segítségünkre vannak azonban a meghatározás munkájához az Emblemata függelékében közölt ábrák és egy tanulmány a *Numizmatikai Közlöny* 80–81. évfolyamában, melyben *Bíróné Sey Katalin* kísérelte meg a közölt ábrákat a leltár adataival egybevetve meghatározni modern numizmatikai katalógusok alapján.⁹ Kiderült, hogy az Emblemata képeinek a leltár adataival való összevetése csak részben hozott eredményt. A meghatározásokat három körülmény is nehezítette. Egyrészt az ábrák egyforma nagyságúak, és mind a római sestertius nevű pénzfaj méretében vannak lerajzolva, tekintet nélkül arra, hogy annál kisebb méretű denárok is vannak közöttük. Másrészt a rajzok nem mindig pontosak, és ez a pontatlanság zavarja a meghatározást. Végül pedig

⁷ H. Gerstinger: *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriografen Johannes Sambucus (1531–1584)*. Wien, 1965. 7. p.

⁸ Faludi G.: Sámbock János éremgyűjteménye. *Num. Közöny* 32–33. (1933–1934) 89–91. p.

⁹ Bíróné Sey Katalin: Zsámboky János az éremgyűjtő. *Num. Közöny* 80–81. (1981–1982) 57–64. jp.

az érmek sorában az eredeti példányok mellett fiktív készítmények is előfordulnak, sőt akad olyan éremkép is, amelyeknek a két oldala két különböző érem képéről van lerajzolva, tehát hibrid ábrázolás.

A valódi és fiktív római érmek együttes előfordulása a régebbi gyűjteményekben gyakori jelenség. Ennek a magyarázata pedig az, hogy a reneszánsz idején az antik kultúra iránti érdeklődés magával hozta az antik pénzek gyűjtésének a fellendülését, ennek viszont további következménye lett az érmek utánzásának, illetve hamisításának az elterjedése. Különösen a nagyobb méretű római bronzpénzek utánzása lett gyakori jelenség. Ezen a téren a legnagyobb hírnévre az 1500—1570 közötti Padovában élt és dolgozott *Giovanni da Cavino* szobrász és éremművész tett, aki nemcsak utánozta a régi római pénzeket, hanem ezek stílusában nem létező, fiktív római érmeket és készített. Az ilyen fiktív példányokat, elsősorban természetesen az ő készítményeit, a későbbi időben *Paduaner* néven emlegették és az ilyenek állandóan felbukkannak a római pénzek gyűjteményeiben. Cavino nem feltétlenül hamisítási célból készítette ezeket, hanem inkább a római kultúra iránti érdeklődésből, viszont a készítményei olyan sikerült példányok voltak, hogy az egykorú gyűjtők nem igen tudták megkülönböztetni ezeket a valódi veretektől, és minden további nélkül sorolták be azokat gyűjteményeikbe.

Ebben a tekintetben Zsámboky sem jelent kivételt és az *Emblemata* rajzai alapján megállapítható, hogy az ő érmei között is az eredeti példányok együtt fordulnak elő fiktív készítményekkel. Bíróné ezért érmeit három csoportba osztotta: valódi érmek, Paduanerek és egyéb fiktív készítmények csoportjára. Véleményünk szerint azonban a Paduanerek és az egyéb fiktív példányok nehezen különböztethetők meg egymástól, így inkább a gyűjtemény felosztható valódi és fiktív érmekre, amely utóbbiak zöme Paduaner. A paduanerként meghatározott érmek között Zsámboky gyűjteményében akadnak olyan példányok is, amelyekről ma már hiteles bizonyítékok alapján tudjuk, hogy valóban Cavino művei voltak.

Zsámboky gyűjteményében egyébként mintegy tucatnyi éremről lehet kimutatni, hogy fiktív készítmények. Ezeket könnyen megszerezhetette, mert az ötvenes években hosszasabban tartózkodott Padovában, és itt alkalma lehetett Paduanerekhez könnyen hozzájutni. Maga a gyűjtemény főként a II. századi római császárok pénzeit tartalmazza. A legkorábbi veret közöttük Tiberius császár sestertiusa, a legkésőbbi pedig Honorius császár multipluma.

A gyűjteményt így ismertette, az érmek közül csupán egy példányt szeretnének külön kiemelni, mely később nagy irodalmi vitára adott alkalmat. Ez pedig Otho római császár azon bronzérme, amelyet Zsámboky az *Emblemata* rajzai sorában is közölt, és a Grolierhez intézett ajánlásában külön is kiemelt. Zsámboky ezt mint nagy ritkaságot említi, némelyek azonban ennek a valódiságát kétségbe vonták. Később *Weszprémi* István a *Succincta medicorum* című ismert művében a valódiság bizonyítására hosszú értekezést szentelt ennek az érmenek, és különböző külföldi aucto-
rok művei alapján igyekezett bizonyítani a valódiságát,¹⁰ az érmmel kapcsolatban azonban a való helyzet az, hogy Otho császártól a legújabb kutatások sem ismernek bronzpénzt, csak ezüst denárokat. *Weszprémit* nyilván az tévesztette meg, hogy az *Emblemata* éremképei között is látható Otho császár sestertius nagyságú bronzpénze. Ezt az ellentmondást csak egy kompromisszumos megoldással lehet áthidalni. Vagyis az *Emblemata* képei között van ugyan Otho-féle bronzpénz, de ez nem lehet valódi példány, hanem csak Paduaner vagy más hasonló fiktív készítmény, mint ahogy Bíróné is ezt a tanulmányában megállapítja.

Zsámboky éremgyűjteményét nagyszerű könyvtárával együtt, mely 3103 könyvből és 736 kéziratról állott, 1578-ban Rudolf császár vásárolta meg 4500 forintért. Az összeget azonban csak nehezen és részletekben fizették ki, minthogy a vételárat a császári udvar átruházta különböző har-

¹⁰ *Weszprémi, J.: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Viennae, 1778. Centuria altera pars posterior 701—713. p.*

mincadok terhére. Mindenesetre a rendkívüli szorgalommal és költséggel összehordott értékek így legalább nem szóródtak szét, hanem a császári gyűjteménybe kerültek.

Végül megemlékezünk röviden a Zsámbokyt ábrázoló egyetlen régebbi keletű emlékéremről is. Ez az 52 mm átmérőjű érem mellképet ábrázol szembenézve, körülötte körirat, amelynek szövege a rövidítések feloldása után így hangzik: *Ioannes Sambucus medicus caesarius et regius consiliarius et historicus*. Az érem egy lapú öntvény, és bár a karszelvényen 1584-es évszám látható bevése, az érem mégis szemmel láthatólag későbbi poszthumusz munka, valószínűleg a 17. századból. Az éremképhez mintaképpül szolgálhatott az Emblemata 1556-i kiadásában Zsámbokyt ábrázoló fametszet, amelyről egyébként több utánzat is készült.¹¹

Mindent egybevetve Zsámboky Jánost tekinthetjük a legkorábbi olyan magyar numizmatikusnak, akinek — egyéb tudományos érdeklődése mellett — az éremgyűjteményéről és ez irányú tevékenységéről megbízható, hiteles ismereteink vannak. Más kortárs magyar éremgyűjtőkről is vannak ugyan szerény ismereteink, így például *Listhius János* győri püspökről is tudjuk, hogy éremgyűjtő volt, de konkrét, részletes adatokkal csak a Zsámboky János numizmatikai munkásságáról rendelkezünk ebből a korból.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser prüft Johannes Zsámboky's Verbindungen mit der Numismatik, aus vier Stadtpunkten. In erster Reihe macht er seine diesbezügliche Tätigkeit bekannt. Sein bedeutendstes Werk ist unter dem Titel „Emblemata“ bekannt. (Antwerpen, 1574.) Im Anhang dieses, sind auf acht Seiten Münzen sichtbar. In seinem Werk: „Icones“ (Antwerpen, 1574.), nahm er zu einigen Abbildungen von den antiken Münzen Musterbilder.

In zweiter Reihe erwähnt der Verfasser, dass in Zsámboky's verschiedenen Schriften (Briefen) vereinzelt, numismatische Beziehungen vorkommen. Aus seinen Schriften kann man auch darauf schliessen, dass er eine schöne Münzensammlung gehabt hatte. (Das ist das dritte, mit Numismatik zusammenhängende Gebiet.)

Von der Sammlung machen auch zwei Handschriften Erwähnung, welche aus 767 Stücken bestand und im Jahre 1578, durch den Kaiser Rudolf, mit Zsámboky's Bibliothek zusammen gekauft wurde. Diese waren römische Münzen, aber neben den Originalen, kamen auch fiktive Produkte darin vor. Letztere sind die Werke des Bildhauers Giovanni da Cavino (1500—1570).

Die vierte numismatische Beziehung des Lebens von Zsámboky, ist die von ihm verfertigte Medaille, mit einem Durchmesser von 52mm. Zwar steht die 1584 Jahreszahl darauf, sie entstand vermutlich später, im 17. Jh. Als Vorbild konnte der Zsámboky bildende Holzschnitt dienen, welcher im „Emblemata“ 1566 erschien.

L. HUSZÁR, M. A., D. Sc. art historian, numismatist
Simmelweis Medical Historical Museum
Budapest, Apród u. 1/3, Hungary H—1013

¹¹ P. Grotemeyer: Über einige seltene Porträtmedaillen der Sammlung Brettauer. *Jahrb. d. Kunsthist. Sammlungen in Wien* 7(1933) 213—214. p.

ZSÁMBOKY JÁNOS ARCKÉPEI*

JANTSITS GABRIELLA

Az ünnepi emlékülésen több szempontból elemezték Zsámboky János sokoldalú tevékenységét: megismerhettük a humanista orvost, a tudóst, az író-t és a könyvgyűjtőt. Most pedig azt szeretném bemutatni, hogyan ábrázolták őt a kortárs művészek, és miként örökítették meg vonásait még századok múltával is.

E korban a reneszánsz új szellemi és művészeti irányzatának hatására a középpontba került az ember a maga egyedi vonásaival, és egyre nagyobb hangsúlyt kapott az individuum. Ebből adódott az egyén sajátos ismertetőjegyekkel való ábrázolása, s így a portréművészet felvirágzása.

Ehhez a könyvnyomtatás feltalálása és a sokszorosító művészet fejlődése adott nagyobb lehetőséget, s ezáltal a portréművészet szélesebb körben ismertté válhatott. A könyvek címlapján vagy a címlap verzőján gyakran megjelentették a szerző arcképét, így az orvosi könyvekben is. Ez egyrészt a könyv írója iránti tiszteletből történt, másrészt pedig abból az igényből eredt, hogy az olvasó szeretné a szerző képmását megismerni.

Zsámboky János portréit a legnagyobb külföldi és magyar könyvtárak és metszetgyűjtemények anyagából teljességre törekvően igyekeztem összegyűjteni és azok közül néhányat közreadni.

A legkorábbi arcképét saját művének, az Emblematának első kiadásában találjuk. A képekkel illusztrált epigrammagyűjteményt 1564-ben a híres antwerpeni Plantin nyomda adta ki. (*Emblemata, Antwerpiae 1564, RMK III. 526.*) Kutatói vélemény szerint a fametszetes portrét a nyomda illusztrátora Peter Huys rajza nyomán Arnold Nicolai metszette, amint azt a kereten látható „A” jelzet tanúsítja. A mellkép komor tekintettel, redőzött homlokkal ábrázolja a szerzőt, s miként a kép alatti szövegből kitűnik, a művész Zsámboky eredeti vonásait örökítette meg. A képet figurális és ornamentális keret övezi s a körfelirat szerint — *SAMBUCUS AETATIS XXXIII ANNO DMLXIII* — a szerzőt 33 éves korában, 1564-ben ábrázolja (1. kép).

Az *Emblemata* a század egyik legszebb emblémagyűjteménye volt, amelynek népszerűségét és kelendőségét mutatja, hogy két év múlva új kiadása jelent meg ugyancsak a Plantin nyomdánál. (*Emblemata, Antwerpiae 1566, RMK III. 545.*) Max Rooses,** a Plantin-könyvkiadó kiváló ismerője határozza meg e kiadásban szereplő arckép eredetét. Tanulmányában megállapítja, hogy a 2. kiadást 55 metszettel és Zsámboky új arcképével egészítették ki (3. kép). A művész Peter van der Borcht, a Plantin cég állandó illusztrátora. Rooses publikálja a Plantin cég naplóját is. Ezekből az üzleti könyvekből az is kitűnik, hogy Borcht milyen összeget kapott az arcképért. Itt nincsen keretdísz, a félalakos balra tekintő portré Zsámboky-t kesztyűvel és kedvenc kutyájával, Bomboval ábrázolja. A ráncolt homlok és szakállas arc az előzőhöz

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Sesselweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár által a Magyar Tudományos Akadémián 1985. május 2-án megtartott Zsámboky (Sambucus) János emlékülésen.

** Rooses, M.: *De Plantijnsche uitgaven van „Emblemata Joannis Sambuci. T'jdschrift voor Boek & Bibliothekwezen.* Antwerpen 1903. 8. és 15. p.

1. ábra

ugyan hasonló, de az egyéni vonások jobban kifejezésre jutnak. A metszet Zsámbokyt 34 éves korában, 1565-ben örökíti meg: *SAMBUCUS AETATIS SVAE XXXIII. ANNO M. D. LXV.*, tehát egy évvel korábban, mint ahogy az *Emblemata 2.* kiadása megjelent. Érdemes megjegyezni, hogy az *Emblemata* több kiadásában mégsem ezt az arcképet, hanem az 1. kiadásban megjelent portrét használták fel: 1569: RMK III. 584., 1576: RMK III. 648., 1584: RMK III. 726., 1599: RMK III. 930, a figurális keretdísz elhagyásával (2. kép).

Az arcképek nemcsak a könyvek címlapján, hanem portrégyűjteményekben is megjelentek. Az itáliai reneszánsz hatására díszes albumokat adtak ki szinte minden európai országban. Humanista tudósok lettek az ösztönzői és szerzői is a képgyűjtemények kiadásának. Államférfiak, tudósok, filozófusok, orvosok arcképeit adták közre díszes kiadványokban versek kíséretében.

Ennek egyik korai példája Philipp Galle neves németalföldi rajzoló és rézmetsző arcképgyűjteménye, amely 1572-ben ugyancsak Antwerpenben jelent meg (4. kép — *Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies XLIII*). Ebben híres kortársak portréit adta közre, így Zsámbokyt is a D 5 levélen, dicsőítő vers kíséretében.

Talán Galle hatására szerkeszthette meg Zsámboky is arcképgyűjteményét: *Icones . . . Medicorum*, Antwerpiae 1574, (RMK III. 634). Orvosok és filozófusok portréit adta ki pompás keretdíszítésekkel és versekkel. Az utolsó, a 67. magát a szerzőt ábrázolja. A könyv a Plantin nyomdában készült, s ugyancsak Peter van der Borcht illusztrálta. De nem használta fel az *Emblemata 2.* kiadásában megjelent Zsámboky-portrét, hanem újat rajzolt. A finom rézmetszetes technika segítségével sem tudta még jobban érzékeltetni a nagy tudós elmélyült zellemiségét. Amint említettük, Borcht elsősorban könyvillusztrátor volt, ez kitűnik a keretdíszítésnél. Nagy rajzkészséggel és fantáziával rajzolt dús reneszánsz díszítő elemeket: a portré keretét gyümölcs, virág, állatalak, madár, szőlőinda stb. díszíti. Ez egyben képet ad a németalföldi reneszánsz díszítőművészet gazdagságáról is. Az arckép ezt a színvonalat nem éri el (5. kép).

*Oris oculis pictor Sambuci rediit, aptum
Ingenij mirum fingere solus amat.*

**IOANNES CRATO MEDICVS
IMPERATORIS.**

*Me pictura tenet, retinet granitace poema:
Libera Sambuci, sic tenet arte, liber.*

2. ábra

3. ábra

**IOANNES SAMBUCVS, TIRNAVENSIS
PANNONIVS.**

*Si quisquam doctus, pius, & si publica quisquam
Commoda doctorum re studijque iuvat;
Hac nulli cedit Sambucus laude: sed ipsa,
Dic mihi spectator, non probat hoc facies?*
D 5

4. ábra

*Te, qui præclaros Medicos depingis, & ornas,
Quid fugit? es peccus, bibliotheca, labor.
Facta Ducum textis, scriptores vndique clausos
Exquitis, studio Græcia, Roma patet.
Vulgo grassantes morbos, Anazarbe purgas:
Dij tribuant vitæ tempora longa tuæ.
Dij cives, urbem, qui te genuere parentes,
Pannoniam & foueant, nil minuuntque dies.*
N

5. ábra

Nem sokkal később — de már Zsámboky halála után — jelent meg egy másik arcképgyűjteményben a portréja (6. kép). (Nicolaus Reusner: *Icones sive imagines virorum literis illustrium*. Argentorati 1587 és 1590.) Az előzőnek éppen ellentéte: az arcot a legegyszerűbb keret veszi körül, minden díszítés nélkül. Ez a portré nemcsak a gyűjteményben (394. p.), hanem több variációban, önálló műlapként is megjelent, latin és német felirattal.

Már egészen a század végéről származik egy másik, díszes gyűjtemény: J. J. Boissard *Icones virorum illustrium* (Francof. a. M. 1598.) c. műve. Ebben a Pars III. 76. p. XII. tábláján láthatjuk Zsámboky rendkívül finom rézmetszetes technikával készített arcképét (7. kép). Újra virágdíszes, architektonikus keret veszi körül az arcot, elől a tudományt jelképező nyitott könyv. Ezt a képet azért tartjuk fontosnak bemutatni, mert a jobb oldalon lent látható évszám szerint Zsámboky halálzási évét 1583-nak tünteti fel, s ez az elírás később téves hivatkozásokra adhatott alkalmat.

A XVII. század elejéről való Claude Pernet arcképgyűjteménye: *Illustrissimorum, omnique, virtutis et scientiarum laude praestantissimorum virorum icones*, Romae 1625. A vonalas háttérű, egyszerű keretbe foglalt finom rézmetszetes portré a Galle-féle arckép hatását mutatja (8. kép).

A Zsámboky-portrék között egyedülálló a következő arckép, amely Paulus Freher *Theatrum virorum eruditione clarorum* (Norimbergae 1688.) c. albumában jelent meg. (1265. oldal). A szakirodalom ismerteti, hogy a művet kik illusztrálták, de biztosan nem állapítható meg, hogy Zsámboky arcképét melyik művész készítette. A finom rézmetszet igen fiatalnak ábrázolja, feje felénk fordul, a szem kitekint a képből, felénk. Ez a felfogás az eddigi képektől eltér, de az *Icones medicorum* portréjával némi hasonlóságot mutat. Az album szerkezeténél fogva is különbözik a többitől, ugyanis az arcképgyűjtemények mindegyikében egy-egy arcképnek külön oldalt szántak, ebben viszont a kisméretű 4 × 7 cm-es képekből egy lapon 16 kép van összezsúfolva (9. kép).

Végezetül három azonos művészi felfogású és kivételű portrét mutatunk be. Az egyik Isac Bullart: *Académie des sciences et des arts*, (Bruxelles 1682.) c. művében jelent meg. Nicolas de l'Armessin párizsi rézmetsző a finom technikával készült rézmetszeten (*Bd. 2. 184. p.*) a fényes háttérből élesen tűnik elő a keretbe foglalt arc. A francia nyelvű szöveg már nemcsak dicsőítő verset tartalmaz mint korábban, hanem részletes életrajzot (10. kép).

Ehhez a portrétípushoz tartozik Zsámbokynak egy másik képe. Az ovális keretbe foglalt arc itt sötét háttérből világít elő. A kép alatti emelvényen Zsámboky érdemeit hirdető szöveg olvasható, kis virágdísz mellett. Peter Lambeck, a bécsi császári könyvtárhoz készített kommentárjában (*Commentariorum de augustissima bibliotheca caesarea*, Vindobonensis 1766) láthatjuk ezt a Zsámboky-portrét (Lib. I. 87. p.) amelyet Josef Mansfeld osztrák rézmetsző készített. Jelzete: Jos. Mansfeld Sculp. (11. kép).

Az eddig bemutatott arcképek mindegyike könyvben jelent meg, de a képeket a lemezek felhasználásával, a könyvtől függetlenül is sokszorosították, mint pl. Galle, Reusner, Boissard gyűjteményéből néhányat. A XIX. sz. elején pedig általánossá vált, hogy a portrét eredetileg is műlapként adják ki.

Ilyen például a Történeti Képcsarnok metszetgyűjteményének egyik példánya. A pesti Eggenberger kiadó 1826-ban *Bildnisse berühmter Ungarn* c. sorozatában neves magyarok között Zsámboky arcképét is szerepelteti. A portré Ehrenreich Sándor Ádám műve, aki e kor egyik legkeresettebb rézmetszője volt. Száznál több arcképet készített kiváló magyar személyiségekről. A Mansfeld portréjához hasonlóan, a keretbe foglalt arc pontozó modorban készült sötét háttérből világít elő. A rajzot Schedy osztrák művész készítette. Jelzete: Schedy del — A. Ehrenreich sc. A kép alatt magyar és latin nyelven Zsámboky János életrajzi adatai szerepelnek, valamint egy felirat: „Eredeti képe a Bécsi Ts. Kir. Könyvtárban találtatik” tehát a művésznek módjában állt a rajzot az eredeti alapján elkészíteni (12. kép).

Mindezek alapján az látszik, hogy a portréművészet és a hozzá kapcsolódó díszítő elemek alkalmazása a korok művészi felfogása szerint változott, de a művészek mindig igyekeztek az ábrázolt személy egyéni vonásait megörökíteni.

6. ábra

7. ábra

8. ábra

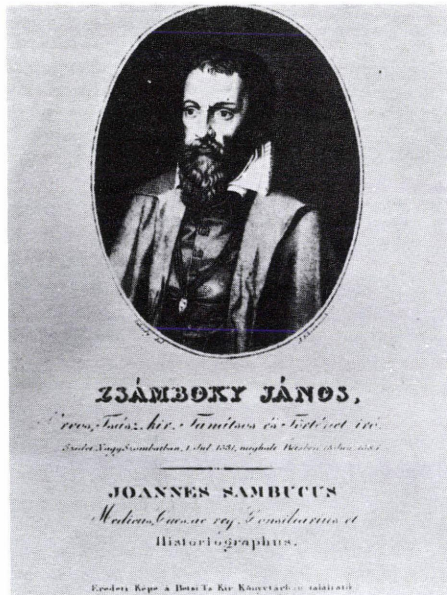
9. ábra

10. ábra

11. ábra

12. ábra

ZUSAMMENFASSUNG

Zur Zeit der Renaissance erschienen in ganz Europa Sammelbände von Portraits, deren Verfasser und Anreger Humanisten und Gelehrten waren, die Abbildungen von Staatsmännern, Wissenschaftlern, Philosophen, Ärzten übermittelten. Ein schönes Beispiel bietet Sambucus mit seinem „Icones“ dazu.

Die Verfasserin interpretiert aus ungarischen und ausländischen Sammlungen mit großer Vollständigkeit Portraits über Sambucus, die teils von Zeitgenossen stammen (1–5. Abb.), die lebensstreuere Abbildungen verfertigten. Das älteste Bild stammt aus dem Jahre 1564 und erschien auf der Titelseite seiner „Emblemata“. Portraitsammlungen nahmen Sambucus-Abbildungen auch nach seinem Tod auf (6–11. Abb.). Die vorgeführten Bilder stammen alle aus Büchern, aber durch die wiederholte Verwendung der Scheiben wurden auch weitere Abbildungen ermöglicht. Am Anfang des 19. Jhs hat die Portraitkunst eine neue Renaissance erlebt, wo neue technische Möglichkeiten zur Verfügung standen (12. Abb.).

Die Portraitkunst und Ornamentik hat sich in den verschiedenen Zeitaltern verändert, aber die subjektiven Züge der Abbildungen sind immer aufrechterhalten geblieben.

G. JANTSITS, M. A., C. Sc.
art historian

Budapest, Anker köz 1, Hungary H-1061

Brandenburg, Dietrich: *Islamic Miniature Painting in Medical Manuscripts*. Basle, Roche, 1982. 226 p. 96 ill.

Az iszlám medicina köztudottan nagy szerepet játszott az antik orvosi ismeretek fenntartásában és középkori átörökítésében. A klasszikus auktorok szövegei azonban nem csak Európába jutottak vissza, hanem elterjedtek, arab nyelvű fordításaik segítségével, a távolabbi keleten (Iránban, Indiában) is. A szövegek másolatait koruknak és származási helyüknek megfelelő stílusú illusztrációk díszítik. Ezekből ad szép válogatást D. Brandenburg könyve. A szerző a világ 21 legjelentősebb iszlám könyvgyűjteményének és múzeumának anyagából választott ki 96 képet.

Ezek azonban nem egyszerűen könyvdíszítő célokat szolgáltak, hanem a szöveg megértését segítették elő. Így e rendszerezett gyűjteményen keresztül a mohamedán gyógyítás történeti keresztmetszetét szemlélhetjük. A szerző rövid, az iszlám orvoslás történetének vázlatát adó bevezetés után, hozza a képeket. Az egyes ábrák mellett megtaláljuk értelmezésüket, esetlegesen a képhez tartozó arab szöveg fordítását, a kép, illetve az azt tartalmazó kódex őrzési helyét, a tárgyra vonatkozó szakirodalmi adatot. Először az anatómiai ábrákat látjuk, majd a gyógynövényeket, a gyógyszerkészítést bemutató képeket, majd pedig a sebészeti beavatkozásokat, illetve sebészi eszközöket ábrázoló lapok következnek. A könyvben egyes helyeken a jeles orvosok fantázia-portréira lapozunk rá. A gyűjtemény jó keresztmetszetét adja a tárgyról választott témának s mivel a szerző nem esztétikai érték szerint, hanem tudománytörténeti jelentőség szerint válogatott, műve nem csak az orvostörténész, hanem a művészettörténész számára is tartogat meglepetéseket.

Szabó Béla

Il „Catalogo di libri” di Giambattista Morgagni. — Edizione del testo e identificazione degli esemplari posseduti dalla Biblioteca Universitaria di Padova. A cura di Elisabetta Barile e Rosalba Suriano. (Contributi alla Storia dell' Università di Padova 14.) Padova, Edizione Lint, 1983. XXV., 156 p. 4 t.

A 18. század második felében két jelentős tudós könyvtárával gazdagodott a padovai egyetemi könyvtár: Giambattista Morgagni és Antonio Vallisneri gyűjteményei kerültek ide. Morgagni hagyatéka jelentette a könyvek nagyobb hányadát — közel ötezer kötet —, ennek ellenére még a XX. század elejére sem történt meg az egyetemi könyvtárban a Morgagni-gyűjtemény különválasztása és katalógusának elkészítése. A munka elvégzéséhez azonban jelentős segítséget nyújtott az a saját készítésű könyvjegyzék, amelyet Morgagni élete utolsó éveiben állított össze, és jelenleg az Archivio di Stato di Venezia-ban őriznek. Sok adalékot tartalmaznak a különféle kortársi feljegyzések is erre vonatkozóan.

A kötet bevezető tanulmányából megismerhetjük a Morgagni-gyűjtemény sorsának alakulását, könyvtárosa- it, elemzőit stb., valamint a könyvtár általános tartalmi jellemzőit. (Ongaro, Giuseppe: Studio introduttivo. — IX—XXVIII. p.)

Jelen kiadvány a Morgagni-katalógus publikálását tette lehetővé. A közreműködő munkatársak — Elisabetta

Barile és Rosalba Suriano — végezték el a kötetek azonosítását a padovai könyvtárban, valamint különféle mutatókkal látták el a bibliográfiát. Igen hasznosak azok a mutatók, amelyek az ajándékozókra, a széljegyzetek készítőire stb. vonatkozóan nyújtanak felvilágosítást. Névmutatója is van a kötetnek, annak ellenére, hogy a bibliográfia felépítése a szerzői betűrendet követi. Célja, hogy a különféle régies helyesírású neveket a ma leginkább használatos, egységesített alak szerint tegye visszakereshetővé a könyvjegyzékben.

Kapronczay Katalin

Frevert, Ute: *Krankheit als politisches Problem, 1770–1880. Soziale Unterschichten in Preussen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Versicherung. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 62.)* Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1984. 419. p.

Az egészséggel és a betegséggel — ezek az állami szociálpolitika tényezői is — számos társadalmi intézmény foglalkozik. Az egészség és a betegség „társadalmisítása” komoly történelmi múltra tekinthet vissza. Ute Frevert mindenekelőtt a fejlődés fázisait és súlypontját vizsgálja. Kezdetben volt a nyílt vita az egészségről és betegségről az orvosok, a polgárság és az abszolút állam között, a XVIII. század végén és a XIX. század elején. A lakosságot fokozatosan bevonták az orvosi ellátásba, az alsó rétegeket is, amikor a szegénység és a betegség közötti összefüggés egyre nyilvánvalóbbá lett. A Vormärz mozgalmai, a szegénység fenyegető fellépése gyorsították e folyamatot. 1840 után az állami egészség- és szociálpolitika mind erősebben összpontosított a gyári munkásokra. A szegénygondozás helyébe a közös betegbiztosítás lépett. Ezt az állam, a községek és a munkások alapította betegpénztárak hozták létre. Fejlődésüket szerzőnk különböző szempontokból részletesen elemzi.

Kasánszky Zsombor

Goldammer, Kurt: *Paracelsus in der deutschen Romantik. (Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung, Folge 20.)* Wien, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaft Österreichs, Verlag Wien, 1980, 212 pp.

A romantika nemcsak jól elkülöníthető korszakot jelentett Európa irodalmában, zenéjében, művészetében, hanem nagyhatású szellemi jelenséget is, amely a felvilágosodás reakciójaként vallásfilozófiai síkon bontakozott ki először. E korszak megvizsgálta az ember viszonyát a természethez, a kozmoszhoz, a történelemhez, és meghatározta azt a keresztény vallásos életfelfogás szellemében. E korszak Paracelsus hatalmas életművéből azokat a kérdéskomplexumokat ragadta ki, amelyekkel a saját problémáira keresett választ. A romantika tudósai a természettudományok felé fordultak erőteljesen, és ezzel a medicinát is megtermékenyítették. Az írók és a költők a természet megszemélyesítésén keresztül a mágikus és mítikus elemek felélesztéséhez is hozzájárultak, és alapvetően meghatározták a korszak valóságsemléletét, amelynek sarkalatos tétele: a szerves anyagon túl is folytatódik az élet; az egyetemes világ, maga a történelem is „élet”. — E megfogalmazás nagy hasonlóságot mutat Paracelsus felfogásához.

Goldammer professzor, korunk egyik legjelesebb Paracelsus-kutatója, e kötetben a romantikus írók, költők, művészek, tudósok műveit elemezve megkeresi és meghatározza a paracelsusi gondolatkinccset és annak recepcióját. Hatalmas anyagot halmozott fel, amely irodalom-, művészet- és orvostörténelemnek egyaránt nélkülözhetetlen e korszak feltárásához. Többirányú jegyzetanyag, irodalomjegyzék, mutatók és ábrák könnyítik meg a kötet elmélyült tanulmányozását.

Rákóczi Katalin

Gypser, Klaus Henning (Hrsg.): *Bönninghausens kleine medizinische Schriften*. Heidelberg, Arkana Verlag, 1984. 852 p.

C. M. F. von Bönninghausen (1785—1864) a homeopátia egyik jeles képviselője volt. Hahnemann bizalmas barátai közé tartozott, így alapos betekintése volt tanítómestere szellemi tevékenységébe. Számos cikke, amely a legkülönfélébb folyóiratok hasábjain látott napvilágot, most összegyűjtve kerül az olvasók és érdeklődők kezébe.

A kötet kronológiai sorrendbe rendezi az írásokat. A szerkesztő bőséges jegyzetanyaggal és életrajzi adalékokkal enged betekinteni e gyógytevékenység lényegébe, annak gyakorlati hasznát hangsúlyozva.

Rákóczi Katalin

Hofman-Meier, Brigitte: *Ein Geburtshelfer und Hebammenlehrer des 18. Jahrhunderts*. Leben und Werk des Johann Philipp Hagen (1734—1792) Hebammenlehrer und Professor für Entbindungskunst in Berlin. (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Medizinischen Fakultät der Universität Bern.) Bern, Universitätsdruckerei, 1983. 75. p.

A berlini szülészprofesszorként híressé vált Johann Philipp Hagen életét, munkásságát dolgozza fel a doktori disszertáció. Pályáját borbélysebészként kezdte, de szorgalmával és kitartó munkával sebészorvosi diplomát szerzett. 1779-től a berlini bábaképző iskola tanára és II. Frigyes családjának udvari sebésze lett. 1789-től 1792-ben bekövetkezett haláláig a szülészeti professzoraként működött a berlini Collegium Medico-chirurgicumban.

A tanítás és a gyakorlati munka mellett szakirodalmi tevékenysége is ismert. Önálló könyveket is írt, de számos alkalommal publikálta tanulmányait a korabeli folyóiratokban. Különösen értékes az ún. bábakatekizmusa, amelyben a szülés levezetésének módját írja le, teljes részletességgel a komplikációmentes és a nehéz lefolyású, vagy rendellenes esetekre vonatkoztatva. (Versuch eines allgemeinen Hebammenkatechismus, oder Anweisung für Hebammen, Schwangere, Gebärende und Wöchnerinnen. Berlin, 1784.) Megemlítendő, hogy történeti témájú közleménye is jelent meg Abhandlungen über die alte und neue Geburtshülfe címmel (In: Archiv für Geburtshülfe. Jena, 1787. Bd. 1.).

Kapronczay Katalin

Izutsu, Toshihiko: *The Interior and Exterior in Zen Buddhism*. (Eranos Lectures I.) Dallas, Spring Publications Inc. 1975. 36 p.

Az Európán kívüli kultúrának megértéséhez óhatatlanul szükséges azok világgépének, létfel fogásának ismerése. Különösen áll ez a tudománytörténeti (így az orvostörténeti) vizsgálódásokra, hiszen a tudományok ismeretrendszere a működő világnézet alapja. Azaz, nem ilyen egyszerű a kép. Hiszen éppen azt kell állítanunk, hogy a sajátos szemléletmód sajátos tudományt és filozófiát, művészetet és hitvilágot stb. teremt, amelynek lehetőségei és korlátai a gondolkodás által meghatározottak. Az európai típusú világnézetektől a keletiek (brahmanista, buddhista, shintóista stb.) gyökeresen különböznek. Ennek oka európai ésszel magyarázható — adottnak véve a fizikai Univerzum egységét, azaz hogy a Természet és az Elme adottságai, lehetőségei e rendszeren belül azonosak, a Homo sapiens létformája biológiailag determinált. Létezik az Én és a nem-Én.

De mi van, ha mindez nincs? Ha a határvonalak, ha vannak, máshol húzódnak? Ha Természet és Elme (mondjuk: physis és gnósis) nem különböztethető meg? Ha a „külső” és a „belső” egy? Erről szól Izutsu könyve. Nem csak orientalista tudósoknak érdekes, akik tudományosan vizsgálódnak, hanem mindenkinek, aki „értésre” törekszik.

A tárgyalt műből a dinamikus íráselemzéssel foglalkozó pszichiáterek, grafológusok és bírósági írásszakértők is sok érdekeset és hasznosat olvashatnak ki.

Szabó Béla

Kappler, Claude: *Demoni, mostri e meraviglie alla fine del medioevo*. Firenze, Sansoni ed. 1983. 271 p., 106 ill., 16 színes t.

A középkori szobrászok és festők alkotásain a különféle képzeletbeli lények és monstrok nem misztikumként jelentek meg, hanem mint létező természetbeli lények. A XIX—XX. században kezdődött meg ezeknek a képzőművészeti alkotásoknak a patológiai-pszichiátriai alapokon nyugvó elemzése, (pl. Bosch festményeinek ismertetése).

A kutatásokban összekapcsolódnak a természettudományok különféle ágai, a művészettörténet, művelődéstörténet, mágia, szimbólumok ismerete, ezen kívül a teljes képhez hozzátartozik a középkor sajátos szellemi atmoszférájának feltárása is. Kétségtelen kapcsolat mutatható ki a görög—római hagyományokkal, sőt a távolkeleti gyökerek is felismerhetőek. A régi és új hiedelmek együttlélése újfajta démonok és torzszülöttek „létrejöttét” eredményezte a művészetben, irodalomban egyaránt. Claude Kappler szisztematikusan felkutatta az irodalmi, történeti szövegekben, útleírásokban az erre vonatkozó adatokat, és így próbálja összegyűjteni a XIII—XV. századi írásos emlékek alapján a démonokra, szörnyekre és egyéb mesebeli lényekre vonatkozó adalékokat. Eközben érdemes körképet ad a későközépkor szellemi életéről és hiedelemvilágáról. A könyvbőséges illusztrációs anyagának jelentős hányada — részben színes táblák — eddig még nem sikerült publikálásra.

Kapronczay Katalin

Niederhellmann, A.: *Arzt und Heilkunde in den frühmittelalterlichen Leges. Eine wort- und sachkundige Untersuchung*. Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1983. 305 p.

Az orvosi tárgyú munkák viszonylagos vagy abszolút szűkössége bizonyos korok és helyek esetében a kutatót másodlagos források földolgozására kényszeríti. Ez a munka általában hálátlan feladat, hiszen a földolgozandó anyag nagy része a kutatás szempontjából értéktelen, az ilyesféle teljesítményeket tehát igen meg kell becsülnünk.

A. Niederhellmann tizenegy, német nyelvterületről származó koraközépkori törvénytárat dolgozott föl, s ebből a hatalmas anyagból szűrte ki az orvosi vonatkozású, illetve az egészségügygel kapcsolatos adatokat, hogy kitűnő rendszerezésben tárja őket a világ elé. A kötet a földolgozott törvénytárak szövegkritikai és történeti bemutatása után röviden ismerteti a kor és a hely orvostudományának helyzetét. A földolgozott anyagot tárgyszavak szerint csoportosítja: betegségtypusok, gyógymódtypusok s elnevezések a fogódzók. Az egyes fejezetek kultúrtörténeti, nyelvészeti és tudománytörténeti elemzése is igen színvonalasak, a lábjegyzetekben idézett, ill. az irodalomjegyzékben felsorolt kb. 1200 munka pedig kitűnő bibliográfiát ad a további kutatáshoz.

A münsteri egyetem középkorkutatási programjába illeszkedő, kitűnő, bár néhol nyomasztóan alapos munka becsületére válik az egyetemnek s a szerzőnek egyaránt.

Magyar László

Pesenti, Tiziana: *Professori e promotori di medicina nello studio di Padova dal 1405 al 1509. Repertorio bibliografico*. Padova, Ed. Lint, 1984. 279 p.

A rendkívül alapos biobibliográfiai összeállítás a padovai egyetemen 1405—1509 között működött orvos-professzorok és tisztségviselők munkásságát tárja fel. Életmű-feldolgozásról lévén szó, természetes, hogy fő rendezési elvként a betűrendet választotta a szerzőnő.

Az elkészült biobibliográfia avatott szakember munkáját dicséri. T. Pesenti példás alaposítással gyűjtötte össze mindazokat az adatokat, amelyek alapján pontosan leírta a tárgyidőszak szerzőinek valamennyi fennmaradt írását (nagy részt kódexekről, kéziratokról van szó, igen kevés a nyomtatott anyag). Közli a lelőhelyet is,

így több kézirat tulajdonosaként szerepel a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár is. A szerző megismertet azzal a szekundér irodalommal, amely bővebb felvilágosítást nyújt az említett művekkel kapcsolatosan. Többféle mutató csatlakozik az összeállításához: személy- és helynévmutató, a nyomtatott művek kiadóinak és nyomdászainak mutatója, lelőhelymutató, incipit-, és latin nyelvű tárgymutató, amely eligazít a különböző terminológiai variánsok között is.

Kapronczay Katalin

Ruse, Michael: *The Darwinian Revolution. Science red in tooth and claw*. Chicago, University of Chicago Press, 1979. XVI. 320 p.

A „*Darwini forradalom*” szerzője könyve írásakor a kanadai Guelph egyetemének (Ontario) történelem és filozófia professzora volt. A bevezető és köszönetnyilvánítás után 10 fejezetre tagolt könyv, jegyzetekkel, 29 oldalas (429 tételes) bibliográfiával, valamint rövid index-szel zárul.

A bevezetőben a szerző elemzi a Darwin által használt alap-terminológiát. Ismeretes, hogy Darwin általában a „transmutation” kifejezést használta és szinte gondosan került az „evolution” szót. Ruse azonban téved, amikor azt hangsúlyozza, hogy Darwin az Origin-ben (A fajok eredetében) sohase használta, csupán utolsó soraiban az „evolved” szót. Figyelmes olvasással mégis két helyen találkozhatunk e műben is a modern idők e legelterjedtebb kulcsszavával.

Az 1. fejezetben Ruse a probléma hátterét rajzolja meg, kiemelve J. de Lamarck és G. Cuvier elgondolásait a fajkeletkezés magyarázatának akkori lehetőségeiről. A 2. fejezetben a XIX. századi brit társadalmat és a tudományos közösséget mutatja be. Vitathatatlannak volt London túlsúlya a politikai életben, de a legjelentősebb események azonban mégis vidéken voltak találhatóak. Oxford és Cambridge többszáz éves egyeteme a XIX. században még összefonódott az anglikán egyház hatalmi szerveivel. A legtöbb ismert szaktudós egyben anglikán tiszteletes is volt: így Darwin fiatalkori szellemi környezetében W. Whewell, A. Sedgwick, J. St. Henslow mineralógus, geológus, illetve botanikus, de mindnyájan teológusok is voltak. Szinte kivételnek számított Ch. Babbage, a számológépek úttörő matematikusa, John F. W. Herschel, Ch. Lyell és R. Owen, akik „csak” szakemberek voltak. A tudományos egyesületek közül említésre méltók: a Royal Society of London, a Linnean és a Zoological, valamint a Geological Society. Ebben az egyetemi és egyesületi keretben egyaránt érvényesültek hivatásos és amatőr tudósok. Ebben a környezetbe ágyazta a vagyonos családi hátterű Darwin tanulmányi éveinek ismertetését a szerző, felvetve a kérdést, hogy 1831 végén — a nagy utazásra indulás előtt — az akkor még mindig csak 22 éves Darwin hivatásos szakmabelinek, vagy „szinte senki”-nek tekinthető-e.

A 3. fejezet a korra jellemző geológiai, filozófiai és vallási nézeteket sorolja fel. 1830 után a legfontosabb a geológiában lezajló nagy felfogásbeli átalakulás volt. Az előzőleg uralkodó irányzatokat — amelyek a Föld felszínének a rétegeinek változásait magyarázták, mint a vulkanisták és neptunisták és azok vitái: a „tűz és víz” harca — felváltották a Hutton nyomán járó Ch. Lyell „geológiai alapelvei”, amelyek szerint a földfelszín igen lassan, de folyamatosan ható tényezők formálják, múltban és jelenben egyaránt, az aktualizmus elveinek megfelelően. Ezeknek a tényezőknek értelmezéséhez kapcsolódott a filozófia „vera causa” fogalma, míg a teológia (vagyis a hit) világában az isteni személyek teremtéstörténetbeli szerepét vitatták meg. A tudósok többsége az 1830-as évek táján még nem érezte szükségét az effajta kérdések tudományos vitathatóságának. A „*Titkok titka*”, vagyis a fajkeletkezés lehetőségeinek megmagyarázására törekvés a tárgya a 4. fejezetnek. Lyell a „*Principles of Geology*” 1832-ben kiadott 2. kötetében részletesen foglalkozott a fajállandóság illetve változékonyság kérdéseivel is. Ruse szerint a csillagász J. W. Herschel levelet írt 1836-ban a Jöreménység Fokáról Lyellnek és ebben nevezte „titkok titkának” a fajkeletkezés problémáját. Megjegyezhető, hogy R. Wallace szerint Herschel ezt a kifejezést már 1831-ben használta egy természetfilozófiai könyvében. A későbbiekben Darwin két alkalommal idézte ezt a valóban találó minősítést az őt egész életében foglalkoztató problémára. Az 5. fejezetben „Ősök és őstípusok” címszó alatt részben a magzati fejlődésben talált homológ formák, részben az akkor még elég szegényes fossilis anyagban felismerhető közös őstípusok értékeléséről olvashatunk.

A 6. fejezetben Darwin főművének, az 1859-ben megjelent *A fajok eredetének* „előestjét” rajzolja meg a szerző. Ez az előestéleg régen kezdődött: 1844-ben jelent meg névtelenül R. Chambers nagysikerű könyve

„*A tereméstartörténet nyomai*” címen. Sokan Darwin közvetlen előfutárának tekintették Chambers-et, aki tulajdonképpen újságíró és könyvkiadó volt. Maga Darwin könyve történeti bevezetőjében ugyan utalt erre a „Vestiges”-re, láthatólag csak illendőségből, mivel szakszerűtlennek találta. Végre a 7. fejezetben tér rá a szerző könyve lényegének tárgyalására „Charles Darwin and the Origin of Species”; (Ch. Darwin és a fajok eredete) címen. Természetesen ezt is széles alapokra helyezi, kimutatva Darwin addigi nyilvánosságra hozott jegyzeteiből (Notebook-sorozat) a fajok változékonyságára vonatkozó felismeréseinek kialakulását. Majd sorra vette a könyv fejezeteinek tartalmi ismertetését. Mindezt gazdag irodalomra támaszkodva értékeli is; azonban elkerülhette figyelmét az egyébként idézett P. Vorzimmer 1975-ös közleménye, amelyben egy akkor feltárt Darwin-kéziratból kimutatta, hogy a fajkeletkezésre vonatkozó nézetei lényegét Darwin már 1839-ben megfogalmazta „Vázlat”-nak nevezett pár oldalas jegyzetében. Ezzel aztán minden eszmei prioritásra vonatkozó gyanúsítás megdőlt.

Az Origin megjelenése után a tudományos gondolkodásban bekövetkező változást elemzi Ruse a 8. fejezetben. Tulajdonképpen ezen a területen bontakozott ki a szó valódi értelmében a „darwin forradalom”, ami aztán — szinte egyidejűleg — átterjedt a filozófia, vallás, politika szféráira is (9. fejezet). Végül a 10. fejezetben a szerző összefoglalja mondandóját, 1830–1875 évek közti időszak vizsgálatára.

A 429 tételes irodalomjegyzék igen értékes és pontosan regisztrált forrásokra hívja fel a figyelmet, mégis feltűnő néhány nagy jelentőségű szerző hiánya, ami a kevésbé részletes Index-ből is kiderül. Ilyen hiányosság Sir Arthur Keith meg sem említése, pedig ő a XX. század első felének egyik kiemelkedő és tudatos darwinista interpretátora volt. És ha ő hiányzik az angol nyelvterületről, akkor nem meglepő, hogy a rendkívül gazdag német szakirodalmat csupán E. Haeckel egyik népszerűsítő könyvének fordítása és M. Wagner németből idézett könyve a Migratio-ról (fajvándorlás), 1868-ból, képviseli. Már előzőleg is volt alkalom felhívni a figyelmet erre az indolenciára (Comm. 102–104/1983) 251. p.) Úgy látszik, hogy a mai angol–amerikai tudománytörténetet nem érdeklí az, amit nem angolok írtak.

E könyv tartalmi lényegének kritikai elemzése túllépné a szemle-rovat határát. Az futólag megemlíthető, hogy Ruse regisztrálva az „evolutio” szó nem-használatát, nem világította meg ennek okát. Pedig tudott, hogy a XVIII. században ezt a praeformisták alkalmazták: a petéből a magzati fejlődés során a praeformált „mini-emberke” mintegy kigöngyöldök (evolválódik), felnövekszik érett emberré. Így Darwin szemében is kompromittált kifejezésnek számított a legtöbb kortársával együtt. Még lényegesebb rámutatni arra, hogy Darwin hatása túl széles spektrumú; így egy szerző nehezen tudja áttekinteni azt. A biológián túlmenően a társadalomtudományokban (nyelvészet és szociológia, valamint néprajz és művelődéstörténet egyaránt), a politikában, filozófiában, de még a szépirodalomban is kimutatható Darwin hatása. Ha sok szakágban már túlhaladottnak is tekinthető a „darwinista” álláspont, a sokirányúság ténye ma is fennáll, és ennek szemeltartásához majdnem darwini zsenialitás lenne szükséges. Egyébként a ma is érvényesülő távolhatás természetszerűleg legkifejezettebben a biológiában jelentkezik. A darwinizmus előzményeinek, hátterének oly széles alapokon kifejtése, mint ebben a különben nagyon érdekes könyvben is érvényesül, a recensens szerint kissé túlló a célon. Arra azonban kiválóan alkalmas ez a mű, hogy a darwinista angol irodalom igen széles szegmentumát mutassa be.

Lambrecht Miklós

Schreiber, Wilhelm Ludwig.: *Die Kräuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1982. 74 p.

A szerző halálának ötvenedik évfordulójára jelent meg ez a könyv, amely az 1924-es kiadás változatlan utánnyomata. Szerkesztette és utószóval ellátta Reimar Walter Fuchs.

Wilhelm Ludwig Schreiber (1855–1932) a XV. század nyomtatott metszeteinek neves tudósa volt. Könyvtörténeti-bibliográfiai munkásságát kiterjesztette a XV–XVI. századi nyomtatott füveskönyvekre is. A most megjelent kiadás eredetileg a hortus sanitatis (1485) 1924-es facsimile kiadásának az utószava.

Schreiber írása ma is nélkülözhetetlen a füveskönyv-irodalomban való eligazodáshoz. A könyvészeti adaton túl a füveskönyvekben lévő metszetek leírására is nagy hangsúlyt fektet. Művét két igen fontos mutató egészíti ki. Az egyik hely- és kiadó szerint, a városok ábécé sorrendjében, azon belül időrendben sorolja fel a nyomtatott orvóbotanikai műveket. A másik szerzők szerinti sorrendben, cím, kiadási hely és év feltüntet-

sével táblázatosan tartalmazza az adatokat. Reimar Walter Fuchs utószavából pedig Schreiber munkásságáról és ezzel összefüggésben a botanikai könyvillusztrációkról szerezhetünk értékes adatokat. A Hiersemann kiadónál megjelent, a középkori könyvillusztrációkkal foglalkozó szakirodalom és kézikönyvek jegyzéke zárja a kötetet.

Grabarits István

Scienza e filosofia all'Università di Padova nel Quattrocento. A cura di Antonio Poppi. Padova, Ed. Lint. 1983. 508 p. (Contributi alla Storia dell'Università di Padova — 15.)

Európa legrégebbi egyetemeinek egyike a padovai, ahová alapításától kezdve Európa valamennyi országából sereglettek a tanulni vágyók. Az egyetem népszerűsége és vonzereje különösen akkor volt igen nagy, amikor még sok ország nem rendelkezett felsőoktatási intézménnyel. Igen komoly hagyományai vannak a jogi karnak: a filozófia és az orvostudomány oktatása mellett ez volt az egyetem legrégebbi fakultása. A teológia csak 1363-ban kapott katedrát az egyetemen.

Jelen kötet az egyetem életéből a XV. század időszakára vonatkozó adalékokat gyűjtötte össze és adja közre. A tanulmánykötet két olyan írást tartalmaz, amely az orvosképzésre, az orvostudomány akkori ismeretanyagára vonatkozik.

Giancarlo Movia néhány XV. századi padovai orvos művét, azok logikai felépítését elemzi, kimutatva bennük az ókori mesterek szellemi örökségét (Struttura logica e consapevolezza epistemologica in alcuni trattatisti padovani di medicina del sec. XV. — 375—394 pp.).

A padovai orvosi iskola követőinek alkotásait vizsgálja az orvostörténész szemével Loris Premuda, részletes módszertani elemzést adva azokról. (Le conquiste metodologiche e tecnico-operative della medicina nella scuola padovana del secolo XV. — 395—428 pp.).

A kötetet összevont személynév- és helynévmutató zárja.

Kapronczay Katalin

Straten, N. H. van: *Concepts of health, disease and vitality in traditional Chinese society: a psychological interpretation based on the research materials of Georg Koeppen.* (Münchener Ostasiatische Studien Bd. 34.) Wiesbaden, Steiner, 1983. 193. p.

A jeles német orientalistikai könyvsorozat újabb kötetét ismertetjük. A tanulmányok sorában a korábban megjelent, magas színvonalú kötetek (Porkert, Rall és Unschuld művei) már mutatták az európai érdeklődés felsejlenését a távol-keleti medicina iránt. Ezekhez hasonlóan van Straten könyve is a világnézeti-elméleti hátteret kutatja, jellegzetesen európai és XX. századi nézőpontból, a (szociál-) pszichológia eszközkészletével. A szerző, G. Koeppen, hatalmas adatgyűjtésének segítségével dolgozott, forrásokul használva a hagyományos kínai orvoslás, filozófia és szépirodalom alkotásait, valamint a hagyományok rendszerét. Igyekezett tárgyat a tradicionális kínai gondolkodás rendszerében tárgyalni, figyelembe véve a műveltségi körön kívül állók igényeit a fogalmi transzformációk iránt. A címben ígértéknél azonban kevesebbet kapunk. Az egészség, a betegség és az életerő fogalmát, működését a hagyományos kínai társadalomban nem sikerül világosan meghatározni. Ennek oka az lehet, hogy több figyelmet fordít a kétségtelenül színesebb „exotikus”, de Kínában is deviáns jelenségekre (fehér és fekete mágia, boszorkányság, szerelmi praktikák stb.) mint az általánosakra. A ma „mágikusnak” tekintett világfelfogás a maga „élőhelyén” és idejében „normálisként, természetesként” működött, természetesen a tilalmi határok között. Igen nehéz dolog tehát, különösen történetileg a „különbösből” az „általánosra” következtetni, az így megrajzolt képen sok lesz a bizonytalan kézzel húzott vonal.

Mindezzel együtt, van Straten munkáját jelentős vállalkozásként üdvözölhetjük. Adatai az érdeklődők számára jól használhatóak, a leírt jelenségek tanulmányozásra érdemesek. Műve értékét és helyét a tárgyra vonatkozó további munkálatok fogják kijelölni.

Szabó Béla

Teh Kang Hai: *Tradition and Medicine in Malaysia*. A Bibliography. Kuala Lumpur, Perpustakaan University Malaya, 1983. 47 p.

Malaysia soknemzetiségű állam. A malájok mellett kínaiak, indiaiak, pakisztániak élnek nagyobb számban, de még számos etnikai csoport is megtalálható az országban.

A népi gyógyászatnak nagy hagyományai vannak Malaysiában, elterjedése nemzedékről nemzedékre örökölődik. Napjainkban a népi gyógyászat és a modern orvostudomány egyre jobban kiegészíti egymást.

E bibliográfia célja a hiedelmekről, babonákról, a népi gyógyászatról, betegségekről, orvoslásokról és táplálkozási szokásokról megjelent tanulmányok összegzése. Ezáltal is segíteni kívánja a gyógyítást, az oktatást és a kutatás területeit.

A bibliográfia gyűjtéséhez a könyvek mellett több mint száz folyóiratcikk került feldolgozásra, 1885-től napjainkig. A bibliográfia rendezési elve a szerzői betűrend és azon belül a címszavak betűrendje. Folyóiratcikkeknel csak rövidített címet ad. Külön folyóirat-címjegyzéket közöl a megjelenési hellyel. a maláj nyelven megjelent cikkeknek rövid angol ismertetését is adja.

A bibliográfiát részletes tárgymutató zárja.

Somorjai Ferencné

Tutzke, D.—Burmeister, K—J.—Lange-Pfautsch, R.—Brüschke, G. (Hrsg): *Charité 1710—1985*. Berlin, Verlag Volk und Gesundheit, 1985. 79 p. 72 ill.

A Humboldt-Egyetem fennállásának 175., orvosi fakultásának Charité-kórháza pedig 275. évfordulóját ünnepelte 1985-ben. A jubileum alkalmából az egyetem történetének kiegészítéseképpen íródott e szerény kötet, amely azt az utat mutatja be, amit a porosz alapítású „Pestisház” megtett, amíg a mai modern felszereléssel rendelkező, jó hírnévnek örvendő intézménnyé alakult.

A kötet első része az 1710—1945 közötti évek történetét dolgozza fel. A hajdani Pestisház a város határán kívül helyezkedett el, hogy a társadalom kitaszítottjait, betegeit izolálja és gyógyítsa, a szegényeknek munkalehetőséget biztosítson. A XIX. században már világhírű orvosok, tudósok és kutatók dolgoztak itt, iskolát teremtettek és példaképpül szolgáltak egész Európának. E hosszú évek alatt humanista hagyományok születtek, amelyek a történelem viharában is képesek voltak továbbfejlődni, bár az emberi esendőség és az orvostikai elégtelenség itt is megnyilatkozott.

A második részben a háború utáni évtizedek küzdelme kapott hangot és az a tendencia, hogy a Charité az orvosoktatás és tudományos kutatás fontos bázisa legyen. A 80-as években főleg a transzplantációs sebészet, mikrosebészet, biomedicina és katétertechnika kifejlesztése és jelenlegi helyzete képviseli a legmagasabb színvonalat, és arat elismerést az egész világon. Ma 1400 oktatója és 3800 hallgatója van az egyetem orvosi fakultásának, amelynek második otthona a Charité.

A kötet képanyaga a régi épülettömbök, valamint a modern klinikák felszerelésébe enged betekinteni. Egy táblázat a szervezeti felépítést, számos fénykép pedig a mai vezetőket ábrázolja.

Rákóczi Katalin

Vendl, Alfred—Pichler, Bernhard (Hrsg.): *Wiener Bericht über Naturwissenschaft in der Kunst*. Bd. 1/1984. Wien, Hochschule für angewandte Kunst, 1984. 276 p.

A szerzők a művészetek és természettudományok sajátos kapcsolatát prezentálják, amikor az esztétikai értékeket hordozó műtárgyak „anyagát” veszik közelebbről szemügyre. Az elemzések célja, hogy pontos, minden szempontból természettudományos indoklással rámutassanak az állagvédelem fontosságára és sokirányúságára. Kémikusok, fizikusok, mérnökök, restaurátorok, művészettörténészek mondják el véleményüket a kiállításokban és raktárakban látható körülményekről, hőmérsékleti, tárolási mód és anyagcsoportok szerinti elkülönítésben. Külön fejezetet alkot az üveg-, zománc-, kerámia-, fém-, papírtárgyak, kőépületek, festményfajták restaurálása és felújítása.

Az eljárások részletessége mellett sok információt közölnek a szerzők, amelyek általános érdeklődésre tarthatnak számot.

A színes és fekete-fehér illusztrációk érthetővé teszik a mondanivalót a nem szakember számára is. Nagy népszerűsége tarthat igényt a kötet.

Rákóczi Katalin

KRÓNIKA

A Magyar Orvostörténelmi Társaság programja az
1985. évben

Február 1.

A MOT Egészségügyi és Szociológiai Szakosztálya, valamint a Magyar Pszichiatriai Társaság Történeti Munkacsoportja együttes ülése

Solymár Imre: Perczel Mór megalomán fantáziái és a korabeli közvélemény manipulációi e névvel kapcsolatban.

Pisztora Ferenc: A délkelet-ázsiai buddhizmus lelki-erkölcsi értékei és a helyi phytoterápiás tradíciók a gyógyítás szolgálatában. (Opiátos narkománok kezelése és rehabilitációja thaiföldi buddhista kolostorokban)

Március 21.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudomány-történeti Szakosztályának együttes ülése.

Szénásy József: A gyermekkori agydaganatok diagnosztikájának és kezelésének története Magyarországon (1920—1960)

Kapronczay Károly: Magyar orvosok tevékenysége a Török Birodalomban a 19. század közepén

Március 28.

MOT ünnepi tudományos ülése, melynek keretében került sor az 1985. évi Weszprémi István és Zsámboky János Emlékérmek átadására

Zboray Bertalan (Weszprémi Emlékérmes): Adatok a budai és a pesti gyógyszerész-gremium történetéhez

Ringelhann Béla (Zsámboky Emlékérmes): A digitalis szerepe az orvostörténelemben.

Április 11.

MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudomány-történeti Szakosztályának „Tíz éves az OTKI Egészségügyi Főiskolai Kara” címmel rendezett ülése.

Nagy Mária: A hazai egészségvédelem történeti kialakulása

Rigó János: Dietetikusképzés

Riskó Tibor — Gardi Zsuzsa: Gyógytornászképzés

Jurányi Róbert: Közegészségügyi-járványügyi ellenőrképzés

László János: Védőnőképzés

Mányi Géza — Paulinyi Józsefné: Intézetvezetőképzés

Bencze Béla: Mentőtisztképzés

Székely Lajos: Szakoktatóképzés

Nagy Mária: A jövő perspektívái

Április 24.

A MOT Népi Orvoslási Szakosztályának ülése

Lükő Gábor: Orvosi célú művészi tetoválás az ugor népeknél (A képek totemisztikus eredete és őstörténeti vonatkozásai)

Május 2.

A MOT és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár „Zsámboky (Sambucus) János Emlékülése”

Szentágothai János: elnöki megnyitója

Schultheisz Emil: Sambucus az orvos-humanista

Németh István (Bécs): A humanista Zsámboky János szellemi hagyatéka a bécsi udvari könyvtárban

Kádár Zoltán: Zsámboky és az antik természettudomány

Vida Mária: A reneszánsz orvostörténeti munkája: az „Icones”

Téglásy Imre: Konrad Gesner és magyar barátai

Huszár Lajos: Zsámboky és a numizmatika

Jantsits Gabriella: Zsámboky János arcképei

Május 10.

A MOT és a MGYT közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának ülése

Bánóné Fleischmann Marianna: Adatok a hazai kórházi gyógyszerészet történetéhez, a kezdetektől 1945-ig.

Szabó Béla: Inrő, a hagyományos japán gyógyszer tartó doboz

Ábrahám Tibor: A tejelválasztás rendellenességeinek gyógyszerésztörténete

Május 16.

A MOT és a Magyar Fül-Orr-Gége Egyesület tudományos ülése

Gerencsér Ferenc: Két háború közötti magyar fül-orr-gégészet története

Szállási Árpád: Kosztolányi Dezső utolsó betegsége

Május 29.

A MOT Népi Orvoslási Szakosztályának ülése

Bosnyák Sándor: Az igazságról

Május 30.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvostudomány-történeti Szakosztályának együttes ülése

Prof. Dr. Dr. Wolfram Kaiser (Halle/Saale): Curricula vitae ungarischer Hochschulabsolventen in halleschen Archiven (1700–1750)

Dr. Arina Völker (Halle/Saale): Curricula vitae ungarischer Hochschulabsolventen in halleschen Archiven (zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts)

Június 13.

A MOT, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Társadalomorvostani és Orvostörténeti Intézete, valamint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár közös rendezvénye

Krivátsy Péter (Bethesda, USA): Az orvostörténelem oktatása az Egyesült Államokban

Szeptember 13.

A MOT Népi Orvoslási Szakosztálya és a Magyar Néprajzi Társaság Etnológiai Szakosztályának együttes ülése

Inga Hedberg — Olov Hedberg: Research on medical plants used in traditional medicine in Africa

Október 4.

A MOT és a MGYT közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának vezetőségi ülése, valamint előadói ülése: „Bayer Antal Emlékülés”

Rádóczy Gyula: Bayer Antal élete és munkássága

Zboray Bertalan: Bayer Antal laboratóriumának készítményei

Október 16.

A MOT és a Magyar Mikrobiológiai Társaság „Preisz Hugó (1860–1940) Emlékülése”

Mészáros János: Megnyitó

Alföldy Zoltán: Preisz Hugó — mai szemmel

Milch Hedda: A hazai bakteriofag-kutatás megalapozói

Joó István: Preisz Hugó immunitástani munkássága

Kapronczay Károly: Orvostörténeti és orvosetikai tanítások Preisz Hugó rektori és emlékbeszédeiben

Karasszon Dénes: Preisz Hugó és a mikrobiológia jelentősége az orvostudomány hazai történetében

Október 31.

A MOT Orvostudomány-történeti és Általános Tudománytörténeti Szakosztályának együttes ülése

Szöke Tamás: Lehoczky Tibor (1897—1971) munkássága

Karasszon Dénes: Az agyvelőgyulladások és az encephalitis-kutatás története

November 14.

A MOT Orvostudomány-történeti és Általános Tudománytörténeti Szakosztályának együttes ülése

Szállási Árpád: Prof. Dr. Bíró Imre köszöntése: nyolcvan éves életútja méltatása

Bíró Imre: Százhusz évvel ezelőtt született Grósz Emil

Szám István: A szívglükózida-kezelés 200 éve (1785—1985)

November 19.

Az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, a MOT, az Alkoholológiai Tudományos Módszertani Központ és az Alkoholizmus Elleni Országos Klubbizottság „Arató Emil Centenárium Emlékkülése”

Koncsek Aranka: megnyitó

Hegedűs Sándor: A közéleti orvos

Kertész Tivadar: Az orvosi szakszervezetért

Markovits György: Óbuda egészségügyéért

Árky Nándor: A sportegészségügy tevékenysége

Bán Éva: A szegények orvosa

November 19—20.

A MTESZ és MTA Tudomány és Technikatörténeti Komplex Bizottsága, a MOT, a Budapesti Műszaki Egyetem, az Országos Műszaki Múzeum, valamint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár által „Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika- és orvostörténet köréből” címmel rendezett ankét

A MOT részéről előadást tartottak:

Lambrecht Miklós: Régi szótárak használata a tudománytörténeti munkában

Schiller Vera: Hypatia

Honti József: Hippokratész szigetén

Kádár Zoltán: Zsámboky János physiológos-kódexének jelentősége

Kapronczay Károly: A katonaegészségügy helyzete a XVIII. század végén (Buda visszafoglalásának időszakában)

Rákóczi Katalin: Prognosztikonok és almanachok mint orvostörténeti források

Szőgi László: Újabb források a magyarországi orvos- és állatorvosképzés történetéhez a XVIII—XIX. században

Nagy Mária: Johan Béla és a hazai antibiotikum termelés kezdetei

Vámos Éva: Egyetemi kutatás és ipari fejlesztés Magyarországon 1867—1914

November 22.

MOT plenáris ülés, melynek keretében került sor Prof. Dr. Georg Harig (Berlin) részére a levelező tagsági diploma átadására

Prof. Dr. Georg Harig (Berlin): Charakteristika der deutschen medizinischen Ausbildung im 19. und 20. Jahrhundert

Dr. Jutta Kollesch (Berlin): Aspekte des medizinischen Unterrichts im antiken Griechenland

November 23.

A MOT Numizmatikai Szakosztályának ülése

Mészáros M. János: A magyar állatorvoslás numizmatikai emlékei II. rész.

Csoma Zsigmondné: A SOM éremgyűjteményének új finn érmei

December 13.

A MOT és MGYT közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának Ernyey József Emlékülése

Hegedűs Lajos: Ernyey József élete

Zboray Bertalan: Ernyey József tudományos munkássága

December 19.

A MOT Egészségügyi és Szociológiai Szakosztálya, valamint a magyar Pszichiátriai Társaság Történeti Munkacsoportjának együttes ülése

Pisztora Ferenc: A pszichiátriai epidemiológia kezdete hazánkban a monarchia időszakában.

Boldizsár Ferenc: Jelenkori történelem, társadalmi mobilitás és pszichiátriai epidemiológia (A Kaposvári Megyei Pszichiátriai Osztály felvételi területének az utóbbi 20 évre vonatkozó morbiditási adatai a regionális szociokulturális sajátosságok tükrében)

*

Rádóczy Gyula, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár tudományos főmunkatársa 1985. december 16-án sikerrel megvédte kandidátusi értekezését, amelynek címe: A Magyarországon hivatalos gyógyszernormatívumok fejlődése 1729-től napjainkig. Opponensei voltak Laszlovszky József és Kempler Kurt.

PITROLFFY-SZABÓ BÉLA (1903—1985)

Dr. Pitrolffy-Szabó Béla urológus főorvos, a Magyar Orvostörténelmi Társaság egykori aktív tagja 1985. december 19-én hunyt el Budapesten.

A Borsod megyei Bőcsön 1903. január 10-én született. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1928 májusában megszerzett orvosi diplomája birtokában tíz éven át az I. sz. Sebészeti Klinikán dolgozott, végül tanársegédként látva el az urológiai rendelést. 1938 szeptemberétől

1945 januárjáig az Urológiai Klinika orvosa volt, így a Verebély-iskolában szerzett tapasztalatai után ekkor egy másik kiváló, iskolateremtő professzor, Illyés Géza környezetébe került. 1941-ben lett a budapesti egyetemen az urológiai sebészet magántanára, 1943-tól két évre a Magyar Urológia c. folyóirat szerkesztője. Klinikai működése során 30 tudományos dolgozatot publikált. 1939-től ő szervezte meg a Magyar Vöröskereszt véradó központját, majd vezette működését. 1951-től tíz éven keresztül az újpesti urológiai rendelés szakfőorvosa, 1955-től az újpesti Árpád Kórház sebészeti osztályának urológiai részlegét vezeti, 1962-től pedig az urológiai sebészeti osztály vezető főorvosa. 1975-ben vonult nyugdíjba, de ettől kezdve nem csak az urológiai rendlést folytatta, hanem a Magyar Orvostörténelmi Társaságban munkálkodott, adott elő nem ritkán, és a Budai Orvosklub elnöki tisztét is betöltötte.

B. G.

JUHÁSZ JENŐ (1927—1985)

A klasszikus pathológia kiemelkedő magyar képviselője, Juhász Jenő professzor, az OTKI Kórbonctani és Kórszövettani Intézetének igazgatója, munkás élete, alkotó ereje teljében, rövid betegség következtében elhunyt. Kiváló klinikai-pathológiai vezetőt ragadott el az a súlyos kór, amivel maga is annyit foglalkozott.

Székesfehérváron született. Fiatalon került a budapesti orvosegyetem I. sz. Kórbonctani és Kísérleti Rákkutató Intézetébe, és már 30 éves korában adjunktus, Baló professzor mögött az intézet második embere. Kandidátusi értekezését a gyógyszerek kísérletes daganatkeltő hatásának témaköréből védte meg. Tudományos munkássága kapcsán a gyomorfekély és gyomorrák kórbonctánát, továbbá a csontbetegségek pathológiáját kutatta. Több mint ezer gyomorrákot vizsgált, amire hazai földön még nem volt példa. Csontdaganatokat tárgyaló könyv társszerzője volt.

1969-től haláláig vezette az OTKI pathológiai intézetét. Az ugyanitt működött országos intézetnek 12 éven át volt igazgatója. Ugyancsak 12 évig volt először a pathológusok szakcsoportjának, majd társaságának főtitkára. 8 éven át töltötte be a MOTESZ főtitkára tisztét, majd elnökségi tagja lett. Kiváló általános műveltséggel és emberi tulajdonságokkal rendelkezett.

Társaságunknak nem volt tagja, de mindig megkülönböztetett érdeklődést mutatott az orvostörténelem iránt. Semmelweis Ignác betegségét és halálát vizsgáló kutatók tudományos találkozóján intézetünkben az elnöki tisztet látta el. Többek között értékes, hiánytalan könyvsorozattal, a Magyar Pathológusok Társasága Nagygyűléseinek (1932—1944) Munkálatai 12 kötetével ajándékozta meg a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár könyvtárát.

Példamutató életútja és nagy tudása emlékét kegyelettel megőrizzük.

H. J.

KENÉZ JÁNOS (1908—1984)

1984. november 5-én Budapesten elhunyt Kenéz János tüdőszakorvos, a Magyar Orvostörténelmi Társaság egyik régi, aktív tagja.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. József Antall, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest, H-1023 Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20–15 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

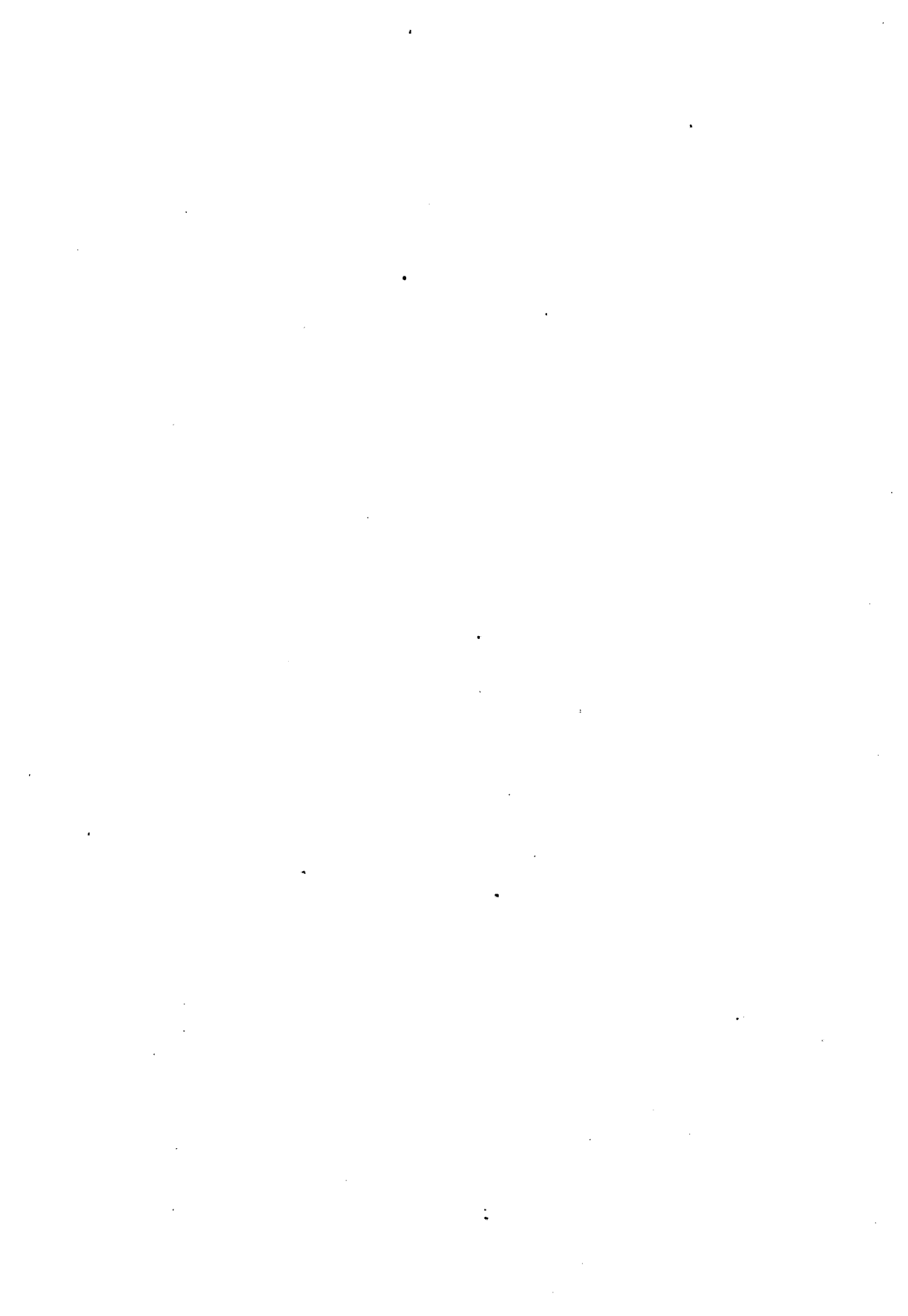
References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or be numbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1–2 sheets should be sent.

A *galley proof*, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Forty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, etc., and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest H-1023 Török u. 12. Hungary.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

A kiadásért felel: **Antall József**

Kiadja a **Medicina Könyvkiadó**

Széchenyi Nyomda, Győr 88. K—1027 — Felelős nyomdavezető: **Nagy Iván** igazgató

Műszaki vezető: **Orlai Márton** — Műszaki szerkesztő: **Kerék Elemér**
Terjedelem: 21,75 (A/5 ív) — Azonossági szám: 3131

